

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՅԵՒՔ.

Նվիրվում է Հայաստանում խորհրդային իշխանության
հաստատման XX-ամյակին

*Посвящается XX годовщине установления
Советской власти в Армении*

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

ПРОФ. Х. САМУЭЛЯН

**ИСТОРИЯ
ДРЕВНЕГО АРМЯНСКОГО
ПРАВА**

ТОМ I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1939

ԵՍՋՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳՐԱՅ. Խ. ՍԱՄՈՒԵԼՅԱՆ

**ՀԻՆ ՀԱՅ ԻՐԱՎՈՒՆԻՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՀԱՏՈՐ I

ԱՐՄՅԱՆ - Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1939

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պրոֆ. Խաչիկ Սամուելյանի այս աշխատությունը յերկա-
լամյա գիտական աշխատանքի արդյունք է: Հին հայ իրավուն-
քի պատմությանը շատերն են զբաղվել թե հայ և թե յեվրոպացի
գիտնականներից, բայց մինչև այժմ ամփոփ ձևով գիտականորեն
մշակված հայ իրավունքի պատմություն չկա հրատարակի վրա:
Պրոֆ. Խաչիկ Սամուելյանի այս աշխատությունն, իբրև առաջին
փորձ, անշուշտ, գերծ չե թերություններից, բայց, այդու հանդերձ,
պալիս է մասամբ մեղմելու այդ պակասը:

Հին հայ իրավունքի պատմությունն ունի գիտական մեծ
արժեք, վորովհետև առանց այդ իրավունքի պատմության հնա-
րավոր չե գիտականորեն մշակել և շարադրել հայ ժողովրդի պատ-
մությունը, առանձնապես տնտեսական, սոցիալական, ընտանե-
կան և հողային հարաբերությունների ճշտիվ պարզաբանումն ու
վերլուծումը: Պատմական բազմաթիվ խնդիրներ կան հայ ժողո-
վրդի պատմության մեջ, վորոնց մեկնաբանումը կապված է միջ-
նադարյան և հին հայ իրավունքի հետ: Գյուղացիական պարտա-
վորությունների ու իրավական վիճակի մասին հայ պատմիչները
տեղեկություններ գրեթե չեն տալիս: Այդ տեսակետից միակ հա-
վաստի աղբյուրը, առաջին հերթին, հանդիսանում են հայ ի-
րավունքի վերաբերյալ յեղած աշխատությունները, վորոնց մա-
սին հեղինակը հանգամանորեն խոսում է իր այս աշխատության
մեջ, իրավական նորմերը կապելով պատմական յերևույթների
փոփոխման և զարգացման հետ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանք-
ները, ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի
Պատմության և Հնագիտության Ինստիտուտը հրատարակության
է հանձնում պրոֆ. Խաչիկ Սամուելյանի «Հին հայ իրավունքի
պատմությունը» խորագրով աշխատությունը յերկու հատորով:

Սակայն կան մի շարք սկզբունքային հարցեր, վորոնք հեղինակի կողմից արծարծվել են վորպես լուսարանված խնդիրներ: Այսպես որինակ, հայկական ֆեոդալիզմի պատմութիւնը նա ըստ ժանուր է մի շարք հտապների և յենթահտապների, հողը Քաղաքատունիների թագավորութիւն ժամանակ համարում է պետական, ինչպես նաև մի շարք այլ կանրևոր պրորբլեմներ, վորոնք, սակայն, դեռևս վիճելի յեն:

7 դեկտեմբերի 1939 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱՏՎԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ն Ե Ր Թ Կ Ե Ն

	Եջ
I. Հայ իրավունքի պատմութիւնը նշանակութիւնը	3
II. Հայ իրավունքի հետազոտութիւնը վիճակը	7

ՀԱՏՎԱԾ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

Ի Ր Կ Վ Ո Ւ Ն Ք Ի Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Բ Ն Ե Ր Ը

I. Ընդհանուր ակնարկ	24
II. Սովորույթ	26
III. Կանոնական վորոշումներ	40
IV. Ոտար ուղեպայտ	54
1. Մովսիսական իրավունք	54
2. Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագիրք	59
3. Հռոմեյական իրավունք	63
V. Ազգային դատաստանագրքեր	73
1. Դավիթ վարդապետի Այսովկայ վորդու Դատաստանագիրք	74
2. Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրք	75
3. Սմբատ Գունդուտարի Դատաստանագիրք	90
VI. Հայ պատմագիրներ	95
VII. Վիճական արձանագրութիւններ	98

ՀԱՏՎԱԾ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

Հ ա յ ի Ր Կ Վ Ո Ւ Ն Ք Ի հ ա մ ա գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Հ ա յ ի Ր Կ Վ Ո Ւ Ն Ք Ի գ ա Ր գ ա ց մ ա ն շ Ր Զ ա ն ն Ե Ր Ը

I. Նախարարական իրավունք	101
1. Վաղագույն ֆեոդալիզմ	102
2. Արշակունյաց թագավորութիւն	103
3. Մարզպանական Հայաստան	108

	46
4. Բյուզանդական Հայաստան	115
5. Յեկեղեցական Ֆեոդալիզմ	120
II. Բազրատունյաց կամ Աբարա-բյուզանդական շրջան	125
1. Աբարական տիրապետություն	125
2. Բազրատունյաց թագավորություն	128
3. Բյուզանդական տիրապետություն	133
4. Գործող իրավունքն ու որենքները	135
III. Թյուրք-մոնղոլական տիրապետության շրջան	140
1. Սելջուկյան տիրապետություն	140
2. Ջաբարյանների իշխանություն	143
3. Մոնղոլական տիրապետություն	146
4. Կիլիկիայի հայ թագավորություն	149
5. Գործող իրավունքը	151

ԳԼՈՒԽ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

Պ ե տ ա կ ա ն ու վ ա ր չ ա կ ա ն ի ր ա վ ու ն ք

I. Գերագույն իշխանություն	157
1. Հողային պետական իրավունք	157
2. Հողի պետական սեփականությունն Արշակունյաց ժամանակաշրջանում	164
3. Ռեզալիաներ	170
4. Հողի պետական սեփականությունը Բազրատունյաց ժամանակաշրջանում	173
5. Հողի պետական սեփականությունը Ջաբարյանների ժամանակաշրջանում	177
6. Թագավորի սենիորական հողեր	180
7. Թագավորական իշխանություն	182
II. Նախարարական իշխանություն	184
1. Նախարարական հողատիրություն	184
2. Հողատիրության պայմանականությունը	191
3. Մայրատ	193
III. Ջրային իրավունք	197
IV. Ֆեոդալական ծառայություն	207
1. Ֆեոդալական հիերարխիա	207
2. Նախարարական ծառայություն	215
3. Ազատներ	219
4. Նախարարների հարկատվությունը	221
5. Նախարարական իշխանություն	226
6. Ֆեոդալական հիերարխիան և ծառայությունը Բազրատունյաց ժամանակաշրջանում	229

7. Կառավարչական պաշտոններ Բազրատունյաց ժամանակաշրջանից հետո	237
8. Կանանց իրավունք	246
V. Շինականություն	248
1. Հողային ունեւտ և ճորտեր	248
2. Ճորտական ծառայություն	256
3. Շինականների իրավական գրությունը	261
4. Շինականների պայքարը	267
VI. Ստրկություն	272
1. Ընդհանուր ակնարկ	272
2. Հայաստանի ֆեոդալիզմը և ստրկության բնույթը	276
3. Արքունի ստրուկներ	287
4. Ճորտացած ստրուկներ	292
5. Տնային ստրուկներ	302
6. Տաճարական ստրուկներ	304
7. Ստրուկների քանակը	306
8. Ստրուկների սոցիալ-իրավական դրությունը	306
9. Տիրոջ սեփականության իրավունքն ստրուկների վրա	308
10. Ստրկի իրավունքները	316
11. Ստրկության աղբյուրները	319
1. Ծանոթություններ	325
II. Աղբյուրներ	335
III. Գրականություն	336
IV. Անվանացանկ	345
V. Резюме	355

ԿՐՃԱՏՈՒՄՆԵՐ

- ՄՆ—Մովսէսի Պորենացւոյ՝ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1913 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՓԲ—Փաւստոսի Բուզանդացւոյ՝ Պատմութիւն հայոց. Վենետիկ, 1889 թ.:
- ՅԳ—Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ՝ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1912 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԹԱ—Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ՝ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՍՕ—Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց՝ Պատմութիւն նահանգին Միտական. Թիֆլիս, 1910 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԿԳ—Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ՝ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1909 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԱԳ—Ազաթոնդեղայ՝ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1914 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՂՓ—Ղաղարայ Փարպեցւոյ՝ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1917 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԵՂ—Եղիշէի՝ Պատմութիւն Վարդանանց. Թիֆլիս, 1913 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՍՊ—Սեբէոսի եպիսկոպոսի՝ Պատմութիւն ի Հերակլն. Թիֆլիս, 1912 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԱԱ—Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերտցւոյ՝ Պատմութիւն. Թիֆլիս, 1912 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՄԿ—Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ՝ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս, 1912 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ԿՀ—Կանոնագիրք հայոց. խմբեց Ա. Ղլտճյան. Թիֆլիս, 1913 թ., Ղուկասյան մատենադարան:
- ՄԳ—Միխայիլ Գօշի՝ Դատաստանագիրք հայոց. հրատ. Վահան ծ. վ. Բաստամյանցի. Վաղարշապատ, 1880 թ.:
- ՍԴ—Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստարի). հրատ. Ա. Ղլտճյանի. Վաղարշապատ, 1918 թ.:
- ԱՀԴ—Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանագիրք. հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Վաղարշապատ, 1917 թ.:
- ԱՇ—Անանիայի վարդապետի Շիրակացւոյ՝ Յաղագս հարցման և լուծման

հրատ. Գալուստ Տ.-Մկրտչյանի, «Արարատ», № № 2 և 4, Վաղարշապատ,
1896 թ.:

ՎՏ—Վիճական տարեգիր՝ Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց.
կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Պետերբուրգ, 1913 թ.:

ՀՄ—Մանանդյան Հ. — Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում (Արշակունիների ու
մարզպանութան շրջան). Յերեան, 1934 թ.:

Այս—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана. С. Петербург, 1908 г.
ԶԳ—Զենոբ Գլակ՝ Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետիկ, 1899 թ.:

Հ Ի Ե Հ Ա Յ Ի Ր Ա Վ Ո Ւ Ն Ք Ի
Պ Ա Տ Ս Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

I. ՀԱՅ ԻՐԱՎՈՒՆԲԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ իրավունքի պատմութիւնը փոքրիկ մասնիկն է իրավունքի համաշխարհային պատմութեան: Հայ իրավունքը մեզ չի հասել, ինչպես հռոմեական Corpus juris-ը, կամ բարելահան որենքների Համմուրաբի ժողովածուն, կամ այլ հին ժողովուրդների իրավունքները, պետականորեն որենսդրված, ազգային ամփոփ մի կողքի վերածված: Մեզ հասել են հայկական մի քանի որենսդրքեր, վորպես թե ամփոփ ժողովածուներ, որինսկի Կանոնադիրքը կամ Մխիթար Գոշի Դատաստանադիրքը, սակայն նրանք իրենց բովանդակութեամբ լիակատար ազգային իրավական կողքերներ չեն հանդիսանում: Մեկը, ինչպես Կանոնադիրքը, իր միակողմանի իրավաբանական նորմերով, վորոնք վերաբերում են սոսկ կրոնա-յեկեղեցական աշխարհին, պատկանում է կղերական դասին. մյուսը՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանադիրքն իր խայտարղես, մեծ մասամբ դասար աղբյուրներից քաղված որենքներով, տալիս է հայ իրավունքի խնդրված պատկերը: Մինչդեռ հայ իրավունքը, թեև նա ամբողջովին չի արտացոլել վերոհիշյալ որենսդրքերում, թեև նա մեզ չի հասել պետականորեն որենսդրված, գործող իրավաբանական նորմերը կողիֆիկացիայի յենթարկված, այնուամենայնիվ գոյութեւն է ունեցել ու դեր է խաղացել Հայաստանի հասարակական հարաբերութեւններում, ունենալով իր բաղմազարյան պատմութիւնը:

Հայ իրավունքն արտացոլել է վո՛չ միայն Կանոնադրքում և Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքում, վորոնք հասել են մեզ

քաղմաթիւմ ձեռագիր որինակներով, այլն սնվել է այն ժողովուրդներէից յուրացրած որենքներով, վորոնց հետ նա քաղաքական և կուլտուր-տնտեսական հարաբերություններ է ունեցել: Այլ որենքները մասնավոր օեցեպցիայի կարգով մուտք են գործել հայ իրականութեան մեջ և կիրարկվել են տեղական իրավարանական ու դատական պրակտիկայում: Այլպիսի որենքների ժողովածուներ են Մովսիսական որենքները, Ասորահոյմեյական Դատաստանագիրքը և մի շարք քաղվածական ձեռնարկներ հունա-բյուզանդական որենգրական մատյաններից: Այսպիսով, հայ իրավունքը, վոր մեզ հասել է դրավոր հուշարձաններում, չի ներկայացնում մի ուրույն արդային իրավարանական սխտեմ, կենտրոնական որենգրական բովում անցած մի կերտվածք, այլ կոնզլումերատ է, վորի մեջ մտած տեղական կամ օտար որենգրքերն այս կամ այն չափով կիրառում են ունեցել իրավական բնագավառում՝ յերկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման զանազան ետապներէ և մանավանդ մրկածուկ քաղաքական կյանքի հետեանքով:

Սակայն հայ իրավունքի բովանդակութունն ու ծախլը չէ սահմանավակլում միմիայն դրավոր որենքների մեզ հասած ժողովածուներով: Գոյութուն ունեյին իրականում նաև իրավարանական նորմեր, վորոնք անգիր էյին մնացել ու չեն արձանագրվել իր ժամանակին իրավարանական հուշարձաններում և Այդ վերաբերում է պիսապորապես հայոց պատմութեան նախարարական չրջանին: Այդ անգիր իրավարանական նորմերը, վորոնք դեր էյին խաղում մի ժամանակ հասարակական փոխադարձ հարաբերությունների սահմանավորման ու կարգավորման մեջ, թերևս հանդիսանում են հայ իրավունքի արդային ատաղձը: Այդ անգիր մնացած իրավարանական նորմերը պահպանում էյին իրենց գործնական ուժը համապատասխան հասարակական ձևերում և պարտավորեցուցիչ դառնում սովորութեական իրավունքի կարգով:

Այս տեսակետից հայ իրավունքն իր համապատասխան տեղն է գրավում իրավագիտութեան մեջ:

Սակայն մեզ համար հայ իրավունքի պատմութունն ստանում է վոր՛չ միայն իրավագիտական նշանակութուն, այլ առա-

վելապես պատմադիտական արժեք: Ինչպես հայտնի յե, մեր հին պատմադրական արդարութեանը չափազանց սուղ նյութեր են մատակարարում հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին, կենտրոնանալով սոսկ քաղաքական իրադարձությունների վրա, վորոնք կապվում են թագավորներէ ու իշխանական տների փոխհարաբերությունների, սրանց միջև տիրող հարատե պայքարների և արտաքին նվաճողների դեմ վարած պատերազմների հետ: Այս վեպքում հին հայ իրավունքն իր աղբյուրներով հանդերձ հնարավորութեան է ընձեռում պատմադրական այդ թերությունները վորոչ չափով վերացնելու, ներկայացնելով բավական հարուստ նյութ՝ Հայաստանի սոցիալական, մասամբ նաև տնտեսական պատկերը վերականգնելու համար: Յերբ ստամնասիրում ենք վորեւ յերկրի ու նրա ժողովրդի պատմությունը մարքսիստական տեսանկյունով, այստեղ հիմնականում ուսումնասիրութեան առարկան հանդիսանում են տվյալ ժողովրդի հասարակական հարաբերությունները: Իսկ հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում են վորոչ կանոններով, նորմերով, վորոնք ստանում են իրավարանական ձևաօրումն և մարմնանում են հասուկ իրավական ինստիտուտների մեջ: Մարքս-լենինյան պատմահայեցողութեան համեմատ, ամեն մի հասարակութեան մեջ գործող իրավունքները, իրավական ինստիտուտները հանդիսանում են այն վերնաշինքերից մեկը, վոր բարձրանում է արտադրական հարաբերությունների հիմքի վրա:

Ահա թե ինչ է ասում Յ. Եկնդելսը իրավունքի մասին իբրև վերնաշինքի. «Ամեն մի դեպքում հասարակութեան տնտեսական կառուցվածքն այն իրական հիմքն է կազմում, վորով և վերջին հաշիւով պիտի բացատրվի յուրաքանչյուր պատմական ժամանակաշրջանի իրավական ու քաղաքական հաստատությունների, ինչպես նաև կրոնական, փիլիսոփայական և այլ հայացքների բովանդակ վերնաշինքը»: Այդ միտքն ավելի պարզորոշ արտահայտում է Կ. Մարքսը. «Իմ հետազոտություններն ինձ բերին այն յեղրակացութեան, վոր իրավական հարաբերությունները, ինչպես և պետութեան ձևերը չեն կարող ըմբռնվել իրենք իրենց մեջ, և վորչ էլ կարող են բացատրվել այսպես կոչված մարդկա-

ին վորոչ ընդհանուր դարդացմամբ, այլ նրանց արմատներն ավելի շուտ գտնվում են կյանքի նյութական պայմաններում... Իրենց կյանքի հասարակական արտադրության ժամանակ մարդիկ մտնում են վորոչ, անհրաժեշտ, իրենց կամքից անկախ՝ արտադրական հարաբերությունների մեջ, վորոնք համապատասխանում են իրենց նյութական արտադրողական ուժերի դարդացման վորոչ աստիճանին: Այդ արտադրական հարաբերությունների ամբողջությունը կազմում է հասարակության տնտեսական կառուցվածքը, այն իրական բազիսը, վորի վրա հիմնվելով՝ բարձրանում է իրավական ու քաղաքական վերնաշենքը և վորին համապատասխանում են հասարակական գիտակցության վորոչ ձևերը»²:

4. Մարքսի ու Ծ. Ենգելսի վերևում բերված խոսքերից հետևում է, վոր իրավունքը գոյանում է վորպես արտադրական հարաբերությունների իրավաբանական արտահայտումն և ըստ այնմ էլ կարող է ստանալ զանազան բովանդակություն՝ արտադրական-հասարակական հարաբերությունների փոփոխումով: Վոչ թե հասարակությունն է հիմնված որենքների, իրավունքի վրա, այլ, ընդհակառակն, իրավունքը, որենքները բղխում են հասարակության կառուցքից, վորովհետև «արտադրության յուրաքանչյուր ձևը առաջ է բերում իրեն հատուկ իրավական հարաբերություններ, կառավարություն, ձևեր և այլն»³:

Հետևապես իրավունքը, վոր, իբրև իրավաբանական նորմերի համակցություն, այնպես պարզորոշ ձևով մարմնանում է որենքներում, իր ցայտուն արտահայտությունն ստանում է դասակարգային հասարակության մեջ, սրբադրոճելով ու վազեթացնելով տիրող հարաբերությունները, վորոնք, իհարկե, ծառայում են տիրապետող դասակարգին:

Ուրեմն հայ իրավունքի պատմությունը կարևոր նշանակություն է ստանում թե՛ իրավագիտության և թե՛ հայ պատմագիտության համար: Մի կողմից՝ հայ իրավունքի ուսումնասիրությունը ձգտում է վերականգնել, մեզ հասած իրավաբանական նյութերի հիման վրա, հայ իրավունքի իսկական բնույթն ու պատկերը: Դրանով նա գալիս է ծառայելու իրավագիտությանը և այլ պատմական ժողովուրդներին կից նաև

հայ ժողովրդի իրավունքի ուսումնասիրությանը ավելացնում է մի դրվագ ընդհանրապես իրավունքի ծագման ու դարդացման տեսության մեջ: Մյուս կողմից՝ հին հայ հասարակություն իրավական վերնաշենքը լայն ուղիներ է բաց անում պատմադեպի առաջ՝ լուծելու մի շարք պրոբլեմներ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դարդացման պատմության նկատմամբ, վորոնք մութ են մնացել կամ անտեսվել են մեր հին մատենագրության մեջ: Վերջին հանգամանքով կարելի է բացատրել այն բնորոշ յերևույթը, վոր յեթե մեզանում փորձեր են յեղել ուսումնասիրելու հին Հայաստանի իրավական ինստիտուտները, այդ արել են սկզբներում պատմադեպիներն ու բանասերները, բայց վոչ իրավագետները:

II. ՀԱՅ ԻՐԱՎՈՒՆԻՔԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հայ իրավունքի հետազոտության գործը տակավին հետամնաց վիճակում է գտնվում: Հայ իրավունքի ուսումնասիրության անդրանիկ փորձերը կատարել են վոչ թե հայ, այլ ոտարազգի յեվրոպական գիտնականները, գլխավորապես գերմանացի իրավագետները:

Հայ իրավունքի մասին առաջին տեղեկությունները յեվրոպական գրականության մեջ յերևում են XIX դարի սկզբներին, շնորհիվ Ռուսական Ակադեմիայի անդամ Ա. Բրոսսեյի: Սա Փարիզում հրատարակում է 1829 թ. տեղեկություններ վրաց որենսգրքի (Վախթանգի) և իրավունքի մասին, վորի մեջ մտնում էլին նաև «Հայկական» կոչված որենքները, վորոնք բաղկացած են գլխավորապես Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքից և Ասորա-Հոմեյսիական Որենսգրքի հայկական վարիանտից⁴: Այդ հրատարակված նյութերի հիման վրա գերմանացի գիտնական Բիները հետազոտական մի ահնարկ է լույս ընծայում վրացական ու հայկական որենսգրքերի մասին: Այնուհետև հայտնի է Հաբսուրգներին Անդրկովկասում կատարած իր ճանապարհորդության պատմությունը տալիս՝ հաղորդում է նաև մանրամասն տեղեկություններ վրացական ու հայկական իրավունքների մասին⁵: Վերահիշյալ հեղինակների, մանավանդ վերջին յերկուսի, տվյալները հայ իրավունքի մա-

«ին չափազանց թերի ու անկատար են: Նրանք ոգտվել են վո՛չ թե անմիջական հայ աղբյուրներից, այլ վրաց թագավոր Վախթանգի որենսզրքից, վորի մեջ պարունակվում է նաև հատուկ գլուխ «Հայկական որենքներ» խորագրով, վորոնք այստեղ վորոչ փոփոխման են յենթարկվել, հարմարեցվելով Վրաստանի տեղական սյայմաններին:

Հայ իրավունքի հետադասութեան առաջին փորձն իրավա-
գիտութեան մեջ պատկանում է Ֆերդինանդ Բիշոֆին, վորն
գրադվել է լեհահայոց իրավունքի հարցով, լույս ընծայելով
1857 թ. «Das alte Recht der Armenier in Polen» և ապա
1862 թ. «Das alte Recht der Armenier in Lemberg» աշխա-
տութեանը: Պրոֆեսոր Ֆ. Բիշոֆը արևմտահայկան քաղաքա-
յին իրավունքների իր ժողովածույի համար Լեմբերգի արխի-
վում նյութեր պրպտելիս՝ անսպասելի հայտարարում է մի
չարք արխիվային վայերագրեր Լեմբերգի հայ զաղութի իրա-
վական հարաբերութեանների մասին: Այդ վայերագրերի ու-
սումնասիրութեանը նրան բերում է այն յեզրակացութեան,
վոր Լեմբերգի հայ համայնքը ղեկավարվելիս է յեղել սեփական
ազգային որենսզրքով: Հետամուտ լինելով՝ նա իսկապես կա-
րողանում է գտնել նույն արխիվում իր կուսած որենսզրքը,
գրված լատիներեն և լեհերեն, վորը և գտնում է նրա ու-
սումնասիրութեան առարկան: Այդ որենսզրքի լատիներեն որ-
նակը կրում է հետևյալ խորագիրը. «Հայ իրավունքի որենքներ՝
լեհաց Սիգիզմունդ Ա. ամենարարեպաշտ թագավորից քննված
ու հաստատված է նորին թագավորական մեծութեան հրամա-
նով ու կամքով իրենց մայրենի լեզվից լատիներեն թարգման-
ված և քնազրից հարազատորեն ընդորինակված»⁹: Այն հաս-
տատված է յեղել լեհաց Սիգիզմունդ Ա. թագավորի կողմից
1519 թ.: Բիշոֆը, վերլուծելով այդ որենսզրքի բովանդա-
կութեանը, այն կարծիքին է հանդուս, թե որենքները մեծ
մասամբ վերցված են հին և նոր կառկարանից, իսկ մնացած
մասը պարունակում է բարոյագիտական խրատական աշ-
խարհայացք. «առաջին վեց գլուխը, — շարունակում է Բիշո-
ֆը, — վերագրվում են հայոց թագավորներին, մյուս մի քա-
նիսը պարունակում են անշուշտ շատ հին որենքներ, իսկ ամ-

բողջ որենսզրքի հորինվածքը հավանականորեն կատարված է,
յերբ հայերը գաղթել էին Լեհաստան»:

Պրոֆ. Բիշոֆին, անձանոթ լինելով հայոց գրականու-
թեանն ու պատմութեանը, չի կարողացել ճիշտ վորոշել իր
հայտարարած լեհահայոց որենսզրքի աղբյուրների ծագումն
և ընդհանրացես հայ իրավունքի մասին գաղափար չի ունե-
ցել: Մինչդեռ Լեմբերգի հայ որենսզրքի և Մխիթար Գոշի
Դատաստանագրքի հոլվածների հասարակ համեմատութեանն
իսկ ապացուցում է նրանց սերտ առնչութեանը: Իրոք, Վա-
հան Բատումյանը, բաղգատելով այս յերկու որենսզրքի
հոլվածաչարքը, հաստատեց, վոր Լեմբերգի հայ որենսզրքի
հոլվածների մի մասը վերցված է Մխիթար Գոշի Դատաստա-
նագրքից գրեթե բառացի, իսկ մեծագույն մասը յենթարկված
է քիչ կամ շատ փոփոխումների¹⁰: Անշուշտ, այդ փոփոխու-
թեանները կատարված են որենքները տեղական սյայմաններին
հարմարեցնելու նպատակով:

Ֆ. Բիշոֆի աշխատութեանները լեհահայոց իրավունքի
մասին վորոչ հետաքրքրութեան առաջացրին իրավագիտու-
թեան բնագիտական, մասնական գոր Ֆ. Բիշոֆից մի փոքր
հետո յեփրոպական մատենագարաններում անցյալ դարի 70-ա-
կան թվականների վերջերը հայտարարվեցին այսպես կոչված
«Ասորա- Հռոմէյական Դատաստանագրքի» հայկական փո-
րիանտները: Այդ որենսզրքի մի ձևագիրը, վոր գտնվում է
Լոնդանի ազգային թանգարանում, հրատարակել են 1880 թ.
Բրունս և Չախասու գերմանացի գիտնականներն իրենց թարգ-
մանութեամբ և յուսարանութեամբ, շոշափելով նաև հայ իրա-
վունքը, վորի հետ վորոչ շափով կապում էին հիշյալ Ասորա-
Հռոմէյական Որենսգիրքն, իբրև Մ գարի գործ:

Այս հանդամանքները իսթան հանդիսացան մի քանի իրա-
վագետների համար՝ գրադվելու հայ իրավունքի հարցով:
Սրանց մեջ հայտնի գարձով համեմատական իրավագիտու-
թեան ականավոր մասնագետ սյրոֆ. Յ. Կոհլերը: Յեթե Ֆ.
Բիշոֆը գրադվեց լեհահայոց իրավունքով վորպես հետևանք
յուր ձեռնարկած հետադասական աշխատանքների՝ Այստիայի
քաղաքային իրավունքների մասին, վորոնց շարքին եր պատ-

կանում նաև լեհահայ իրավունքը, իբրև Լեմբերգ քաղաքի իրավունք, ապա Յ. Կոհլերը մոտեցավ հայ իրավունքի հետազոտությանը համեմատական իրավագիտության տեսանկյունով: Բուրժուական իրավագետ-տեսաբանները, զբաղվելով իրավունքի ծագման ու զարգացման պրոբլեմներով, փորձում էին այդ հարցը լուծել պատմա-համեմատական ու ազգագրական-համեմատական մեթոդներով: Նրանք ամենալայն չափերով կանգնում էին իրավունքի յուրացման ու փոխառման, ինչպես և սոսկ աղբյուրության թեորիաների վրա: Ահա այդ տեսակետով էլ հայ իրավունքը, թե՛ հին դրավորը և թե՛ սովորութեականը, զբաղում էր Յ. Կոհլերի և սրա հետեորդների ուշադրությունը, հարստացնելու համար համեմատական իրավագիտության հետազոտական պաշարը: Իր առաջն ունենալով Ֆ. Բիշոֆի գործերը, նաև Ասորա-Հոմեկյական Դատաստանապիքըն ու Հաբստհաուզենի աշխատության մեջ թարգմանաբար առաջ բերված հայ իրավունքի նորմերը, վորոնք քաղված էին Վախթանգի Դատաստանապիքից և ուրեմն չէին ներկայացնում Մխիթար Գոշի Դատաստանապիքի հարազատ բովանդակությունը, պրոֆ. Յ. Կոհլերը 1888 թ. հրատարակեց «Das Recht der Armenier» («Հայերի իրավունքը») աշխատությունը, վորը հայ հին իրավունքի պատմությունն ու սխառեմը կառուցելու մի փորձ է: Հիշյալ հեղինակը, թեև նույնպես զուրկ էր հայ ազգայուններից և գրականությունից անմիջորեն ոգտվելու հնարավորությունից, այնուամենայնիվ կարողացել էր վորոշ չափով իրազեկ լինել հայ պատմության ու իրավունքի վերաբերյալ ոտար գրականությունն և ըստ այնմ շարահյուսել իր աշխատությունը: Ինչպես սպասելի չէր, նա հայ իրավունքի նորմերը համեմատության է դնում պանազան հին ժողովուրդների օրենսգրքերի (Համմուրաբիի, Մովսիսական օրենքների, ասորականի և այլն) հետ: Անշուշտ, Յ. Կոհլերի աշխատությունը զերծ չէ թերություններից, մանավանդ չէրք հայ օրենսդրության աղբյուրներն և իրավաբանական նորմերը նա համարում է մեծ մասամբ սոսկ փոխառումներ կամ ազդեցություններ ոտար իրավունքներից: Այդ նույն փոխառման տեսակետն է նա արձարձում 1906 թ. լույս ընծայած «Altsyrisches und armenisches

Recht» հետազոտության մեջ, քննության առնելով հին ասորական և հայկական իրավունքներն իրենց ունեցած առնչությամբ: Նույն փոխառումների տեսակետի վրա են կանգնած Դավիթ Մյուլլեր¹¹ և Վ. Ապտովիցեր¹² գիտնականները, վորոնք Մխիթար Գոշի Դատաստանապիքի հոգվածների մեծ մասը համարում են փոխառած մովսիսական և նույնիսկ թայմուր-օտարբիսական իրավունքից:

Ավելի արժեքավոր և ուշագրավ են պրոֆ. Յ. Կարստի հայ իրավագիտության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները: Երևելով հայագետ բանասեր, ուրեմն և անմիջականորեն ծանոթ լինելով հայ մատենադրությանն ու պատվելով զբնագիր հուշարձաններից, նա գերազանցում է վերոհիշյալ գիտնականներին հենց այդ առավելություններով, վորոնք նրա հետազոտություններին ավելի դրական հիմնավորումն են տալիս: Իր հայագիտական բանասիրական աշխատությունների շարքում Յ. Կարստը՝ հանդես է յեկել նաև յերկու իրավագիտական յերկերով: Առաջինը՝ «Sempad'scher Kodex aus dem XIII Jahrhundert», յերկու ստվար հատորներից բաղկացած և 1905 թ. լույս տեսած աշխատությունն է: Իրա առաջին հատորը Կիլիկյան հայ թագավորության մեջ կիրարկվող Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանապիքի հայ բնագրի և զերմաներեն թարգմանության հրատարակությունն է, իսկ յերկրորդ հատորը՝ Դատաստանապիքի օրենքների կոմենտարներն, աղբյուրների լուսարանումը՝ համեմատության մեջ Մխիթար Գոշի Դատաստանապիքի: Այդ ճոխ ու մանրակրկիտ աշխատությունը մեր մատենագրական բնագիրների հրատարակման ասպարեզում յեզակի յե, վորպես գիտական հրատարակություն, այն էլ հայ իրավաբանական բնագիրների, վորոնց պակտն այնքան զգալի յե մեր իրականության մեջ: Ի հարկէ, Յ. Կարստը հետ չի մնում, ինչպես և սպասելի չէր, բուրժուական իրավագետներից, յերբ իր կոմենտարներում հայկական իրավունքի նորմերի մեջ շատ անգամ տեսնում է սոսկ փոխառումներ ոտար իրավունքներից, ինչպես օրինակ՝ Ասորականից, Մովսիսականից, Բյուզանդականից և այլն:

Ավելի հետաքրքրական է Յ. Կարստի յերկրորդ աշխատությունը՝ «Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes».

1906 թ.—«Հայ իրավունքի պատմութեան ուրվագծերը»: Հեղինակը փորձում է տալ հայ իրավունքի պատմութեանը, բաժանելով այն յերկու մասի— արտաքին պատմութեան, վերաբերող սեպուխան են տանվում նրա աղբյուրները, և նախ ներքին դարձադրման պատմութեան, վերաբերող արվում է այդ իրավունքի սխառեմը: Այստեղ Յ. Կարստը, ըստ յերևութիւն, մի փոքր մեղմացնում է իր նախորդ աշխատութեան մեջ արձարձած տեսակետը փոխառման ու ազդեցութեան մասին, ընդունելով հայ իրավունքի զարգացման ու զարդացման տեղական բնահատուկ հանդամանքները: Սակայն նա բնկնում է սխալների մեջ, ամբողջովին Բաղրատունյաց Թագավորութեան շրջանին վերաբերելով բյուզանդական սրենքների սեպուխան հայաստանում: Չնայած փոքր թերութիւններին և անբնական լինելուն, Յ. Կարստի հիշյալ աշխատութեանը պետք է համարել միջ միայն յեվրոպական իրավագիտութեան, այլև հայ բանասիրական ու իրավաբանական գրականութեան մեջ անդրանիկ տեղի ունեցող փորձը՝ տալու հայ իրավունքի պատմութեան մեծ մասը ու հանդամանքներն արձարձած մի ուսումնասիրութիւն:

Այստեղ փանդ չենք առնում ղերմանական իրավագիտական գրականութեան մեջ հրատարակված մի շարք հին Ժողովուրդների իրավունքների պատմութեանը նվիրված գործերի վրա, ինչպես՝ **B. W. Leist**—*Graeco-italische Rechtsgeschichte* (1884 թ.) կամ՝ **L. Mitteis**—*Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (1891 թ.), կամ՝ **Zachariae v. Lingenthal**—*Geschichte des Griechisch-römischen Rechts* (1892 թ.) և այլն, փորձնք մեջ հարեանցիորեն շոշափում է նաև հայ իրավունքը:

Գերմանականի համեմատութեամբ չափազանց աղքատ են Ֆրանսական իրավագիտութեան մեջ հայ իրավունքի վերաբերյալ աշխատութիւնները: Սակայն, ինչպես վերը նշել ենք, հայ իրավունքի մասին առաջին տեղեկութիւնները, վորոնք հայտնի չեղան յեվրոպական դիտողականներին, յերևացին Ֆրանսիայում, շնորհիվ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի անդամ Բրոսսէյի: Սա դիտալորատիկ ու շարժութիւն էր դարձրել վրացական իրավունքին, նկատի ունենալով վրաց վախժանգ Թագավորի որենադիրը, վորի հատվածներից մեկն էլ

կրում է «Հայկական սրենքներ» վերնագիրը: Բրոսսէյի աշխատութիւնները չի կարելի ուսումնասիրութիւններ անվանել. նրանք ավելի շուտ ինֆորմացիոն և տեղեկատուական հոգիվածներ են: Այնուհետև պետք է հիշատակել **R. Dareste**—*Etudes d'histoire de droit* (1887 թ.) աշխատութիւնը, ուր հատուկ գլուխ է հատկացված հայ իրավունքի պատմութեանը: Սա համառոտ պատմական տեսութիւն է, շարահյուսված բացառապես ստարգրական աղբյուրների հիման վրա, այն է՝ Մ. Բրոսսէյի, Մ. Կոփալեսկու, Թերես և Յ. Կոհլերի ուսումնասիրութիւններ: Դախեստի աշխատութիւնն հայ իրավունքի մասին Յ. Կոհլերի և մանավանդ Յ. Կարստի գործերից հետո միանգամայն զուրկ է արժեքից: Երավագիտական տեսակետից նույնպիսի անարժեք գործ է հանդիսանում Կ. Բասմաջյանի «*Le droit armenien puis l'origine jusqu'à nos jours*» (1901 թ.)—«Հայ իրավունքը սկզբից մինչև մեր որերը»—թուրքիկ ակնարկը, վորով հեղինակը ցանկացել է ծանոթացնել յեվրոպական արեւելագետներին հայ իրավունքի պատմութեան հետ:

Հայ իրավունքի պատմութեանն են վերաբերում Ե. Դյուլո-րիէյի և Վ. Լանդլուայի աշխատութիւնները, վորոնք սակայն, ավելի պատմագիտական բնույթ են կրում: Առաջինն իր «*Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la petite Arménie au temps de Croisades*» աշխատութեան մեջ տալիս է Կիլիկիայի հայ Թագավորութեան պետական ու վարչական կառուցքի պատկերը, իսկ յերկրորդը՝ «*Le trésor des Chartes d'Arménie au Cartoulaire de la chancellerie Royal de Roupeniens*» աշխատութեան մեջ հրատարակել է Կիլիկիայի Ռուբինյանց Թագավորութեան դիվանից դուրս յեկած գանազան վավերագրերի պատճենները, վորոնք մեծ մասամբ առնչութիւն ունեն միջազգային հարաբերութիւնների հետ՝ առևտրական ու այլ դաշնագրերի բնագավառում:

Վերջապես հիշենք Հ. Մեղավորյանի իրավագիտական-ազգայրական աշխատութիւնը՝ «*Etude ethnographique et juridique sur la famille et le mariage arméniens, précédé d'un aperçu historique*».

Նմանապես հարուստ չէ ուսական իրավագիտութիւնն հայ

իրավունքի հետազոտություններով: Բնորոշ է, վոր, բայի յերկու- յերեք ուսաներից՝ մնացածները յեղել են հայ ուսում- նասիրողներ, վորոնք հրապարակել են իրենց աշխատությունները ուսուերեն: Անդրանիկ գործն հայ իրավունքի մասին յեղել է *Алексеев-ի «Армянский судобник»* խորագրով գրքո՛ւյիը (1870 թ.): Այստեղ տեսութայն է առնված Նոր-Նախիջևվան քաղաքի հայկական համայնքի որենսպիբըը, վորի որենքների մեծ մասն, ըստ հիշյալ հեղինակի կարծիքի, թարգմանված է Հուստինիանոսի որենքներից: Այնուհետև հիշելու յե Մարտիմ կո- վարեսկուն, վորը հայտնի յե մի շարք համեմատական իրավա- գիտական հետազոտություններով: Սա չի տվել հատուկ հետա- ղոտություն հայ իրավունքի մասին, բայց իր մի աշխատու- թյան մեջ «Закон и обычай на Кавказе», հատոր I (1890 թ.), IV գլխում, վոր կրում է «Влияние армянского и греческого права» խորագիրը, նա փորձում է ապացուցել, թե կովկասյան լեռնցի- ների իրավունքի վրա վորոշ ազդեցություն է ունեցել նաև հայ իրավունքը: Մ. կովարեսկին ինքն անձամբ լավ իրազեկ չե հայ իրավունքի պատմությանն ու հայ որենսպրքերի բովանդակու- թյանը, այլ ոգտվում է կողմնակի աղբյուրներից, այն է՝ Հու- բեյի և գլխավորապես Վախթանգի որենսպրքերի հայկական մա- սից:

Աչքի յե ընկնում իր մի քանի աշխատություններով Մ. կովարեսկու աշակերտ և նրա մեթոդաբանական ուղղության պատկանող պրոֆ. Ս. Յեղիագարյանը: Նրա այն հետազոտու- թյունը, վորը հատկապես արժարժում է հայ իրավունքը, լույս է տեսել 1919 թ. «Исследования по истории армянского права пуб- личного и частного» խորագրով: Այդ իրավագիտական աշխա- տությունի մեջ, վորի միայն առաջին մասն է հրատարակվել, նա տալի է միջնադարյան (X—XIII դարերի) Հայաստանի պետական, հասարակական, անտեսական և իրավաբանական կառույցը և ընդ նմին փորձում է ներկայացնել հայ իրավունքի սիստեմը: Թեև առաջագրված պրոբլեմներն ու արժարժվող հարցերը հե- տաքրքրություն են շարժում, սակայն հեղինակն իր տրա- մադրություն տակ է ունեցել չափազանց աղբառ նյութ, բավա- կանանալով սոսկ Անիի և Երրակի վիժական արձանագրություն-

ներով, այն ևլ մինչև 1881 թ. հրապարակված ընազրերից, վորոնք զետեղված են Ղ. Ալիշանի «Երրակ» տեղագրական աշ- խատությունի մեջ ու թարգմանված են ուսուերեն Մ. Եմինի ձեռ- քով՝ «Армянские надписи в Карсе, Ани и окрестностях последне- го», վորն ինքնին անբավարար մի գործ է:

Ս. Յեղիագարյանը, կառուցելով միջնադարյան հայ իրա- վունքի սիստեմը, չի կապում այդ որգանապես հայ իրավունքի զարգացման նախորդ ետապների հետ. ստացվում է ինչ-վոր ինքնամոտի, ժամանակագրորեն ու տեղագրորեն կղզիացած իրավունք, վոր իր պարունակությամբ թերի յե և չի հանդի- սանում գենետիկ զարգացած իրավունքի պատմություն: Նույն հեղինակի մյուս աշխատությունները—«Административно-экономиче- ский строй сельской общины в Эриванской губернии», այնու- հետև «Исследования по истории учреждений в Закавказье» 2 հատորից և «О водовладении в Закавказском крае»,—թեև անմիջորեն չեն վերաբերում հայ իրավունքի պատմությանը, բայց արժարժված հարուստ նյութը խիստ շահեկան է ուշ միջ- նադարի և նոր դարերի վաղադույն շրջանի հայ սովորութիական իրավունքը պարզաբանելու համար այնպիսի էյական հարցերի նկատմամբ, ինչպես են հողատիրություն իրավունքը, դյուղական համայնքը, ջրային իրավունքը, հողային ունետան ֆեոդալիզմի պայմաններում:

Թրիլիտիում մի ժամանակ լույս տեսնող «Юридическое обо- зрение» ամսագրում քանիցս հրապարակվել են հայ իրավունքի վերաբերյալ հաղվածներ: Սրանցից կարևոր է հիշատակել Ս. Արժրուհու «Семейственное право по Мхитару Гошгу», և Հ. Տեր - Հովհաննիսյանի «Судобник Мхитара Гоша». վերջինը թարգմանական քաղվածք է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի որենքներից:

Վերջին ժամանակները լույս են ընծայվել յերկու աշխա- տություններ հայ իրավունքի պատմության առնչությամբ: Առաջինը՝ «Древне-армянская «книга канонов», սահմանափակված է հայ կանոնական իրավունքի վերաբերյալ դանազան մատե- նագարոններում յեղած ձեռագրերի համադրական դասավորու- մով և նկարագրությամբ, իսկ յերկրորդը՝ «Судобная книга»

Мхитаря Гоша и книга канонов», վորն գրադվում է այն հարցով: թե ի՞նչ չափով Հայ Կանոնադիրքը և վ՛որ որինակն սպրջուր ծառայել Մխ. Գոշի Դատաստանադրքի համար:

Նույն կանոնադիրքը հետադոտության առարկա չե գարձել լ. Մելիքեթեօսի «Об источниках древне-армянского права» գործում, վարտեղ հեղինակն գրադվում է միայն հայ կանոնական իրավունքի աղբյուրների հարցով:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում Համառկարինական արեւելագիտական ընկերության «Східні Світ»—«Արեւելյան աշխարհ» պարբերական հանդեսում (1927 թ.) դետեղված հոդվածը՝ «Ֆյուլանդլանդի աղբյուրությունը հայ իրավունքի վրա», վոր պատկանում է պրոֆ. Յա. Ֆասսին: Հեղինակը, համա-կարծիք լինելով դերմանացի գիտնական Միտտայսին, թե Ասոր-Հռոմեյական Դատաստանադիրքը հռոմեական հիմք ունի, նշում է, թե Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքում լայն չափերով փոխառություններ են կատարված բյուզանդական իրավունքից. այստեղ հեղինակն, անշուշտ, չափազանցությունների մեջ է ընկնում:

Ի վերջո նշենք Ս. Սամուելյանի «Очерки по обычному семейному праву армян» (1901 թ.), վորտեղ աղգադրական ու պատմական նյութերի հիման վրա ուրվագծվում է հայ ընտանեկան սովորութական իրավունքը:

Դառնանք այժմ հայ իրավագիտական աշխարհին: Հայոց պատմությունը հետադոտության առարկա չե յեղել հայ բանասերների ու պատմագետների կողմից միայն քաղաքական ու բանասիրական, վերջերս նաև սոցիալ — տնտեսական կողմից: Նըրանք, ուսումնասիրելով Հայաստանի հասարակական ձևերը, գաղափարախոսական և այլ վերնաշենքերը, միանդրոմայի աչքաթող են արել այնպիսի մի կարեւորագույն վերնաշենք, ինչպիսին է իրավականը, վորով հնարավոր է չատ բան պարզել հայոց պատմության մթին եջերում: Ի հարկե, այդ ասպարեզում անհրաժեշտ եր իրավագետների մասնակցությունը, վոր, ինչպես տեսնում ենք, բացի յերկու—յերեք դեպքից, բնավ չի յեղել: Հայ իրավական ինստիտուտների ուսումնասիրության գործում հանդես են յեկել նաև հայ պատմաբաններն ու բանասերները,

բայց սրանք մոտեցել են առաջադրված պրոբլեմներին զուտ պատմական կամ լեզվագիտական թեքումներով: Կանգնած լինելով հետադոտության Ֆորմալիստական յեղանակների վրա՝ նրանք տրվել են զլիսավորապես Հայաստանի պետական, վարչական ու զինվորական, մասամբ նախարարական կառուցքի արտաքին նկարագիրը կամ տերմինաբանական վերլուծումը, առանց խորանալու նրանց սոցիոլոգիական տեսության մեջ:

Մեր իրականության մեջ հայ իրավունքի ուսումնասիրության անդրանկությունը պատկանում է Վահան Բաստամյանին: Նրա գլուխ-գործոցը պետք է համարել Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի հրատարակումը (1880 թ.), վորով նա հայ իրավունքի այդ միակ պատմական ժողովածուն հրատարակել վրա յեր դնում հետքերվողների և հետադոտողների առաջ: Այդ Դատաստանադրքի գիտական հրատարակության բնույթը վորոշ չափով հնացել է և չի կարող բավարարել արդի գիտական պահանջներին:

Բանն այն է, վոր Վ. Բաստամյանը հրատարակության համար վերցրել է իրոք միայն մի ձեռագիր, իր կարծիքով համեմատաբար լրիվ որինակը, կցելով իրեն ծանոթություններ մի քանի այլ ձեռագրերի տարբերությունները. մինչդեռ գիտական արժեք կարող է ունենալ այն հրատարակությունը, վոր կազմվում և խմբագրվում է բոլոր ձեռագրերի համեմատությամբ: Բայց և այնպես, նա տակալին մնում է միակ մասշեխի աղբյուրը և պահպանում է իր դերադանցությունը վերջին ժամանակներս հայերեն հրատարակված մի քանի այլ որենագրքերի վերաբերմամբ, վորոնց հրատարակողները զլացել են նույնիսկ նվազագույն չափով պահպանել այդպիսի պատասխանատու տպագրությունների գիտական ձևավորումը: Կարևոր նշանակություն եր ներկայացնում իր ժամանակին Վ. Բաստամյանի ընդարձակ «Հառաջաբանությունը», վոր կցված է Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի բնագրի հրատարակությանը, և վորը նախապես «Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի, իրավաբանական հետադոտությունը» խորագրով պարբերաբար տպագրվել է Թբիլիսիի «Փորձ» ամսագրում 1879 թ.: Դա հայ իրավունքի պատմության մոնոգրաֆիական մի հետադոտություն է, վոր առաջին անգամ է

յերևան գալիս հայ իրականութեան մեջ և դրանով պատվա-
վոր տեղ գրավում: Հիշյալ «Հառաջարանութեան» մեջ հեղինակը
փորձում է ուրվագծել հայ որենսդրութեան պատմութիւնը և
ապա մանրամասնորեն կանդ է առնում Մխիթար Գոշի անձնա-
վորութեան ու նրա կազմած որենսդրքի վրա, վերհանելով նրա
նշանակութիւնը, վերլուծելով նրա սխտեմը, ազդուրներն
և իրավաբանական տեսական ու գործնական բովանդակութիւնը:

Նույն վ. Բաստամյանը, հիմնվելով ձեռագիր որենսդրքերի
ու կանոնադրքերի ուսումնասիրութեան վրա, տպագրել է (1880
թ.) և մի այլ սովար աշխատութիւն— «Ամուսնութիւնն ըստ
հայ յեկեղեցական իրավաբանութեան»: Չնայած վերնադրի ընդ-
ստիված բնութիւն՝ այդ հետազոտութիւնը շահեկան է հայ իրա-
վունքի պատմութեան համար, ներկայացնելով ամուսնական
իրավունքի ուսումնասիրութիւնը վորոշ չափով նաև քաղաքա-
ցիական իրավունքի սահմաններում: Այդ աշխատութիւնը, վոր
տակալին անավարտ է մնացել, պատկերացնում է ամուսնական
իրավունքի որենսդրութեան ամբողջ զարգացումը, թեև առանց
այն կապելու հասարակական-արտադրական հարաբերութիւն-
ների զարգացման հետ:

Այնուհետև 1905 թ. Շուշում լույս է տեսել «Հայոց յեկե-
ղեցական իրավունք» աշխատութիւնը, վորը պարունակում է
նեբաժութիւն և աղբյուրներ: Հեղինակը մոտեցել է իր նյութ-
ին խիստ սահմանափակ առումով, սկզբնական իմաստավորու-
մով, ուստի կանոնական իրավունքն այդտեղ յերևան է դալիս
իբրև ինքնավար, ինքն իր մեջ զարգացող յերևույթ, հասար-
ակական հարաբերութիւնների բովանդակ, իրավական վերնա-
շենքից անջատ մի կատեգորիա: Այդ աշխատութեան նշանակու-
թիւնն այն է, վոր այնտեղ ի մի յեն ամփոփված բոլոր աղ-
բյուրները, այն է՝ յեկեղեցական ժողովների վորոշումները,
ժողովական ու անհատական ծագումն ունեցող յեկեղեցական
կանոններն ու կարգադրութիւնները, վորոնք, անկասկած, հայ
իրավունքի ուսումնասիրութեան համար կարևոր նյութեր են:
Սակայն այդ աղբյուրների արժեքը մի փոքր նսեմանում է, վո-
րովհետև նրանց բովանդակութեան մշակումն ու խմբագրումը

չէ կատարվել դիտական հրատարակութեան պահանջների հա-
մաձայն:

Հայ իրավունքի պատմութեան վերաբերյալ մի քանի ու-
սումնասիրութիւններով հանդես է յեկել Արսեն Ղլտճյանը: Յուր
վերջին հրատարակած աշխատութեան մեջ, «Հայոց հին իրավունքը»,
խորագրով (1913 թ.), նա փորձում է տալ հայ ընտանեկան
իրավունքի սխտեմը, ընդ վորում նյութը բաժանում է յերկու
մասի՝ ընտանեկան կազմակերպութեան հիմունքները և ապա
ամուսնական իրավունքը: Այդ աշխատութեան առավելութիւնն այն
է, վոր հեղինակն ոգտադործում է, մյուս աղբյուրների շար-
քում, նաև հայ ազգադրական նյութեր: Սակայն վերահիշյալ
գործն իր վորով նացիոնալիստական բնույթ ունի, իսկ իր դի-
տական կոնցեպցիայով արժարժում է ռեակցիոն տեսակետ: Ա.
Ղլտճյանը մոտենում է իրավունքի պրոբլեմին ռասայական թեո-
րիայով, ճանաչելով միայն արիական ազգերի իրավունքը և սե-
մական ազգերի իրավունքն իբրև հակոտնյա կատեգորիաներ, վո-
րոնք իբր թէ տարբերվում են իբրբից ուրույն հատկանիշներով,
իրավարմբունման յուրահատուկ ցեղական-ռասայական գունա-
վորումով: Ի հարկէ, ըստ Ա. Ղլտճյանի, հայ իրավունքը
գուտ արիական է, վոր հետագայում հայ ցեղի ազգայնացումով
ստացել է ազգային բնույթ, պահպանելով արիական նախադ-
րյուրի հիմնական դժերը: Անտեսելով պատմական զարգացման
որինաչափութիւնն և հաջորդական սոցիալ-տնտեսական ֆոր-
մացիաները՝ Ա. Ղլտճյանը վերցնում է հայ իրավական վերնա-
շենքի յերևույթներն ու իրավական ինստիտուտներն իրենց ստա-
տիկայում: Նա հայ իրավունքը համեմատութեան է յենթարկում
այլ արիական ժողովուրդների իրավունքների հետ և, առանց նը-
բանց զարգացման մոմենտները վորոշելու, այն հայտարարում է
արիական, կանխապես հեռու վանելով սեմական իրավունքը,
իբրև միանգամայն այլ իրավաբանական նորմեր և այլ իրավա-
կան ինստիտուտներ պարունակող: Մինչդեռ արիական թեո-
րիայով տարված իրավագետները չեն ուզում դիտել, վոր «սե-
մական իրավունքի» շատ ինստիտուտներ նույնն են յեղել, ինչ
վոր «արիական իրավունքի», բայց սովյալ ստատիկայում կանգնած
են սոցիալ-տնտեսական տարբեր աստիճանի վրա: Հետևա-

պես իրավական շատ ինստիտուտները տարբերութուններն առաջացել էին վոչ թե ռուսալական տարբերութունից, այլ սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր աստիճաններից:

1924 թ. Յերեվանում լույս տեսավ «Հայ իրավունքի պատմության ներածություն» խորագրով մի աշխատություն, վորը լինելով միայն առաջին մասը, ի հարկե լրիվ գործ չի հանդիսանում: Այդ հետազոտությունը շատ քիչ բան է տալիս իսկապես հայ իրավունքի պատմության մասին: Հեղինակն այստեղ նախ պատկերում է իրավունքի և նրա աղբյուրների ընդհանուր տեսությունը և, ապա, դառնալով բուն հայ իրավունքին, կանգ է առնում գրավոր աղբյուրների վրա մինչև Բագրատունյաց շրջանի վերջը, ըստ վորում գլխավորապես նյութ է առնում կանոնական իրավունքը և մասամբ հնագույն շրջանի մատենադրական ու յերկու վիճաբանական հուշարձանները: Այնուհետև անցնելով Բյուզանդական իրավունքի հուշարձաններին, վորոնք աղբյուրի նշանակություն են ունեցել հայ իրավունքի զարգացման մեջ, նա ընդհատում է Ա. պրակի շարահյուսությունը, վերապահելով այս աղբյուրների մանրամասն պատմական ուսումնասիրությունը հաջորդ՝ Բ. պրակին:

Վերոհիշյալ աշխատության պատմական կոնցեպցիան ամբողջովին իդեալիստական է և սողորված է մեր նախորդ պատմագիտության մեջ իշխող սոցիալական գրոյթներով, իսկ մասնավորապես նրա հեղինակի իրավական տեսաբանությունը դուրս չի դալիս բուրժուական իրավագիտության թեորիաների սահմաններից:

Մեր բանասիրական ու իրավագիտական գրականության մեջ միանգամայն անարդար կերպով անուշադրություն է մատնվել մի հետաքրքրական հետազոտություն, վոր հիմնականում վերաբերում է հայ իրավունքի պատմությանը: Դա Ս. Բահաթրյանի «Հողային և անձնական իրավունքը հին Հայաստանում» խորագրով աշխատությունն է (1894 թ.): Թեև նա նյութերի պաշարով առճատ է, վորովհետև հիմնված է գլխավորապես Մովսես Խորենացու Պատմության սվյախների վրա, սակայն, նկատի առնելով այն ժամանակվա հայ բանասիրության ու պատմագիտության պայմանները, մեծ առաջադիմություն էր ներկայաց-

նում իր արժարժած հարցերով: Այստեղ առաջին անգամ ենք տեսնում Հայաստանի արիստոկրատիկ և Ֆեոդալական հասարակական ձևերի վորոչ պատկերը, թեև ուրվագծերով, բայց և այնպես պատմագիտորեն արժարժված, վորտեղ հեղինակը նշանակալից տեղ է հատկացրել ճորտատիրության ու ստրկատիրության պրոբլեմներին, կապակցելով հողատիրության հետ: Ս. Բահաթրյանն առաջինն էր հայ պատմագիտության մեջ, վոր փորձում էր ապացուցել ճորտության և ստրկության ինստիտուտների գոյությունը հին Հայաստանում. թեև Լեոն ինքնահավանորեն իրեն է վերագրում այդ պատիվը¹³, սակայն նրանցից պե՛տք է 10 տարի առաջ այդ հարցը դրել է ասպարեզի վրա ու փորձել է ապացուցել Ս. Բահաթրյանը: Ի դեպ՝ հիշատակենք, վոր իրոք Լեոն իր մի հոդվածում՝ «Անցյալի հարցերից»¹⁴ Երրակի վիճական արձանագրությունների հիման վրա թուուցիկ տեսություն է տալիս Հայաստանում զարգացած ճորտատիրության մասին:

Հայ իրավունքի ուսումնասիրության գործերի շարքը պետք է դասել Կ. Կոստանյանի յերկու մենագրությունները: Առաջինում՝ «Պոուլը և տուայը»՝ հեղինակը քննության է առնում հարսի դնման ու ոժիտի պրոբլեմներն ըստ հայ ամուսնական իրավունքի, ուր, ինչպես հայտնի յե, հայկական «պուուլը»-ը և «տուայը»-ը հոմանիչ են հին հռոմեական dos և donatio ինստիտուտներին: Յերկրորդում՝ «Դավիթ Ալավկայ որդի»՝ փորձում է ապացուցել, վոր Մխիթար Գոչից առաջ հայ որենքների հավաքածույի կազմող է յեղել Դավիթ Ալավիկը (XII դարի սկզբները) և այդ ժողովածույի ձևադիր որինակից, վոր մինչև որս հրատարակված չէ, քաղվածորեն բնորոշ հոդվածներ է առաջ բերում:

Չհիշատակելով այստեղ դանազան հեղինակների մի շարք մանր հոդվածները հայ իրավունքի մասին, վորոնք լույս են տեսել մեր պարբերականներում, նշենք Խ. Սամուելյանի ուսումնասիրությունները՝ «Մխիթար Գոչի Դատաստանագիրքն և հին հայ քաղաքացիական իրավունքը» (1907 թ.), նմանապես և հայ սովորութական իրավունքին վերաբերող «Արյան վրեժ

և փրկանք» (1953 թ.), «Հայ ժառանգական իրավունքը» (1910 թ.), «Գնամաք ու առևանդամաք աժուճանություն» (1905 թ.):

Բացի վերոհիշյալներից, վորոնք կրում են իրավագիտական հետազոտությունների բնույթ, պետք է ընդգծենք, վոր հայ իրավունքն ու հայ իրավական ինստիտուտները քիչ թե շատ շտապիվել են նաև զուտ պատմագիտական աշխատություններում: Այդ կողմից ուշադրության արժանի յե Ա. Մ. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն հայոց» (Բ. հատոր, էջ 1—21.) աշխատությունը, ուր խոսվում է պետական իշխանություն, Ֆինանսների, դատարանների, որենքների ու պատիժների մասին: Նմանապես նույն բովանդակության նյութեր են պարունակվում Ինճիճյանի՝ «Հնախօսություն Հայաստանեայց աշխարհի» աշխատության մեջ, վորն այժմ շատ բանով հնացած է:

Վերևում բերված տեսություններից մեջ քննությունը չենթարկեցինք հայ իրավունքի բնագավառում լույս տեսած աշխատությունները, բացի մի յերկու դեպքից, այն ել թուուցիկ ակնարկով: Այդ մի վողմից՝ մեզ կշեղեր ներկա աշխատության ծրագրված շրջանակներից և մյուս կողմից՝ կլիներ ավելորդ կրկնություն: Անշուշտ, վերոհիշյալ աշխատություններում չենք գտնի ճարտարապետական մեթոդաբանության և մատերիալիստական պատմահայեցողության նույններն անգամ, թեև կարելի յե նկատել, վոր մի քանի յեզակի դործեր կանգնած են գենետիկ սոցիոլոգիայի գիթքերի վրա: Դեղերելով պատմագիտության ու իրավագիտության բուրժուական աշխարհայեցողության վողորոններում, իրենախոսական զաղափարախոսության մշուշում, այդ աշխատությունները պարունակում են կոնցեպիանների և նույնիսկ անորոշ տեսակետների մի խաշտաբղետ շարան, սկսած մողի աղգայնականությունից ու վերջացրած՝ ոեակցիոն ուսասյական թեորիայով, վարանց միջին տեղը գերազանցորեն դրավել է աղբեցություն, փոխառության հայեցակետը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, հասարակական ձևերի ծագման ու զարգացման քարղ պրորբեմների բացատրության այդ ամենադյուրին յեղախակը: Իրավաբանական նորմերն ու իրավական ինստիտուտներն այդ դործերում վող թե իրավական վերնաշենքեր են արտադրական հասարակական հարաբերությունների հիմքի վրա կա-

ուուցված, այլ մարդկային բանականությունից բղխող ու զարգացող, վորում իրավաբանական նորմերն ու իրավական ինստիտուտները ծագում են հենց ինքնին իրավունքից, վորպես մարդկային բնություն մեջ հավիտյանս բովանդակված «արդարություն ու ճշմարտության» վողուց:

Ի Ր Ա Վ Ո Ի Ն Ք Ի Ա Ղ Բ Յ Ո Ի Բ Ն Ե Ր Ը

I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Իրավունքն, ինչպես ասացինք, իրավաբանական նորմերի սխտեմ է, հասարակութեան անդամների համար պարտադիր ու հարկադիր, վորոնք վավերացնում և կարգավորում են հասարակական-արտադրական հարաբերութիւնները և վորոնք կազմում են հասարակութեան արտադրական հարաբերութիւնների բազիսի վրա բարձրացող իրավական վերնաշէնքը: Ուրեմն իրավունքի անմիջական աղբյուրները պետք է վորոնել տվյալ հասարակութեան արտադրական հարաբերութիւններում: Այս դեպքում իրավունքի աղբյուր ասելով՝ մեզ պատկերացնում ենք այն արտահայտիչ ձևը, վորով իրավաբանական նորմերը մարմնանում ու պարտադիր ուժ են ստանում: Այդպիսի աղբյուրներ են սովորաբար և ապա, հետագայում՝ քրեմքը, վորոնք հասարակութեան անդամների հարաբերութիւնները համակող արտաքին ձևերն են:

Իրավունքի պատմագրի համար այդ աղբյուրների նշանակութիւնը վո՛չ թէ քոսկ այն է, վոր նա ի մի հավաքի և լուսաբանի սովորույթի ու որենքի մեջ խտացած իրավաբանական նորմերն, այսինքն՝ կատարի Փորմալիտատական մի գործ, այլ նա պետք է գլխավորապես ծանրանա նրանց ծագման ու զարգացման հանդամանքների վրա: Ամեն մի հասարակութեան պատմական զարգացումն, ըստ Մարքս — Լենինի, անցնում է իրար հաջորդող չորս սոցիալ-տնտեսական Փորմացիաներ—արխայիկ կամ նախադասակարգային, անտիկ կամ ստրկատիրական, Փեոդալական և, վերջապես, կապիտալիտական: Այստեղից հետևցնում ենք, վոր այդ ամեն մի Փորմացիայի հասարակական հարաբերութիւններին հատուկ են բնորոշ իրավական փնստիտուտներ, յուրաքան-

չյուր այդ Փորմացիայի հասարակական հարաբերութիւնները ղեկավարվում են համապատասխան իրավաբանական նորմերով, վորոնք բղխում են տվյալ Փորմացիայի արտադրական հարաբերութիւններից:

Յերբ խոսքը գալիս է հայ իրավունքին, մեր առաջ ծառանում է մի իրավունք, վորը ներկայումս չունի դրական-գործնական նշանակութիւն և անցել է արդեն պատմութեան գիրկը: Այնուամենայնիվ, յեթե զբաղվում ենք հայ իրավունքի հետազոտութեամբ, այդ անում ենք սոսկ պատմական տեսակետներով, ինչպես այդ մասին վերը շեշտել ենք:

Հայ իրավունքի, ինչպես և ամեն մի հին իրավունքի պատմութիւնը հետազոտելիս՝ կանգնած ենք լինում վորոշ դժվարութիւնների առաջ: Այդ իրավունքի աղբյուրներից շատ բան մեզ չի հասել, իսկ յեղածներն ել պատած են մշուշով: Հնում, մասնավորապէս հայ պատմութեան սկզբնական շրջանում, գործող իրավունքը հնարավոր չէ մեր մտապատկերներում վերականգնել ամբողջովին. միայն աղոտ ուրվագծեր են նշմարվում, իսկ յեթե վերականգնվում են վորոշ պատկերներ, ապա միայն իրավաբանական կենցաղի մի քանի կողմերի մասին: Մեզ չի հասել նույնիսկ վորոշակի իրավաբանական հայ տերմինաբանութիւն, վորայլսի պարզան մի ցայտուն ապացույց է իրավաբանական մտքի անկատար զարգացման, թերևս որենսդրական սխտեմատիկ գործունեութեան բացակայութեան:

Սակայն ներկա աշխատութեան բուն առարկան է հին հայ իրավունքի պատմութիւնը: Այս դեպքում իրավական աղբյուրները կրում են այլ բնույթ: Յեթե իրավունքի աղբյուրները գլխավորապես սովորույթներն ու որենքներն են, ապա իրավունքի պատմութեան աղբյուրներ դասնում են այն զերազանցորեն գրավոր, հուշարձանները, վորոնց մեջ արտացոլել է տվյալ ժամանակների գործող իրավունքը, այն է՝ դանադան դատաստանագրքեր, որենքների ժողովածուներ, մատենադրական ու վիճադրական վկայութիւններ և այլն: Մրանք ել, իրենց հերթին, իբրև իրենց ժամանակի իրավունք, կազմվել ու ձևավորվել են վորոշ աղբյուրների հիման վրա: Ուստի կանգ առնելով այստեղ գլխավորապես իրավունքի պատմութեան աղբյուրների տեսութեան վրա, մենք

ինքնըստինքյան պետք է միտամանակ հետազոտենք և այն աղբյուրները, վորոնք հիմք են դարձել գրավոր իրավաբանական հուշարձաններին: Այդ ուղիով միայն հնարավոր է քիչ թե շատ պարզորոշ ներկայացնել հայ իրավունքի բովանդակ պատկերը, վերականգնել հիմնական գծերով այն իրավունքը, վոր մի ժամանակ գործել է Հայաստանում:

II. ՍՈՎՈՐՈՒՅԹ

Իրավունքի ամենասկզբնական ու ամենահին աղբյուրն յեղել է սովորույթը, իսկ սրա գործող հետևանքը յեղել է սովորութեան իրավունքը: Ամեն մի սովորույթ անխտիր չի կարող իրավունքի աղբյուր լինել, այլ միայն այն սովորույթները, վորոնք հասարակական համակեցութեան մեջ գործադրվում և պահպանվում են իբրև պարտադիր նշանակություն ունեցող վորոշ նորմեր:

Սովորույթը, հակառակ որենքի, վոր սահմանվում է հայտնի որենսդիր մարմնի կողմից, անդեմ է, նրա հեղինակն անհայտ է. նա ծագում է հասարակության մեջ, ինչպես լեզուն, բանահյուսությունը. նրա սկիզբն անորոշ է: Նա հայտնի չե դառնում իր գոյութեամբ միայն այն ժամանակ, յերբ արդեն կադապտացել է ու կիրառվում է մարդկանց կողմից: Սովորութեան իրավունքը կարող է գոյութեան ունենալ, ինչպես նկատում ենք իրավունքի պատմության մեջ, գրեթե բոլոր հասարակական ձևերում, նույնիսկ պետականորեն կազմակերպված հասարակություններում, ուր գործում են հատուկ որենսդիր մարմիններ: Սակայն սովորութեան իրավունքը հասարակական զանազան ձևերում տարբեր դեր է ստանում, ակասած ակտիվ գործողից մինչև վերապրուկի և մնացուկի դերը, վորն իրավաբանական նշանակություն կարող է ունենալ, յեթե այդ ճանաչում են պետական որդանները:

Եթե ասում ենք, վոր իրավունքի ամենասկզբնական ու ամենահին աղբյուրն յեղել է սովորույթը, հետևապես և ամենահին իրավունքն յեղել է սովորութեանը, ապա այդ կապում ենք սոցիալականորեն ու քաղաքականորեն տակալվին անզարգացած հասարակությունների հետ, այդ վերագրում ենք պրիմիտիվ աստիճանի վրա կանգնած ժողովուրդների համակենցադին: Ուրեմն սովորութեան հասարակական նշանակության նախնական աստիճանն

ու ծագման սկզբնական մոմենտը պետք է վորոնենք սոցիալ-տնտեսական արխայիկ Փորմացիայում, ուր տիրում եր տոհմային հասարակարգը: Դա անդասակարգ հասարակություն էր, հիմնված նախնադարյան կոմունիզմի վրա, ուր հասարակական արտադրությունն ու սպառումը համայնական էր: Այդ սոցիալական համայնքի հասարակական ու արտադրական հարաբերություններն եյապես տոհմային կարգեր էյին, վորոնք, անշուշտ, պահպանվում ու ղեկավարվում էյին ամբողջ կոլեկտիվի կողմից սահմանված ու ճանաչված համակցայ կյանքի կանոններով, նորմերով: Այս դեպքում հիշյալ նորմերը պետք է սրտադիր բնույթ ունենային, իսկ այդ պարտադրությունը բղխում եր վո՛չ թե մարդը մարդու վրա բռնանալուց և իշխելուց, վո՛չ թե շահագործման տենդենցներից, ինչպես դասակարգային հասարակություն մեջ է, այլ ամբողջ կոլեկտիվի անվթար գոյութեան, նրա համակենցադի պահպանության և շրջապատող բնության դեմ պայքարի ֆազմակերպվածութեան սոցիալական բնազդներից:

Ահա այդ նորմերը սովորույթներն էյին: Նախնադարյան մարդը, յերկար ու ձիգ հազարամյակներ խմբովին պայքար մղելով յուր գոյութեան ու կյանքի համար, բնազդորեն ձեռք եր բերում և կատարելագործում գոյութեան կուլի միջոցներ ու յեղանակներ, մշակում եր համակենցադի կարգեր: Այդ միջոցները դարավոր կենսական փորձերում սերնդ-սերունդ փոխանցելով, պահպանելով ու ավանդելով հաջորդներին իրենց կատարելագործությունները՝ ի վերջո դառնում էյին գիտակցական գործողություններ ու կարգեր, վորոնք սրբազորվում ու վավերացվում էյին իբրև սովորույթներ: Այդ սովորույթներն ունեյին պարտադիր նշանակություն, վոր բեկվում է արխայիկ մարդու գիտակցութեան մեջ, թե նրանց կիրառումն և անշեղ կատարումն անհրաժեշտ է համայնքի պահպանության ու շահերի համար, վորից դուրս իր գոյութեանն ի չիք եր դառնում: Այս տեսակետից սովորույթները նախնադարյան կոմունիստական հասարակության մեջ տակալվին իրավաբանական նորմեր չեն, վորովհետեւ նրանք արտաքին հարկադրանքի, տիրապետողների ուժի ներքո չեն կիրառվում, քանի վոր այդպիսիներ գոյութեանն չունեն անդասակարգ հասարակության մեջ և քանի վոր հասարակության

զարգացման այդ աստիճանում դեռևս չի կարելի դիտել իրավունք ստանալու արդի խոսքի իրավաբանական առումով: Այդ սովորութիւնները, կարելի չէ ասել, եթիկական նորմեր են, վորոնք մշակվել են նախնադարյան համայնքի հասարակական ու արտապրական հարաբերութիւններում զարգացող մտայնութիւնի մեջ, իբրև վնասակարի ու ոգտավետի արտահայտիչներ, և ըստ այնմ ել դառնում են բացասական կամ արգելական, դրական կամ գործոն վերաբերմունքի անհրաժեշտութիւն: Այդ եթիկական նորմերը կրում են ուտիլիտար բնույթ, վոր բղխել է կոլեկտիվի ինքնապահպանման բնազդից և նրանց դարձրել է պարտադիր սովորութիւններ:

Տոհմային հասարակութիւնն իր համայնական կենցաղով, նախնադարյան կոմունիզմին հատուկ արտադրական հարաբերութիւններով՝ հանդէս է վորոշ կարգերի վրա, վորոնք խստիվ պահպանվում են ավանդաբար ու սրբազործված են սովորութիւններով: «Եւ այս տոհմային կառուցքն, — ասում է Տ. Ենդելսը, — ի՞նչ զարմանալի կազմակերպութիւն է իր բովանդակ մանկութիւնը ու պարզութիւնը: Առանց գինւորների, ժանդարմների, վոստիկանների... , առանց դատաւորների, բանտերի, դատաւարութիւնների — ամեն ինչ այնտեղ գնում է իր սահմանված ընթացքով: Ամեն տեսակ վեճերն ու ընդհարումները հարդարում է այն կոլեկտիվը, վորին վերաբերում են այդ հարցերը, այսինքն տոհմը կամ ցեղը, կամ առանձին տոհմեր իրար մեջ. միայն իբրև ծայրահեղ, հազվադեպ կիրառվող միջոց սպառնում է արյան վրեժխնդրութիւնը... Թեև ավելի շատ ընդհանուր գործեր կան, քան ներկայումս, — տնային տնտեսութիւնը վարում են մի շարք ընտանիքներ՝ ընդհանուր և կոմունիստական ձևով, հողը պատկանում է ամբողջը ցեղին, — բայց և այնպես նրանց մոտ չկա մեր բազմաճյուղ ու բարդ վարչական ապարատի հետքն անգամ: Շահադրդոված մարդիկ իրենք են վճռում ամեն բան, իսկ մեծ մասամբ քաղաքային սովորույթն (ընդգծումը մերն է. ի. Ս.) արդեն ամեն ինչ կարգավորել է: Այնտեղ չեն կհարող աղքատներ ու կարիքավորներ լինել — կոմունիստական տնտեսութիւնն ու տոհմը անաչում են իրենց պարտավորութիւնները (ընդգծումը մերն է. ի. Ս.) ծերացածների, հիվանդների ու պարտադիրների հաշմանդամների հանդեպ: Բոլորը հավասար են ու ազատ, — նաև կանայք: Ստրուկների համար դեռևս տեղ չկա, նմանապես և, իբրև ընդհանուր կանոն, սովորութիւն չեն ուսարցեղերին իրենց յենթարկել»¹⁵:

տեղադրման հաշմանդամների հանդեպ: Բոլորը հավասար են ու ազատ, — նաև կանայք: Ստրուկների համար դեռևս տեղ չկա, նմանապես և, իբրև ընդհանուր կանոն, սովորութիւն չեն ուսարցեղերին իրենց յենթարկել»¹⁵:

Հիրավի, տոհմային հասարակութիւնի համայնական կենցաղը, չնայած իր պարզութիւն, խոսացած է այնպիսի ներքին ու արտաքին հարաբերութիւններով, վորոնց կանոնավոր ընթացքը պայմանավորված է ընդհանուրի կողմից ավանդաբար ճանաչված ու դարերով պարտադիր դարձած կարգերով: Վերցնենք այդ հասարակութիւնի հիմնական շենքը՝ արտադրական հարաբերութիւնները, վորոնք անխղելի կապված են հողի ոգտագործման ու մշակութիւնի հետ: Այստեղ իշխում է հողի տոհմային համայնական պատկանելութիւնը, բայց և միևնույն ժամանակ հողի մշակման ասպարեզում տոհմի ամբողջ հողային տարածութիւնը, — բացի հանրային տնտեսութիւնի նշանակութիւնն ունեցող մասերից (արտատեղիներ, անտառներ և այլն), վորոշ մասերով բաշխվում է տոհմի բաղկացուցիչ ընտանեկան համայնքների միջև՝ սահմանված ժամանակով ոգտագործելու համար և այդ բաժինները տրվում են մեծ մասամբ վիճակով: Նույնիսկ ընտանեկան համայնքի տնտեսութիւնն ու կենցաղն ընթանում է իր ներքին կարգերով, ուր մենք կգտնենք աշխատանքի բնական բաժանումն ըստ սեռի ու հասակի, կոլեկտիվ արտադրութիւնն ու սպառում: «Այստեղ ինչ վոր ստեղծվում ու գործ է անում ընդհանուրի կողմից, դա ընդհանուրի սեփականութիւնն է, ինչպես տունը, բանջարանոցը, նալը, հետևապես այստեղ և միայն այստեղ իրոք գոյութիւն ունի քաղաքակիրթ հասարակութիւնի իրավապետները ու տնտեսագետների հնարած «սեփական աշխատանքով ձեռք բերված սեփականութիւնը»¹⁶:

Տոհմային ծագման ու զարգացման ներքին շարժումը յերեւ է արյունակցական ազգակցութիւնը, վորն ունեցել է յերկու հիմնական փուլեր՝ մատրիարխատ ու պատրիարխատ: Այդ յերկու ինստիտուտների հետ են կապված համաարտատիան ամուսնավորման ձևերը (խմբակցական և զուգավոր), ամուսնութիւնի յերանակները, ազգակցութիւնի ճյուղերը (մայրական ու հայրական գծերը) և այլն: Վերջապես տոհմերը միանում են ին ու կազմում ցեղեր, ..

կային միջտոհմային հարաբերություններ ու միջցեղային հարաբերություններ. կային նաև ցեղի ու իր բաղկացուցիչ տոհմերի, ինչպես և տոհմի ու իր բաղկացուցիչ ընտանեկան համայնքների հարաբերություններ¹⁷ :

Ահա այս տոհմային հասարակության ամբողջ սոցիալ-տնտեսական կառուցքի, ամբողջ համայնական կենցաղի կարգը պահպանվում և ղեկավարվում էր սովորույթներով, վորոնք, ինչպես վերը շեշտել ենք, ունեյին վո՛չ թե իրավաբանական, այլ եթիկական նորմերի նշանակություն, այսինքն կանոնների, վորոնք ստացել էին պարտադիր վարքի ու գործերակերպի ձևավորում: Նրանք իրավաբանական նորմեր չեյին, վորովհետև չկային տիրապետողներ, իշխաններ, հետևապես որենսդիրներ ու բռնադատ որենքներ: Թեև կային տոհմապետներ, ցեղապետներ, պատերազմի առաջնորդներ, արտադրության ղեկավարներ, ընտանիքի գլխավորներ, բայց սրանք բոլորը մյուս տոհմայինների հետ հավասարապես յենթակա էյին տիրող սովորույթներին, և հենց իրենք իրենց դերով այդ սովորույթների հետևանք էյին:

«Այս պարզ կազմակերպությունը (այսինքն տոհմային), — ասում է Ֆ. Ենգելը, — միանգամայն համապատասխանում է այն հասարակական պայմաններին, վորոնցից նա ծագել է: Այն վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ այդ պայմանների առանձնահատուկ, բնական խմբավորումը. այն ի վիճակի յե հարթելու այն բոլոր կոնֆլիկտները, վորոնք կարող են ծագել այդ ձևով կազմակերպված հասարակության ներսում: Տոհմային հասարակության վեհությունը, բայց նաև նրա սահմանափակությունը հետագա պարզացման տեսակետից այն է, վոր նրա մեջ տեղ չկա տիրապետության և ստրկացման համար: Տոհմի ներսում դեռ վոչ մի տարբերություն չի գրվում իրավունքների և պարտականությունների մեջ (ընդգծումը մերն է. Ս. Ս.). հնդկացիների համար գոյություն չունի այն հարցը, թե արդյոք հասարակական գործերին մասնակցելը, արյան վրեժխնդրությունը կամ նրա փրկանքը իրավունք է, թե՞ պարտականություն. այդպիսի հարցը նրան նույնքան անհեթեթ կթվար, վորքան և այն, թե արդյոք ուտելը, քնելը, վորսորդությունը՝ իրավունք է, թե՞ պարտականություն»¹⁸ :

Սակայն սովորույթն իր ամենապահ ու պահպանողական հատկություններով հանդերձ՝ այնուամենայնիվ փոխվում էր ու նոր հատկանիշ գծեր յուրացնում արտադրական հարաբերությունների ու հասարակական ձևերի փոփոխումներով: Տոհմային կազմի քայքայումով հետեզհետե զարգանում է սոցիալական շերտավորումն ու առաջանում են հասարակական դասակարգեր իրենց ներհակ շահերով: Այդ շերտավորման պրոցեսում տոհմային սովորույթները վերափոխվում են նոր ձևերի, վորոնք ծառայում են տնտեսապես ուժեղ խմբերի շահերին: Այստեղ ծագում են դասակարգային նորմեր, այսինքն իրավունքի նորմեր: Յերբ տնտեսապես ուժեղացող խմբերը միաձուլվում են մի դասակարգի մեջ, վերջինս մի կողմ է շարտում տոհմային ինստիտուտներն ու սովորույթները, վորոնք խոչընդոտ են հանդիսանում նրա տիրապետությանը: Նրա շահերին խանգարող տոհմային սովորույթները հետեզհետե վերացվում են և գոյանում են իրավունքի սաղմեր, վորոնք վերածվում են իրավական սիստեմի: Այդ իրավական սիստեմի նորմերն արդեն արտացոլում են տիրապետող դասակարգի շահերն ու գոտեպնդում են նոր հասարակական հարաբերությունները պետական իշխանությամբ, դասակարգային տիրապետության այդ ապարատով: Մասնավոր սեփականությունն ու մարդը մարդուն շահագործելու սիստեմը դառնում են այն առանցքը, վորի շուրջն են աճում իրավաբանական նորմերը, վորոնք իրենց սկզբնական շրջանում, թեև արդեն գոյություն ունեն պետական որդանները, դեռևս կաղապարվում են սովորույթների մեջ և կազմում են այսպես կոչված սովորութային իրավունքը:

Սովորութային իրավունքի նորմերը դեռևս որենքներ չեն: Նրանք որենք են դառնում հետագայում, յերբ պետական իշխանությունն այդ նորմերին տալիս է յուր սանկցիան և որենսդրության միջոցով վավերացնում է նրանց իրավաբանական նշանակությունը: Հիրավի, հին պետությունների որենսդրական ժողովածուները գերագանցորեն կազմված են սովորութային իրավունքի փոխառումներից: Այդպես է հնագարյան Բաբելոնի «Համմուրաբի Որենսդիրքը», հին Հռոմի «XII տախտակները», հին Հունաստանի Լիկուրգոսի և Սոլոնի որենքներն և, մասնավորապես, «Գորթինի որենքը», գերմանական «Sachsenspiegel»-ը և «Lex salica»-ն,

ռուսական «Русская правда»-ն և այլն: Նույնիսկ ռուսերեն ՁАКОН բառը, վոր որենք և նշանակում, իր սկզբնական առումով սովորույթ էր նշանակում¹⁹ կամ վաղ միջնադարի գերմանացիների մեջ lex— հին հռոմեյական որենք բառը գործածվում էր սովորույթի իմաստով:

Սակայն սովորութեական իրավունքի նորմերը, չնայած պետութեան որենսդրական գործունեյութեան, այնուամենայնիվ շատ անգամ կարողանում են պահպանել իրենց գոյութիւնը գործող որենքներին կից մինչ այն աստիճան, վոր հաճախ շեշտակի սահման չէր դժվում որենքի և սովորույթի միջև: Արևմտյան միջնադարի իրավական հուշարձաններում lex բառի մեջ յենթադրվում էր և՛ որենքը, և՛ սովորութեական իրավունքի նորմը. սովորաբար jus (իրավունք), mos (սովորույթ), usus (սովորութիւն) գործադրվում էին առանց վորոշակի տարբերութեան: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, թե վո՛րքան անգարգացած էր պետական կառուցվածքը, վոր շեշտակի որենսդրական գործունեյութեան կարիք չէր զգում և բավականանում էր գործող սովորութեական իրավունքով, իսկ մյուս կողմից՝ վկայում է, թե վո՛րքան արմատացած և յեղել սովորութեական իրավունքը հասարակութեան մեջ, շնորհիվ իր պահպանողական ուժի, ավանդական նշանակութեան:

Այդ պահպանողականութիւնն արտահայտվում էր նաև մի այլ հետաքրքիր կողմով: Չնայած, վոր սովորութեական իրավունքի նորմերը գոյացել ու ձևավորվել են տոհմային հասարակութեան քայքայումով և գործում էին դասակարգային հասարակութեան մեջ, նրանք այնուհանդերձ իրենց մեջ պահպանել են նախորդ տոհմային կազմի վորոշ կենցաղային վերապրուկներն ու մնացուկները: Այդորինակ բնորոշ յերևույթը պիտի բացատրել վո՛չ թե սովորութեական իրավունքի ինքնաբավ պահպանողականութեամբ կամ նրա ինչ-վոր բնածին հնավանդականութեամբ, այլ պետք է վերագրել այն հասարակական հարաբերութիւններին, վորոնց իրավական վերնաշէնքն է նա հանդիսանում. հասարակական հարաբերութիւնների, վորոնց մեջ, չնայած դասակարգային շերտավորման, վերապ-

րուկային ձևերով մնացել են տակավին նախընթաց կենցաղային հետքերը:

Սովորութեական իրավունքի վերագրյալ հատկանիշներն առանձին նշանակութիւն են ստանում իրավագիտական տեսակետից ասիական յերկրների և մասնավորապես Հայաստանի նկատմամբ:

Մեզ հայտնի հայոց պատմութիւնը բնորոշվում է դասակարգային հասարակական կազմով, ուր տիրում է արտադրութեան Ֆեոդալական ձևը: Հայկական Ֆեոդալիզմը, ինչպես հանգամանորեն կիսովի ստորև, ունի առանձնահատուկ գծեր, վորոնք վորոշ չափով տարբերում են նրան Արևմտյան Յեվրոպայի միջնադարյան Ֆեոդալիզմից:

Այստեղ առայժմ շեշտում ենք յերկու առանձնահատուկ գծերի վրա: Առաջին՝ այդ Ֆեոդալական հասարակութեան մեջ կանգուն ու անփոփոխ գոյութիւն էր պահպանում գյուղական համայնքը, վորից իսկապես զարգացել է արևելյան տիպի Ֆեոդալիզմը: Այդ գյուղական համայնքը, ինչպես քանիցս նշել են Կ. Մարքան ու Ֆ. Ենդելսը²⁰, ավանդական պահպանողականութեամբ դանդաղութեան, նույնիսկ անշարժութեան կնիք է դրոշմել Ֆեոդալական հասարակութեան զարգացման վրա: Այստեղից էլ ծագում է Ֆեոդալիզմի ասիական տարբերակի մյուս բնորոշ գիծը, այն է՝ Ֆեոդալիզմի բազմադարյան գոյութիւնը գրեթե մինչև XVIII դարը:

Ահա այդ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում սովորութեական իրավունքը, իբրև իրավաբանական վերնաշէնք, ամուր կապված լինելով գյուղական համայնքի հետ, — վորը կարելի յէ համարել տոհմային հասարակարգի վերապրուկային մնացորդ, թեև վորոշ չափով դասակարգայնորեն վերափոխված, — նույն պահպանողականութեամբ ու դանդաղաշարժութեամբ շարունակել է իր գոյութիւնը մինչև հայկական Ֆեոդալիզմի վերջը: Ֆեոդալական Հայաստանը չէր ներկայացնում մի ամբողջ, կենտրոնացած պետութիւն. նա չունեցավ զարգացած պետական-վարչական որդաններ: Իր բազմադարյան գոյութեան ընթացքում, անդադար յենթակա արտաքին ու ներքին քաղաքական տակնուվրայութիւնների, մինչև վերջը դեգերելով

քնական անտեսութեան շրջանակներում, հայ Փետրուարական պետականութիւնն անկարող յեղափոխութեան օրինակներու հորձուկներու թիւն արժարձեցուց: Հայոց պատմութեան ամբողջ ընթացքում մինչև XII դարը չենք գտնում վո՛չ միայն վորեւէ պետական կողմից իրաւաւորութեան նշույլ, այլև չենք տեսնուի նոյնիսկ մասնավոր ձեռնարկներու իրաւունքներ՝ գործող իրավաբանական նորմերից: Սակայն այդ աչք ծակող բացը դեռևս չի կարող հիմք դառնալ յենթադրելու, թէ չի յեղել իրավունք, որինք: Փետրուարական Հայաստանը, իբրև դասակարգային պետութիւն, իր հասարակական հարաբերութիւնները, տիրապետող դասակարգի պաշտպանութիւնը կարգավորում ու ապահովում էր, անշուշտ, վորոչ իրավաբանական նորմերով: Յեղափոխութեան իրաւունքը, այդպիսի իրավաբանական նորմեր յեղել են և դեր են խաղացել հայ իրավունքի պատմութեան մեջ: Հայ մատենագրական աղբյուրներն ավանդում են, թէ ինչպէս մի քանի հայ թագավորներ, որինակ՝ Վաղարշակը (ՄԽ. II, է, Ը) սահմանում է որենքներ, կամ Տրդատը հրատարակում է մի շարք հրովարտականքներ, վորոնք որենքի նշանակութիւն ունեցին (Ագ. ԺԲ, 73—77, ձԺԹ, ձԻ, 423.): Սակայն ավելի գործոն դեր են խաղացել սովորութեան իրավունքի նորմերը:

Սովորութեան իրավունքի ավանդական դերը հասարակական հարաբերութիւններում այնքան ուժեղ և արմատացած է յեղել, վոր կարիք չի զգացվել այդ ամենը գրավոր ձևերի վերածելու: Թերևս սովորութեան իրավունքի այդ ընդհանրացած բնույթին պետք է վերագրել հայ թագավորներին որենդրական գործունեութեան սովորութիւնը:

Գրավոր որենքների բացակայութիւնն առիթ է ծառայել մի քանի հարեան պետութիւնների համար նայել Հայաստանի վրա, վորպէս որենքներից ու իրավունքներից զուրկ մի յերկրի: Բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսը, հրատարակելով 534 թ. Արեւմտյան Հայաստանի համար ժառանգական իրավունքի վերաբերյալ նոր որենք, XXI Novella-ն, պատճառաբանում է, վոր Հայաստանը զուրկ է որենքներից և կիրառում է «բարբարոսական սովորութիւն» — τὸ βαρβαρικὸν ἔθος — ժառանգութեան հարցում: Նմանապէս նա իր Ed. 3-ում նշում է հայերի մեջ

տիրող «բարբարոսական սովորութիւն» — ναρχος βαρβαρικὸν ἄνευ νόμου, Հուստինիանոս կայսրի այդ կարծիքը պետք է հարաբերական իմաստով ընդունել: Հելլենական կրթութեամբ սնված ու հռոմեական կրթութեամբ իրավահայեցողութեամբ սողողված, նա ըստ տիրող սովորութեան՝ ոտար ազգերին ու ժողովուրդներին անվանում էր «բարբարոսներ», հետևապէս և ժխտում էր նրանց ազգային իրավունքն ու որենքը, վորպէս հռոմեական ժողովրդին անհամատեղելի: Ավելի բնորոշ է Սիրիայի Հակոբ Յեզեսացու կարծիքը, վորն իր «Sermo adversus Armenos» ճառում գրում է, թէ՛ «Հայաստանի ժողովուրդներն աշխարհի սկզբնավորութիւնից ի վեր ապրել են առանց որենքի»: Նմանապէս բյուզանդական պատրիարք Ատտիկոսը հայոց կրթողիկոսին գրած իր նամակում ասում է. «Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղաք ջո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի...» (ՄԽ. III, ԺԷ, 346):

Չտեսնելով Հայաստանում գրավոր որենքներ, կամ գտնելով սովորութիւններ, վորոնք խորթ են յեղել իրենց մտ կիրառվող որենքներին, ոտարներն այն թիւր կարծիքին են հանգել, վոր հայերը զուրկ են որենքներից և անկուլտուրական ազգ են:

Այստեղ պակաս դեր չի խաղացել նաև ազգային ու կրոնա-քավանաբանական ներհակ պայքարը, վոր շարունակ տեղի ունեցրեց մի կողմից՝ հույն-հայկական (Ատտիկոսի նամակը) և մյուս կողմից՝ հայ-սիրիական (Հակոբ Յեզեսացու ճառն ընդդէմ հայերի) հարաբերութիւններում: Մինչդեռ ոտարների այդ յենթադրյալ կարծիքներն ապացուցում են միայն, վոր Հայաստանում գործել է սովորութեան իրավունքը, բայց առանց գրի ձևավորված կամ առանց որենդրական կարգի: Սակայն հայ մատենագրութեան մեջ չի շատակվում է, վոր հին Հայաստանում, տակաւին այն ժամանակները, յերբ հայերեն տառեր դեռ չկային, զանազան պարտավորական ու իրավաբանական գործարքները կատարվում էին գրավոր կերպով — հունարեն կամ պարսկերեն: Մովսես Խորենացին ասում է. «Գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ դիւղից և դաւառաց ևս և իւրաքանչիւր

*) Այստեղ և հաջորդ բոլոր մեջբերումներում ընդգծումները մերն են: Ս.

տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ դառնին անբաւ գրուցաց մատեանք, մահաւանդ որ 'ի սեփական ազատութեան պայազատութիւն» (I, Գ, Եջ 13): Փալատոս Բուզանդացին վկայում է, վոր «Թագաւորքն զմուրհակս գիւղաց կամ զազարակաց գրեալ և կնքեալ դնէին» (VI, Ժ, Եջ 278): Ավելի հետաքրքիր է Լարուբնա (Ղերուբնա) Յեղեսացու գրչին վերադրված վկայութիւնը. «Ձամենայն ինչ, զոր հրամայեն թագաւորք, և զամենայն, որ ինչ միանգամ լինի առաջի նոցա, գրի և դնի ի տունս յիշատակաց»²¹: Այստեղ տեսնում ենք, վոր նույնիսկ հատուկ արխիւփներ են յեղել այդ տեսակ գրութիւններ պահելու համար: Նաև հայ միջնադարում, ինչպես ակներև է Ստեփանոս Որբելյանի Պատմութիւնից, հայ թագավորներն ու իշխանները հողերի ընծայումները, վաճառումները և գնումները կատարում էին զրավոր կերպով (Գլ. 1Թ., Խ., Եջ 201—220 և այլն):

Այս պարտավորական ակտերն ու իրավաբանական դործարքներն, անտարակույս, կատարվում էին տիրող սովորութեան իրավունքի համաձայն:

Սովորութեան իրավունքը հիմնական նշանակութիւն է վայելել հին հայերի իրավաբանական բնագիտութեամբ: Այդ բացահայտ է նրանից, վոր վոչ մի խտրութիւն չէին դնում որեւէ քի և սովորութեան-իրավաբանական նորմի իմաստավորումների միջև: Որենքը—դա նույն պարտադիր սովորույթն էր: Այդ յերևույթը, ինչպես վերը տեսանք, նկատելի յե մի շարք հին ժողովուրդների իրավահայեցողութեան մեջ: Մեր հին մատենագրութեան մեջ հաճախ «օրէնք նախնեաց», «կարգ նախնեաց», «սահմանք» (վոր իսկապես որենք և նշանակում) բառերն ունեն միևնույն իմաստը և այն էլ սովորութեան իրավունքի նշանակութեամբ: Որենքի և սովորութեան իրավունքի հոմանիշ իմաստավորումը նկատելի յե յերբեմն նույնիսկ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում: Մխիթար Գոշն որենք է համարում գրի առնված իրավաբանական նորմը²², իսկ այն, վոր չի ձևավորված զրավոր կերպով, դա սովորութիւն է²³, բայց և միևնույն ժամանակ՝ այն, վոր առանց գրի յե, «բնաւորական օրէնք» է (ՄԳ., Նախ., Եջ 65), այսինքն՝ սովորութեան իրավունք:

Մխիթար Գոշի 'իատաստանագրքում արտահայտված տե-

սակետն որենքի մասին— մի կողմից՝ իբրև զրավոր ձևով արձանացված իրավաբանական նորմի, իսկ մյուս կողմից՝ յերբեմն 'ի նրա նույնացումը սովորութեան իրավունքի նորմին, — մի ապացույց է, վոր ընդհանրապես հայ իրավունքը, մանավանդ նախարարական շրջանում, բնավ գրի չէր առնված, չէր ներկայացնում կողիֆիկացիայի յենթարկված կամ ժողովածույի վերածված՝ հայ իրավաբանական նորմերի կոմպլեքս: Իսկ այդպիսի պայմաններում, անտարակույս, Ֆեոդալական հասարակութեան հարաբերութիւնները կարգավորվում էին սովորութեան իրավունքի նորմերով, վորոնք իրականում որենքի ուժ և նշանակութիւն ունեցին:

Որենք բառը, իբրև տերմինաբանական առումն, սկսում է տարբերվել սովորութեան իրավունքի նորմից, ինչպես պետք է կռահել, այն ժամանակ, յերբ հայ իրականութեան մեջ մուտք են գործում ոտար որենքրական ժողովածուներ, այն է՝ Մովսիսական, Ասորա-Հռոմեյական և, մանավանդ, Բյուզանդական: Այդ ժողովածուները, վորոնք մանավոր ոեցեպցիայի կարգով կիրառվում էին Հայաստանում, անշուշտ, հունարեն բնագրեր էին: Հետագայում, յերբ նրանք թարգմանվում են հայերենի, հունական ևսմոս — տերմինն արտահայտվում է հայերեն «որենք» բառով, վորն ստանում է տերմինաբանական նշանակութիւն և, իբրև զրավոր իրավաբանական նորմ, հակադրվում է սովորութեան իրավունքին: Այդ բացահայտ է Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագրքի ԺԲ հոդվածից, ուր ասված է. «և լինի այս ըստ նոմոսի և ըստ սովորութեան երկրի» (Եջ 24). այստեղ, ինչպես նկատելի յե, նույնիսկ նոմոս բառը մնացել է առանց թարգմանելու: Այդպիսի դեպքեր հանդիպում են վո՛չ միայն թարգմանական մի քանի որենքրքերում, այլև յերբեմն Միբաո Գունդատարի Դատաստանագրքում:

«Նոմոս» և «որենք» բառերի նույնանիշ բնույթը կարելի յե բացատրել նրանով, վոր հունարեն «նոմոս»-ի մեջ հայ թարգմանիչները տեսնում էին բյուզանդական թագավորների վորոշումներ, սահմանումներ: Իսկ մեր հին մատենագրութեան մեջ նկատում ենք, վոր հայ թագավորների կամ կաթողիկոսների վորոշումներն ու սահմանումները վորակվում էին վորպես «ո-

րենք» : Մովսես Խորենացին Վաղարշակ Թազավորի մասին պատմում է. «Արդ, նախ և առաջին օրինադրի Թազաւորն զինքն և զտուն իւր» (II, Ը, 103) կամ՝ «Եւ օրէնս իմն հասաւտէ ի տան Թազաւորութեան իւրոյ» (II, Ը, 110) : Աշտիշատի ժողովում ներսես կաթողիկոսի ձեռնբեցութեամբ «կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, յօրինեցին» (ՓՅ. III, Դ, 76) : Հետևապես «նոմոսի» տերմինաբանական նշանակութունը՝ Թազավորական վորոշումների իմաստով՝ նույնացվում էր հայ միջավայրում գործածվող հոմանիչ իմաստով «որենք»-ին :

Ուրեմն հայ իրավունքի պատմության մեջ «որենքը», վորպես սովորութական իրավունքի նորմերից տարբեր մի հասկացողություն, հանդես է գալիս, յերբ Հայաստանում սկսվում է ոտար որենսդրքերի ռեցեպցիան և յերբ սրա հետևանքով ել առաջանում է տեղական ազգային որենսդրք կամ դատաստանագիրք կազմելու անհրաժեշտությունը : Այդպիսի ազգային կողբես կազմողը չէր կարող պարփակվել միմիայն ոտար ռեցեպցիայով յուրացված կամ ոտար տիրապետողների կողմից ներմուծված որենքների սահմաններում, այլ ծանրանալու յեր նաև բնիկ տեղական, ազգային իրավաբանական նորմերի վրա. հակառակ պարագայում այդ կողբեսը գուրկ կլիներ ազգային նշանակությունից : Այդ ազգային իրավաբանական նորմերը կարելի յեր քաղել միմիայն տիրող սովորութական իրավունքից և մասամբ հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումներից : Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը և սրա հետևութեամբ կազմված՝ Սրբատ Գունդստարի Կիլիկյան Հայ Դատաստանագիրքը, չնայած վոր յերկուսն ել մասամբ հորինված են ոտար աղբյուրներից քաղված իրավաբանական նորմերով, այնուամենայնիվ զգալի չափով բովանդակում են նաև հայ սովորութական իրավունքի նորմեր : Մխիթար Գոշի այն վկայությունը, «որ ոչ Թուին ի կանոնաց, ի կենդանի առաջ ձայն» (I, ՃԹ, 228), հաստատում է, թե ի՞նչ մեծ դեր էր կատարում սովորութական իրավունքը հայ իրավաբանական կենցաղում : Այլ կերպ չէր ել կարող լինել այն հասարակության մեջ, վորտեղ չէր զարգացել որենսդրական գործունեությունը, վորտեղ քաղաքացիական կարգի որենսդրական մարմիններ :

Սակայն հայ սովորութական իրավունքը չի արտացոլել ըստ ամենայնի հայ որենսդրքերում ու դատաստանագրքերում : Հայ սովորութական իրավանորմերը տեղ են գտել մեր իրավաբանական ժողովածուններում այն չափով միայն, ինչ չափով ոտար ռեցեպցիայով մուտք գործած որենքներն անհարիր էին տեղական կենցաղին ու իրավաբանական կազուսներին կամ միանգամայն խորթ համարվում : Այսպիսի դեպքերում սովորութական իրավանորմերը, իբրև հարազատ միջավայրից բխած ու գրեթե իր գործոն նշանակությունը պահպանած, յետ էին մղում ոտար նորմերը և համապատասխան տեղ գրավում հայկական որենսդրքերում : Հետևապես, այստեղ հայ սովորութական իրավունքը հանդես է գալիս պատառիկներով և իր մասին ամբողջական պատկեր չի տալիս : Այդ պատկերը կարող են լրացնել այն հարուստ նյութերը, վոր մատակարարում է հայ ազգագրությունը :

Հայ ժողովրդական կենցաղում մինչև XIX դարի վերջերը զարմանալի պահպանողականությամբ հասել էին վերապրուկային ձևով վո՛չ միայն միջնադարի, այլև ավելի հին, սոհմային նահապետական կյանքի ու հասարակական-ընտանեկան սովորույթների մնացուկներ, վորոնց նյութական առանցքը յեղել է մինչև այդ պահանված դյուղական համայնքը : Հայ ազգագրական բանահավաքներն ամբողջ XIX դարում կարողացել են իրենց հետախուղական աշխատանքներով ահագին նյութ հավաքել, վոր կուտակված է գլխավորապես մեր պարբերական մամուլի եջերում և մասամբ լույս են տեսել նաև առանձին հրատարակություններով : Այդ ազգագրական նյութերի մեջ մեծ տեղ են բռնում Փոլկորը, ընտանեկան կենցաղը (ծնունդ, ամուսնություն, հարսանիք, թաղում և այլն) ու հավատալիքները, իսկ զուտ իրավաբանական կենցաղին վերաբերող սովորույթներ համեմատաբար քիչ են հավաքված : Դա պետք է բացատրել նրանով, վոր հայ ազգագրական բանահավաքները, զուրկ լինելով իրավաբանական մասնագիտությունից, վո՛չ թե թերագնահատել են սովորութական իրավունքի նշանակությունը, այլ չեն կարողացել նշմարել ու հայտարարել այն սովորույթները, վորոնք բնորոշում են ժողովրդական իրավաբանությունը :

Բայց և այնպես ներկայումս ամբարձած Հայ ազգազրական նյութերը, վորոնք տակավին կարոտ են դիտական ուսումնասիրութեան, ի հայտ են բերում այնպիսի կենցաղային դժեր ու սովորույթներ, վորոնք պատմա-համեմատական ու վերապրուկային վերլուծման յեղանակով մեր մտապատկերներում վերականգնում են ժողովրդական իրավահայեցողութեան հիմունքները, դրսևորում սովորութեական իրավունքի նորմերը: Հայ Ֆուլիորի գաղափարախոսութեան և սյուժետային պատկերների մեջ, ընտանեկան և գյուղական նահապետական կենցաղի ծիսական կարգերում վորոչ չափով արտացոլել են հասարակական-արտադրական հարաբերությունները, վորոնք մեզ կովաններ են տալիս պատկերելու ամբողջ սովորութեական իրավունքը:

Սովորութեական իրավունքի վերաբերյալ ազգազրական նյութեր գտնում ենք նաև մեր հին ու միջնադարյան մատենագրութեան մեջ, որինակ՝ Փավստոս Բուզանդացու և Մովսես Խորենացու յերկերում, կամ Մխիթար Գոշի ու Վարդան Այդեկցու առակներում²⁴:

III. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՎՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Յեթե մեզ չեն հասել մինչև XII դարը հայերեն կազմված որենսզրքեր, ապա հասել են կանոնազրքեր, այսինքն՝ յեկեղեցական կանոնների ժողովածուներ, վորոնք կազմվել են թերևս սկսած V դարից և հանդիսանում են հայ իրավունքի միակ գրավոր ամենահին աղբյուրները:

Հայաստանի քրիստոնեյացումը, վորը մերապրվում է Տրդատ թագավորին ու Գրիգոր Լուսավորչին, և քրիստոնեյությունն իբրև պետական կրոն ճանաչվելը, վոր տեղի յե ունեցել պաշտոնապես 300-ական թվականների սկզբներին, մեծ ազդեցություն է գործել հայերի հասարակական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման, ընդամին նաև հայ իրավունքի ու իրավաբանական ինստիտուտների վրա:

Հայ քրիստոնեյական յեկեղեցին և հիերոկրատիան սկզբնավորման որից իր սոցիալ-տնտեսական եյությամբ Փետղալական Կառույց ստացավ: Փետղալիզմը հին Հայաստանում, նույնիսկ նախարարական Փետղալիզմը, զոյացել ու զարգանում էր տա-

կավին քրիստոնեյացումից առաջ: Այդ նախաքրիստոնեյական Հայաստանում Փետղալացած էր նաև հեթանոսական յեկեղեցին և քրմությունը, վորն, ըստ յերևութին, իր սոցիալ-տնտեսական ամուր դիրքի շնորհիվ նաև աղբեցիկ քաղաքական գործոն էր հանդիսանում: Բավական է հիշատակել, վոր Հայաստանի գլխավոր քրմապետ Մաթանը, վորի մասին ավանդում է Մովսես Խորենացին, Արտաշես Թագավորի վորդին էր (II, ԾԱ., 177, ԾԳ., 180) և քաղաքական դեր էր խաղում:

Հետևապես, քրիստոնեյական յեկեղեցական Փետղալիզմը մի նոր յերևութ չէր: Նա վերափոխվել էր նախորդ հեթանոսականից նրանով, վոր քրմական հողային ու տաճարական հարստությունների տեր դարձավ քրիստոնեյա հիերոկրատիան, վորին անցավ նաև Փետղալական քրմական դասի քաղաքական դերը:

Հայաստանի քրիստոնեյացումը տեղի ունեցավ այնպիսի պատմական մոմենտում, յերբ Արշակունյաց թագավորութեան ուժն զգալապես թուլացել էր: Պետք է կռահել, վոր քրիստոնեյությունը մուծելով և այն հռչակելով պետական կրոն՝ Տրդատ թագավորը ծրագրում էր ուժեղացնել Արշակունիների իշխանությունը, հուսալով հենվելու նոր կրոնի կենտրոնաձիգ հիերոկրատական սխեմային: Սակայն հիերոկրատիայի հետագա դերը միանգամայն այլ ընթացք ստացավ: Ընդհակառակն, հոգևոր Փետղալականությունը, անտեսապես ու քաղաքականապես իրեն ուժեղ զղալով և միշտ հակվելով Բյուզանդիայի կողմը, իր Փետղալական էրսականիայով մրցակից հանդիսացավ աշխարհիկ Փետղալականութեանը՝ հանձին թագավորական իշխանութեան: Այդ պայքարն յուր զազաթնակետին էր հասել վերջին Արշակունիների ժամանակ (Արշակ II և սրա վորդի Պապ թագավորների), յերբ Արշակունիների տապալումով Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդիայի ու Սասանյան Պարսկաստանի միջև (387 թ.):

Այս պատմական մոմենտից սկսած, յերբ Հայաստանում այլևս գոյություն չունեի միասնական կենտրոնական իշխանություն և յերկիրը փաստորեն դարձել էր արևմտյան մասով բյուզանդական կայսրների, իսկ հարավ-արևելյան մասով Սասանյան թագավորների վասսալական տերիտորիաների, կղերական Փետղալիզմն իր կենտրոնաձիգ հիերոկրատական ապարատով ուժեղ

քաղաքական գործոն ու ազդեցիկ դեկավար դարձալ ապակենտրոնացած ու սեպարատիստական նախարարների միջավայրում: Յեկեղեցական Ֆեոդալականութան քաղաքական-հասարակական դերն ու նշանակությունն ավելի ևս ուժեղացալ Հայաստանի յերկրորդ բաժանումից (428 թ.) հետո, յերբ Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը հաշվի եյին առնում նրա դերն ու ձգտումները և նրա ազդեցութունը ծառայեցնում եյին իրենց քաղաքական-նվաճողական շահերին՝ Հայաստանի լիակատար աննեքսիայի գծով: Սասանյան Պարսկաստանն այնքան հեռու յե գնում, վոր Հայաստանից իրեն հասանելիք տուրքերի և հարկերի գանձումը հանձնարարում և հայոց կաթողիկոսին:

Ահա այդ պատմական դարերից սկսած, յեկեղեցական Ֆեոդալականութունն իր ազդեցութունն ու դերը, փոքր ընդհատումներով, անվթար պահպանեց հայ քաղաքական և հասարակական-կուլտուրական աշխարհում մինչև վերջին ժամանակները:

Քրիստոնեյական յեկեղեցին իր զարգացման, մանավանդ իր կազմավորման, սկզբնական շրջանում հիերոկրատական ինստիտուտն ամրացնելու և նրան հանրային նշանակութուն ու ազդեցութուն տալու նպատակով մշակում և հորինում եր իր սոցիալ-քաղաքական տիրապետութան դատակարգային դադափարախոսութունը: Սահմանվում եյին հատուկ պարտավորութուններ, խրատներ, կարգեր, հրահանգներ, վորոնք պարտադիր եյին քրիստոնեյական համայնքների համար և կոչվում եյին կանոններ: Կանոն բառը հունարեն է՝ κανών, վոր նշանակում է յեղեգի ցողուն և ապա ուղիղ փայտ, ձող, ուղիղ գիծ, սահմանադիր, այստեղից ել փոխաբերական իմաստով՝ ձև, որենք, այն ել հատկապես յեկեղեցական որենք: Սկզբնական շրջանում այդ կանոնները դավանաբանական թեզերի ու բարոյազդեցական նորմերի համախմբումներ եյին: Հետագայում նրանք հետզհետե ընդգրկում են նաև հասարակական հարաբերութունների կարգավորման վորոշ շրջանակներ և համակվում են իրավաբանական նորմերի ընդլթով: Այդ կանոնները սահմանվում եյին յեկեղեցական աշխարհում գլխավորող ու հեղինակավոր անձերի կողմից, կամ ավելի հաճախ՝ այսպես կոչված յեկեղեցական ժողովներում, վորոնք լինում եյին տիեզերական և տեղական:

Այսպիսով, յեկեղեցին յուրացնում է իրավադիր Ֆունկցիաներ, վորոնց չափն ու սահմանը պայմանավորվում եյին տվյալ յերկրի քաղաքական կացությամբ: Հիերոկրատիան իրեն իրավունք եր վերապահում վո՛չ միայն կարգավորելու յեկեղեցու և կղերական դասի ներքին հարաբերութունները, պարտականութունները, տնտեսական-գույքային հարցերը, կազմել սահմանադրութուն, այլև միջամտելու աշխարհիկ հասարակական հարաբերութուններին ու այդ յենթարկել յեկեղեցու իրավասությանը: Այդ միջամտութունը, վոր հիմնավորվում եր յեկեղեցու կողմից կրոնա-աստվածաբանական դոգմատիկայով, տարածվում եր գլխավորապես ընտանեկան իրավունքի վորոշ կողմերի վրա, այն է՝ ամուսնության, վորդեծնության, ազգակցության աստիճանների, ծնողների ու զավակների փոխհարաբերութունների, նմանապես վորոշ տեսակի հանցագործութունների վրա, ինչպես սպանություն, առևանգում, պոռնկություն, արուսգիտություն և այլն: Ահա այդ հարաբերութունները կարգավորող նորմերը կազմում եյին կանոնադրական իրավունք, այսինքն՝ կանոնների իրավադիր համախմբում, վորով կանոնը հակադրվում եր որենքին, νόμος -ին, վորպես աշխարհիկ իրավաբանական նորմին:

Կանոնադիր գործունեյութունն և կանոնական վորոշումները, վորպես կանոնական իրավունքի աղբյուրներ, աչքի ընկնող նշանակութուն ունեցան ընդհանրապես հայոց պատմության և մասնավորապես հայ իրավունքի պատմության մեջ:

Քանի վոր քրիստոնեյական յեկեղեցին ընդհանրական եր և հայ յեկեղեցին բաժանված չեր նրանից, անշուշտ, Հայաստան եյին մտնում ունեցայիայի կարգով տիղերական ժողովների և առանձին կրոնական պետերի կանոնական վորոշումները: Մովսես Խորենացու և Հովհան Իմաստասիրի վկայութունների համաձայն՝ այդ կանոնները մուտք են գործում Հայաստան IV դարի կեսերից: Դրանք, ի հարկե, լինում եյին հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով, ուստի և մեծ ծավալումն չեյին ստանում: Ավելի հավանական է ու իրականությանը համապատասխան, ինչպես ակներև է Կորյուն պատմագրի տվյալներից և մանավանդ պատմա-հետազոտական ուսումնասիրութուններից (Տաշյան, Գա-

Քըրճյան, Որմանյան և այլք), վոր հունարեն ու ասորերեն կանոնները մուտք են գործել Հայաստան ու թարգմանվել են հայերեն V դարից՝ հայերեն տառերի դյուտից հետո, մանավանդ վոր արդեն V դարում Բյուզանդիայում պոլոթյուն ուներ տիեզերական ու տեղական ժողովների վորոշումներից բաղկացած կանոնների մի կողմից: Սակայն շուտով ոտար կանոնական հավաքածուների ռեցեպցիայի հետագա զարգացմանը վերջ է տրվում ստեղծված քաղաքական պայմանների շնորհիվ: Արչակունյաց պետութայն անկումով և Հայաստանի բաժանումով Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև՝ հայ յեկեղեցական Ֆեոդալական նությունը, վոր հաղթող դուրս յեկավ իր Ֆեոդալական եքսպանսիայի պայքարում Արչակունյաց թագավորական իշխանութայն կենտրոնաձիգ տենդենցների դեմ, սկսեց ակտիվ քաղաքական դեր խաղալ յերկրում: Ոգտվելով յերկու հոր պետութայնների՝ Հայաստանին ամբողջովին տիրելու սրված մրցումից, վորոնք հաշվի էյին առնում հայ հիերոկրատիայի ուժն ու ազդեցությունն իրենց նպատակների համար, վերջինս շահագործում էր ստեղծված քաղաքական կացությունը, և հարում այս կամ այն կողմը, բերան դառնալով ու ներկայացուցիչ հանդիսանալով աշխարհիկ Ֆեոդալական տների, նախարարությունների մեծամասնութայն: Յերբ Հայաստանում վերջիվերջո հաղթանակեց պարսկական կողմնորոշման քաղաքականությունը և դրա հետ միասին հայ յեկեղեցին միանգամայն անջատվեց հունականից, չընդունելով Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովի դավանարանական վորոշումները, հայ հիերոկրատիան իրեն անկախ զգաց: Նա միջամուխ էր լինում նախարարական տների ու արտաքին քաղաքական հարաբերություններում, նաև ազդեցիկ դեր է խաղում յերկրի ներքին կյանքում: Կենտրոնական ազգային իշխանութայն բացակայումով նա իր ձեռքն առավ դատավարական ու իրավաբանական ամբողջ դործունեյությունը: Հույն և հայ յեկեղեցիների անջատման մոմենտից սկիզբ են առնում Հայաստանում, հայ հիերոկրատիայի ձեռներեցութայնք, այսպես կոչված, ազգային յեկեղեցական ժողովները, վորոնք սահմանում են կանոններ, ստեղծում նորմատիվ կարգեր իրենց իրավասութայն ու քաղաքական ազդեցութայն կովաններն ամբացնելու և ընդհանրապես տիրապետող դասակարգի շահերն ապահովելու

ուղղութայնք: Ուստի հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումները մեծ մասամբ կրում էյին վո՛չ միայն կրոնադավաբանական բնույթ, այլև վերաբերում էյին ներքին հասարակական հարաբերություններին, կարգավորելով այն հատկապես սահմանված իրավաբանական նորմերով: Այս տեսակետից հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումները մեծապես տարբերվում էյին նախկին տիեզերական յեկեղեցական ժողովների կանոններից, վորոնք ռեցեպցիայով ընդունված էյին Հայաստանում, նաև հետագա հունական յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումներից: Բնորոշ է, վոր հայ յեկեղեցական ժողովներին յերբեմն մասնակից են յեղել նաև աշխարհիկ Ֆեոդալները, մանավանդ քաղաքական ճգնաժամային մոմենտներին, որինակ՝ Ծահապիվանի (443 թ.), Դվինի Դ. ժողովը (648 թ.): Այս հանգամանքը հիմք է տվել մեր կղերամիտ լիբերալ պատմադեմոստներին, նույնիսկ հայ իրավունքի պատմությանը զբաղված մի-յերկու հայ իրավադեմոստներին, վերահայն վերադեմոստական աղենել այդ ժողովների նշանակությունն իբրև դեմոկրատական աղբային ինստիտուտներ, դրանք համարել ժողովրդական ներկայացուցչական հասոդատություններ, նմանեցնելով յուրատեսակ պառլամենտարիզմի, վոր իբր թե դարդացել է հին Հայաստանի հասարակական - քաղաքական կյանքում:

Ազգային յեկեղեցական ժողովներն իրենց վերապահում էյին որենադիր կամ իրավադիր Փունկցյաներ: Իս բացահայտ է այն բնորոշ դարձվածքներից, վորոնք գործածվում են հայ հին մատենագրութայն ու կանոնական վորոշումների բնագրերում: Փափսոս Բուզանդացին, պատմելով Աշտիշատի ժողովի մասին (365 թ.), բնորոշում է նրա դործունեյությունն այս խոսքերով՝ «կարգեցին, կազմեցին, կանոնեցին, յորինեցին...» (III, գլ Դ., 76). յորինեցին ծագում է «օրէնք» բառից, հետևապես պետք է հասկանալ՝ «օրէնսդրեցին»: «կարգեցաք և սահմանեցաք», ասվում է Կարինի ժողովի կանոնական վորոշումների մեջ (ԿՀ, եջ 108): Ծահապիվանի ժողովի վորոշումների նախաբանը վերջանում է «ապա կարգեցին և եղին այսպէս» խոսքերով, վորոնք նույնպես նշում են որենադիր Փունկցիայի վրա (ԿՀ, եջ 60): Հետաքրքիր ձևով են վավերացվում Դվինի 648 թ. ժողովի հո-

քինած 12 կանոնները. «Ես ներսէս շնորհին Աստուծոյ նուաաս կաթողիկոս հայոց վասն վերոգրեալ կանոնիս ամենայն աթոռակցովք մերովք սուրբ եպիսկոպոսօք հայոց ձեռնարկեալ կնխեցաք քստ հրամանի և սահմանի հոգւոյն սրբոյ և ընտրելոց նորա» (Անդ, եջ 129): Յերբմն ել յեկեղեցական ժողովների վորոշումներում «կանոն» տերմինը չի հակադրվում «որենք» բառին, աշխարհիկ առումով, այլ գործածվում է վերջինիս հետ համադր նշանակութամբ (ԿՀ., եջ 111, 127, 115, 57, 59): Թեև «օրէնք» տերմինը հայ կանոններում մեծ մասամբ այլ նշանակութուն ունի, այն է՝ կրօնապաշտամունքային կարգ, ծես, և կամ Մովսիսական իրավունքի նորմեր, վորպես աստվածային կանոն, որենք (ԿՀ., եջ 87, 88, 71):

Նմանապես «սահմանք» տերմինը հաճախ կրում է «կանոնի», «որենքի» հոմանիշ իմաստ. այստեղից էլ կանոնական վորոշումներում հաճախ են պատահում սահմանել, սահմանադրել բայերը՝ սրինադրել, կանոնադրել առումով: «Զգուշութեամբ պահեցի ի միջի ձերում սահմանքս այս կանոնական» (ԿՀ., 43). «սոյնպէս կարգեալ և սահմանեալ եղիցին» (Անդ, եջ 54). «քստ սահմանի սրբոց հարցն և սրբոյն Գրիգորի և բարեպաշտ թաղաւորին Տրդատայ» (ԿՀ., եջ 129): «Սահման» տերմինի նշանակութունն որենքի իմաստով գտնում ենք սլավոնական հին իրավունքում: Հին ռուսական ЗАКОН — որենք բառը կամ նրա համանիշը՝ ПОВЕНО — նշանակում են հին իրավունքում՝ սովորույթ — ОБЫЧАЙ և ծագում են КОЕ բառից, վոր նշանակում է սկիզբ, նաև սահման, սահմանադիծ, հետևապես ЗА և ПО նախդիրները ցույց են տալիս «մինչև սահման» թույլատրվող մարդկային գործողութուն կամ ազատութուն²⁵:

Ազգային յեկեղեցական ժողովներն իրենց վերապահելով որենադիր գործոնի նշանակութունը, տրամաբանորեն պետք է կանոնական վորոշումներին տային պարտադիր ուժ: Իս բացահայտ է հաճախ գործածվող «կանոն այդ կացցէ» դարձվածքից (ԿՀ., եջ 63, 67, 68, 72 և այլն), «կանոնք ոչ հրամայեն» (ԿՀ., եջ 83): Կանոնական վորոշումների պարտադիր նշանակութունն ավելի ցայտուն կերպով շեշտվում է Շահապիվանի ժողովի վորոշումների նախարանում, ուր առաջ են բերված աշխարհիկ

ժողովականների համաձայնության խոսքերը. «Արդ, օրէնք որ Աստուծոյ հաճոյ են և եկեղեցւոյ նորա շինութիւն, դուք զայն կարգեցէք և մեք հնազանդ եմք և հաստատուն պահեմք և եթէ ոք հաստատուն ոչ պահիցէ զկարգս օրինաց կամ եպիսկոպոս կամ երէց կամ ադատ կամ շինական, պատուհաս կրեսցէ և տուգանս տացէ» (ԿՀ., եջ 59—60):

Վերն սկիներկեցինք, վոր հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնադրական գործունեութունն սկսվել է V դարից, Արչակունայց թագավորության անկումից հետո: Սակայն պետք է յենթադրել, վոր յեկեղեցական ժողովներ տեղի յեն ունեցել նաև առաջները, Արչակունիների թագավորության շրջանում: Այդ մասին հայ մատենադրության մեջ պահպանվել են աղոտ հիշատակումներ²⁶: Ավելի հավաստի տեղեկութուն ենք գտնում Փավրստոս Բուզանդացու Պատմության մեջ Աշտիշատի ժողովի (365 թ.) մասին, վորի հորինած կանոնների բովանդակութունը նաևեզ ավանդում է: Բարոշ է, վոր այդ ժողովի մասին մեր մյուս մատենագիրները լռութուն են պահպանում, բացի Մովսես Խորենացուց, վոր ժողովի վայրը չի հիշատակում: Նմանապես բազմաթիվ կանոնագրքերի ձեռագրերում մոչ մի տեղ չի նշմարվում Աշտիշատի կանոնների վորևէ հետք: Մինչդեռ Փավստոս Բուզանդացու առաջ բերած կանոնների բովանդակութունը հետաքրքրական նյութ է տալիս հին հայ մի քանի սովորույթների վասին:

Սակայն մեզ հասած կանոնական վորոշումները բղխում են հենց այն յեկեղեցական ժողովներից, վորոնք տեղի յեն ունեցել մեր նշած ժամանակից: Այդ ժողովների մեջ անդրանիկը համարվելու յե Շահապիվանի ժողովը, վոր կայացել է 443 թ., յերբ Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքական կացութունը խիստ խառնակ ու անկայուն էր, մի ժամանակ, վորի հետ են կապված Վարդանանց պատերազմի հետ առնչող դեպքերը: Տարորինակն այն է, վոր հայ մատենագիրներն այդ նշանավոր ժողովի մասին մոչինչ չեն ավանդում, մինչդեռ կանոնագրքերի գրեթե բոլոր տարբերակներում այդ ժողովի կանոններն առաջնակարգ տեղ են բռնում:

Բացի յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումներից՝

հայ կանոնադրքերում տեղ են գտել նաև առանձին անհատների՝ կաթողիկոսների, հայրապետների, աշպետ կոչված «սուրբ հայրերի» հորինած կանոններ: Այստեղ էլ նկատում ենք ոտար, դիսպլորապես հունական յեկեղեցու «հայրերի» հորինած կանոնների օեցեպցիան Հայաստանում, վորը հետագայում դադարում է հայ յեկեղեցու անջատումով: Այնուհետև սկսում են նշանակութուն ստանալ մի քանի հայ կրոնապետների կազմած կանոնները, վորոնք յերբեմն հորինվում են ոտար «հայրերի» կանոնների հետևողությամբ:

Այսպիսով, V դարից սկսած, հայ յեկեղեցական իրավասության բնագավառում կուտակվում են թե՛ ոտար աղբյուրներից մուտք գործած է թե՛ ազգային հորինմամբ գոյացած բավականաչափ կանոնադրություններ: Ուստի հետագա դարերում անհրաժեշտություն է զգացվում վորոչ կողիֆիկացիայի, այն է՝ ի մի ամփոփելու յեկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված և հիերոկրատական վարչության մեջ գործող կանոնադրությունները: Այդ կողիֆիկացիան կատարվեց, ինչպես հավանորեն յեթադրելու յե պատմական, թեև սուղ, տեղեկություններից, VIII դարում Ռհան Իմաստասեր Ռձնեցի կաթողիկոսի (717—728 թ. թ.) ձեռքով: Զեռագիր կանոնադրքերի պատմա-համեմատական հետազոտություններից յերևում է, վոր նախնադույն կանոնական կուղեքսը բաղկացած է 29 կանոնադրություններից, վորոնք վերջանում են Ռհան Իմաստասիրի հորինած կանոններով:

Հաջորդ յերկու դարում վերոհիշյալ կանոնագիրքն սկսում է սովարանալ: Հետզհետե այդ հավաքածույին ավելացվում են առանց վորևե սխտեմի ու զանազան ժամանակի մի շարք կանոնադրություններ, վորոնց մի մասը ծագում է VIII դարից առաջ, իսկ մյուս մասը՝ Ռհան Ռձնեցուց հետո: Կանոնական հավաքածույի այդ աճումը կանգ է առնում մոտավորապես X—XI դարերի վերջերին, և մեզ հասել են կանոնադրքի բազմաթիվ ձեռագրեր, բաղկացած 40-ից մինչև 65 կանոնադրություններից, վորոնք ժամանակագրորեն հորինված են մինչև VIII դարի վերջը:

Ուրեմն հին Հայաստանում գործող յեկեղեցական կամ կանոնական իրավունքն արդեն VIII դարից արձանագրված էր վորպես կանոնադրությունների մի հավաքածու և լայնորեն ավարաց-

նում էր յուր իրավարանական նշանակությունն ու կիրառումը, պահպանելով այն մինչև այսօր հայ կղերական աշխարհում «կանոնադրք» անունով: Այդ, հատկապես Ռհան Ռձնեցու կազմած հավաքածուն, վոր հանդիսանում է սկզբնական կանոնադրքը, կարելի յե ասել, առաջին կողիֆիկացիան է Հայաստանում, հայկական «Corpus juris canonici»-ն, որենքների մի ժողովածու, վոր գոյություն է առնում հիերոկրատիային դիսպլորոզ կաթողիկոսից և բովանդակում է հայ յեկեղեցական ժողովների մովերացրած և ընդունած կանոնադրությունները: Հետևապես, Ռհան Ռձնեցու հորինած կանոնադրքը վորոչ չափով պաշտոնական բնույթ է կրում: Սակայն այդ կանոնադրքն, աճելով ու սովարանալով հետագա հավելումներով, վորոնք կատարվել են անհայտ հոգևոր անձերի ձեռքով, թերևս կորցնում է իր պաշտոնական բնույթն և չափածելի յե դառնում, թե վորքան նա պարտադիր ուժ էր ներկայացնում: Սակայն պատմա-հետազոտական տվյալները և կանոնադրքի մեզ հասած բազմաթիվ ձեռագիր որինակներն ու տարբերակները վկայում են, թե ինչ մեծ ծավալով նրանք տարածված են յեղև ու ստանդական դարավոր կիրառում ունեցել, չնայած վոր յեկեղեցական մտանադրության և հետագա յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումների մեջ բնավ չի հիշատակվում վորչ կանոնադրքի հորինման ու պարտադիր կիրառման, վոր էլ նրա պաշտոնական սանկցիայի մասին: Այսպիսից պետք է հետևենք, վոր կանոնադրքի հասարակաց կիրառումն ու պարտադիր նշանակությունն ավանդաբար դարձացել է սովորութական իրավունքի շնորհիվ և լռելյայն, e silentio, ընդհանուր համաձայնության ուժով:

Դա բացահայտ է այն խոսքերից, վոր գտնում ենք Գրիգորի կաթողիկոսի առ Բյուզանդական կայսր Մանուելին հղած դրության մեջ. «գտանին և այլ ժողովոց կանոնադրութիւնք և մէջ մեր և ընդունելի են, որք զզանազան կարգո եկեղեցւոյ Հաստատեցին և զպէսպէս Հերձուածս Հերքեցին...»²⁷: Ընդ ամէն խիստ բնորոչ է, վոր մեզ հասած հայ կանոնադրքի ձեռագրերը ծագում են մեծ մասամբ XVI—XVIII դարերից, իսկ ավելի հնադույն որինակներ, վորոնցից նրանք արտագրվել են, բացակայում են միանգամայն: Վոր մի կատկած՝ չկա, վոր հին

ձեռագիր կանոնագրքեր, թերևս սկսած VIII—IX դարերից, դոյու-
թյուն են ունեցել Հայ իրականութեան մեջ, բայց մեզ չեն հասել
այն պատճառով, վոր կամ դարերի ընթացքում քաղաքական
խառնաչիտթ իրադարձություններում կորել են, կամ անընդհատ
դործածութեան հետևանքով մաշվել ու բնականորեն վոչնչացել
են: Մեզ հասած կանոնագրքի բազմաթիվ որինակները տարբեր
տիպի յեն, այն է՝ ամբողջական հորինվածքով, վոր սովորաբար
սկսվում է Ոհան Ոհնեցու 29 կանոնադրություններով, և ամկա-
տար հորինվածքով: Ամբողջական տիպի կանոնագրքի մեզ հասած
ձեռագրերը լիակատար պարունակում են սովորաբար 70—100 կա-
նոնադրություններ, վորոնք միասին ընդգրկում են 1000—1500
կանոններ:

Հայ կանոնագրքի կամ կանոնական իրավունքի աղբյուրները
բաժանվում են յերկու գլխավոր տեսակների՝ արտաքին ու ազգա-
յին: Առաջին տեսակին են պատկանում այն կանոնները, վորոնք
հուճական ու ասորական ծագում ունեն և ռեցեպցիայի կարգով
են մտել Հայաստան, այսինքն՝ այն կանոնական վորոշումները,
վորոնք հորինվել են, յերբ հայ յեկեղեցին տակավին մի յեր
տիեզերականի հետ, որինակ՝ նախանիկիական վանոններն²⁸ և
ապա յերեք տիեզերական ժողովներն²⁹ ու արտաքին տեղական
ժողովների կանոններն՝ սկսած Մնկյուրիայից մինչև Սարգիկիա-
յի³⁰, նմանապես ոտար հայրապետների կանոնները: Յերկրորդ
տեսակին են հարում այն կանոնները, վորոնք հորինվել են Հա-
յաստանում, յերբ հայ յեկեղեցին անջատվել եր հուճականից,
այն է՝ հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումներն
և ապա հայ հայրապետների կանոնները:

Այս կանոնները մեծ մասամբ, մանավանդ արտաքին աղբյուրնե-
րը, կրոնա-դավանաբանական ու յեկեղեցական բնույթ ունեն,
ուստի ներկա աշխատութեան համար այնքան ել արժեք չեն ներ-
կայացնում: Հայ իրավունքի պատմութեան տեսակետից կարևոր
են ազգային կանոնական վորոշումները³¹: Այստեղ հանդիպում
է բավականաչափ նյութ, վոր հայ իրավունքի զբաղվոր
աղբյուր է հանդիսանում և բնորոշում է հին Հայաստանում տի-
րող իրավահայեցողությունը: Ինչպես արդեն ակնարկել ենք,
հայ կանոնական վորոշումները հաճախ պատվում են վո՛չ միայն

կրոնա-յեկեղեցական առանցքի շուրջը, այլև տարածվում են
աշխարհիկ կենցաղի վրա: Այդ կանոնները շատ անգամ իրավա-
բանական նորմերի նշանակություն են ստանում, վորոնք իրա-
կանում կարգավորում են յն հասարակական հարաբերությունները
քաղաքացիական ու քրեական իրավունքների մակարդակով: Այդ
տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում Աշտիշատի
(365 թ.), Շահապիվանի (443 թ.), Աղվանից Վաչագան թագավո-
րի (488 թ.), Դվինի (Բ-րդ 555 թ. և Գ-րդ 648 թ.), Պարտավի
(768 թ.), Սսի (1243 թ.), Զաղավանի (1270 թ.) յեկեղեցական
ժողովների կանոնները, նմանապես առանձին հայրապետների,
ժողովների կանոնները, նմանապես առանձին հայրապետների,
այն է՝ Ներսես Մեծին (353—383 թ. թ.), մասամբ նաև Սահակ
այն է՝ Ներսես Մեծին (387—439 թ. թ.) ու Գրիգոր Լուսավորչին (302—325
թ. թ.) վերագրված կանոնները:

Վերոհիշյալ յեկեղեցական ժողովների կանոնները, վորոնք
իրև իրավաբանական նորմեր վերաբերում են աշխարհիկ կեն-
ցաղին և կարգավորում են հասարակական հարաբերությունները,
անտարակույս, բղիտում են սովորութական իրավունքից: Հետևա-
պես, նրանք հայ իրավունքի կարևոր ու հետաքրքրական աղ-
բյուրներ են և իրենց հնությամբ մեծ արժեք են ներկայացնում
իրավա- պատմական ուսումնասիրութեան համար:

Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես (Մեծի)
Հայոց Հայրապետի, մասամբ թերևս Սահակ Պարթևի կանոննե-
րին, պետք է ասել, վոր այդ կանոններն ամենայն հավանակա-
նությամբ անվավերական են և չեն բղիտում անմիջապես վերո-
հիշյալ անձնավորություններից, ինչպես այդ սովորաբար ըն-
դունված է կարծելու: Նույնը պետք է ասել նաև այսպես կոչված
«Ասաբելական կանոնների» մասին: Այդ վասկածը մանավանդ
ուժեղ է Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող կանոնների նկատմամբ:
Մի կողմ թողած Գրիգոր Լուսավորչի անձի պատմականութեան
վերաբերյալ արտահայտված թերև ղեմ կարծիքները՝ նրա կանոն-
ների բովանդակութեան համեմատութեանը ցույց է տալիս, վոր
նրանք մեծ նմանություն ունեն Բարսեղ Կեսարացու (370 թ.),
և ընդհանրապես այսպես կոչված «Հարանց հետևողաց», ինչպես
և վերոհիշյալ Ներսես Հայրապետի (Մեծի) կանոնների և, վերջա-
պես, Հովհան Մանդակունու կանոնների հետ, վորոնք ժամանա-

կաղերորեն Գրիգոր Լուսավորչից հետո են յեղել: Վսչ մի հիմք չկա կարծելու, վոր սրանք, մանավանդ Բարսեղը, իրենց կանոններէ բովանդակութունը վերցրած լինեն Գրիգոր Լուսավորչից: Ավելի շատ կարելի չէ յենթադրել, վոր մի անհայտ անձն հետապաշտմ, համարներն V դարի վերջերին, քաղվածորեն կաղմել և այդ կանոնները ու միտումավոր կերպով վերադրել և Գրիգոր Լուսավորչի անվանը: Այդ անձը կարող եր քաղել վերահիշյալ հեղինակներէց, դուց և միայն Բարսեղ Աեսարացոց, վորը մեծ հոգակ եր վայելում տիեզերական քրիստոնեական աշխարհում և վորի կանոնները ոեցեպցիայով անցել եյին ու թարգմանվել նաև Հայաստանում:

Այդպիսի վերադրումներ ու կեղծիքներ, ինչպես ակներև և յեկեղեցական մատենագրութունից, սովորական յերևույթներ եյին, վոր կատարվում եյին կղերի կողմից՝ իրենց շահերի ու միտումավոր նպատակների համար:

Համենայն դեպս, այդ մեզ համար նշանակութուն ունի այն չափով, ինչ չափով վերահիշյալ կանոնների բովանդակութունն, անկախ նրանց հեղինակների անունից և ժամանակից, անհրաժեշտ նյութ և մատակարարում՝ բնորոշելու համար հայ իրավունքի նորմերը:

Հայ կանոնագրում պարունակվող աղբյուրն—յեկեղեցական ժողովների վարչումներն ու հայրապետների հորինած կանոնները հնարավորութուն են տալիս վորոշ չափով պարզելու նախաբարական Հայաստանի դործող իրավունքի աղբյուրները: Այստեղ թերևս սովորութեական իրավունքի նորմերն արձանագրվել են, կանոնների ձև բնորոշելով և վավերացվելով՝ ստացել են պաշտոնական սրենադիր նշանակութուն: Նույնիսկ շատ կանոնների արգելական բնույթը մեզ տանում է դեպի իրական հասարակական կենցաղը, ուր տիրում եյին յեկեղեցուն և քրիստոնեական կրոնին անհարիր սովորույթներ ու սոցիալական բարքեր, վորոնք, սակայն, հիմնականում բղխում եյին ժողովրդի իրավահայեցողութունից:

Ահա այդ կանոններում արձանագրված հայ աշխարհիկ իրավունքն իր եյությամբ հայ ֆեոդալական հասարակութան իրավական վերնաշենքն և հանդիսանում: Նրանք արտացոլում են

նախարարական իրավունքն իր դասակարգային բնորոշ դժեբրով: Սահմանելով հատուկ կանոնական նորմեր և այն դոմնավորելով կրոնական քաղաքարարխոսությամբ, հայ հիերոսիքատիան, իբրև նախարարական սիստեմի բաղկացուցիչ մասը, հետապնդում եր առաջին հերթին իր կրոնա-ֆեոդալական շահերը, ամբացնելով իր սոցիալական ու քաղաքական տիրապետութունը: Միևնույն ժամանակ չէլին անտեսվում նաև աշխարհիկ ֆեոդալականութան շահերը, վորոնք հակադրվում եյին, ինչպես հետո կտեսնենք; նրանց տիրապետության ներքո շահագործվող ժողովրդական դանդաղածներին:

Հայ կանոնագրքի, վորպես ամբողջական մի Corpus-ի, տղադրական հրատարակութունը մինչև այժմ չունենք. Այդպիսի տղադրութունը կապված է մեծ դժվարութունների հետ, նկատի ունենալով կանոնագրքի բաղմաթիվ որինակներն ու վարիանտները: Կանոնագրքի դիտական հրատարակութունը կապված է զանազան մատենագրարաններում ցրված ձեռագրերի մանրակրկիտ համեմատության հետ, վոր մի մարդու և կործ ժամանակիս դործ չի կարող լինել:

Սակայն հրատարակված են բավականաչափ առանձին կանոնագրութուններ, մի քանիսը նույնիսկ համապատասխան ձեռագրերի համեմատությամբ: Այդ կանոնագրութուններից շատերը պարունակվում են Ն. Մելիք-Թանգյանի «Հայոց յեկեղեցական իրավունքը» աշխատության մեջ, բայց սրա մեծ թերութունն այն է, վոր հեղինակը չի հիշատակում, թե վո՞ր ձեռագրերից և քաղել կանոնները: Ա. Ղլոճյանն էլ հրատարակել է «Կանոնագրքը հայոց»՝ խորագրով ժողովածու, բայց յերևութին այդ առաջադրելով իբրև մի ամբողջական Corpus: Այն հրատարակութունը դուրկ է դիտական արժեքից: Նախ՝ այստեղ չեն նշված այն ձեռագրերը, վորոնցից ոգտվել է հրատարակիչը՝ յերկրորդ՝ այդ տղադրվածի վերնագիրը բնավ չի համապատասխանում բովանդակությանը: Հրատարակիչն ունեցել է բունագրասիկ մատցումն իր գործին, դուրս է հանել մի շարք կանոնագրութուններ, վորոնք շատ հաճախեն պատահում կանոնագրքի որինակներում և, ընդհակառակը, մուծել է այնպիսիները, վորոնք բնավ տեղ չունեն կանոնագրքում: Հետևապես, դա վո՞չ

Թե պատմական, վորոչ չափով կույրֆիկացիա տեսած, իսկական Կանոնադիրքն ե, այլ անհաստորեն, Ա. Ղլտճյանի «նոր խմբած» մի հավաքածու, այլ խոսքով՝ իր «հորինած» կանոնադիրքը:

IV. ՈՏԱՐ ՌԵՑԵՊՑԻԱ

1. ՄՈՎՍԻՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ. — Քրիստոնեյության հաստատումով Հայաստանում հարգարվել էր այն ճանապարհը, վորով զարգանում էր ոտար, դլխալորապես հունական և ասորական կանոնադրությունների ոեցեպցիան: Նույն ճանապարհով միաժամանակ այդ կանոնների հետ կատարվում էր նաև աշխարհիկ հոտար որենադրությունների ոեցեպցիան, վորի կարիքը խիստ զգալի յեր: Ինչպես գիտենք, նախարարական Հայաստանում հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորութեական իրավունքի նորմերով, վորոնք գրի չէին առնված, իսկ դրավոր որենադրությունը տեղի ունեցավ ՎՊՂ դարի վերջերին, այն էլ Կանոնադրով, վոր գերազանցորեն հողևոր-յեկեղեցական բնույթ էր կրում և ձգտում էր որինականացնել հիերոկրատիայի իրավասությունը դատական ու իրավաբանական բնադավառում: Ահա նույն հիերոկրատիան, հիմնվելով իր իրավաբանական գործունեյության վրա, ստանձնում է նաև աշխարհիկ որենադրական ժողովածունների, այն է՝ դրավոր ոտար որենքների ոեցեպցիայի գործը: Այս բնորոչ պարադան ունենում է իր ազդեցիկ նշանակություն և միակողմանի հետևանքները հայ իրավունքի հետագա զարգացման պատմության մեջ: Հիերոկրատիայի մենաչնորհ իրավաբանական գործունեյության առաջին հետևանքը լինում է այն, վոր աշխարհիկ որենքների անդրամիկ ոեցեպցիան սահմանափակվում է սկզբնկրում այսպես կոչված «Մովսիսական որենքներով»: Դա հրեյական ժողովրդի գործող իրավաբանական նորմերի ժողովածուն էր, վոր ահագին դեր էր խաղում Արևելքի, մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների իրական կյանքում ու իրավահայեցողության զարգացման մեջ, մանավանդ քրիստոնեյության առաջին դարերում: Հայաստանի հիերոկրատիան, ձեռնամուխ լինելով ոտար ոեցեպցիային, յուրացնում էր վո՛չ թե հին հոմեյական իրավունքը, վոր ավելի զարգացած իրա-

վարմբունման ու ավելի նուրբ իրավաբանական նորմերի սխառեմ էր և վաղուց հետե դրի յեր առնված, այլ հրեյական իրավունքը՝ «Մովսիսական որենքները» իրենց պրիմիտիվ կառուցվածքով ու հայացքներով: Յե՛վ այդ քայլն արվում էր այն ժամանակ, յերբ քրիստոնեյության մուտքը Հայաստանում հաղթական էր դառնում, սերտ առնչություն ունենալով հունական յեկեղեցու հետ: Պարզ է, վոր այստեղ գերազանց դեր է խաղացել հայ յեկեղեցու և հիերոկրատիայի սոցիալական ու քաղաքական տիրապետության տենդենցը:

Յեկեղեցին, քրիստոնեյության հիմնադիր ընդունելով յենթադրյալ Քրիստոսին, վոր ծագում էր իբրև թե աստուծու ընտրյալ հրեյական ժողովրդից, իր համար հեղինակավոր էր համարում այդ ժողովրդի «ուրբ դիրքը»՝ «Աստվածաշունչը», այն է՝ Հին Կտակարանը: Վերջինի հորինումը վերադրվում էր մարգարեներին, վորոնք սահմանել էին հրեյական ժողովրդի հասարակական հարաբերությունները, սոցիալ-տնտեսական ու հողևոր կյանքը կարգավորող կանոններ, պատգամներ ու խրատներ: Այդ մարգարեների մեջ անդրամիկն էր Մովսեսը, վոր իբր ոտար էր աստուծուց «որենքներ» և առաջին անգամ դրի առել: Հետևապես ամենահին դրավոր որենքն, ըստ քրիստոնեյական յեկեղեցու, յեղել է «Մովսիսական Որենքը»: Քրիստոնեյական յեկեղեցու և հողևոր դասի, մասնավորապես և հայերի մեջ գոյություն ունեցող այդ հայացքը պարզորոչ արտահայտվում է Մխիթար Գոչի Դատաստանադրքում: Մխիթար Գոչն իր կողևքսի աղբյուրները հիշատակելիս նշում է, վոր քաղել է դրավոր որենքներ նաև Հին Կտակարանից. «Իսկ ի գրոց—առաջին՝ յԵՐԻց և յԵՐԿՐՈՐԴ Օրինացն և յայլ ևս գրոցն, որ է ստոյգ Աստուծոյ օրենք և դատաստանք. զոր և սոսէ իսկ թէ—այս են օրենք և դատաստանք և վկայութիւնք, զոր պատուիրեաց ձեզ Տէր» (Մ. Գ., Նախ., էջ 65): Մի այլ տեղ նույն հեղինակն ավելի յեճառում այդ տեսակետը. «Եկեցուք այժմ իսկ ի գործ դատաստանքի, գիտելով զի ըստ քաղաքաց դատաւորս հրամայէ լինել Մովսէս և նոցունց դպիրս. յորոց յայտ է, զի ո՛չ դամենայն գրով աւանդեաց Մովսէս գիրս դատաստանի, այլ տեսալս ետ սակաւս ի դատաւորս ապաստան արար ՚ի գանազան իրս և ի

ժամանակս : Եւ վասն այն դժպիրս կարգեաց , զի դեղեալ դատանստանս նոցա դրով պահեսցեն . ըստ որում և մերս եղիցի , որպէս յորով իսկ առացաւ : (I , Ա , 81) :

Ուրեմն « Մովսիսական որենքը » աստվածային որենք և սրբադործված ու աստուց հաստատված : Ընդունելով սեղեկցիայի կարգով հրեյական այդ իրավունքը իրրեւ աշխարհիկ որենքնք , հիերոկրատիան դրանով իսկ կրոնական սանկցիա յեր տալիս այդ իրավաբանական նորմերին , ինչպես և յուր կանոնական նորմերին , և կիրառում եր աշխարհիկ կյանքում յուր իսկ իրավական ինստիտուտների միջոցով : Դրանով նա մինոր գեներ եր ձեռք բերում , վորը միացնելով կանոնական իրավունքի նորմերին՝ ավելի ուժեղացնում եր քաղաքական ազդեցությունն և ապահովում իր սոցիալ-տնտեսական տիրապետությունը :

Հիրավի , Մովսիսական որենքները մեծ ծախսով ներս եյին թախանցել հայ իրավունքի մեջ , մանավանդ դրովոր որենքների ժողովածուներում , և շրջանառվում եյին նաև իբրև ստանձին , ինքնուրույն հավաքածուներ : Այդ ևն վերջում թե՛ Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի հոդվածների մեծամասնությունը և թե՛ մեզ հասած Մովսիսական որենքների բավականաչափ առանձին ձեռագրերը : Կասկած չկա , վոր Մովսիսական որենքների ունեցեցիան կատարվել և վո՛չ թե անմիջապես հրեյականից , այլ գլխավորապես ասորականից՝ Սիրիայից , վորտեղ Մովսիսական Որենքը մեծ չափով թախանցել եր տեղական կանոնական իրավունքի մեջ :

Բայց Մովսիսական որենքները , ինչպես կարելի յե յեղրակացնել Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքից , քաղված ևն վո՛չ միայն ոտար ժողովածուներից թարգմանաբար , այլև անմիջապես իրենց հիմնական ազդուրից , այն և , այսպես կոչված « Աստվածաշնչի կամ « Ս . Գրքի » — « Հին Կտակարանի » — հայերեն թարգմանական բնագրից : Մանավանդ այդ վերաբերում ե Աստվածաշնչի « Յեւից գրքի » և « Յերկրորդ որենքի » մեջ պարունակված Մովսիսական որենքներին :

Սակայն հետագայում Մովսիսական իրավունքը Հրեյաստանի անկումից և հրեյաների արտագաղթից հետո , յերբ նրանք իրենց դատութենքներում ավելի բարձր ու զարգացած հասարակական-տրն-

տական հարաբերությունների միջավայրի հետ եյին չվելում , սկսում ե վերամշակման յենթարկվել ուսբինական դասի ձեռքով : Այդ վերավորված Մովսիսական իրավունքը հայտնի յե « Թալմուդ » անունով , վոր կիրառվում եր բոլոր հրեյական համայնքներում և ունեցեցիայով տարածվում եր Առաջավոր Ասիայի գոյվուրդների մեջ : Այսպիսով , առաջ յեկան Պաղեստինում « Յերուսաղեմի Թալմուդը » (368 թ .) և Բաբելոնում ու Միջագետքում՝ « Բաբելոնի Թալմուդը » (476 թ .) : « Թալմուդի » իրավաբանական նորմերը նմանապես մուտք եյին գործել Արարիա , ուր նրանք յուրացվեցին նաև մահմեդական Ղուրանի որենքների՝ Եսրիատի մեջ :

Ահա այդ վերամշակված Մովսիսական , այն է՝ Թալմուդական իրավունքը նույնպես մուտք և գործել՝ Հայաստան : Այդ միանդամայն ճիշտ կարծիքին ևն հանդում Յ . Կարստն և Յ . Կոսլերն իրենց ուսումնասիրություններում . մի կարծիք , վոր ավելի հանգամանորեն ապացուցում ևն հայտնի սեմիտաբաններ Դ . Մյուլլերը³² և Վ . Ապտովիցերը³³ , վորոնք Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի մի շարք հոդվածները համեմատության ևն անում Թալմուդական իրավունքի համապատասխան հոդվածների հետ և հայտարարում ևն յերբեմն նույնիսկ բառացի նմանություններ : Սակայն դժվար ե ասել , թե Թալմուդական իրավունքի նորմերն ի՞նչպես և յե՞րբ ևն մուտք գործել Հայաստան : Պետք ե յենթադրել , վոր այդ կատարվել և արարական տիրապետության շրջանում , վոչ վաղ , քան Vll դարում , այն ել վո՛չ թե անմիջորեն՝ այլ մուսուլմանական իրավունքի միջոցով : Այդ բացոհայն ե Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքից , ուր , այլ անդրուրների շարքում հիշատակվում ե նաև մահմեդական իրավունքը , վոր ողտադործվել ե այն չափով , ինչ չափով այնտեղից հնարավոր ե յեղել քաղել Մովսիսական որենքները . « Ներորդ [աղբյուր]՝ առնումք և ի մահմեդականաց . ո՛չ որ նոքա ուսան ի Մահմեդայն դախտաւոր բանս կամ զդատաստանս , այլ զոր առին ի Մովսիսի օրինացն՝ մեք դայնս ընտրեմք և առնումք » (ՄԳ . , Եսր . , Ժ . , եջ 65) :

Այն վաստը , վոր Մխիթար Գոշն իր Դատաստանադրքը կեղծեց և մեծ չափերով ոգտվել ե Մովսիսական որենքներից , վկա-

յում է, վոր հին Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել Մովսիսական որենքների ժողովածուներ, վորոնց առանձին ձեռագրերը հասել են մեզ: Մրանից պետք է յեզրակացնել, թէ ի՛նչ մեծ նշանակութիւն էր վերադրում հայ հիերոկրատիան Մովսիսական իրավունքին: Սակայն հետաքրքիրն այն է, վոր տակավին 1196 թ., այսինքն՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հորինումից հետո (1184 թ.), Կիլիկյան հայ թագավորութեան մեջ հայտնի յեկեղեցական Ներսես Լամբրոնացին, վոր թարգմանել է մի շարք սուր որինագրքեր, անկախ Մխիթար Գոշից, թերևս և անտեղյակ լինելով նրա կազմած Դատաստանագրքին, թարգմանել է հունարենից Մովսիսական Որենքները տեղական կիրառման համար, վորի մասին ինքը հիշատակում է թարգմանութեան հառաջաբանում: «Յետ սորա ապա ի հեղինացոց դրոց արարի թարգմանութիւն Մովսիսական արինաց»³⁴:

Մովսիսական որենքները մտել են վորչ միայն Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մեջ, վորի ամբողջ քրեյական իրավունքը, ստրկատիրական նորմերը և մասամբ պարտավորական ու գույքային իրավաբանական նորմերը նույն հարազատութեամբ, յերբեմն ել հայ կենցաղին հարմարեցրած փոքր ինչ փոփոխումներով, սողորված են այդ որենքներով: Մովսիսական որենքները մտել են նաև հայ կանոնական իրավունքի մեջ Մխիթար Գոշից շատ առաջ՝ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումներում, որինակ՝ սրտոժական իրավունքի, հոգևորականների ժառանգելու իրավունքի, տասանորդային հարկի ու այլ «մուտքերի» հոգաւտ յեկեղեցու և նման հարցերի նկատմամբ:

Ավելորդ չի լինիլ նշել մի հետաքրքրական յերևույթ: Ականափոր սպորաբարելադետներ Բրունո Մայսներ, Հուզո Վինկլերն իրենց հետազոտութիւններով ապացուցում են, վոր բարևլական Համմուրաբի որենքները (2067—2025 թ. մեր տարեթիվից առաջ), վորոնք հայտարարվել են հնագետ Ժակ Մորլանի պնդումներով Մուզայի ակերակներում, իրենց մի շարք իրավաբանական նորմերով մեծ նմանութիւն ունեն Մովսիսական որենքներին, վորոնք պատմական «Համմուրաբի կողքերից» շատ դարեր հետո կն գոյացել: Այստեղից նրանք յեզրակացնում են, վոր հին հրեաների առաջին որենագրական վորոշումները բոլորում

են Համմուրաբի, ավելի ճիշտ ասած՝ բարելական որենքներից: Այդպիսի ազբյուրի համանական յենթադրութիւնը միանգամայն ընդունելի չէ, քանի վոր Հրեաստանը մի ժամանակ նվաճվել էր Բաբելոնի կողմից և հրեյութեան մեծ մասը, յերկարատե դերութիւնից հետո, նորից վերադարձել էր Պաղեստին՝ իր հայրենիքը: Անշուշտ, այս պայմաններում հրեաները շատ բան եյին յուրացրել բարելական կուլտուրայից, ընդ վորում նաև նրանց իրավունքի նորմերը: Ահա այս դեպքում Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մեջ մտած Մովսիսական իրավունքի նորմերով հետափորարձագանք են գտնում այլևոր հնութեան մի իրավունքի, Համմուրաբի որենքների բնորոշ հետքերը:

Ի վերջո նշենք, վոր Մովսիսական որենքների հայերեն հավաքածուները տակավին ուսումնասիրված չեն ու չեն յենթարկվել համեմատական վերլուծման, հետևապես չեն ել հրապարակվել: Իսկ առանց այդ ուսումնասիրութիւնների՝ շատ կարևոր հարցեր, վորոնք կապված են այդ որենքների ունեցուցիչայի հանդամանքների հետ (ժամանակը, ի՛նչ լեզվով, վորտեղից և այլն), նմանապես այն հարցը, թէ այդ հավաքածուներից վորոնք են հին Մովսիսական և վորոնք հետագա թարմուղական, — մնում են մինչև այժմ չպարզաբանված:

2. ԱՍՈՐԱ-ՀՈՈՄԵՅԱԿԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԻՔ. — Ինչպես կարելի չէ յեզրակացնել մեզ հասած դանազան որենքների ժողովածու ձեռագրերից, հին Հայաստանում մուտք է գործել նաև այսպիսի կոչված «Ասորա-Հոոմեյական Դատաստանագիրքը»: Առայժմ բացակայում են ամուր կոմաններ վորոշելու համար, թէ յե՛րբ և ի՛նչ լեզվից է նա թարգմանվել ու մեզ մոտ գործադրվել: Այդ Դատաստանագրքի բացի հայերեն ձեռագրերից, վորոնք դանազան վարիանտներով են հանդիպում, Արևմտյան Յելլուպայի թանգարաններում գտնվում են նաև արաբական ու ստորական (սիրիական) ձեռագրերը, նույնպես տարբեր վերսիաներով: Այդ Դատաստանագրքով, մանավանդ յերբ նրա հայերեն, ասորերեն ու արաբերեն տարբերակները 1880 թ. հրատարակվեցին Բրունո և Զախաու դերմանացի դիտնականների ձեռքով, հետաքրքրվեցին մի շարք յեմբրոպական արեւելագետներ ու համեմատական իրավագիտութեամբ զբաղվող անձեր, ճգնելով լուսաբանել այդ որենքների

Ճազուճն ու բնույթը: Այդ հետադարձներն մի մասը, ինչպես
հրուճն և Չարաուն, նմանապես և Ն. Մխտաւյսը պնդում են,
փոր դա դուս հոռմեյական, աշխնքն բլուզանդական Ճազուճն
ունի և հունական աղբյուրներից և բղխում: Իսկ մի խումբ այլ
գիտնականներ, ինչպես՝ Զ. Լինկենթայր, Յ. Կոճրերը, մանա-
վանդ Դ. Մյուլլերը, փոր այդ մասին մի քանի ուշադրով համե-
փատական ուսումնասիրություններ են հրատարակել, նմանապես
Վ. Ապտովիցերը և մասամբ Յ. Կարստը հակառակ տեսակետի
վրա են կանգնած: Վերջինները, համեմատության առնելով հա-
մարտանոսիան որևէքներն ու սրանց աղբյուրները, նաև լեզվա-
կան ու պատմական ալյախերը, ապացուցում են, վոր վերոհի-
շյալ Դատաստանագիրքը վո՛չ թե հունական, այլ հին ասորական
է: Նույնիսկ այն հանդամանքը, վոր այդ Դատաստանագրքում
հիշատակվում են բլուզանդական կայսրեր Կոստանդիանոս, Թեո-
դոս, և Լեոն վորոնց անունից առաջ են բերված մի քանի որևէք-
ներ, չի կարելի հիմք ընդունել ապացուցելու համար, թե այդ
որևէքները հոռմեյա-բլուզանդական Ճազուճն ունեն, յերբ
հենց այդ որևէքների ներքին բովանդակությունը միանդա-
մայն խորթ և բլուզանդական իրավահայեցողությանը:

Բացի այդ՝ հիշյալ Դատաստանագրքի հողվածներում նըշ-
մարելի յեն նաև Մովսիսական որևէքների հետքեր: Այդ Դատաս-
տանագիրքը, ուրեմն, հիմնականում ասորական է և հորինվել
է Փոքր Ասիայում: Ինչ վերաբերում է Դատաստանագրքի «Ասորա-
ա-Հոռմեյական» անվանը, այդ, անշուշտ, հետադալում ա-
ռաջացած մի թյուրիմացություն է, վոր ալանդարար ու անհիմն
կերպով, միանդամայն սխալ ձևով պահպանվել է, փոխանակ
սոսկ «Ասորական» կոչվելու: Մեր ձեռագրերում այդ Դատաստա-
նագիրքը կրում է մեծ մասամբ այսպիսի վերնագիր՝ «Օրէնք յաղ-
թող Թազաւորացն Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և Լեոնի»: Մենք
էլ հակված ենք ընդունելու վերջինների տեսակետը:

Վերևում բերված պարագաները կուհել են տալիս, վոր Ա-
սորա-Հոռմեյական Դատաստանագիրքը Հայաստանում ընդուն-
վելիս՝ Թարգմանվել է ասորերենից: Սակայն յե՞րբ է նա մուտք
գործել Հայաստան՝ ու Թարգմանվել, — այդ հարցը դե՛մ է ընկնում
մե՛ծ դժվարությունների՝ ստույգ տեղեկությունների բացակա-

յության հետեանքով: Կասկածից դուրս է, վոր այդ Դատաս-
տանագիրքը ինչպես ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, այնպես
և Հին Հայաստանում, խիստ տարածված է յեղել: Մենք նկա-
տում ենք նրա մի քանի հողվածների աղբեցությունը Մխիթար Գոշի
Դատաստանագրքի վրա: Հետևապես նա մինչև XII դարը հայտնի
յէ յեղել Հայաստանում: Տարրերիսկ է, վոր Մխիթար Գոշն այն
չի հիշատակում իր սղտադործած աղբյուրների շարքում: Չնա-
յած դրան՝ դերմանացի հայապետ Պետերմանը կարծիք է հայտ-
նել, թե այդ Դատաստանագրքի Թարգմանիչն յեղել է Մխիթար
Գոշը, հիմնվելով այն փաստի վրա, վոր հիշյալ Դատաս-
տանագիրքը մի քանի ձևաղբերում դեռողվում է Մխիթար
Գոշի Դատաստանագրքից անմիջապես հետո: Թարգմանության
լեզուն և բառերի ուղղագրությունը հայ բանասերներից
չատերին հիմք են տվել յենթադրելու, թե Թարգմանությունը կա-
տարվել է միջին դարերում (ԱՕ, 191): Սակայն Յ. Կարստը
յենթադրում է, վոր այդ Դատաստանագրքի հայերեն Թարգմա-
նությունը կատարվել է Բագրատունյաց Թագավորության շըր-
ջանում (887—1042 թ. թ.), յերբ սկսում է դարգանալ հունա-
բլուզանդական որևէքների մուտքը Հայաստան՝:

Վերջին մամանակները մի քանի հայ բանասերներ Ասորա-
Հոռմեյական Դատաստանագրքի Թարգմանությունը, իբրև
ապացուցված փաստ, վերագրում են Կիլիկյան հայ Թագավորու-
թյան ականավոր յեպիսկոպոս ու մատենագիր Ներսես Լամբրո-
նացուն, վորն իբր այդ գործը կատարել է 1197 թ.: Իրենց ապա-
ցույցը նրանք հիմնավորում են Ներսես Լամբրոնացու հիշատա-
կարանով. «և պատահալ անդ յասորոց Թէոդոս անուն կիրթ
յիմաստութեան քահանայ, յայտնեաց տեսանս [հայոց կաթողիկոս
Գրիգորին], դի գոյր աս ինքն այս համատաւտ աւրինաղբութիւնս և
հրաման տուեալ ինձ տառապեալ իւր ձեռնասուն որդւոյ Ներսէսի
յեղաչըջեցաւ ի հայս»³⁷: Մեջ բերված խոսքերը քիչ բան են ա-
սում Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանագրքի Թարգմանության
կնճոոս հարցը վերջնականորեն լուծելու համար: Նախ՝ չի
հիշատակվում է, թե ի՛նչ «որենաղբություն» է յեղել ասորի
Թեոդոս քահանայի առաջարկածը. այդ կարող էր լինել գուցե մի
ուրիշ ասորերեն որևէքների ժողովածու, վոր Թարգմանել է

Ներսես Լամբրոնացին: Յերկրորդ՝ յեթև նույնիակ ընդունենք, վոր էրոջ դա Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանադիրքն է, ապա այստեղից հետևում է, վոր Ներսես Լամբրոնացին 1197 թ. կատարել է մի թարգմանութուն, առանց գիտակ լինելու, վոր այդպիսի թարգմանութուն արդեն շատ առաջ գոյութուն ունեյ Մեծ Հայքում, վորտեղ, մեր յենթադրությամբ, տակալին Մխիթար Գոչից առաջ, հետևապես առ առաջին XI դ., արդեն այդ Դատաստանադիրքը գործածվում էր, քանի վոր այդտեղից ոգտվել է Մխիթար Գոչն իր Դատաստանադիրքը հորինելիս, այն է՝ 1184 թ.: Ընդամին բնորոշ է, վոր Ներսես Լամբրոնացին միաժամանակ տեղեկութուն չունի, վոր Մեծ Հայքում, արդեն իրենից 14 տարի առաջ, հորինվել է Մխիթար Գոչի Դատաստանադիրքը: Վերջապես, ինչպես նախորդ գլխում ակնարկեցինք, նույն Լամբրոնացին թարգմանում է, համաձայն իր հիշատակագրի, Մովսիսական որենքները, վորոնք վաղուց մտադ էյին դործել Հայաստան ու թարգմանված էյին:

Այս նկատառումներով չի կարելի Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանադիրքի ղեցեպցիան ու թարգմանութունը կապել բացառապես Ներսես Լամբրոնացու անվան հետ: Լավագույն դեպքում նա կարող է համարվել մի հետագա թարգմանիչ, վոր դադափար չի ունեցել նախորդ, ավելի հին թարգմանության, ինչպես և այդ Դատաստանադիրքի ավելի հին ժամանակի ղեցեպցիայի մասին: Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանադիրքն ինքնին շատ հին ծագում ունի, հար ու նման Մովսիսական որենքներին, մանավանդ՝ Թալուրական իրավունքին: Նա ավելի հին ծագումն ունի, քան Հունա-բյուզանդական որենքները: Ինչպես ակնարկ է կոնդոնի թանգարանում գտնվող այդ Դատաստանադիրքի ասորերեն բնագրից, նա գրված է 510—520 թ. թ.: Այդ որինակը, քառ Բրունսի կարծիքի, հավանորեն 476—477 թ. թ. գրված կաղապարի պատճենն է: Ահա այդ հնութունը, վոր հասնում է Մ դարին, ինչպես և նրա հասարակաց տարածումը Փոքր ու Առաջավոր Ասիայում, յենթադրել են տալիս, վոր այդ Դատաստանադիրքը համենայն դեպս վո՛չ թե XII դարում, այլ անհամեմատ ավելի վաղ պետք է մուտք դործած լիներ Հայաստան:

Մտարակույս, այս կնճոթ հարցի լուսաբանութունն և

վերջնական լուծումը հնարավոր է միայն թե՛ հայերեն և թե՛ ասորերեն գրչադիր որինակների հիմնավոր բաղդատությունից ու համեմատական ուսումնասիրությունից հետո:

3. ՀՈՌՄԵՅԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ.—Ձգալի դեր է խաղացել նաև Հոռմեյական իրավունքը հին Հայաստանի իրավական հարարություններում: Այդ սկիզբ է առնում այն մոմենտից, յերբ Արչակունյաց հարստության անկումով՝ Հայաստանը 387 թ. և ապա 428 թ. բաժանվում է Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև:

Այսպես մասնատված Հայաստանը՝ Բյուզանդական կամ արևմտյան, ու Պարսկական կամ արևելյան, ստանում են հետագայում քաղաքական և կուլտուրական դարգացման տարբեր ուղիներ, վորտեղ իրավունքն ու որենքը նոր պայմաններին համարատասխան բնույթով են ստգորվում: Տիրող ընդհանուր նախարարական իրավունքն սկսում է քայքայվել ու այսպես թե այնպես համակերպվել մի կողմում՝ բյուզանդական, իսկ մյուս կողմում՝ իրանական սոցիալ-քաղաքական դործոններին: Բյուզանդիայի կողմից աննեքսիայի յենթարկված արևմտյան Հայաստանը կցվում էր Փոքր Հայքին, վոր շատ հնուց, սակավին Արչակունիներից առաջ, միացված էր կայսրությանը և, կարելի չե սսել, արդեն Հոռմեյական էր: Աննեքսիայի միջոցով գրավված Հայաստանն իսկապես Մեծ Հայքն էր, վորի չուրջն էր տեղում բաղձադարյան սուր մրցումը յերկու քաղաքական ուժեղ պիտյանների՝ Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև, մինչև վոր նրանք բաժանեցին այդ յերկիրը: Ահա Մեծ Հայքի այն մասը, վոր ընկավ բյուզանդական կայսրների իշխանության ներքո, իր պետական-վարչական կառուցվածքով ու իր վասսալական կախումով կայսրներից՝ ներկայացնում էր յերկու տերիտորիալ հատված, վորոնք կոչվում էյին՝ ա) Հոռմեյական Մեծ Հայք— Armenia magna, կամ Ներքին Հայաստան—Armenia interior, դա իսկապես Բարձր Հայքն էր, և բ) Genes, կամ հայկական սատրապիաներ, այն է՝ հինգ ինքնավար իշխանություններ (նախարարություններ) — Հանձիթք, Անգեղ տուն, Հաչոյանք, Մեծ Ծոփք, Փոքր Ծոփք, Բարհատիտ: Armenia magna-ն կամ Բարձր Հայքը կառավարվում էր հատուկ կայսերական տեղակալով, վոր կոչվում

եր comes Armeniae, իսկ հինգ սանտրապուլթյուններն անմիջորեն
յենթարկվում էյին կայսրներին, իբրև վասսալներ: Այս յերկու
յերկրամասերը՝ Մեծ Հայքը — Armenia magna (interior) և
սանտրապուլթյունները չէյին հանդիսանում provincia հռոմեյական
իրավարմունամբ, այսինքն պետականության միացրած յերկրներ,
բնակիչները չէյին համարվում հռոմեյական քաղաքացիներ, հա-
մեյական իրավունքն ու որենքներն այստեղ նշանակություն և ուժ
չունէյին: Տեղական յերկրային իրավական ինստիտուտները,
բնիկ սովորութեան իրավունքը շարունակում էյին տակավին
տիրապետել հասարակական-իրավական հարաբերություններում,
ուր հայ նախարարներն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած ունեյին
վարչական ու իրավական — դատական ֆունկցիաներ³⁸: Այս ի-
րավական գրությունը շատ քիչ փոփոխումներով տևում է մինչև
Հուստինիանոս կայսրի թագավորումը (527—565 թ.թ.):

Բյուզանդիոնի քաղաքական վարքագիծը, այն է՝ ասյոզաշ-
նացնելու յենթակա Հայաստանն ու համաձուլելու հայությունը
հունականության հետ, մի առանձին թափով է յերևան դալիս
Հուստինիանոս կայսրի ժամանակ: Բյուզանդիոնի որենադրական
գործունեյությունն սկսում է տարածվել նաև Հայաստանի վե-
րա, հռոմեյական որենքներն ու իրավունքը մտցվում են այստեղ
է կիրառում՝ տիրող հայ իրավունքի փոխարեն: Այդ նպատակով
Հուստինիանոսը հրապարակում է դեկրետային կարգով հատուկ
որենքներ: Առաջին հերթին 528 թ. մի դեկրետ՝ c. I. I, 29, §
«Imper. Iustinianus A Zetae viro illustri magistro
militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes»,
վորով արմատական փոփոխման էր յենթարկվում Հայաստանի
դինավորական ուժը: Իսպառ վերացվում էր նախարարների ու
տեղական հայ իշխանների դինվորական իշխանությունը, վորն
այնուհետև կենտրոնանում էր կայսրի կողմից նշանակված հա-
տուկ դինվորական հրամանատարի՝ magister militum-ի ձեռքին:
Մի փոքր հետո Մեծ Հայքում նաև քաղաքացիական-վարչական
իշխանությունը կենտրոնացվում է այսպես կոչված Praeses-ի անձ-
նավորության մեջ: Սակայն 536 թ. Բյուզանդիոնին յենթակա
Հայաստանը պետական-վարչական կողմից ամբողջովին յեն-

թարկվում է փոփոխման, վորով տեղական ֆեոդալ իշխանները
զրկվում են նաև իրենց քաղաքական-վարչական բոլոր իրավունք-
ներից: Հուստինիանոսի XXI Novella- ով «Περὶ διατυπώσεως τῶν
τασοῶρων ἀρχόντων Ἀρμενίας» («Հայաստանում չորս կառա-
վարիչներ հաստատելու մասին») ամբողջ Հայաստանը բաժան-
վում է չորս անջատ նահանգների, վորոնք, իբրև pro-
vincia-ներ, ունենալով կայսրների կողմից նշանակված
հատուկ դինվորական ու քաղաքացիական իշխանություններ,
միացվում էյին հանուր պետական կազմին: Այս պետերով
Արևմտյան Հայաստանը մտնում էր հռոմեյական իրավունքի ու
որենադրության շրջանակների մեջ և վերացվում էր տեղում գործող
քարավոր նախարարական իրավունքը: Այդ քաղաքականությունն
իրագործվում էր նաև մի շարք հրապարակված նովելլաներով:
Հուստինիանոսը 535 թ. հրապարակում է Edictum III—հայ ժա-
նանդական իրավունքի մասին՝ «De armeniorum successione» —
«επι τῆς τῶν Ἀρμενίων διαδοχῆς», իսկ 536 թ. XXI Novella—
«De armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur»
— «Περὶ Ἀρμενίων ὥστε καὶ αὐτοὺς ἐν πᾶσι τοῖς Ῥωμαίων ἀκο-
λουθεῖν νόμοις» («Հայերի մասին, վոր նրանք այսուհետև
ամեն բանում ղեկավարվեն հռոմեյական որենքներով»), վորով
միակ գործող իրավունքը Հայաստանում ձանաչվում էր հռոմեյա-
կանը: Անտարակույս, հռոմեյական որենքների այս ձևի տարածումը
Հայաստանի վրա չի կարելի ղեցեպցիա համարել: Այստեղ տեղի յե
ունենում վոչ թե մի յերկրի ժողովրդի կողմից ոտար որենադրքի
փոխադրումն ու յուրացումն, այլ մի յերկրամասի միացումով ընդ-
հանուր պետական տերիտորիային՝ կատարվում է նաև նրա իրա-
վական կարգերի վերափոխումն ու յենթակայությունն ընդհանուր
պետության որենադրությանը: Մյուս կողմից՝ նկատում ենք մի
բնորոշ յերևույթ, վոր նույնպես վկայում է սովյալ դեպքում
ղեցեպցիայի բացակայությունը: Այդ հռոմեյական իրավունքը,
տարածվելով Արևմտյան Հայաստանի վրա, դուրս չի դալիս նրա
սահմաններից, նա չի թափանցում ու փոխադրվում Արևելյան,
այսինքն՝ Պարսկական Հայաստան, վոր շարունակում էր դեկավար-
վել տեղական նախարարական իրավունքի նորմերով: Հռոմեյական
իրավունքի այդ սահմանափակումը Բյուզանդական Հայաստանի

չըջանակներով և նրա անպորությունը տարածվելու մյուս մասերում պետք է բացատրել հետևյալ հանգամանքներով:

Չնայած, վոր Բյուզանդիոնն ու Պարսկաստանը փոխադարձ համաձայնությամբ բաժանել էին Հայաստանն իրենց միջև, այնուամենայնիվ այդ յերկու պետությունների մրցումն ու հակամարտությունը հայկական տերիտորիայի շուրջը, վոր իր բուֆերային դիրքով կարևոր առևտրական և մանափանդ ստրատեգիական տարանցիկ կետ էր հանդիսանում, չէին դադարում և ներքուստ միշտ վառ էին մնում: Ուստի Սասանյան Պարսկաստանն իր ամբողջ տիրապետության ժամանակաշրջանում (428—654 թ.թ.) ամեն տեսակ խոչընդոտներ ու պատնեշներ էր ծառայեցնում Հայաստանի յերկու հատվածների փոխադարձ հարաբերություններում: Այդ խզված դրությանը նպաստում էր նաև Մեծ Հայքի արևելյան մասում տիրապետող դասակարգի՝ հայ նախարարների մեծամասնության պարսկական փողմնորոշումը, վոր հերապայում ավելի ուժ ստացավ հայ յեկեղեցու ազգայնացումով ու Ֆեոդալական հասարակության մեջ հիերոկրատիայի ձեռք բերած մեծ ազդեցությամբ: Մենք վերը նշել ենք, վոր հենց այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի որենսդրական ու դատաիրավաբանական գործունեյությունը կենտրոնանում է հիերոկրատիայի ձեռքին, հենց այս շրջանում զարգանում է հայ կանոնական իրավունքը, վորը, բնավ չխախտելով տիրող նախարարական իրավունքի ուժը, վերջինիս հետ միասին խափանում էր ու արգելակում հռոմեյական իրավունքի մուտքը դեպի Արևելյան Հայաստան:

Սրան պետք է ավելացնել նաև մի այլ կարևոր հանգամանք: Հռոմեյական իրավունքը, Արևմտյան Հռոմեյական կայսրության անկումից հետո (476 թ.), իր հիմնական դրույթներով վերականգնում է Արևելյան Հռոմեյական կայսրության մեջ և կադապրվում է Հուստինիանոս կայսրի ձեռնընդունելությամբ հորինված Corpus juris civilis-ի հրատարակումով: Այդ հռոմեյական իրավունքը Բյուզանդական կայսրության խայտարղետ սոցիալամոտեսական պայմաններում չէր համարարտարախանում իր հիմնական գծերով ալտիմո տիրապետող հեղինակական կուլտուրային:

Այդ իրավունքն, որենսդրորեն միակ գործողն ամբողջ կայսրության մեջ, չարմատացավ այստեղ, չխորացավ հասարակության իրավահայեցողության մեջ, մանափանդ ասիական հաստակ յերկրներում: Հռոմեյական իրավունքը, չնայած վերոհիշյալ նովելլաներին ու եղիկտներին, թեև ձևականորեն հաստատվում էր ի պարտադիր կիրառումն Բյուզանդական Հայաստանում, այնուամենայնիվ իրականում նա խորթ մնաց այստեղ տիրող սովորութական իրավունքին և ազդեցություն չունեցավ ժողովրդի իրավաբանական գործունեյության վրա: Այսպիսի պարագաներում ինքնին հասկանալի չէ, վոր հռոմեյական իրավունքը չէր կարող ներգործություն ունենալ ու ոնցեպցիայի առարկա դառնալ նաև Պարսկական Հայաստանում, վորտեղ իսկապես կենտրոնացած էր ու շարունակում էր իր պատմական դերը խաղալ հայկական ազգային կուլտուրան:

Հետևապես հուստինիանական շրջանի հռոմեյական որենքները չեն կարող համարվել հայ իրավունքի աղբյուր և այդ տեսակետից նրանք մեզ համար նշանակություն չունեն: Բայց և այնպես, նրանք հայ իրավունքի նկատմամբ ստանում են վորոշ արժեք այն չափով, ինչ չափով Հայաստանի վերաբերյալ Հուստինիանոսի հրատարակած նովելլաններն ու եղիկտներն իրենց բացատրական դիրքավորումով դեպի տեղական հայ կենցաղը՝ հիմք են տալիս դրսևորելու բնիկ հայ իրավունքի բնորոշ գծերը, վորոնց մասին մեզ այլ պատմական տվյալներ չեն հասել:

Պարսկական Սասանյանների անկումով և արարների տիրապետությամբ Հայաստանում (654—859 թ. թ.) Պարսկաստանի ու Բյուզանդիոնի միջև գոյացած պատնեշները միաժամանակ շարունակում են պահպանվել արարների կողմից: Սակայն, չնորհիվ զարգացող առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ու սրան հարակից տրանզիտային առևտրի, այդ խզող խոչընդոտներն սկսում են թուլանալ և Բագրատունյաց թագավորության շրջանում (885—1045 թ.թ.), յերբ, արդեն վորոշ չափով վերականգնում է հայ բաղաբանական կյանքը, նույն իսկ վերանում են: Ահա այս ժամանակաշրջանում հռոմեյական իրավունքը Բյուզանդիայի սահմաններից սկսում է թափանցել Հայաստան և հետզհետե դառնում է

ուեցեպցիայի առարկա: Մակայն այդ հոռմեյական իրավունքն այլևս նախկին կլասիկ հուստինիականը չեք, վոր չկարողացավ իոր հիմքեր դցել հելլենական կուլտուրայով սնված Բյուզանդիայի հասարակութայն իրավահայեցողութայն մեջ: Նմանապես Հայաստան մուսք դործող հոռմեյական իրավունքը չի հանդիսանում հետագայում Մակեդոնյան կայսրների (867—1042 թ. թ.) վերակենդանացրած հուստինիական իրավունքը, այսպես կոչված Բագրիվիյան իրավունքը, այլ հանդիսանում է միայն Բյուզանդիոնի Իսավրյան թագավորների (717—867 թ. թ.) որենսդրական դործունեյությամբ առաջացած իրավաբանական կողեքսները:

Իսավրյան կայսրների որով Բյուզանդիան ապրում է մեծ ուեֆորմների մի շրջան, հարուստ ներքին հասարակական-կուլտուրական պայքարով (պատկերամարտություն և այլն), ուր ցայտուն կերպով յերևան է դարևս նաև հուստինիական հոռմեյական իրավունքի անհամապատասխանությունն ու անկայունությունը և զարկ է տալիս իրավունքի բարեփոխման դործին: Իսավրյան հենց առաջին թագավորներ՝ Լեվոնն ու Կոստանդինը ձեռնամուխ են լինում նոր որենսդրութայն և կազմում մի նոր կողեքս, վորը հայտնի յե Έκλογία կամ Ecloga («Ընտրություն») անունով ու հետագայում հետզհետե լրացվում է զանազան հավելումներով: Այդ վերափոխված բյուզանդական իրավունքի նոր սիստեմը կառուցված էր հունական տեղական սովորույթների ու ժողովրդական իրավահայեցողութայն վրա, մի բան, վոր վո՛չ միայն համապատասխանում էր Բյուզանդական կայսրութայն մեջ տիրող հույների կենցաղին ու հասարակական հարաբերություններին, այլև վորոչ չափով համակերպվում էր նաև հարակից ժողովուրդների իրավաբանական կենցաղին, վորոնք իրենց սովորութական իրավունքով այնքան էլ շատ չէին տարբերվում հույներից: Նույնը կարելի յե ասել նաև հայերի վերաբերմամբ: Իսավրյան կայսրների ժամանակաշրջանի հունա-բյուզանդական իրավունքը, ներկա իրավաբիտութայն մեջ Ecloga կոչվող իրավունքը, հայերին ավելի մոտ էր ու համապատասխանող, քան թե նախորդ, միանգամայն անհարիր հոռմեյական իրավունքը՝ Հուստինիանոսի Corpus juris civilis-ը:

Ահա այդ Իսավրյան հունա-բյուզանդական իրավունքն է մուսք դործում Հայաստան և վորոչ չափով, ուրեմն, հանդիսանում է նաև հայ իրավունքի աղբյուրը: Որենսդրքերի հայկական ձեռագրերում առայժմ հայտարբրված են հետևյալ հունա-բյուզանդական որենքների քաղվածք-ժողովածուները:

Ա. «Ընտրութիւն հաւատոյ աւրինացն քաղաքական Լևոնի և Կոստանդեայ իմաստուն և բարեպաշտ թագաւորացն, զոր և մեծն Յուստինիանոս նորոգեաց զկարգն ուղղեալ ՚ի բարեպաշտութիւն»: Սա Իսավրյան Լևոն և Կոստանդին կայսրների կազմած Եկողայից քաղվածք է, տեղ-տեղ փոփոխման յենթարկված:

Բ. «Աւրինադրութիւն Եոհնեայ թագուհւոյ, մօր Կոստանդեայ վասն զղուշանալոյ երզմանց ըստ պատուական Տեառն հրամանի»: Սա թարգմանություն է կայսրուհի Իրենեյի (797—802 թ. թ.) հրապարակած Novella-ի՝ De vestium iuramento, վոր վերաբերում է վկաների ու վկայությունների մասին սահմանված կարգերին:

Գ. «Յօրինացն Յուստին [իւր] նոսի զլուխ ԲԺ. վասն պատուելոյ թագաւորացն և իշխանացն զկանոնս եկեղեցւոյ և զորս ՚ի նոսա պահմանադրութիւնն». հողվածները քաղված են Հուստինիանոսի 83-րդ և 123-րդ Novella-ներից, վորոնք յեկեղեցական բնույթ ունեն և վերաբերում են պետական-յեկեղեցական իրավունքին:

Դ. «Համառօտ ժողովումն աւրինաց վերստին». բաղկացած է հունա-հոռմեյական 85 հողվածներից, վորոնց համապատասխան բնագիրը տակավին գտնված չէ³⁰:

Ե. «Սահման զինուորութեան և ահարկութեան ՚ի քաղաքական աւրինացն և կարգէ հաստատութեան», վորի զլուխների ցանկն է ներկայացնում «Վասն զինուորաց սահմանադրութիւն» խորագիրը, զետեղված առաջին վերնագրի սկզբին: Բաղկացած է 56 հողվածներից, վորոնք թարգմանություն են Νόμος στρατιωτικός խորագրով զինվորական որենսդրությունից, վորը հունա-բյուզանդական որենսդրական ժողովածուներում զրվում է իբրև III հավելված Ecloga-ի⁴⁰:

Զ. «Վասն աստիճանաց ազգականութեան». 7 հողվածներից

և բաղկացած. ըստ Յ. Կարստի կարծիքի՝ դա աղճատված Թարգմանություն և Prochiron auctum որին աղբրելից⁴¹:

Հարց և ծագում վերևում բերված որին աղբրությունների ու թարգմանության ժամանակի մասին, քանի վոր այդ հավաքածուների հայերեն ձեռագրերը դրա մասին վնջ թի տեղեկություն չեն տալիս:

Պետք է յենթադրել, ինչպես նաև Յ. Կարստն է կարծում, վոր այդ հունա-բյուզանդական որենքների ուղեկցիան սկսվել է Բաղրատունյաց թագավորության շրջանում: Այդ հավանական է, յեթե ի նկատի առնենք, վոր հենց այդ ժամանակաշրջանում քաղաքական ու առևտրական հարաբերությունները Բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև մեծ աշխուժություն եյին հասել և, մանավանդ, հենց այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիոնը վերստին սկսել էր իր դավերն ու մեքենայությունները հայկական տերիտորիան կլանելու նպատակներով: Այդ տեսակետից բնորոշ է, վոր հայ միջնադարի պատմական մատենագրություն, մանավանդ վիմական արձանագրությունների մեջ հանդիպում է հայ իրավական ինստիտուտների և յերևույթների հունա-բյուզանդական տերմինաբանություն: Գոյություն ունեյին մի շարք վարչական ու պետական պաշտոններ ու կոչումներ, վորոնք սովորաբար տիտղոսավորվում եյին համապատասխան հունա-հռոմեյական անուններով, ինչպես որինակ՝ դուկ, կոմես, մեգիստրոս, հիպատոս, ապոհիպատոս, սպատար, կատապան և այլն: Անշուշտ, այդ տերմինաբանությունը կարող էր մուտք գործել Հայաստան վնջ թե XII դարից սկսած, յերբ հունա-բյուզանդական քաղաքական եքսպանսիան հայկական տերիտորիայի վրա արդեն դադարել էր, և ինքը՝ Բյուզանդիոնը ռազմականորեն ու քաղաքականորեն ապրում էր իր քայքայման շրջանը, այլ IX դարից, յերբ նա արաբական խալիֆայի թուլանալու հետևանքով ավելի ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Բաղրատունյաց Հայաստանի նկատմամբ: Այս քաղաքական ու առևտրական պայմաններում առաջանում եյին հարմար հնա-ցավորություններ հունա-բյուզանդական որենքների ուղեկցիայի համար:

Եթե հիմնավոր ավյալներ չունենք հունա-բյուզանդական

որենքների ուղեկցիան IX—X դարերից համարելու, ապա մեղ հասել է մի հետաքրքիր վիպություն. այդպիսի ուղեկցիայի ու թարգմանության մասին XII դարի վերաբերմամբ: Այս պարագան շատերին հիմք է ծառայել սնվելու, վոր հունա-բյուզանդական իրավունքի ուղեկցիան Հայաստանում չէր կարող XII դարից ստաջ տեղի ունենալ: Այդ վիպությունը բղխում է Կիլիկիայի հայ յեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացուց: Սա իր հիշատակարանի մեջ, վոր կցված է ստար որենաղբրություններից կազմված թարգմանական հայ որենաղբրի ձեռագրին, ի միջի այլոց գրում է. «Չայս ծայրաքաղ աւրինաղբրութիւնքս տառապեալ եպիսկոպոս Տարսոնի թարգմանեցի ՚ի ծերացեալ հելլենացի մատենէ, թուին ՈՅԵ [645 թ. հայկական, իսկ մեր ներկա թվականով՝ 1196 թ.] Նորաչէն ամուրն Լուլուայ»: Այնուհետև հիշատակելով ասորական մի որենաղբրի թարգմանության մասին, շարունակում է. «Յետ որոյ ապա ՚ի հելլենացոց գրոց արարի թարգմանութիւն Մովսիսական աւրինաց և Լևոնի և Կոստանդեայ աւրինացը, ՚ի նմանէ թարգմանեցի և զգինուորական աւրինքը և ընծայեցի որոց սիրեն վարիլ սովաւ և հաճոյ գտանիլ Աստուծոյ և կառավարիչք քաղաքաց և գաւառաց»⁴²:

Այդ հիշատակարանից բացահայտ է, վոր Ներսես Լամբրոնացին 1196 թ. թարգմանել է, բացի Ասորական դատաստանաղբրից ու Մովսիսական որենքներից, նաև Լևոն և Կոստանդին թագավորների որենքներն, այսինքն Ecloga-ն և այս «գինվորական որենքը», վորը կոչվում է Νόμος στρατιωτικός: Սակայն այդ վիպությունը, վորով իրոք հաստատվում է յեղև հունա-բյուզանդական որենաղբրի թարգմանությունը XII դարում, բնավ չի կարող կովան հանդիսանալ յեզրակացնելու, վոր ընդհանրապես հունա-բյուզանդական որենքների մյուս հավաքածուներն և նույնիսկ Ecloga-ն, հիրավի, բացի գինվորական որենքից, չեյին կարող մուտք գործած լինել Հայաստան ու թարգմանված XII դարից ստաջ: Այդ յենթադրությունը հիմնում ենք Ներսես Լամբրոնացու նկատմամբ վերևում մեր արտահայտած կարծիքի վրա, վոր նա թարգմանություններ է կատարել Կիլիկիայի հայ թագավորության մեջ, միանգամայն անգիտակ լինելով Մեծ Հայքում գոյություն ունեցող որենա-

դրությունների ժողովածուների ու հայ դատաստանադրքերի մասին: Ինչպես որինակ՝ նա դադափար չուներ Մեծ Հայքում Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի հորինման մասին:

Իր հիշատակարանում Ներսես Լամբրոնացին ընդգծում է, վոր Կիլիկյան հայ թագավորութայն սահմաններում բացակայում էին աշխարհիկ հայացրած որենքներ ու դատավարութայն կանոններ. «ոչ ունէին դիրս, որով ընտրեսցին գիրաւունս, դոր և այլոց աղպաց տեսանէին»: Ուստի նա ձեռնամուխ է լինում թարգմանելու վերոհիշյալ որենսդիրքը, վորպեսզի դոցվի այն մեծ թերությունը, վոր այնքան զգալի յեր Կիլիկյան հայ պետութայն իրավարանական կյանքում: Մի շարժառիթ, վոր միանգամայն բնական եր դարձնում այնտեղ ոտար որենքների, մասնավորապես հունաբյուզանդական որենսդրությունների, ունեցցիան:

Սակայն աչքաթող չանենք, վոր մի դար առաջ, սկսած IX դարից, Մեծ Հայքում գոյություն ուներ ավելի մեծ պետական կազմ, այն է՝ Բաղրատունյաց Հայաստանը: Այստեղ պետական-վարչական Փունկիցիաները, Փեոդալական-հասարակական փարթամ շինարարությունը, զարգացող առևտրական հարաբերությունները, ծաղկող բաղմաճյուղ արհեստները, աճող ու հարբատացող քաղաքները, վերջապես Փեոդալական շահագործման միջոցները՝ նույնպես մեծ չափերով անհրաժեշտություն էին զգալու համապատասխան իրավաբանական նորմերի, հատկապես աշխարհիկ որենքների, վորոնք հայ որենսդիր գործոնների բացակայութայն պատճառով՝ չէին հորինվել տեղում: Բնական է, վոր այդ բավականին բարդացած հասարակական-պետական հարաբերությունները կթելազրելին դեթ ոգտվելու համապատասխան ոտար որենքներից ունեցցիայի միջոցով: Վոր իրականում այդ ժամանակ յեղել է այդպիսի ոտար ունեցցիա, այդ կարելի յե սպացուցել դարտուղի տվյալներով, հիմք առնելով Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի II մասի «Աշխարհական որենքների» առաջին գլուխը՝ «Յաղագս դատաստանաց թաղաուրաց և որք ընդ ձեռամբ նոցա»: Այստեղ Մխիթար Գոշն արժարծում է հայ պետական-վարչական իրավունքը, վորի իրավաբանական նորմերը նա չեր կարող վերցնել իր ժամանա-

կակից իրականությունից, քանի վոր այլևս դոյություն չուներ հայ պետականությունը: Թագավորի ու իշխանների իրավունքները, պետական-վարչական իրավասություններն և այլ նման իրավական ինստիտուտները Դատաստանադրքի հեղինակը ձևավորում է իրավաբանորեն, անշուշտ, ի նկատի առնելով նախկին հայ պետականությունն, այսինքն Բաղրատունյաց Հայաստանը, վոր ժամանակագրորեն իրեն ավելի մոտիկ եր և վորն, ննստարակույս, ունեցել է այդ նպատակին ծառայող վորոշ իրավաբանական նորմեր, վորոնք պահպանված կլինեյին տեղական ավանդություններում: Հիրավի, Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքի այդ ընդարձակ հոդվածը (II, Ա. եջ 299—319) վորոշ չափով կրում է ոտար ունեցցիայի աղբյուրների հետքեր, մասամբ Մովսիսական որենքների և մանավանդ հունաբյուզանդական որենսդրությունների, վորոնք վերաբերում են թագավորի իշխանական իրավասութայնը:

Այսպես թե այնպես չի կարելի ժխտել, վոր հռոմեյական իրավունքը, հատկապես հունաբյուզանդական իրավունքը, մուտք է գործել Հայաստան և աղբյուր է հանդիսացել հայ իրավունքի զարգացման: Թեև հայնական յենթադրությամբ փորձում ենք հաստատել, վոր այդ ունեցցիայն սկիզբ է առնում IX դարից, այնուամենայնիվ այդ կնճառտ պրոբլեմը վերջնականորեն լուծված չենք համարում: Այդ հարցի դրական լուծումը կարող է տալ համապատասխան ձեռագրերի ուսումնասիրությունը, վոր ցարդ սպասում է իր հետազոտողներին: Մի կողմից՝ զանազան վերսիաներով ու խմբագրություններով մեզ հասած հունաբյուզանդական որենքների հայկական ձեռագրերի պատմա-լեզվագիտական համեմատությունը, և մյուս կողմից՝ հայ թարգմանությունների և հույն բնադրերի փոխադարձ համեմատությունները մեզ շատ բան կպարզաբանեյին:

V. ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԵՐ

Պատմական տվյալներն և մանավանդ Մխիթար Գոշի վկայությունը Մեծ Հայքի նկատմամբ ու Ներսես Լամբրոնացու հիշատակարանը Կիլիկյան հայ թագավորութայն վերաբերմամբ հաստատում են, վոր մինչև XII դարը գոյություն չի ունեցել

աղային որենսդիրք, հայկական կողմից: Միակը՝ կանոնական իրավունքն էր, վորը կարելի չէ ասել, կողիֆիկացիայի յեր յեկթարկվել VIII դարում ու գործում Ֆր իբրև զրի առնված, վորոչ, համադրությամբ կազմված որենսդիրք, բայց սա էլ իր իրավաբանական բովանդակությամբ սերտորեն կապված էր հիերոկրատիայի իրավասության, յեկեղեցական Ֆեոդալականության հետ:

Միայն XII դարումն է սկիզբ առնում և իրականանում աղային որենսդիրք հորինելու ճգնումը: Հայաստանի ժամանակակից քաղաքական ու սոցիալական պայմանները սուր կերպով թելադրում էին կատարել այդ վճռական քայլը, հորինելով հայկական որենսդիրք, վորի անհրաժեշտությունն զգացվում էր վաղուց և անորոշ արտահայտումներով դեգերում էր տիրապետող հասարակական դասակարգերի պիտակցության մեջ: Այդ դատաստանագրքերը մի-յերկու անուն են, բայց բավականաչափ ձևապարբերով, և կազմվել են այն աղբյուրների ոգտագործումով, վորոնք վերը տեսության առանք: Հետևապես այդ դատաստանագրքերի հետադոտությունը մեզ հնարավորությունն Ե տալիս պարզելու ընդհանրապես հայ իրավունքի աղբյուրները, վորոնց մասին մեզ թերի պատմական տեղեկություններ են հասել: Մյուս կողմից էլ՝ այդ դատաստանագրքերը հենց իրենք դառնում են հայ իրավագիտության համար աղբյուրներ, վորոնք հնարավորություն են տալիս թե՛ վերականդնելու հայ իրավունքի պատմությունը և թե՛ պատկերելու հայ իրավունքի բովանդակ սիստեմը: Արդ՝ տեսության առնենք հայ դատաստանագրքերը:

1. ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՅԵՏԻ ԱՆՎԿԱ ՎՈՐԴՈՒ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳԻՐԲ.—Այդ Դատաստանագիրքը բաղկացած է 98—100 հոդվածներից. այն կազմել է Դավիթ վարդապետը, ծագումով Գանձակ քաղաքից, իր ժամանակ ըստ յերեվութի մեծ հեղի նակություն վայելող անձն, ինչպես այդ ակներև է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից: Դատաստանագրքի հորինման վորոչակի տարեթիվը մենք չունենք, բայց գիտենք, վոր Դավիթ վարդապետը վախճանվել է 1140 թվին, իսկ այդ Դատաստանագիրքը կազմած պետք է լինի նույն դարի 30-ական թվական-

ներին⁴³: Այդ Դատաստանագիրքը դեռևս սուղադրված չէ, վոր էլ ուսումնասիրված: Մեր գրականության մեջ կան միայն մի քանի կցկտուր տեղեկություններ և մի փոքր մանրամասն, վոր իրավաբանական, այլ մատենագրական ուսումնասիրության փորձ՝ Կ. Կոստանյանի: Հնարավորությունն չունենալով անմիջորեն այդ Դատաստանագրքի մեզ հասած սակավաթիվ ձեռագրերից ոգտվելու, մենք նկատի յենք ունեցել լույս տեսած տպագրական տեղեկությունները, վորոնք, իհարկե, բավական չեն նրա մասին լրիվ զաղափար կազմելու համար:

Այլալկա վորդի Դավթի այդ հավաքածուն, իսկապես, չի կարելի դատաստանալիրք, ևս առավել որենսդիրք անվանել, ինչպես այդ յեզրակացնելու յե նրա բովանդակությունից ու վերնագրից, վոր արձանագրված է այսպես. «Երաւիթ վարդապետ Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինադրութիւնս զեղեցկայարմարս և պիտանացուս ՚ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն ՚ի քաղաքէն Գանձակայ»: Ըստ յերևութիւն, այն կազմված է հայ կանոնական նորմերի հիման վրա և մեծ մասամբ ներկայացնում է կանոնական նորմերի ու կարգերի մեկնություններ ու հրահանգումներ: Սակայն ի նկատի առնելով մի կողմից՝ վոր այդ առաջին փորձն է յեղել «կանոնական օրենքների» մի հավաքածու կազմելու ինքնուրույն բովանդակությամբ, ուր տեղ են գտել նաև ամուսնական, պատժական իրավունքի վերաբերյալ նորմեր և մյուս կողմից՝ վոր այն վորոչ կիրառումն է ունեցել Հայաստանում, քանի վոր Մխիթար Գոչն յուր Դատաստանագրքի մեջ մուծել է մի քանի հոդվածներ⁴⁴, բառացի քաղելով այդտեղից, մենք Այլալկա վորդի Դավթի հորինած այդ ժողովածուն դատում ենք աղգային դատաստանագրքերի շարքը, իբրև կողիֆիկացիոն աշխատանքի մի փորձ, թեև կատարված անհատական ձեռներեցությամբ և սահմանափակ շրջանակներով:

2. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳԻՐԲ.—Հայ իրավունքի պատմության եջերում բացառիկ տեղ է գրավում «Մխիթարայ Գոչի Դատաստանագիրք Հայոց», վոր բազմաթիվ ձեռագրերով հասել է մեզ: Ձեռագրերի քանակն, ինչպես և պատմական ավայրերը վկայում են, վոր նա մեծ շափերով տարածված էր

Հայաստանի իրավական-դատական ասպարեզում, հանդիսանալով միակ որենսդիրքը, վոր հայկական իրավունքի կողմնաբեր հուշակերպերը, վոր հայկական իրավունքի կողմնաբեր հուշակերպերը, վոր հայկական իրավունքի կողմնաբեր հուշակերպերը (ՄԳ., Նախ. ԺԱ., էջ 69—75), հայկական անդրանիկ որենսդիրքը կազմել է Մխիթար Գոշը: Բացի Մխիթար Գոշի իր մասին պատմածից Դատաստանագրքի Նախադրության ԺԱ գլխում, նրա անձնավորության մասին տեղեկություններ է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցի մատենագիրը: Մխիթարը ծնվել է Գանձակ քաղաքում XII դարի կեսերին, յերբ ամբողջ Առաջավոր Ասիան, նաև Հայաստանը, դանդաղում էր սելջուկյան հորդանների տիրապետութայն ներքո: Փոքր հասակից ուսում անելով՝ նա այնքան է հմտանում «չուսումն սուրբ գրոց», վոր հետագայում կուսակրոն հոգևորական է դառնում: Զբաղվածանալով իր ստացած ուսումով՝ նա շարունակում է կատարելագործվել աստվածաբանական և այն ժամանակվա փիլիսոփայական գիտությունների մեջ, դիմելով վարդապետներով հոչակավոր վանքերը, մինչև իսկ գնում է այդ նպատակով Կիլիկյան հայ թագավորութունը: Շնորհիվ ձեռք բերած գիտությունն ու մտավոր զարգացմանը՝ նա ստանում է վարդապետ կոչումն և ահազին հեղինակություն ու «մեծ վարդապետի» հոչակ է վայելում ժամանակակիցների շրջանում, մանավանդ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալական հասարակութայն: Նա վո՛չ միայն գիտական-կրթական ու մատենագրական գործունեություն է արժարժում իր նստած վանքերում, այլև վորոշ քաղաքական դեր է խաղում հայ իրականութայն մեջ: Մխիթար Գոշի այդ գիտական հոչակն էր, վոր թելադրեց Աղվանից Ստեփանոս Բ. կաթողիկոսին համառութայն զրդելու նրան, վոր ձեռնարկի այնքան անհրաժեշտ ազգային որենսդրքի հորինմանը: Կաթողիկոսի յերկար թախանձանքներից հետո Մխիթար Գոշը 1184 թ. ձեռնամուխ է լինում այդ գործին: Թե յերբ ավարտեց Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքը, հայտնի չէ, բայց հայտնի չէ, վոր հեղինակը վախճանվել է 1213 թ. խորին ծերութայն հասակում, ինչպես կարելի չէ յեզրակացնել Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերից:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքը բաղկացած է յերեք մար

սից. Նախադրութուն—11 գլուխ, Յեկեղեցական կանոնք—124 գլուխ և Աշխարհական որենք —130 գլուխ: Նախադրութայն Բ. գլխում Մխիթար Գոշը մի առ մի բացատրում է այն բոլոր շարժառիթները, վորոնք զրդել են նրան ձեռնարկելու մի այնպիսի դժվարին ու պատասխանատու գործի, ինչպիսին է հայ որենսդիրքը: Այդ շարժառիթները նա թվում է կարգով 12 կետերում, վորոնց ընդհանուր բովանդակութայն ամփոփումն ենք առաջ բերում այստեղ: Այդ կետերի մեջ կարմիր թելի նման անցնում է մի հետապնդող խորհրդածություն. հայերը մինչև այդ չեն ունեցել որենքների գրավոր ժողովածու, հայերեն Դատաստանագրքը, վորի հետևանքով առաջանում են բազմաթիվ անհարմարություններ ու շարիքներ. ուստի «կամեցաք ՚ի գրոց հաւաքմամբ գրել զդատաստան, զի լիցի անշարժ ըստ նմանութեան օրինաց և մարդարէից և աւետարանին» (էջ 10).

1) հայերը, զուրկ լինելով սեփական որենսդրութունից, ստիպված են դիմելու ոտար, գլխավորապես մահմեդական դատական հաստատութուններին. Մխիթար Գոշի կարծիքով՝ ինչպե՞ս վոր հայերն իրենց կրոնով տարբերվում են մահմեդականներից, նույնպես էլ սրեք է դատվեն իրենց որենքներով ու դատարաններով. «որպէս բաժանեալ եմք ՚ի նոցանէ խոստովանութեամբ և հաւատովք և գործովք, նոյնպէս պարտ է և դատաստանաւ բաժանեալ լինել ՚ի նոցանէ» (Նախ., Թ., 63).

2) գրավոր որենքների բացակայութայն պատճառով մի կողմից՝ մեծ գրկանք է կրում ժողովուրդը, մատնված լինելով դատավորների կամայականութայնն ու կեղեքմանը, մյուս կողմից՝ հենց իրենք դատավորները, զուրկ լինելով ուղեցույց-դատաստանագրքից, անկարող են շիտակ ու արդար դատալծիոններ կայացնել. 3) անհրաժեշտ է հայերի ազգային պատիվը պաշտպանել ոտարների առաջ, վորոնք միշտ առիթ են ունենում մեղ նախատելու, թե չունենք սեփական գրավոր որենքներ, և ուրեմն մեղանում բացակայում է արդար ու շիտակ դատաստան:

Մխիթար Գոշի 12 կետերից բաղկացած պատճառաբանութունը (Նախ. Բ., 9—15), վոր զրդել է նրան ձեռնամուխ լինելու հայ Դատաստանագրքի հորինմանը, թեև շարժառիթով է սխոլաստիկ ու մասամբ ձևաբանական վոզով, բայց և այնպես

չեչտը դնում է այն հանգամանքի վրա, վոր մինչ այդ գոյությունն չի ունեցել սեփական ազգային կողմքս, վորի անհրաժեշտությունն այնքան ուժեղ կերպով երզգացվում: Հետաքրքրական է, վոր այդպիսի տրտունջ ու դանդատներ չեն հնչում հայ մատենագրության եջերում, և ահա XII դարումն է, վոր այդ լսում ենք Մխիթար Գոշի բերանից: Նույն այդ XII դարում Մեծ Հայքից հեռու, Կիլիկիայի հայ թագավորության մեջ ել դժգոհության ձայն է բարձրանում հայկական աշխարհիկ որենագիրք չլինելու մասին: Այդ բանն արձանագրում է Ներսես Լամբրոնացին. «Յամիս քահանայապետութեան հայոց Գրիգորի ... թուին ԹԽԲ— 642 [1193 թ.]... խնդիր եղև առ նոյն սրբազանն ՚ի քաղաքաց և ՚ի դաւառաց բնակչաց քաղաքական աւրինացն, զի որք իմայէլացւոցն էին իշխանք ի քաղաքս և դատաւորք, զդատ Հայաստանեայցս ոչ դատէին, այլ զխնդրողն իրաւանց առ իւրեանց աւրէնս առաքէին... եւ եկեալք ոսոխքն յեկեղեցին հարցանէին աւրէնս ՚ի քահանայից և ՚ի քահանայապետաց. զի ոչ ունէին զիրս, որով ընտրեսցեն զիրաւունս, զոր և այլոց ազգաց տեսանէին քրիստոնէից և մսիւմանաց»⁴⁵:

Անշուշտ, հայ Դատաստանագրքի հրատապ անհրաժեշտությունը XII դարում, վորին ձեռնարկեց Մխիթար Գոշը, բղխում էր ավելի խոր պատճառներից, քան այդ շարահյուսումն է Մխիթար Գոշը: Այդ անհրաժեշտությունը հասունացել էր այն սոցիալ-քաղաքական պայմաններում, վորոնց մեջ ապրում էր Մեծ Հայքը:

Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում, ինչպես հայանի յե, հայ հիերոկրատիան մենաշնորհ դեր էր խաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում, ինչպես և իր ձեռքին էր պահում իրավական ու դատական ինստիտուտները: Բավական է հիշել, վոր այդ շրջանում տեղի ունեցավ հայ կանոնական իրավունքի կողմֆիկացիան: Բազրատունյաց թագավորության անկումով հայ Փետղալ իշխաններն սկսում են կազմալուծվել, տնտեսապես հյուծվել ու քաղաքականապես թուլանալ, վորպիսի դրությունն իր գագաթնակետին է հասնում սելջուկների արշավանքի ու տիրակալության որով (1049 թ.): Այդ ժամանակվա պատմագիրներն ամենամուգլ գույներով են ներկայացնում Հա-

յաստանի վիճակը: Սելջուկյան հորդանքի բապատակումները, դերեվարությունը, սուրն և հուրը քամել էջին ժողովրդի Փիլիկական գոյությունը, ավերել տնտեսությունը. ցիր ու ցան էջին յեղած նաև հայ Փետղալները: Սրանցից կենդանի մնացած ու նոր բռնակալներից իրենց գոյությունը դնած իշխաններն ապավինել էին սեփական ամրոց-բերդերում, իրարից անջատ ու կղզիացած: Սակայն XII դարի յերկրորդ կեսից սկսած՝ Մեծ Հայքը, Վրաստանի ոժանդակությամբ և Չաքարե ու Իվանե հայ Փետղալների ձեռներեցությամբ, թոթափում է սելջուկների լուծը: Կազմակերպվում է Չաքարյանների Փետղալական լայնածավալ իշխանությունը, վոր ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի մեծագույն մասը: Վերակենդանանում է տնտեսական կյանքը, սկսվում է լայնածավալ շինարարություն: Համախմբվում է և բազմապատկվում հայ Փետղալականությունը Չաքարյանների սուվերեն իշխանության ներքո, կազմելով հզոր ու ամփոփ ազգային պետական միավորումն: Տնտեսապես ու քաղաքականապես վերակենդանացած հայ Փետղալական դասակարգն իր սոցիալական տիրապետությունն այժմ հիմնավորում էր ազգային վողով, ազգային զաղափարախոսությամբ, վոր բղխում էր նախորդ սելջուկյան շրջանում նվաճող-չահագործողների ու նվաճված-չահագործվողների միջև առաջացած ազգային ներհակությունից: Այժմ, յերբ հայ Փետղալականությունը վերստին տիրացել էր իր նախկին իշխանությանն և իր ձեռքն էր առել իսկական արտադրողներին չահագործելու միջոցները, անհրաժեշտորեն թելադրվում էր այդ ամենը ձևավորել իրավաբանորեն, ամրապնդել իրավաբանական նորմերով, վորոնք սրբագործված լինեցին ազգային բնույթով ու հակադրվեցին նախկին օտար նվաճողների շահերը պաշտպանող որենքներին: Ահա Փետղալական դասակարգի այդ տողորումներն են, վոր անդրադարձել են Մխիթար Գոշի, ինչպես և իր ժամանակի հասարակական-քաղաքական գործիչների մտահայեցողության մեջ, ինչպես ուրիշակ՝ Աղվանից կաթողիկոս Ստեփանոս Բ-ի, վորի հորդորանքներով էլ իրականացավ հայ Դատաստանագրքի հորինումը: Հենց ինքը՝ Մխիթար Գոշն էլ խորթ չէր տիրապետող Փետղալական դատակարգին. նա միշտ շփվում էր այդ դասակարգի հետ, հեղինա-

կություն վայելում այնտեղ, և ինքն ել նմանապես պատկանում էր հողեր ֆեոդալականությանը, վարելով վանահոր և այլ պաշտոններ: Հիրավի, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը միանգամայն ծառայում էր հայ ֆեոդալականության ազգային տեղեկներին՝ իր իրավաբանական նորմերի բովանդակությամբ: Դատաստանագիրքի բոլոր հոդվածներում կարմիր թելի նման անցնում է ազգային խորության զաղափարը, ուր հայը հակադրվում է «այլազգուն», ուր իրավական գերակշռությունը պատկանում է հայությանը, հանձին ֆեոդալական դասի և դրա համապատասխան չափով սեղմվում, սահմանափակվում են «այլազգիներին» իրավաբանական պաշտպանության միջոցները:

Դատաստանագիրքը հորինելիս՝ Մխիթար Գոշն, անտարա-կույս, աչքի առաջ պետք է ունենար այն բոլոր աղբյուրները, վորոնց մասին խոսք յեղավ նախորդ գլուխներում և վորոնք տակավին գոյություն ունեյին նրա ժամանակ: Բայց թե ի՛նչ չափով է նա ոգտվել նրանցից, այդ կտեսնենք ստորև: Մխիթար Գոշը Դատաստանագիրքի նախադրության Ժ գլխում մի առ մի թվում է իր ոգտադրած աղբյուրները, վորոնք հետևյալներն են.—

Ա. Բնավորական որեմք.— Այսպես է անվանում Դատաստանագիրքի հեղինակն այն որեմքները, «զոր ունէին նահապետքն Աբրահամ և այլքն առանց գրոյ, զոր ունէին զնոյն և հեթանոսք...» (Նախ., գլ. Ժ., էջ 65): Բնավորական որեմք ասելով, յերբեմն ել այդ վորոշելով սոսկ «որեմք» տերմինով, Մխիթար Գոշը նկատի ունի իրավունքի զարգացման ամենանախնական աստիճանը, «հեթանոսականը», յերբ իրավաբանական նորմերն առանց գրի էյին. իսկ որեմքներն առաջին անգամ գրի յեն առնվել Մովսես մարգարեյի ձեռքով, յերբ նա այդ ստացավ աստծուց 10 պատգամների ձևով: Այստեղ բնավորական որեմքի մեջ պարզապես պետք է տեսնել այն, ինչ վոր մենք անվանում ենք սովորութական իրավունք: Սակայն Մխիթար Գոշն այլ կերպ է վորակում այդ իրավունքը, ստրկորեն հետևելով իր կրոնա-աստվածաբանական զաղափարախոսությանը. «Աստուած ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոյն սահմանեաց ընտրել զիրաւացին» (Նախ. Ա., էջ 6), այսինքն առաջին որեմքը, իրավունքն աստվածանից տրվել

է մարդու բնությանը, ուստի և այդ նախնական որեմքը բնավորական է: Մխիթար Գոշի տեսակետով՝ բնավորական որեմքը, ինչպես և Մովսեսական որեմքը կամ ավետարանը, վորոնք իբր թէ աստծուց են տրված, մշտնջենական, հավիտենական, մեր իմացականության միջոցով իրերի բնությունից ծաղող, մարդկային կամքից անկախ իրավունք է: Հայ Դատաստանագիրքի մեջ արծարծված այդ իրավահայեցողությունը վորոշ չափով համապատասխանում է յեվրոպական ֆեոդալական աշխարհում ուշ միջնադարում ծաղկող jus naturale— բնական իրավունքի տեսարանությանը, վոր նույնպես հիմնված էր կրոնական սխոլաստիկ վարդապետության վրա և ճանաչվում էր իբրև lex aeterna— հավիտենական որեմք:

Բ. Քրիստոնեյական ազգերի որեմքները, «զոր լուաք և տեսաք ՚ի նոսա բարուք դատաստանս» (Նախ., Ժ., էջ 65): Մխիթար Գոշը չի հիշատակում, թե վոր քրիստոնեյական ազգերի որեմքություններից է ոգտվել: Դժվար չէ կռահել, վոր առաջին հերթին դրանք յեղել են Հայաստան մտած որեմքություններն, այն է՝ Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագիրքն և ապահունաբյուզանդական որեմքները, վորոնք տեսության առանք նախորդ գլուխներում: Բայց քանի վոր Մխիթար Գոշն ասում է «զոր լուաք և տեսաք», պետք է յենթադրել, վոր բացի այդ, նա նկատի յե ունեցել նաև այնպիսի ազգեր, վորոնց որեմքները մեղանում մտած չեն յեղել, բայց վորոնց ինքը ծանոթացել է իբրև ահանատես կամ լսելով: Դրանք կարող էյին լինել վրացիները, վորոնց մասին, հիրավի, նա մի տեղ ակնարկում է, ինչպես և այն ժողովուրդները, վորոնց նա տեսել է իր ճանապարհորդությունների ընթացքում, մանավանդ դեպի Կիլիկիա:

Գ. Մահմեդական իրավունք.— Մահմեդական որեմքներից հեղինակը նկատի յե առել «ո՛չ զոր նոքա ուսան ի Մահմեդայ զախաաւոր բանս կամ զդատաստանս, այլ զոր առին ՚ի Մովսէսի օրինացն՝ մեք զայնս ընտրեմք և առնումք» (Անդ., էջ 65): Ուրեմն՝ մահմեդական որեմքները, ինչպես ակնարկել ենք վերը, ծառայել են միայն իբրև զարտուղի աղբյուր Մովսեսական որեմքներից ոգտվելու համար: Մխիթար Գոշին դժվար չէր ոգ-

տվել մահմեդական իրավունքից, քանի վոր Հայաստանն այն ժամանակ չարունակում էր դռնվել տակադին մահմեդական իրավական ինստիտուտների պղնձեթյան ներքո, վոր սկսվել էր արարական տիրապետության շրջանից և ապա սլահպանվել սելջուկյան տիրակալության որերին, չնայած, վոր Դատաստանագրքի հորինման մոմենտին Հայաստանն արդեն թոթափել էր մահմեդական բռնակալների լուծը և Չաքարյանների Ֆեոդալական իշխանության տակ էր գտնվում: Բավական է միայն նշել, վոր այդ ժամանակ վարչա-պետական ու հարկային տերմինաբանության մեջ մեծ չափերով սլահպանվել և իշխում էլին տակադին արարա-թյուրքական անուններ, ինչպես այդ ակներև է վիմագիր ու մատենագրական հուշարձաններից:

Գ. Հին և նոր կտակարան.—Մխիթար Գոշր դրավոր որենք է համարում այսպես կոչված «Աստվածաշունչը», «դի ամենայն Գիրք զի՞նչ այլ ինչ են, եթէ ոչ խրատք և օրէնք հոգևոր և մարմնաւոր դատաստանի» (Նախ. Ժ, էջ 66): Այստեղ նրա համար առաջնակարգ նշանակություն ունի «Հին կտակարանը», մանավանդ «Գիրք ելից» և «Նրկորոգ օրինաց», վորոնք վազմում են «Աստվածաշնչի» Մովսես մարգարեյին վերագրված II և V գրքերը և վորոնք, Մխիթար Գոշր կարծիքով, հանդիսանում են «ստոյղ աստուծոյ օրէնք և դատաստանք» (Անդ, էջ 65): Հետևապես, այս դեպքում վերոհիշյալ նյութերը ծառայել են Մխիթար Գոշրին իրրև անմիջական աղբյուր՝ Մովսիսական որենքից ոգտվելու համար:

Ե. Կանոնական իրավունք.— Մխիթար Գոշր ամենամեծ չափերով քաղել է Դատաստանագրքի համար հոգվածներ «ի կանոնական գրոց», վոր պետք է հասկանալ հայ «Կանոնագիրքը»: Սակայն հեղինակը, ինչպես ակներև է Դատաստանագրքի բովանդակությունից, ոգտադործել է վո՛չ միայն «Կանոնագիրքը», իրրև յեկեղեցական կողերք, այլ և ուրիշ կանոնադրություններ, վորոնք չեն մտել հայ «Կանոնագրքի» մեջ, բայց հայ յեկեղեցական կյանքում ունեցել են իրավաբանական նշանակություն: Դրանով թերևս պետք է բացատրել, վոր Մխիթար Գոշր շատ հաճախ իրրև տերմին գործածում է իր աղբյուրի նկատմամբ «կանոնք» բառը, վորն ավելի լայն իմաստ է պարունակում, քան «Կանոնագիրք» անունը, կամ, ինչպես ինքն է անվանում՝

«Կանոնաց գիրքը»: Հիւրավի, Մխիթար Գոշր Դատաստանագրքի ամբողջ Ա. մասը և Բ. մասից էլ բավականաչափ հոգվածներ վերցված են «Կանոնագրքից» և զետեղված են Դատաստանագրքի մեջ գրեթե նույն հաջորդականությամբ, ինչ կարգով նրանք դրված են Կանոնագրքի մեջ¹⁶:

Ահա այն բոլոր աղբյուրները, վորոնք Մխիթար Գոշր մի առ մի ակնարկում է Դատաստանագրքի Նախադրության մեջ: Այդ ակնարկումները խիստ առաձգական են և վորոշակի, կոնկրետորեն չեն ընդգծում ոգտադործված աղբյուրները: Որինակ՝ Դատաստանագրքի շարահյուսության մեջ նկատվում են Ասորահոմեյական Դատաստանագրքի և հունարյուզանդական որենքների հետքերը, բայց հեղինակն այդ աղբյուրների մասին վոչ մի հիշատակություն չի անում: Նմանապես, իրրև հատուկ աղբյուր չեն հիշատակվում հայ սովորութական իրավունքի նորմերը, վորոնք նա ոգտադործել է և վորոնց հետքերը նկատելի են մանավանդ ընտանեկան, ամուսնական, ժառանգական իրավունքների բնագավառում, թեև կողմնակի կերպով որենքների շարահյուսության մեջ տեղ-տեղ ընդգծում է, վոր «բայ սովորութեան ասացաք» (I, ճԹ, 228. II, Ա, էջ 313. ճԻ, 432. ճԻԲ, 433):

Ահա այդ բաղմապիսի, հայտնի և մասամբ անորոշ աղբյուրները խճողել են հայ Դատաստանագրքի բովանդակությունն և յուրահատուկ կնիք դրոշմել նրա շարահյուսության վրա:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, վոր Մխիթար Գոշր Դատաստանագիրքը չի հանդիսանում իսկական հայ որենքների կողերք, այնտեղ չեն արտացոլել իրավունքի ազգային տարրերը, հայերի իրավահայեցողությունը: Սակայն վորքան էլ Մխիթար Գոշր ասողին տեղ է տվել Դատաստանագրքում կանոնական իրավունքին և Մովսիսական որենքներին, այնուամենայնիվ նրանց մեջ էլ կարելի յե վորոնել ու յերևան հանել հայ իրավահայեցողության տարրերը: Հայ կանոնական իրավունքի նորմերը շատ անգամ բղխում են սովորութական իրավունքից և կարգավորում են զուտ աշխարհիկ հասարակական հարաբերություններ, ուրեմն այդ կողմից հիշյալ նորմերը կրում են աղ-

գալին բնույթ: Ինչ վերաբերում է յուրացրած ոտար կանոնական նորմերին և մանավանդ Մովսիսական որենքներին, Մխիթար Գոշն այստեղ հանդես է գալիս վո՛չ միայն իբրև կողմնակառու, այլև իբրև ինտերպրետատոր, մեկնաբանող: Մեջ բերելով ոտար որենքը, նա անմիջապես տալիս է յուր մեկնաբանութիւնն ու բացատրութիւնը, ընդ վորում կամ ընդունում է տվյալ որենքը, կամ վերափոխում և կամ ժխտում իբրև անհանդուրժելի, և իբ կողմից առաջարկում է համապատասխան այլ վորոշում: Նման դեպքերում Մխիթար Գոշի Դատաստանադրքում սովորական ու հաճախակի յեն այսպիսի դարձվածքներ. «խակ սովորական ու հաճախակի յեն այսպիսի լրմամբ», «այլ ըստ մեզ Դատաստանաց... լիցի, որպէս ցուցեան է», «և ի մեզ զնոյն ամբողջ պահելի է» և այլն: Ահա այստեղ է, վոր Մխիթար Գոշի մեկնաբանութիւններով յերևան է գալիս մի իրավահայեցողութիւն, վորի մեջ, անշուշտ, արտացոլում է վո՛չ թե հեղինակի անձնական հերյուրած իրավունքն, այլ տեղում ու իր ժամանակի հասարակութիւնի մեջ դործող սովորութեան իրավունքի վողին, տիրող իրավաբանական նորմերի աղղեցութիւնը:

Ինչպէս արդէն ակնարկել ենք, Մխիթար Գոշը Դատաստանագիրքը բաժանում է յերեք մասի՝ «Նախադրութիւն», «Նկեղեցական կանոնք» և «Աշխարհական օրենք»: Առաջին մասը ներածական է, ուր հեղինակն արծարծում է յուր իրավահայեցողութիւնը, վորի հետ կապում է նաև դատակազմութիւնն ու դատավարութիւնը. ապա կանգ է առնում Դատաստանագրքի հորինման շարժառիթների ու հանգամանքների, ինչպէս և աղբյուրների վրա: Բուն որենքիրքը կազմում են վերջին յերկու մասերը: Իր համադրած հայ իրավունքը բաժանելով յեկեղեցականի ու աշխարհականի, Մխիթար Գոշը ղեկավարվում է վո՛չ թե իրավական հարաբերութիւնների սկզբունքով, իրավաբանական նորմերի ներքին բովանդակութիւնն տեսազօտրով, այլ այն յեկեղեցականի, թե ի՛նչ դատաստանի յեն յենթարկվում իրավաբանական դիպվածները (casus) — յեկեղեցական, թե աշխարհիկ: Սակայն այստեղ էլ նա չի կարողացել հավատարիմ մնալ իր առաջադրած սկզբունքին և շարահյուսութիւնը ընթացքում վորոշակի սահմանափակ զաչել յեկեղեցական ու աշ

խարհիկ որենքների միջև: Հաճախ այնպիսի որենքներ, վորոնք վերաբերում են աշխարհիկ, այսինքն քաղաքացիական իրավունքին, տեղ են գտել «Նկեղեցական կանոնք»-ի մեջ և ընդհակառակն: Իրավունքի այդորինակ մեքենական բաժանումն, անշուշտ, պետք է հանդեր անհաջողութիւն, քանի վոր դատական հիմնարկութիւնների բաժանումն յեկեղեցականի ու աշխարհականի՝ ինքնին խիստ անորոշ ու խախուտ բնույթ ուներ հին Հայաստանում: Ինչպէս բացահայտ է մեր պատմական տվյալներից, յեկեղեցական ու աշխարհիկ դատարանների իրավասութիւն չըջանակներն իրականում յերբեք չեշտակի չեյին տարբերվում իրարից, այլ կախված են յեղել տեղական պայմաններից ու քաղաքական մոմենտներից, նայած թե տիրապետող դատակազմի վոր հատվածն էր փաստորեն հեղինակութիւն վայելում, աշխարհիկը, թե՞ հողերը: Մենք արդէն քանիցս ակնարկել ենք, վոր իրոք այդ հեղինակութիւնը և դործոն աղղեցութիւնը դատարանական ու որենքողական ասպարեղում դարձել էր հիերոկրատիայի մենաշնորհը: Դրանով պետք է բացատրել, թե ինչու յեկեղեցական կանոնագրութիւններում շատ անգամ յերևան են գալիս այնպիսի իրավաբանական նորմեր, վորոնք ըստ ամենայնի վերաբերում են աշխարհիկ կյանքին: Մասամբ սրանից է բղխում նաև այն պարագան, վոր Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի «Նկեղեցական կանոնք»-ի մասում սպրդել են զուտ քաղաքացիական իրավունքի նորմեր:

Նկատելի յե նաև մի այլ թերութիւն. դա իրավաբանական նյութի ներքին դասավորման անսխտեմ ձևն է: Որենսդրքի թե՛ առաջին և թե՛ յերկրորդ մասում հողվածները հետևում են իրար առանց վորևէ կարգի ու փոխադարձ աղբյուրի: Նույնիսկ առաջին մասը՝ «Նկեղեցական կանոնք»-ը, վոր, միապաղաղ նյութ ունենալով՝ առաջին հայացքից կարծես վորոշ սխտեմով է կազմված, պարզվում է, վոր այդ մասի սխտեմն էլ մեքենական է: Մխիթար Գոշն այստեղ հողվածները դասավորել է վո՛չ թե ըստ ներքին բովանդակութիւնն ու նյութի փոխադարձ կապակցութիւնն, վերածելով առարկայական տեսակների, այլ

այն հաջորդական կարգով, վոր պահպանված է հայ կաճոնադրքում :

Յեթե «Եկեղեցական կանոնք» մասը շարահյուսելիս՝ Մխիթար Գոշն ունեցել է իր առաջ մի հիմնական աղբյուր, կանոնագիրքը, ապա «Աշխարհական օրէնք» մասը կազմելիս՝ նա ողտադործել է դանազան աղբյուրներ, վորոնց նյութը, ի հարկէ, նա դասավորել է վո՛չ թէ առարկայական սխտեմով, այլ կարծես ըստ ախմ, թէ իր ձեռքին վո՞ր աղբյուրն է յեղել: Ուստի այս մասի հողվածները հետեւում են իրար առանց վորևէ ղեկավար սկզբունքի և մշակված կարգի: Այն տպավորութիւնն է ստացվում, վոր հեղինակն իր աշխատանքի ընթացքում հետզհետե ձեռք է բերել այս կամ այն աղբյուրն և ապա մուծել է իր ընտրած իրավաբանական նորմերը:

Այսպիսով, ամբողջ որենսդիրքը ներկայացնում է հողվածների անկապ կուտակումն և իրավաբանական նյութերի խճողումն: Միևնույն հարցի վերաբերյալ հողվածները ցրված են այս ու այն տեղ: Նույնիսկ յուրաքանչյուր հողված, չնայած վոր կրում է հատուկ խորագիր, ինքնին չի ներկայացնում խստորեն վորոշված նյութ և մի ուրույն բովանդակութիւն: Այդտեղ հաճախ խճողված են առանձին պարբերութիւններ, վորոնք արդեն վերաբերում են իրավունքի այլ կատեգորիայի:

Այդ կողմից Դատաստանագրքի Նախադրութիւնը թողնում է համեմատաբար ավելի սխտեմատիկ ու ամփոփ գործի տըպավորութիւն: Այս հանդամանքը սրտք է վերագրել Նախադրութիւն հիմք կազմող նյութին, վոր առիթ չէր տալիս հեղինակին ցրվելու և զանազան աղբյուրների հետեից ընկնելու. այստեղ նա կենտրոնացած է սահմանափակ առարկայի շրջանակներում և տրամաբանական հետեողութիւնը շարահյուսում է իր գործը:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ինքնահատուկ մի նշանակութիւնն էլ այն է, վոր նա չի բղխում որենսդիր մարմնից, այլ անհատական, մասնավոր ձեռներեցութիւնը կատարված կողմիկիացիա յե, թեև այդ գործին նա ձեռնամուխ է յեղել Աղվանից կաթողիկոսի, կրոնական բարձրագույն պաշտոնյայի, սուղադրութիւնը: Չնայած դրան՝ Դատաստանագրքի

այնուամենայնիվ գործող որենսդրքի դերը եր. ստանձնել ու համատարած ընդունելութիւնն եր վայելում, կիրառվելով վո՛չ միայն բուն Հայաստանում, այլև դուրսը, հայ գաղութներում: Դատաստանագրքի հորինման այդ անհատական բնույթը արտացոլել է նաև նրա ներքին բովանդակութիւնն ու շարահյուսութիւնն ձևի մեջ: Այստեղ առաջին նվազ աչքի յե դարնում կրոնավոր հեղինակի առկայութիւնը, կղերական մտահայեցողութիւնը: Մխիթար Գոշը նախամեծար նշանակութիւնն է տալիս թեոկրատիզմին ու կրոնական ինստիտուտներին՝ համեմատած աշխարհիկ իրավունքի ու ինստիտուտների հետ:

Հայ Դատաստանագրքի որենսդրքը զուրկ են ձևական բովանդակութիւնից: Այստեղ ձևակերպված իրավաբանական նորմերի փոխարեն հաճախ հանդիպում ենք հեղինակի մի շարք խորհրդածութիւններին ու անձնական կարծիքներին այս կամ այն իրավաբանական յերևույթների ու դիպվածների, իրավական ինստիտուտների մասին: Դատաստանագրքի ամբողջ իրավաբանական կոնցեպցիան զուրկ է արծարծած նյութը վերացականացնելու և ընդհանրացնելու յեղանակից: Որենքները հարմարեցված են առանձին կոնկրետ յերևույթներին և չեն ընդգրկում այն բոլոր իրավաբանական պրեցեդենտները, վորոնք կարող են ծագել հասարակական, հարաբերութիւններում և մարդկային քիչ թէ շատ բազմակողմանի կենցաղում: Սըրանք բնորոշ դժեր են, վոր յուրահատուկ են յեղել հին որենսդրքերին և միջնադարյան Յեվրոպայի այսպես կոչված Leges barbarorum որենսդրական ժողովածուներին:

Հայ Դատաստանագրքի հորինողի կրոնավոր լինելու հանգամանքը յերևան է գալիս նաև նրա իրավաբանական մեջ: Մխիթար Գոշի հայացքով իրավունքը եթիկական մի հասկացողութիւնն է. իրավունք և բարոյականութիւնն ասած բաներն անանջատ առումներ են. նրանք կազմում են մի ամբողջութիւն, իրար համակերպված միասնութիւն: Իրավունքը — արդարութիւնն վորոնումն ու պաշտպանումն է և ստաջանում է աստծուց. «աստուած ՚ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոյն սահմանեաց ընտրել զիրաւացին» (ՄԳ, Նախ., էջ 6): Այսպիսի կրոնաստիճանական սնդուրով էլին շարունակ այն իրավունքը

ու իրավաբանական նորմերը, վոր դոյանում էյին Ֆեոդալական հասարակութան մեջ և կոչված էյին ծառայելու նրա շահերին:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հորինման հանգամանքներն ու նրա միակ հայ աշխարհիկ կողքեր լինելու փաստը մեծապես նպաստել են, վոր այդ Դատաստանագրքն ահազին նրանակալութուն ստանար ու հայերի մեջ համատարած հռչակ վայելեր: Այդ բանը տեղի ուներ անկախ նրանից, վոր որենագրքի կողիֆիկացիան անհատական մի դործ եր: Մեզ հասած բազմաթիվ ձեռագիր որինակներն ապացույց են նրա տարածման ու նշանակութան: Այդ գրչագրերից յերևում է, վոր XII դարի վերջերից Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքը կիրառվելիս է յեղել Հայաստանի ազգային դատարանական հիմնարկներում իբրև դործնական իրավաբանական ձեռնարկ, թեև այն ժամանակ հայերն արդեն շրկված էյին քաղաքական ինքնուրույնութունից:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքը, պարունակելով քաղաքացիական որենքներին կից նաև յեկեղեցական կանոններ, դրավել եր ղլխավորապես հոգևոր վարչական մարմինների ուղղորութունը: Նա դարձել եր ամենատարածված ու ամենազխտավոր որենագրքը հայ հոգևոր հաստատություններում դատավարական գործերի համար, մանավանդ ընտանեկան ու ժառանգական իրավունքների բնադավառում, ինչպես որինակ, այդ յեղել է Եջմիածնում մինչև վերջին ժամանակները:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքը ճանապարհ հարթեց իրեն համար նաև Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս: Նա, ինչպես կտեսնենք ստորև, մուտք գործեց Կիլիկիա, ուր այն ժամանակ ծաղկում եր Ռուբինյան թագավորութունը, և ղլխավոր սղբյուրը հանդիսացավ Կիլիկյան հայ պետութան որենագրքը կաղմելու համար:

Անցյալ դարի 50-ական թվականների վերջերին Վիեննայի պրոֆ. Բիչոֆը, ինչպես վերն ակնարկել ենք, Լեմբերգի քաղաքային դիվանատանը գտել եր մի հայ որենագրքի ձեռագիր, հաստատված 1518 թ. Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդի ձեռքով: Ինչպես ցույց է տալիս հիշյալ պրոֆեսորը,

դադթած հայերը Լեմբերգում և ընդհանրապես լեհական Գալիցիայում XIV դարի սկզբներից վայելում էյին ինքնավար համայնքների իրավունքներ՝ ազգային դատարաններով: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակիչ ու անդրանիկ ուսումնասիրող Վահան Բաստամյանն իր կատարած համեմատական հետազոտութան հիման վրա ապացուցում է, վոր Լեմբերգի հիշյալ հայ որենագրքը կաղմված է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի հոգվածներից, տեղական պայմաններին հարմարեցրած չնչին փոփոխումներով ու հավելումներով: Նույն կարծիքին է հանդել գերմանական պրոֆ. Յ. Կոհլերը, միանգամայն անկախ Վ. Բաստամյանից:

Նմանապես հայտնի յեն Ղրիմի թերակղզու թաթարների լեզվով թարգմանված հայ որենագրքեր, վորոնք XIV դարի դրոշմն են կրում: Որենքների այդ ժողովածուները, ինչպես յերևում է բնագրից, փոխադրվել են Լեմբերգի հայ որենագրքից և ծառայում էյին Ղրիմի հայ գաղթավայրերի ինքնավար համայնքների սրահանջներին:

XVIII դարի սկզբներին Վրաստանի թագավոր Վախթանգ V-ը կաղմել եր որենքների վրացերեն ժողովածու՝ «Դատաստանագիրք թագավոր Վախթանգի» անունով, բաղկացած 7 մասերից: Վրացական այդ որենագրքի 3-րդ մասը բաղկացած է հայ որենքներից, վորոնք քաղված են Եջմիածնում կիրառվող կանոնագրքերից: Վախթանգի Դատաստանագրքի այդ հայկական որենքները բաժանվում են յերկու մասի. առաջին մասը, բաղկացած 150 հոգվածներից, վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ ասորահոռմեյական որենքների հայերենից կատարված թարգմանությունը, իսկ յերկրորդ մասը կաղմում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի «Եկեղեցական կանոնք» և «Աշխարհական որենք» հատվածների բառացի թարգմանություն, միայն տեղ-տեղ աննշան փոփոխություններով և հոգվածների խանդարված դասավորությամբ: Հետագայում, յերբ 1801 թ. Վրաստանը բռնի կերպով միացվեց Ռուսաստանին, Վրաստանին արտոնված եր քաղաքացիական գործավարութան մեջ ղեկավարվել վրաց սովորութական իրավունքով ու Վախթանգի Դատաստանագրքով: Վախթանգ թագավորի այդ որենագրքն ինչ-ինչ փոփոխություններով

ներմուծվեց 1835 թ. ուսուսական Свод законов-ի մեջ, այն է՝ ХТ., I ч. Св. зак. гражд.-ի մեջ, վորով ուրեմն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի որենքներն ել տեղ գտան ուսուսական որենսդրության մեջ և Կովկասում գործող որենքների աղբյուր դարձան:

Այսպիսով, տեսնում ենք, թե ինչ կարևոր պատմական նըշանակություն ունի Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը թե՛ իբրև իր ժամանակին գործող աղբյուրն որենսդիրք և թե՛ իբրև աղբյուր այլ հայկական որենսդրքերի և թե՛, վերջապես, իբրև հայ իրավունքի ուսումնասիրության նյութ:

3. ՄՄԲԱՏ ԳՈՒՆԵՒՍԱՐԼԻ ԴԱՏԱՍԱՆԱԳԻՐՔԸ.— Այս որենսդրքի յերևան գալը կապված է Կիլիկյան հայ թագավորության պատմության հետ: Բազրատունյաց Հայաստանի անկումով և ապա սելջուկյան արշավանքների հետևանքով շատ Ֆեոդալ իշխաններ, նույնիսկ յերբեմն իրենց հպատակների հետ միասին, դադթում եյին Կիլիկիա, վորը տակավին շատ և շատ առաջները, շնորհիվ իր բարենպաստ առևտրական դիրքի, հարաբերություններ ուներ Մեծ Հայքի հետ: XI դարի յերկրորդ կեսին, այստեղ գաղթած հայութունը հաստատված լինելով մի շահավետ առևտրական կենտրոնում, վոր հանդույց եր հանդիսանում Արևմտյան Յեվրոպայի և Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի վաճառականական հարաբերությունների, տնտեսապես այնքան ուժեղացավ, վոր շահագրգռված յեղավ իր աղբեցութունն ու տիրապետությունն ապահովելու նպատակով նաև քաղաքական ուժ ունենալու: Յեվ ահա կատարվում է տեղական հայ Ֆեոդալ իշխանների կոնսուլիդացիան: Թուրքն իշխանի, վերջին Բազրատունի Գաղիկ Բ. Թագավորի ազդականի գլխավորությամբ նրանք հաստատում են այստեղ հայ պետութուն (1080 թ.), վոր, հետզհետե զարգանալով ու ընդլայնելով իր սահմանները, գոյութուն ունեցավ դրեթե յերեք դար (մինչև 1365 թ.): Այսպիսով, ստեղծվեց Կիլիկյան հայ թագավորութունը, մի նոր Ֆեոդալական պետութուն, վորի ամենածաղկած ժամանակաշրջանը համարվում է Թուրքիայան տոհմի իշխանութունը: Այդ նոր հայկական պետութունը, վոր սերտ քաղաքական ու առևտրական հարաբերությունների մեջ եր Արևմտյան Յեվրոպայի հետ, — մանավանդ Պաչակրաց ար-

շավանքներից հետո, վորոնց ճանապարհը Կիլիկիայի վրայով եր, — զգալու յեր իր պետական ազդային որենսդրության կարիքը, քանի վոր ասպարեզում գոյութունն չունեյին հայ որենսդրքեր: Այդ պահանջն առավելապես զգալի դարձավ XIII դարի յերկրորդ կեսին, յերբ Կիլիկյան հայ պետութունը հասել եր քաղաքական ու տնտեսական բարձր զարգացման: Այդ դարաշրջանի տրամադրութունը սեփական որենսդիրք ունենալու մասին ցայտուն կերպով դրսևորվում է Ներսես Լամբրոնացու այն խոսքերից, վորոնք հիշատակված են վերը, և այն ձեռնարկումից, վոր նա արել է Կիլիկիայի Գրիգոր կաթողիկոսի թելադրությամբ, թարգմանելով ասորական, Մովսիսական և հունարուզանդական (Սկլոդա և Զինվորական որենք) որենքների ժողովածուները: Սակայն այդ որենսդրքերն ուտար եյին և չեյին համապատասխանում հայ պետականության պահանջներին: Կիլիկիայի հայ Ֆեոդալականութունն իր տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու կոչանները տեսնում եր Արևմտյան Յեվրոպայի Ֆեոդալականության, և զոչ թե հարևան Բյուզանդիայի մեջ, վորն այդ ժամանակ արդեն կորցրել եր իր տնտեսական նշանակությունն ու քաղաքական ազդեցությունը Փոքր ու Առաջավոր Ասիայում:

Արևմտյան Յեվրոպայի Ֆեոդալականության ազդեցութունը, մանավանդ Պաչակրաց արշավանքների ներգործությամբ, այնքան ուժեղ եր Կիլիկյան հայ թագավորության վրա, վոր ամբողջ պետական վարչական կազմը, արքունի և իշխանական պալատական կարգերը, Ֆեոդալական ինստիտուտները կառուցվում եյին արևմտյան Ֆեոդալական, գլխավորապես Ֆրանկների, որինակով և նույնիսկ յուրացնելով նրանց պետական վարչական ու սոցիալական տերմինաբանութունը: Դա արտահայտվում է նաև նրանով, վոր XIII դարի առաջին կեսին, հավանորեն, ընդունվել եյին ու հայերեն թարգմանվել Պաչակիրների Պաղեստինում հիմնած Յերուսաղեմի ու Սիրիայում հիմնած Անտիոքի Ֆեոդալական իշխանութունների որենսդրքերը, այն է՝ «Անտիոք Երուսաղեմի» և «Անտիոք Անտիոք»⁶⁷ անուններով, վորոնցից մեկ հասելն յերկրորդի հայերեն թարգմանութունը: Յենթադրվում է, վոր այդ որենքների թարգմանիչը յեղել է Սմբատ Գունդսաբը: Ահա այդ պայմաններում եր, վոր XIII

գարի յերկրորդ կեսին (1265 թ.) այստեղ հորինվում է ազգային որենսդիրը՝ Սմբատ Գունդատարի ձեռքով: Սմբատ իշխանը բարձրադույն ֆեոդալներից էր, Հեթում թագավորի յեղբայրը, և առաջնակարգ դեր էր խաղում, վարելով հայկական զորքի սպարապետութունը (այստեղից էլ նրա տխրորսը՝ Գունդատարի, այսինքն զորահրամանատար, Փրանկ լեզվով) և միաժամանակ լինելով թագավորի ամենամոտ խորհրդականը: Սմբատ իշխանը պատմության մեջ հայտնի յե նաև իրրև մատենագիր: Բացի իր շարադրած Դատաստանագրքից, նա թողել է մի տարեգրութուն՝ «Պատմութիւն Յունաց ՚ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց» խորագրով և ապա «Անսիղք Անախոքայ» թարգմանութունը:

Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագիրքը, վոր կրում է «Յագաղս դատաստանաց թագաւորաց» վերնագիրը, նաև «Աւրէնք և կանոնք ընդհանրական եկեղեցականաց և աշխարհայնոց» վերաառութունը, գալիս եր ծածկելու այն բացը, վորի մասին դեռ մեկ դար առաջ դանդառներ եյին լսվում Ներսես Լամբրոնացու և տիրապետող ֆեոդալ դասակարգի ներկայացուցիչների կողմից, այն է՝ ազգային իրավաբանական կողեքսի բացակայութունը: Ահա այդ ազգային որենսդրով դուրս եյին վանվում ասպարեցից ոտար որենքների ժողովածուները, մանավանդ հունարյուզանդականը, վոր դերիշխում եր այդտեղ և վոր հետագայում Կիլիկյան հայ թագավորության ուժեղացումով և սրա ու Բյուզանդիայի միջև սրված քաղաքական ներհակության պատճառով դարձել եր այլևս անընդունելի: Չնայած վոր Կիլիկյան հայ որենսդիրքը կազմվել է անհատական ջանքերով, այնուամենայնիվ նա ստանում է տեղական ֆեոդալ հասարակության աչքում պետական-որենսդրական նշանակութուն, վայելում է պետական քանկցիայով անցած կողեքսի արժեք, վորովհետև նրա կազմողը հանդիսանում եր հայ կառավարության մեջ առաջնակարգ դեր խաղացող մի անձ, թագավորի յեղբայրը, վորը թերևս թագավորի առաջադրանքով եր ձեռնամուխ յեղել իր որենսդրքի հորինմանը:

Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքի հորինման մասին

այսպես է արտահայտվում առաջաբանի մեջ. «...Բազում աշխատանաւք աշխատեցայ ի Դատաստանագիրքս ծերացեալ մտաւք վասն զի այլակերպած էր և հեռացած ի հին հայ բառէն ի նորոյս՝ յայնց որ իսկի չէին ՚ի հասկնալ, և ոչ յօկտել դայրք և ես բազում աշխատութեամբ փոխեցի դաս ՚ի հին և ՚ի դժարարաւ և յանհասկընալի գրոց, ՚ի մեր հեշտալուր և ՚ի սովորական բառս... Եւ արդ գրեցի դաս վասն հաստատութեան սրոյ եկեղեցոյ և գոյանալոյ երկրի, և ապա վասն աշխարհական դատաւորաց և թագաւորաց»:

Նախ՝ այստեղ շեշտվում է, վոր Սմբատը Դատաստանագիրքը կազմել է թե՛ յեկեղեցական և թե՛ աշխարհիկ իրավասության պետքերի համար: Յերկրորդ՝ հիշատակվում է, վոր նա այդ որենսդիրքը վերածել է հին, անհասկանալի գրաբարից՝ խոսակցական, դյուրըմբռնելի բարբառի: Սակայն չի նշվում, թե այդ ի՞նչ Դատաստանագիրք է յեղել, վորի բնագրից ոգտվել է կազմողը:

Բանասիրական համեմատական հետազոտութունը պարզապես ցույց է տալիս, վոր Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքի հիմքն ու արմատական աղբյուրն յեղել է Մխիթար Գուշի Դատաստանագիրքը: Հիշյալ Կիլիկյան որենսդիրքը Սրբբաւը կազմել է 1264 թ., իսկ Մխիթար Գուշի Դատաստանագրքի հորինման տարին համարվում է 1184 թ.: Ուրեմն 80 տարիների ընթացքում վերջինս հասել եր նաև Կիլիկյան հայ թագավորությանը և իրրև Մեծ Հայքի Դատաստանագիրք, վոր լայն կիրառումն ուներ ու հռչակ եր վայելում, անտարակույս, դառնալու յեր Սմբատ Գունդատարի համար միակ հայկական իրավաբանական աղբյուրը: Թեև Սմբատ Գունդատարի վկայությամբ՝ իր թե նա փոխել է «՚ի մեր հեշտալուր և ՚ի սովորական բառս», բայց Մխիթար Գուշի և Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքերի բովանդակության համեմատական վերլուծումը յերևան է հանում, վոր այստեղ սոսկ բառացի փոխադրութուն չի յեղել, այլ կատարվել է բավականին բարդ աշխատանք: Սմբատ Գունդատարը շատ անգամ նրա հոգվածները վերամշակում կամ վերափոխում է, հարմարեցնելով Կիլիկյան հայ պետության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայ-

մաններին: Նա նույնիսկ յերբեմն իր կողմից մուծում է նոր հողվածներ, նոր իրավարանական նորմեր, վորոնք ամենայն հավանականութամբ վերջված են տիրող սովորութեան իրավունքից: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համեմատութեամբ Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագիրքը հանդիսանում է ավելի վորոշ ու շեշտակի դժերով կերտված Ֆեոդալական իրավունք, ուր մի կողմից՝ սլարդ ու մեկին լայնացված և ամուր արտոնութիւններով ապահովված են Ֆեոդալական իշխանների իրավունքները, մյուս կողմից՝ ավելի խիստ ու դաժան կարգերի մեջ են դրված իսկական արտադրողներն, այսինքն՝ շահագործվող շինականներն ու ստրուկները:

Այստեղ ահներև է Մեծ Հայքի և Կիլիկյան հայ պետութեան Ֆեոդալական կազմի տարբերութիւնը:

Մինչդեռ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում արտացոլել է Մեծ Հայքի տարտամ քաղաքական վիճակը, պետական կենտրոնական իշխանութեան բացակայութիւնն և առանձին Ֆեոդալական բազմաթիվ իշխանութիւնների հեղհեղուկ կացութիւնն ոտար նմանողների բռնակալութեան ներքո, ընդհակառակն, Կիլիկյան Դատաստանագիրքն արտահայտիչ է հանդիսանում տեղական Ֆեոդալական իշխանութիւնների կոնսոլիդացիայի իրենց սուվերեն իշխանայորի՝ թագավորի գլխավորութեամբ, մի Ֆեոդալ պետականութեան, վորի կառուցքը ներծծել է Արևմտյան Յեվրոպայի Ֆեոդալական կազմի բնորոշ դժերը: Հակառակ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի՝ Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքում պետական վարչական ինստիտուտների և պաշտոնների տերմինները գերազանցորեն Փլորանկյան են, յերբեմն միայն հայկական, նույնիսկ բյուզանդական և թյուրքական: Վերջապես, ընդդժենք մի կարևոր հանգամանք էս: Մինչդեռ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը հիմնականում հանդիսանում է ռեցեպցիական ու դրավոր և մասամբ սովորութեան իրավունքների տարբերից շարահյուսված որենագիրք, ընդհակառակը, Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագիրքն իր վերամշակված նյութով ներկայացնում է թեև ազգային, բայց տեղական, վորոշ յերկրային իրավունք: Հենց այս հանգամանքով պետք է բացատրել այն հետաքրքրական

յերևույթը, վոր Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը համատարած նշանակութիւն է ունեցել և ճանապարհորդել է Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս դեպի հեռավոր հայ դադթավայրերը, իսկ Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագիրքը Կիլիկիայի սահմաններից չէ կարողացել դուրս գալ և Կիլիկիայի հայ թագավորութեան անկումով չբացել և ասպարեկից ու միառժամանակ անհայտութեան մատնվել: Միայն XIX դարի վերջերին Միրիայի Հալեպ քաղաքում⁴⁸ դիպվածով հայտարարվել է նրա մի որինակ ձեռագիրը, վորն այժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում, իսկ յերկրորդ որինակը գտնվում է նախկին Եջմիածնի, ներկայումս մեր խորհրդային պետական ձեռագրատանը: Յերրորդ ձեռագիր էլ կա Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ, բայց դա XIX դարի սկզբների արտագրութիւնն է, վոր նման է Վենետիկի ձեռագրին: Եջմիածնի ու Վենետիկի ձեռագիր որինակները, վորոնց համեմատութիւնը կատարել է Յ. Կարստը և հրատարակել է թե՛ Սմբատի Դատաստանագրքի տեքստը և թե՛ նրա ուսումնասիրութիւնն ըստ Վենետիկի որինակի, — ունեն վորոշ տարբերութիւններ բովանդակութեան և, մանավանդ, լեզվի կողմից: Վենետիկի որինակը հարադատութեամբ պահպանել է Կիլիկյան հայ բարբառը, իսկ Եջմիածնի, ըստ յերևույթի, արտադրողի կողմից յենթարկվել է լեզվական փոփոխութեան, դրաբարին մոտեցնելու ձգտումով: Հետևապես Վենետիկի որինակը պետք է ավելի հարադատ ու հին համարել: Եջմիածնի ձեռագիր որինակը լույս է տեսած Արսեն Ալոճյանի խմբագրութեամբ. այդ հրատարակութիւնը վո՛չ միայն գիտական բնույթ չունի, այլև կատարված է անխնամ կերպով ու լի յե վրիպակերով:

VI. ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Ինչպես կարելի յե յեզրակացնել, հայ իրավունքը ներկայանում է մեզ բավականին աղքատ գրական նյութերով — յերկու Դատաստանագիրք և Կանոնագիրք: Ահա զուտ հայկական կողեքները, վորոնք այնուամենայնիվ լրիվ ու ամփոփ պատկեր չեն տալիս հայ իրավունքի բովանդակ սիստեմի

ու պատմութեան մասին: Այդ Դատաստանագրքերը, լինելով միջնադարի արդյունքներ, առնչութիւն ունենէ միջնադարյան հասարակութեան իրավահաստատութեան հետ, իսկ ավելի հին, նախարարական շրջանի իրավունքը չախաղանց սուղ ավյալներով, այն էլ մնացուկների կամ վերապրուկների ձևով և արտահայտվել նրանց մեջ:

Այդ թերութիւնը հնարավոր է վորոշ չափով վերացնել, սովորելով հայ դասական մատենագիրների թողած ժառանգութիւնից: Բայց այստեղ էլ դեմ ենք ընկնում դժվարութիւններին: Թեև մեզ հասել է հարուստ պատմական գրականութիւն, սակայն նրա մեջ շատ աղքատ նյութերով են արտացոլել հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը, իրավական ինստիտուտները և այլ հասարակական յերևույթները: Այնուամենայնիվ մեր հին մատենագիրների յերկերում ցիրուցան տեղեկութիւններ կան, վորոնք այսպես թե այնպես ոժանդակ աղբյուր են հանդիսանում հայ իրավունքի պատմութեան պակասեջերը լրացնելու համար: Այդ տեսակետից չահեկան են նախարարական իրավունքի, Փետղալական հարաբերութիւնների մի շարք յերևույթները պարզաբանելու համար Մովսէս Սորենացոս, Փափսոս Բուզանդացու, Աբաթանդեղոսի, Մովսէս Կազանկատուացու, Անանիա Շիրակացու աշխատութիւնները, Բաղրատունյաց Հայաստանի նկատմամբ՝ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, Թոմա Արծրունու, և վերջապէս, միջնադարի նկատմամբ՝ Ստեփանոս Որբելյանի աշխատութիւնները: Կան նաև մի շարք այլ պատմագիրներ, ինչպէս Յեղիշէ, Ղազար Փարպեցի, Յեզնիկ Կողբացի և այլն, վորոնց մոտ հանդիպում են հատուկտոր տեղեկութիւններ մեր առաջադրած առարկայի վերաբերմամբ:

Մեր հին մատենագրութեան մեջ կան նաև առանձին հուշարձաններ, շատ անգամ անհայտ հեղինակների մանր գործեր, վորոնք նույնպէս կարող են ծառայել հայ իրավունքի պատմութեան ուսումնասիրական նպատակներին: Այդպիսի հուշարձաններ են «Գիրք թղթոց» կոչված հավաքածուները, «Գահնամակը», անհատական հիշատակարանները: «Գիրք թղթոց» անուշով են հայտնի մեզ հասած մատյաններ, վորտեղ ամփոփված

են զանազան անձնական ու պաշտոնական դրութիւններ, հաղորդագրութիւններ, նամակներ՝ հասարակական, քաղաքական, դավանաբանական ու նման հարցերի մասին: Այդ «թղթերը», բղխելով զանազան պաշտոնական անձերից, քաղաքական ու յեկեղեցական ականավոր գործիչներից, կազմվում էին կաթողիկոսական ու իշխանական դիվաններում: Այդ գրութիւններին մեջ կարելի յէ գտնել հետաքրքրական տեղեկութիւններ, վկայութիւններ, քաղվածքներ կանոնագրքից և իրավաբանական բնույթ ունեցող վավերագրերից:

Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «Գահնամակը», գրված մագաղաթի վրա, վոր դիպվածով հայտաբերվել է XIX դարի յերկրորդ կեսի սկզբներին Թբիլիսիում, մի հին հայերէն ձեռագրի կազմին փակցրած⁵⁹: Սա մի ցուցակ է Հայաստանի նախարարական տների, դասավորված ըստ գահերեցութեան աստիճանի, և վորոշ պատկեր է տալիս հին Փետղալական հիերարխիայի, այն է՝ «բարձ ու պատիվ» վայելելու իրավունքի մասին: Բացի այս «Գահնամակ»-ից, վոր գրականութեան մեջ հայտնի յէ Սահակ Վռամյան (Սահակ կաթողիկոսի կողմից ներկայացված ու պարսից Վռամ թագավորի կողմից հաստատված) գահնամակ անունով, հայտաբերված և նաև մի այլ վարիանտ՝ այսպէս կոչված Արչակ-Ներսիսյան: Վերջապէս՝ այս յերկու գահնամակների հետ սերտ առնչութիւն ունի մի այլ գահնամակ, վոր մեր պատմագիրտական գրականութեան մեջ հայտնի յէ «Չորանամակ» անունով⁶⁰: Այս հուշարձանի առանձնահատկութիւնն այն է, վոր առաջ է բերված նախարարական տների ցանկը, նշելով յուրաքանչյուրի գործերի քանակը:

Չանդարդառնալով այստեղ վերոհիշյալ գահնամակների շուրջը ծագած թեր ու դեմ կարծիքներին՝ նրանց վավերականութեան ու ծագման ժամանակի նկատմամբ, պետք է նշել, վոր համենայն դեպս այդ «գահնամակները» խորթ յերևույթներ չեն հին հայ պատմութեան տեսակետից և նրանց պատմական ու կենցաղային հիմքը իրոք յեղել է «գահերեցութիւնը», կամ Փետղալական հիերարխիայի սկզբունքը: Այսպէս թե այնպէս, նրանք ստանում են պատմական փաստագրի բնույթ, անկախ ծագման ժամանակի անորոշ հարցերից, վորովհետև այդպիսի

գրավոր հուշարձանի ծագումն անհնարին եր առանց դահերե-
ցութեան ինստիտուտի դոյութեան:

Ինչ վերաբերում է «Հիշատակարաններին», վորոնք զա-
նազան անձերի գրած համառոտ հիշատակումներ, ավանդում-
ներ և նկարագրութիւններ են իրենց ժամանակակից դեպքերի
մասին և սովորաբար կցված են ձեռագիր մատյաններին, նրանք
մեծ մասամբ միջին դարերին են պատկանում և կարևոր նշա-
նակութիւն ունեն: Սակայն այդ հիշատակարանները տակա-
վին ուսումնասիրված և ի մի համաքված չեն և, վոր գլխավորն
է, հրատարակված չեն: Ուստի նրանք առայժմ անմատչելի յեն
մնում իրավագիտութեան ու պատմագիտութեան համար:

Հայ պատմագիրների մտտակարարած նյութերը կարելի յէ
հարստացնել նաև այն ոտար պատմագրական աղբյուրներով,
վորոնք տեղեկութիւններ են տալիս հին հայերի մասին: Թեև
այդ բնագավառում նյութերը հարուստ չեն, բայց և այնպես
հին հունական (Հերոդոտ, Ստրաբոն, Քսենոֆոն, Պլուտար-
քոս), հին հռոմեական (Տակիտոս, Ամմիան, Պլինիոս), բյուզանդա-
կան (Պրոկոպիոս), արաբական (Տարաբի, Յակուբի, Բալաձուրի և
այլն) և վերջապես ասորական պատմագրութիւններում հան-
դիպում են յերբեմն հետաքրքրական տեղեկութիւններ հին հայ
կենցաղի ու հասարակական հարաբերութիւնների մասին:
Պետք է ասել, վոր ասորական աղբյուրները տակավին բավա-
րար չափով մեղանում ուսումնասիրված չեն, ուստի մեզ շատ
բան այդ գրականութիւնից հայտնի չէ, մինչդեռ հայ ասո-
րական հարաբերութիւնները, մանավանդ Հայաստանում քրիս-
տոնեցութեան տարածման դարերում, խիստ զարգացած են յեղել:

VII. ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատմագրութեան հետ հարակից, իբրև իրավունքի պատ-
մութեան աղբյուր, կարևոր նշանակութիւն են ստանում վի-
մական արձանագրութիւնները: Սրանք հարկտեանական, մըշ-
տընջենական հուշարձաններ են համարվել, մի տեսակ մնա-
յուն, հետնորդ դարերի համար պահպանվող վավերագրեր, ուր
գրոշմված են վոչ միայն քաղաքական դեպքերի հիշատակում-

ներ, այլև իրավական դործարքներ ու որենդրական ակտեր:
Այդպես են ասորա-բարելական (սկսած XX դ. նախքան մեր
տար.), խալդական (IX դ. նախքան մեր տար.) և այլ սեպագիր
արձանագրութիւններն իրենց ժամանակվա թագավորների գոր-
ծունեցութեան մասին:

Նույնն ենք տեսնում Հայաստանում, ուր հայտարարված են
ահազին քանակով վիմական արձանագրութիւններ: Սրանք
բոլորով են հայկական միջավայրից և բավականաչափ լույս են
սփռում սոցիալ- իրավական հարաբերութիւնները պարզա-
բանելու վրա: Այդ արձանագրութիւնները, վոր առնչութիւն
ունեն մեր ներկա առարկայի հետ, հանդիսանում են հայ թագա-
վորների հրովարտականեր, Փետդալ իշխանների, զանազան բար-
ձր պաշտոնատար անձերի հրամաններ, կարգադրութիւններ,
վորոշումներ հողերի բաշխման, հարկերի, շինականների,
գյուղերի և զանազան զույգերի, շինարարական առարկաների
և այլն մասին: Ամենահին արձանագրութիւնները մեզ հասել
են հունարեն լեզվով, այսինքն՝ հայ տառերի գյուտից առաջ
գրված. դրանք են՝ Ապարանի արձանագրութիւնը⁵¹, վորով
Տրդատ թագավորը, համարեն, Տրդատ Մեծը (IV դարի
սկզբին), հողեր է նվիրում Նիգ դավառում Գնթունի նախա-
րարներից մեկին: Մյուսը հին Տիգրանակերտի պարսպի վրա
կերտված արձանագրութիւնն է, վոր պետք է վերագրել III
դարի Արշակունյաց հեթանոս թագավորներից մեկին⁵²: Վեր-
ջինս դիմում է հպատակ քաղաքացիներին, հայտարարելով իր
դիվանագիտական հարաբերութիւնների մասին պարսից թագա-
վորի ու հռոմեացիների հետ ինչպես և Տիգրանակերտը
հայ գորքերով գրավելու մասին: Կան և լատիներեն արձանա-
գրութիւններ, ինչպես որինակ՝ Վաղարշապատինը, վորի մեջ խոս-
վում է Հայաստանը նվաճող հռոմեական դորակայանների մա-
սին⁵³: Հայերեն արձանագրութիւններն սկսվում են VII դարից և
ամենամեծ թվով հանդես են գալիս XII—XIII դարերում, պա-
րունակելով չափազանց հարուստ նյութ Փետդալական տիրապե-
տութեան նաև իրավաբանական ակտերի մասին (հողային իրա-
վունք, վարչական իրավունք, ֆինանսա- հարկային իրավունք,
հորատախրութիւն և այլն): Դժբախտաբար արձանագրութիւն-

ների զգալի մասը, վորոնցից շատերը հայտարարված ու արտա-
նկարված են վերջին ժամանակներում, տակավին մնում են
չհրապարակված, հետևապես առժամանակ անմատչելի յեն
ուսումնասիրողների համար: Հրապարակվածներն ել, ցրված
լինելով զանազան պարբերականներում ու առանձին գրքերում,
մեծ դժվարութիւններ են առաջացնում՝ նրանցից լրիվ ոգ-
տրվելու համար: Միակ ամփոփ հավաքածուն, «Վիմական տա-
րեգիրքը»⁵⁴, ներկայումս չի գոհացնում իբր գիտական հրատարա-
կութիւն և, բացի այդ, հրատարակիչը լրիվ չի ընդգրկել ու
ամփոփել յուր ժամանակ հայտնի բոլոր արձանագրութիւնները:

ՀԱՏՎԱԾ ՅԵՐՐՈՐԳ

ՀԱՅ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Հ Ա Յ Ի Ր Ա Վ Ո Ւ Ն Ք Ի Զ Ա Ր Գ Ա Ց Մ Ա Ն
Շ Ր Զ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

1. ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Յուրաքանչյուր հասարակութեան մեջ գործող իրավունքը
վերնաշենքային կատեգորիա յե: Իրավունքը, վորպես հասարա-
կական հարաբերութիւնները կարգավորող իրավաբանական
նորմերի խտացումն, առաջանում է դասակարգայնորեն արոհ-
ված հասարակութեան մեջ, ծառայելով տիրապետող դասակար-
գին իբրև նրա պետական կազմն ու շահագործման յեղանակ-
ներն որինականացնող գործոն: Ուստի իրավունքն ու նրա ար-
տահայտիչ որենքները դասակարգային հասարակութեան մեջ,
վոր անցել է սոցիալ-տնտեսական յերեք Ֆորմացիաներ—
ստրկատիրական, Ֆեոդալական ու կապիտալիստական — ընդու-
նում են սովյալ սոցիալ-տնտեսական միջավայրին համապա-
տասխան ձևեր ու բովանդակութիւն: Նույնը պետք է ասել
հայ իրավունքի նկատմամբ:

Վորքան մինչև այժմ հայտնի յե պատմական սովյալների
հիման վրա, հայերի հասարակական կազմը, սկսած քաղաքա-
կան ասպարեզում նրանց յերևալու մոմենտից մինչև XVIII
դարը, յեղել է Ֆեոդալական. այդ հասարակութեան արտադրու-
թեան յեղանակը հիմնված եր Ֆեոդալական շահագործման վրա:
Հետևապես հայերի քաղաքական կառուցքը, թե՛ այն դա-
րերում, յերբ Հայաստանը հանդիսացել է ազգային պետու-
թիւն, և թե՛ այն ժամանակները, յերբ նա գտնվում եր ոտար
նվաճողների իշխանութեան ներքո, միշտ ել հանդէտ եր Ֆեո-
դալական հիմքերի վրա: Ուստի Հայաստանի պատմութեան այդ

բազմադարյան ընթացքում դործող իրավունքը, իրավական ինստիտուտները կրել են Ֆեոդալական բնույթ:

Սակայն հայկական Ֆեոդալիզմը յերկար ու ձիգ դարերի ընթացքում, արտադրողական ուժերի և սրանց վրա հենվող հասարակական-արտադրական հարաբերությունների զարգացումով, անցնում է զանազան ետապներ, բյուրեղանում է սոցիալ-տնտեսական համապատասխան ձևերի, ղրսևորվում է բնորոշ ու յուրահատուկ քաղաքական դժերով, բայց և այնպես հիմնականում անփոփոխ է մնում Ֆեոդալական արտադրության յեղանակը: Ըստ այդ ժամանակաշրջանների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանների՝ հայ իրավունքն էլ տոգորվում էր համապատասխան վոգով ու բովանդակությամբ, արտահայտում էր տիրապետող դասակարգի իրավահայեցողությունը:

1. ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՖԵՈՒԱԼԻԶՄ. — Այս շրջանը ժամանակադորեն սկսվում է մոտավորապես Աբեմենյան տիրապետությունից Հայաստանում, այն է՝ մոտավորապես V դարից (ն. թ. մեր տարեթվարկումն) և տևում է մինչև արարական տիրապետությունը, այսինքն մինչև VII դարը (մեր տարեթվարկության), դրեթե մի հաղարամյակ, յերբ Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական կառուցքը նախարարական էր: Սակայն այդ նախարարական կազմը Հայաստանի հաղարամյա պատմության ընթացքում չի ներկայացնում միակերպ Ֆեոդալական պատկեր: Այդ շրջանի սահմաններում նշմարում ենք զանազան իրար հաջորդող, հետեզհետե զարգացող ետապներ: Սկզբնական ետապը՝ վաղագույն Ֆեոդալիզմն է, յերբ տոհմա-ցեղային հասարակության քայքայումից հետո սկսվում է նախարարությունների կազմավորման պրոցեսը, վորը զարգանում է Արտաշիսյան հարստության որով, մանավանդ Տիգրան Մեծի թագավորության ժամանակ: Այս ետապը հայոց պատմության ամենամութ և դեռ չլուսաբանված էջն է: Այդ վաղագույն Ֆեոդալիզմը պատկերելու համար դեռ բացակայում են քիչ թե շատ վստահելի պատմական տվյալներ, ևս առավել դժվար է խոսել այս ետապի Ֆեոդալական իրավունքի բնորոշ դժերի մասին: Բայց և այնպես պետք է յենթադրել, վոր նախարարու-

թյունների կազմավորման ընթացքում ձևավորվում էր նաև դործող իրավունքը: Անշուշտ, այստեղ խոսք անգամ չի կարող լինել վորևէ որեննդրական դործունեյության, դրավոր որենքի մասին: Այստեղ բացարձակորեն տիրապետում էր սովորութական իրավունքը, հասարակական հարաբերություններում դործում էյին միայն սովորութական իրավունքի նորմերը: Ինչպես վոր տոհմա-ցեղային կազմի քայքայումով նրա ավերակների վրա բարձրացան նախարարությունները, այնպես էլ նույն տոհմային հասարակության քայքայումով ու սոցիալ-տնտեսական շերտավորումով՝ սովորույթները, ձևավորվելով դասակարգայնորեն և վերածվելով իրավական նորմերի, դառնում են նախարարական իրավունքի աղբյուրներ: Հայկական վաղագույն Ֆեոդալիզմին համապատասխանում էր նաև իր եյությամբ վաղագույն նախարարական իրավունքը: Այս նախարարական իրավունքի մեջ դեռևս զգալի չափով յերևում էյին տոհմային հասարակության վերապրուկները, վորոնք կարողանում էյին դարմանալի պահպանողությունամբ հարմարվել, ժամանակի ու պայմանների համեմատ, սոցիալական հարաբերությունների ներհակությունն և մերասերվել դասակարգային վոգով:

2. ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. — Արդեն կազմավորված նախարարական կառուցքը մտնում է հաջորդ ետապը, այն է՝ Արշակունյաց հարստության դարաշրջանը, ուր նա հանում է Ֆեոդալական զարգացման բարձր աստիճանին: Այստեղ է, վոր Հայաստանի նախարարական կառուցքն իր բովանդակ ամբողջությամբ ու զարգացած մանրամասնությամբ կանգնած է մեր առաջ: Չարմանալի չէ, վոր Մովսես Խորենացին իր Պատմության մեջ հայ առաջին Արշակունի թաղավոր վաղարչակի³ անվան հետ է կապում հայ նախարարությունների հիմնադրումն ու զարգացումն, ինչպես և նրանց կոնսոլիդացիան մի պետականության մեջ ու թագավորի միահեծան իշխանության ներքո: Ի հարկե, Մովսես Խորենացին ձիշտ տեղեկություն չի տալիս, քանի վոր նրա պատմական շրջահայացքից դուրս է ընկել հայ Ֆեոդալիզմի, հետևապես հայ նախարարության, ինստիտուտի դոյությունը նախարարական ժամանակաշրջանում: Բայց հայ պատմագրի խոսքերը վորոշ չափով արժեք են ստանում այն

տեսակետից, վոր նրա ամբողջ պատմութիւնը Վաղարշակի պետական, շինարարութեան մասին արտացոլում է Հայաստանի քաղաքական վերականգնման դարաշրջանն ըստ ազգային ավանդութիւններէ, վորոնց համաձայն այդ վերականգնումը խարսխված էր բազմաթիւ կազմակերպված նախարարութիւններէ համակենտրոնացման վրա, նախարարութիւններէ, վորոնցից մի քանիսն, այսպէս կոչված ավագ նախարարութիւնները, հզոր Ֆեոդալական իշխանութիւններ էին Արշակունիներէ պետութեան գոյութեան համար: Ահա այդ նախարարական տները, վորոնց հզորութիւնն ու քաղաքական-պետական նշանակութիւնն սկսել էին դարձանալ նախորդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, Արշակունյաց հարստութեան շրջանում այնպիսի աչքի ընկնող դեր էին խաղում, վոր նրանց առաջացումը վերագրվում էր Վաղարշակին, հայ Արշակունյաց դինաստիայի հիմնադրին: Ահա այդ ավանդական մտապատկերը, վոր արձագանք է դուել նաև Մովսէս Սորենացու Պատմութեան մեջ, մեղ հիմք է ծառայում յեզրակացնելու, վոր իրոք նախարարութիւններն Արշակունյաց դարաշրջանում արդեն կազմակերպված սոցիալ-քաղաքական միավորներ էին հայկական Փետդալիզմի զարգացման այս ետապում: Հիրավի, պատմական իրադարձութիւններն էլ այդ են ապացուցում:

Արշակունյաց դինաստիայի քաղաքականութիւնը, այն է՝ ստեղծել միակերպ, քաղաքականապէս ուժեղ պետութիւն Փետդալ իշխանութիւններէ կոնսոլիդացիայի ու համակենտրոնացման վրա՝ դեմ էր առնում նախարարական տների կենտրոնախույս տենդենցներին: Այդ պայքարի այս կամ այն հետևանքն իրականում կախված էր լինում թագավորական իշխանութեան ուժից, վորը, ինչպէս նշմարում ենք Արշակունյաց թագավորների պատմութիւնից, մեծ մասամբ հեղհեղուկ էր: Թերևս Հայաստանի քրիստոնեացումը, վոր տեղի յեր ունենում վերևից Տրդատ թագավորի ու Գրիգոր Լուսավորչի ջանքերով, դառնալու յեր նրա հեղինակների նկատառումներով մի նոր քաղաքական միջոց, վոր պետք է զսպեր ու թուլացներ այդ Ժամանակ բազմականխ դուլի բարձրացրած կենտրոնախույս ուժերը՝ կրօնաաստվածաբանական գաղափարախոսութեան աղղեցութեամբ: Սա-

կայն սոցիալ-տնտեսական պայմաններն այլ կերպ էին տնորինում ընթացիկ պատմութիւնն և հեղաշրջում Արշակունի թագավորների վարած ամբողջ քաղաքականութիւնը: Մի պահ սկզբնական հաջողութիւնից հետո թագավորական իշխանութիւնն ստիպված էր տեսնել, վոր նորամուտ քրիստոնեացութիւնը վո՛չ միայն չկասեցրեց նախարարների կենտրոնախույս տենդենցները, այլև մի նոր ախոյան ստեղծեց իր դեմ: Հեթանոս քրմական Փետդալների ավերակների վրա բարձրացավ քրիստոնեայ-յեկեղեցական Փետդալական դասը, վորն անհամեմատ ավելի ուժեղ էր, քան իր նախորդը: Կազմակերպվելով հար ու նման աշխարհիկ Փետդալականութեան, այն է՝ նախարարութիւններին, նա շնորհիւ իր հիերոկրատական ապարատի և տնտեսական առավելութիւնների, ձեռք բերեց իրականում այն կենտրոնաձիգ ուժը, վորը տեսչում էին Արշակունի թագավորներն իրենց համար, մի ուժ, վոր սկսեց դեր խաղալ՝ սկզբում յերկրի ներքին քաղաքականութեան, իսկ հետագայում նաև արտաքին քաղաքականութեան մեջ: Այժմ թագավորական իշխանութիւնն իր սուլվերին դիրքը պահելու համար դորժ ուներ վո՛չ միայն կենտրոնախույս նախարարների հետ, այլև հաշիւ էր տեսնելու իր դեմ ծառայած հոգևոր Փետդալականութեան հետ: Վերջինս ալեքի վտանգավոր ու ճակատագրական հակառակորդ հանդիսացավ, վոր դիտեր իր շահերի տեսակետից ողորտործել թագավորի ու նախարարների միջև չզղաքարող պայքարը: Այդ պայքարը դարձել էր նախարարական եքսպանսիայի բաղխումների ասպարեզ: Այդ հակամարտութիւնն իր դադաթնակետին հասավ վերջին Արշակունիների, Արշակ ու Պապ թագավորների որով, յերբ ազգային պետականութիւնն և հայ թագավորական իշխանութիւնն իրենց որհասի շեմքին էլին կանգնած ներքին ու արտաքին հարվածներից:

Այդ ներքին պայքարն իր հերթին նյութվում էր նաև արտաքին միջամտումներով: Հայաստանի տերիտորիան իր առևտրա-տրանսիտային և ստրատեգիական մեծ նշանակութեամբ դարձել էր յերկու հարատև մրցող հզոր պետութիւնների՝ Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև մի կռիվանձոր, վոր զրգուում էր նրանց աննեքսիոն ախորժակները: Հայաստանի ներսում իրար դեմ պայքարող նախարարական խմբավորումների

հակամարտութիւնն ամէլի յեր սրվում այդ արտաքին ուժերի միջամտութեամբ, առաջ բերելով բյուզանդական ու պարսկական որիենտացիայի ներհակութիւնը: Այստեղ ահագին դեր եր խաղում յեկեղեցական Ֆեոդալական դասը, վորի թեքումն ըսկըզններում Բյուզանդիոնի և հետագայում Պարսկաստանի սգտին՝ վճռական նշանակութիւնն եր ստանում, խոնարհելով կշեռքի նօտարն այս կամ այն կողմը: Այս պայքարում թազավորական իշխանութիւնը, չնայած իր լարած ջանքերին, միանդամայն ուժասպառ յեղավ, և Արշակունցաց հարստութիւնը տապալվեց: Հայաստանը կորցնելով իր արդային պետականութիւնը, նախ՝ 387 թ. և ապա 428 թ. բաժանվեց Բյուզանդիոնի ու Պարսկաստանի միջև, վորով վերջապես իրականացան այդ յերկու մրցակից հզոր պետութիւնների աննեքսիոն նպատակները:

Ի՞նչ էլին ներկայացնում այն իրավաբանական նորմերն ու իրավական ինստիտուտները, վորոնցով բնորոշվում եր Արշակունցաց ժամանակաշրջանի նախարարական իրավունքը: Հայաստանի պետական կենտրոնական իշխանութեան ու առանձին նախարարական իշխանութիւնների առկայութեամբ ինքնին սահմանադրվում եր սենիորական ու վասսալական հարաբերութիւնների, իբրև Ֆեոդալական հիերարխիայի, սիստեմը, հարաբերութիւնների, վորոնք կարգավորվում էլին վորոշ իրավաբանական նորմերով:

Ահա այդ նորմերի իրախտումներն էլին, վոր հանդիսանում էլին սոցիալ-տնտեսական պայմաններից առաջացող միջֆեոդալական պայքարի ձևական արտահայտումները նախարարական միջավայրում: Նախարարական իրավունքն, իբրև Ֆեոդալական հասարակութեան հարաբերութիւնները կարգավորող իրավաբանական նորմերի մի սիստեմ, թեև իր էյուլթյամբ միակերպ եր, սակայն նա իր մեջ պարփակում եր վորոշ հակասութիւններ, վորոնք և պայմանավորում էլին Ֆեոդալական ներքին պայքարը: Առաջին հայ Արշակունի թազավորները, լինելով ծագումով պարթևական, հետևապես ծնված ու սնված պարթևական Ֆեոդալիզմի տրադիցիաներով, ջանում էլին նույն Ֆեոդալական իրավունքի նորմերը փոխադրել Հայաստան և կարգավորել թազավորի, իբրև գերագույն դեպոստ իշխանի ու յեն-

թակա նախարարների սենիորական ու վասսալական հարաբերութիւնները պարթևական ձևով: Սակայն հայ նախարարութիւնները, վորոնք դոյութիւն ունեյին Հայաստանում դեռ Արշակունիներից առաջ և իրենց տերիտորիայի սահմաններում վարչական ու տնտեսական կողմից միանդամայն ինքնավար էլին, դեկավարվում էլին տեղական պայմաններում զարգացած Ֆեոդալական իրավունքի նորմերով, վորոնք դոյացել ու ձևավորվել էլին տակալին վաղագույն Ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում: Տեղական Ֆեոդալական իրավունքի մեջ պահպանված վերապրուկներն ու մնացուկները նախորդ տոհմային հասարակակարգից՝ ամէլի մեծ ինքնուրույնութիւնն ու անկախութիւնն էլին վերապահում նախարարական տների նահապետներին, նման ավանդական տոհմապետներին: Նախարարական նահապետները չունեյին իրենց ղլխավորող իշխողներ և իրարից անկախ էլին: Ահա Արշակունցաց պարթևական Ֆեոդալիզմի կենտրոնաձիգ սկըզբունքին, վորով բնորոշվում է ասիական Ֆեոդալիզմի էյուլթյունը, հակադրվում եր նախարարական իրավունքը, այն է՝ տեղական Ֆեոդալիզմի սոյորութեական իրավունքի նորմերը: Նախարարական իրավունքով եր արգարացվում այն եքսպանսիան, վոր այնքան հատուկ եր Հայաստանի հին պատմութեան մեջ նախարարներին, վորոնք դործադրում էլին ամեն միջոց ընդլայնելու իրենց Ֆեոդալական շահագործման տերիտորիան:

Սակայն նախարարական իրավունքը չէր պարփակվում սոսկ իշխանական ներդասակարգային հարաբերութիւնների սահմաններում: Այն տարածվում եր ամէլի մեծ չափերով Ֆեոդալական հասարակութեան ներհակ դասակարգի, շահագործվող մասսաների վրա: Այս դեպքում թե՛ պարթևական և թե՛ տեղական հայ Ֆեոդալական իրավունքը վոչ մի տարբերութիւն չուներ, քանի վոր արտադրութեան Ֆեոդալական յեղանակը, Ֆեոդալական շահագործման ձևերը միևնույն էլին, միատեսակ էլին: Հենց այս ներհակ դասակարգային հարաբերութիւններն էլին հանդիսանում այն հիմնական բնադավառը, վորտեղ դործում ու զարգանում էլին նախարարական իրավունքի նորմերը: Մրանց սահմանադրումը բղխում եր տեղական իշխանից, սոցիալ-տնտեսական մասնակի յերևույթների նկատմամբ վորոշ պարտիկու-

Այսինքն մտնելով ընդհանուր Ֆեոդալական իրավունքի մեջ, վորը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում արդեն ներծծել էր իրանա-պարթևական տարրեր:

Սակայն չմոռանանք, վոր հենց այս ժամանակաշրջանում մուտք գործեց Հայաստան քրիստոնեությունը: Վերջինս Ֆեոդալ հասարակութան մեջ առաջ բերեց վորոշ սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժումներ, առաջատար գործոն ունենալով յեկեղեցական դասը, վոր կառուցվել էր նախարարական կազմի համակերպությամբ: Այսպիսով, հանուր նախարարական իրավունքի սահմաններում աշխարհիկ իրավաբանական նորմերին կից յերևան են դալիս յեկեղեցական կամ կանոնական իրավունքի նորմեր, վորոնք սահմանադրվում էին հիերոկրատիայի ձեռքով, ծառայելով նրա սոցիալ-տնտեսական շահերին ու քաղաքական նպատակներին: Ահա այդ միջֆեոդալական պայքարն Արշակունյաց ժամանակաշրջանում, յերբ յեկեղեցական դասն այնքան գործոն դեր էր խաղում, իր արձադանքն ունեցավ հայ իրավունքի զարգացման մեջ: Այստեղ վանոնական իրավունքի սահմանադրումով՝ նախարարական իրավունքի աշխարհիկ ու յեկեղեցական նորմերն սկսում են իրար հակադրվել և մյուս կողմից՝ այդ պայքարի հետևանքով որենսդրական կարգավորումն յենթարկվում է ուժեղացող հիերոկրատիայի ձեռնբեցութանը: Արշակունյաց ժամանակաշրջանի հայ իրավունքի այդ զարգացման մեջ անդրադառնում են նաև արտաքին քաղաքական ազդակները: Մինչդեռ նախարարական իրավունքի աշխարհիկ իրավաբանական նորմերը կրում էին զուտ տեղական ազգային բնույթ, վորոշ չափով ներծծելով պարթևա-իրանական Ֆեոդալական իրավունքի տարրերը, ընդհակառակն, նախարարական իրավունքի յեկեղեցական-իրավաբանական նորմերը բղխում էին հույն յեկեղեցական իրավունքի նորմերից, վորոնք ներմուծվում էին Հայաստան Փոքր Ասիայից մուտք գործող քրիստոնեությունից հետ: Այդ պարագան հատկանալի յե դարձնում հայ յեկեղեցական Ֆեոդալականության բյուզանդական կողմնորոշումն Արշակունյաց շրջանում:

3. ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Մենք տեսանք, վոր միջֆեոդալական պայքարն և յերկու հարևան հզոր պետություններն

րի հակամարտությունը Հայաստանի տերիտորիայի շուրջն այն հետևանքն ունեցան, վոր Արշակունյաց տապալումով Հայաստանը մասնատվեց Բյուզանդական կամ Արևմտյան և Պարսկական կամ Արևելյան Հայաստանի: Սրանով Հայաստանի նախարարական կառուցքը ճեղքվածք ստացավ, վոր դնալով խորանում էր և ներվակում իր մեջ հետագա քայքայման սաղմերը: Հայկական Ֆեոդալիզմն և նախարարական իրավունքը մտնում է իր զարգացման յերրորդ ետապը, հետարշակունյաց ժամանակաշրջանը, վոր Պարսկական Հայաստանի վերաբերմամբ մեր պատմության մեջ հայտնի յե մարգարանակաճան առնուով, վորովհետև Հայաստանը կառավարվում էր Սասանյանների կողմից նշանակված Թադավորական տեղակալներով՝ մարգարաններով: Իսկ Արևմտյան կամ Բյուզանդական Հայաստանը կառավարվում էր Comes-ների ձեռքով, վորոնք վարչա-պետական տեսակետից նույն նշանակությունն ունեին, ինչ վոր մարգարաններն Արևելյան Հայաստանում:

Ինչո՞ւմ էր կայանում նախարարական կառուցքի ճեղքվածքը և ի՞նչպես էր անդրադարձել այդ նոր դրությունը նախարարական իրավունքի վրա:

Արշակունիների վերջին ժառանգների վերացումով (մոտավորապես 420 թ.) հայ նախարարներն անմիջորեն յենթարկվում էին, իբրև Ֆեոդալ վասսալներ, իրենց նոր սյուզերեն Սասանյան թագավորներին: Թվում էր, վոր նախարարները, Արշակունյաց դինաստիայի տապալումով, հասել էին իրենց նպատակին. նրանց կենտրոնախույս ձգտումներն ստացել էին վորոշ բավարարություն, դուրս վանելով ասպարեղից իրենց դեմ ծառայող Արշակունիների կենտրոնաձիգ իշխանության քաղաքականությունը: Սակայն հայ նախարարներն Արշակունիների դեմ ծառայող դարավոր պայքարում գործ ունեին կենտրոնացող իշխանության և Ֆեոդալական տիրապետությունների կոնսոլիդացիայի առաջին քայլերի հետ: Իսկ այժմ, Հայաստանի բաժանումով ստեղծված նոր պայմաններում, նրանք ստիպված պիտի լինեյին հաշվի առնել տիրող դրությունը, յերբ Բյուզանդիայում ու Պարսկաստանում սուլերենիտետը պատկանում էր արևելյան տիպի դեսպոտ Թադավորներին, վորոնք ոժտված էին արդեն կազմա-

կերպոված ուժեղ կենտրոնական, իշխանությամբ և վաղուց կոն-սուլիդացիայի էյին յենթարկել տեղական Ֆեոդալական միավոր-ները: Հիրավի, քանի վոր Պարսկական Հայաստանում, սկսած 387 թվից մինչև 429 թ., անվանորեն դեռևս թաղավորում էյին Արշակունյաց վերջին ժառանգները, և Սասանյաններն իրենց առաջին քայլերում քաղաքական նկատառումներով հանդուր-ժում էյին հայ նախարարների տեղական իրավունքները, հայ նախարարները կարծես ապահովել էյին իրենց վիճակը, վորի համար այնքան պայքարում էյին Արշակունիների դեմ: Բայց իրերի դրուժյունը միանգամայն փոխվում է Սասանյան Հազ-կերտ Ա-ի թագավորութայն վերջին շրջանում և նրա հաջորդնե-րի, մանավանդ Հազկերտ Բ-ի (438—457 թ. թ.) և Պերոզի (457—484 թ. թ.) որով, յերբ Բյուզանդիայի դեմ, Հայաստանի տերիտորիայի շուրջը շարունակվող հակամարտութայն հետե-վանքով, Սասանյան թագավորները ձեռնամուխ են լինում սահ-մանափակելու հայ նախարարների իրավունքները, կոնսուլիդա-ցիայի յենթարկելով նրանց Ֆեոդալական դատավոր ինքնուրույ-նությունն և այն համակերպելով հանուր պարսկական պետա-կան կազմին: Նույնը տեղի յե ունենում բյուզանդական կայ-սրաների կողմից իրենց յենթակա Արևմտյան Հայաստանի նա-խարարների նկատմամբ:

Այս պայմաններում բուն կերպով դրսևորվում են այն հակա-սությունները, վորոնք հասունանում էյին մի կողմից՝ կեն-տրոնախույս ձգտումներով նախարարական Ֆեոդալիզմի և մյուս կողմից՝ նոր սյուզերենների, այն է՝ բյուզանդական կայսրների ու Սասանյան թագավորների միջև, հակասություններ, վորոնք վերջիվերջո պիտի ընդհարվեյին: Այդ հակասութայն սոցիալ-տնտեսական հիմքերը կայանում էյին նախ՝ նրանում, վոր Հա-յաստանի մասնատումով ու բաժանված մասերի աննեքսիայով Բյուզանդիոնն ու Պարսկաստանը լայնացնում էյին իրենց շահա-դործման յենթակա յերկիրը, վորպիսի հանգամանքը բացասո-րեն եր անդրադառնում նախարարների տեղական Ֆեոդալական շահադործման վրա. յերկրորդ՝ Պարսկաստանն ու Բյուզանդիո-նը, զլիսալորելով այն ժամանակվա համաշխարհային առևտու-րը Փոքր ու Առաջավոր Ասիայում և մրցելով հեգեմոնիայի հա-

մար, իրենց առևտրական կապիտալի ճանապարհները հարդարելու և ծավալումն ապահովելու շահերից դրդված՝ պետք է վերաց-նեյին այն խոչընդոտները, վորոնք կային Հայաստանում, իբրև տարանցիկ տերիտորիայում, հանձինս նախարարությունների և ապակենտրոն իշխանությունների: Այս սոցիալ-տնտեսական հիմքերից էլ բղխում էյին նրանց քաղաքական ծրագրերն ու վործողությունները:

Սասանյան քաղաքականությունն այս դեպքում, ինչպես ակներև է Յեղիշեյի ու Ղազար Փարպեցու Պատմություններից, հայ նախարարական կառույցը կաղմալուծելու և նրա կենտրոնա-խույս ձգտումները կտորելու նպատակով՝ դիմում էր բավակա-նին կտրուկ միջոցների: Սասանյան թագավորների համար առաջ-նակարգ նշանակություն է ստանում հայ նախարարներին մագդե-ղանց կրոնին դարձնելու ինդիքը, վորի համար նրանք սկսում են մողական կրոնի, իբրև պետական կրոնի, բռնի պատվաստումը Հայաստանում: Սրանով յերկու նպատակ էր հետապնդվում: Ա-ռաջին՝ հայ նախարարներին կրոնական կապերով միացնել պարս կական պետականութայնը, վորպեսզի նրանք կախումն ունենան Սասանյան արքունիքից և իրենց դասային չափերով ձուլվեն վերջինիս հետ: Սրանով խորտակվում էր քրիստոնյա Բյուզանդիոնին հա-րող որիննտացիան հայ նախարարական իշխանների շարքում, վո-րոնց դիսավորում էր Մամիկոնյան տոհմը, և, ընդհակառակը, ուժեղանում էր պարսկական որիննտացիայով տոգորված նա-խաքարների կուսակցությունը, վորի մեջ ներգործական դեր էյին կատարում Սյունի և Արծրունի նախարարական տոհմերը: Յերկրորդ՝ խորտակել յեկեղեցական Ֆեոդալական դասը, վորն ամենաուժեղն էր հայ նախարարական կազմի մեջ և ղեկա-վար դեր էր ստանձնել աշխարհիկ Ֆեոդալական միջավայրում, հանդիսանալով ամրակուռ կենտրոնացնող ապարատ, վորն իբ դադափարխոսությամբ ու քաղաքական ձգտումներով միշտ հարած էր քրիստոնյա Բյուզանդիոնին:

Սասանյան քաղաքականությունն այնուհետև իրեն սխտեմ էր դարձրել՝ չճանաչել նախարարների տոհմիկութայն իրավուն-քը, նսեմացնել նրանց Ֆեոդալական հիերարխիայի աստիճաննե-րը, վորոնց հետ կապված էյին ավագ ու կրտսեր նախարարներին

ժառանգարար ու իրավաբար պատկանող պետական պաշտոնները: Այդ պաշտոններն այժմ տրվում էին շատ անգամ աննշան նախարարներին, վորոնք հավատարիմ էին ճանաչվում Սասանյանների կողմից կամ ընդունում էին մաղղեղանց կրոնը:

Վերջապես, նախարարների ինքնուրույնությունն ու իշխանական արժանապատվությունը նսեմացնելու, ինչպես և նրանց «ըստ օրինի նախնեաց» վաղեմի սոցիալական ու քաղաքական դիրքը թուլացնելու նպատակով՝ նախարարների դատողն ու քննողը, նրանց վրա անմիջական իշխանություն գործադրողը դառնում է վո՛չ թե դերագույն սենյորը՝ պարսից թագավորն, այլ, ըստ յերևութին, նրա տեղակալը՝ յարգալանը: (ՂՓ, III, 2Թ, 161):

Այսպիսի հարվածներով էին ջանում Սասանյան թագավորները ջլատել հայ նախարարների կենտրոնախույս տեսանկյունները և խարխելով նրանց սոցիալական ու քաղաքական նշանակությունը, սահմանափակել նախարարական ինքնուրույն իրավունքներն ու համաձուլել նրանց պարսկական Ֆեոդալականության հետ:

Պարսկական այդ քաղաքականության հետևանքն յեղավ այն, վոր նախարարների շարքերում խմորվող դժգոհությունը վերջիվերջո բռնկեց ապստամբությունը, վորի գլուխն եր անցած բյուզանդական կողմնորոշման ամենասկսիվ պաշտպան Մամիկոնյան իշխանական տոհմը: Այդ ապստամբությունը, վոր տեեց գրեթե կես դար, հայ պատմագրության մեջ հայտնի յե իր առաջին շրջանում Վարդանանց (սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի անունով) և ապա հետագայում Վահանանց (սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի անունով) պատերազմներ անուններով: Բնորոշ է, վոր հայ պատմագիրները Սասանյանների դեմ այդ ապստամբական շարժումները նկարագրում են իրրև կրոնական ազատագրական պատերազմներ, վորտեղ, հիրավի, հայ բարձր կղերի ներկայացուցիչները ներգործող դեր էին խաղում: Այս հանդամանքը դիպվածական չեր: Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպիսի դիրք եր բռնել հայ յեկեղեցական Ֆեոդալականությունն Արշակունիների տապալման գործում և թե ինչպես նա Մամիկոնյան նախարարների հետ միասին ղեկավարում եր

Պարսկական Հայաստանում բյուզանդական որինետացիան: Յերբ պարսկական քաղաքականությունն սկսեց սահմանափակել հայ նախարարների դարավոր արտոնություններն ու ինքնուրույն իրավունքները, անշուշտ, այդ քաղաքականության հարվածները տեղում էին նաև յեկեղեցական դասի գլխին: Ուստի հոգևոր իշխանները, իրենց Ֆեոդալական շահերից դրդված, հենց սկզբից հանդիսացան այդ ապստամբության հրահրողներն ու գործոն մասնակցողները, այդ պատերազմներին տալով կրոնական ազատագրման բնույթ:

Այդ ապստամբություններն ունեցան իրենց հետևանքները: Սասանյան Պարսկաստանը, վոր այն ժամանակ զգալիորեն թուլացել եր արտաքին պատերազմներից, ստիպված յեղավ վերջիվերջո զիջել պայքարող նախարարներին, և Վաղարշ թագավորի (484-488 թ. թ.) որով հաշտություն կնքվեց: Նվարսակի դաշնագրով վերահաստատվում էին նախարարների ու հոգևոր Ֆեոդալների նախկին իրավունքները:

Այս տևական արյունալի պատերազմները Սասանյանների դեմ, ծանր կերպով հարվածում էին Հայաստանի անտեսական դրությունը: Յեթե այստեղ մեծապես վնասվում ու ավերվում էին Ֆեոդալ իշխանների անտեսություններն, սուղա ևս առավել տուժում էին նրանց յենթակա շինական մասսաները, իսկական արտագրողները, վորոնք, անշուշտ, տրամադիր չէին պաշտպանելու իրենց շահագործող նախարարների շահերը:

Սակայն պարսիկների կրոնական հալածանքները և մանավանդ բռնի հարկահանության սխտեմն այնպիսի ծանր ու ստակալի չափերով էին ճնշում գյուղացիությունը, վոր վերջինս ել իր փրկությունը տեսնում եր ոտար նվաճողների դեմ ապստամբելու մեջ: Պատմագիր Յեղիշեն քանիցս հիշատակում է պարտքերի ծանրություն մասին. «Եր ծանրութիւն հարկացն. քանզի ուստի արժանն էր առնուլ հարկըր դահեկան չափ, կրկին առնուին. սոյնպէս և եպիսկոպոսաց և երիցանց դէկին; ոչ միայն շինաց, այլև ակերակաց: Նա բնաւ ո՛վ իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հատից և հարկաց լեռանց և դաշտաց և մարտեաց. ոչ ըստ ուրբունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հինարար յափշտակելով» (ԵՂ

43): Յեզ այդքան հարկերի ծանրութիւնը, Յեղիշէյի կարծիքով, նպատակ ունէր շինականներին տնտեսապէս քայքայել. «ցի զշինականն վատնեցէ» (Անդ, 42): Սա մի պարարտ հող եր զյուզացիութեան ապստամբութեան համար, այս անգամ արդեն նվաճող պարսիկների շահտակումների ու անասելի հարկերի դեմ, վորի ծանրութեան ամբողջ բեռը շինականութեան գլխին եր ընկնում: Թեև նախարարների ապստամբութիւնները, սկզբում Վարդան Մամիկոնյանի և հետո Վահան Մամիկոնյանի զլխաւորութեամբ, դասակարգային բնույթ էյին կրում, վորոնց անմիջական նպատակն եր՝ պաշտպանել Ֆեոդալական իրավունքներն ու վաղեմի արտոնութիւնները, բայց և այնպէս այդ ապստամբութեանը միանում է նաև շինական դասակարգը: Այստեղ տեսնում ենք ժամանակավոր դաշն յերկու հակադիր դասակարգերի՝ տիրապետող այնպիսի կալվածատերերի և շահագործչող գյուղացիական մասսաների, վորոնք թեև մեկնում էյին տարբեր սոցիալական շահերից, բայց զիմում էյին միեւնոյն կեանք, այն է՝ սուպրել նվաճողներին, վորոնցից յերկու կողմերն էլ նեղվում և տուժում էյին: Այսպիսով, յերկու ապստամբական հոսանքները ձուլվում են միանական շարժման, վոր դստնում է աղջային ազատագրման նպատակ:

Մեր բուրժուական պատմագետների սխալն այն է, վոր ներքանք, հավատարիմ մնալով իրենց դասակարգային դադախարախտութեանը, այդ ապստամբութիւնների աղջային նշանակութիւնը վերացրել են միմիայն տիրապետող նախարարական դասակարգին և համակել սոմանտիկ դուշնով, շինծու աղջայնական բնույթով: Իսկ վերջերս մեր նորագույն պատմագետները, վորոնցից մի քանիսն իբր թե կանոնաձ էյին մարքսիստական պատմագիտութեան սկզբունքների վրա, ճշնում էյին այդ ապստամբութիւնները վերածել կրոնական պայքարի և կապել միայն տիրապետող դասակարգի հետ, յերեւելով այն փաստից, վոր այդ ապստամբական շարժումներին ակտիվ մասնակցութիւն ունէր նաև հայ հողեօրականութիւնը: Այդ մակերեսային տեսակետը հետևանք է մեխանիստական մոտեցման, վորի հետևանքով միանգամայն անտեսել են պարսից տիրապետութեան ներքո հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմ-

նական մոմենտները: Այդ տեսակետի կողմնակիցները մոռանում են, վոր, ինչպէս հաճախ տեսնում ենք նաև ոտար պատմութեան մեջ, ժողովրդական, մանավանդ գյուղացիական, ազատագրական շարժումները շատ անգամ ընթանում էյին կրոնական աստուծի տակ:

Այդ պայքարը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, թեև վերջացավ նախարարական դասակարգի ֆեոդալական իրավունքների ու արտոնութիւնների վերականգնումով, բայց և այնպէս նախարարութիւնները, տնտեսապէս քայքայելով, բավականաչափ կորցրել էյին իրենց վաղեմի քաղաքական ուժն ու ազդեցութիւնը: Միայն յեկեղեցական ֆեոդալական դասն եր, վոր այս քաղաքական իրադարձութիւններում չքայքայվեց, այլ միջից դուրս յեկավ, վերականգնելով իր նախկին դիրքն ու ազդեցութիւնը, ուժեղանալով ու իր ձեռքին կենարոնացնելով ղեկավար դերը յերկրի քաղաքական ու հասարակական կյանքում:

4. ԲՅՈՒՉԱՆԻԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.—Նույնանման պատմական տեսարան և ներկայացնում նախարարական կազմը և սրտ հետադա վիճակը Բյուզանդական Հայաստանում: Արշակունյաց անկումով և Հայաստանի բաժանումով Բյուզանդիայի ձեռքն անցավ Բարձր Հայքը, վորը Բյուզանդական պաշտոնական վավերագրերում կոչվում եր Armenia magna (Մեծ Հայաստան) կամ Armenia interior (Ներքին Հայաստան): Սակայն նախքան այդ բաժանումը, տակաւին Արշակ II-ի ժամանակ, Բյուզանդիոնի փաստական իշխանութեան ներքո էյին դստնվում այսպէս կոչված Հայկական սատրապութիւնները (Աձիտ, Անդեղաուն, Հաչտյանք, Մոփք, Բաղաց), վորը պարզորոշ կերպով հայկական նախարարութիւն տերմինի թարգմանութիւնն է: Թե՛ սատրապիաներում և թե՛ ներքին Հայաստանում անիոփոխ էյին թողնվել նախարարների տեղական վարչական ինքնուրույնութիւնն և վաղեմի իրավունքները: Սատրապիաներն անմիջորեն կախում ունէյին կայսրերից, իսկ ներքին Հայաստանում գտնվում եր կայսերական ներկայացուցիչը կամ տեղակալը՝ comes, վորն իր իրավական-քաղաքական նշանակութեամբ համարու էր Պարսկական Հայաստանի

մարզպանին: Այս դրությունն անփոփոխ շարունակվում էր դրեթե մի ամբողջ դար, մինչև Ջենոն կայսրի իշխանության որերը (474—491 թ. թ.): Ըստ յերևութին այդ ժամանակ փորձեր են յեղել սահմանափակելու հայ նախարարների իրավունքներն ու արտոնությունները և ընդհանրապես սեղմել նրանց կենտրոնախույս ձգտումները, վորովհետև պատմական աղբյուրներում նկատելի յե, վոր հայ նախարարների շարքերում խմբվել են ինչ-վոր դժգոհություններ: Այդ դժգոհությունն է, վոր դրդել էր բոլոր հայ նախարարներին միանալ Ջենոն կայսրի գեմ բարձրած ապստամբությանը (484 թ.), յերբ Արևելյան բանակի զորապետ Իլլուսը վոտքի յելավ՝ կայսերական գահի վրա կենտրոնին բաղմեցնելու համար:

Ջենոն կայսրը, ճնշելով այդ ապստամբությունը, անմիջապես ձեռնամուխ յեղավ հայ նախարարությունների իրավունքների սահմանափակմանը: Նա վերացրեց «նահապետության» կամ «տանուտերության», այսինքն՝ տոհմային ժառանգականության իրավունքը: Սատրապներն ու նախարարներն այսուհետև նշանակվում էին կայսրի ընտրությամբ, ի հարկե, նախարարական տոհմից, բայց առանց պահպանելու ժառանգականության ու արվագության կարգերը: Այսպիսով, Բյուզանդական Հայաստանումն էլ հայ նախարարությունները զրկվում էին Ֆեոդալական իրավունքի հիմնական սկզբունքից:

Նախարարական իրավունքին հասցրած այս առաջին հարվածին 40 տարի անց հաջորդեց յերկրորդ, այլևի արժատական հարվածը Հուստինիանոս կայսրի (527—565 թ. թ.) ձեռքով, վորով միանգամայն քայքայվեց նախարարական կազմը Բյուզանդական Հայաստանում: Հուստինիանոսի այդ քաղաքականությանն ստիժ հանդիսացավ Պարսկաստանի դեմ մղած պատերազմը, վորի մեջ Բյուզանդիան պարտություն կրեց: Պարսկական զորքերը, ներս խուժելով Բյուզանդական Հայաստան, վորի սահմանների պաշտպանությունը դրված էր նախարարների վրա, հասան մինչև Պոնտոս: Այս դեպքից հետո Հուստինիանոսը մի շարք որենագրական ակտերով ձեռնամուխ յեղավ միաձուլելու իրեն յենթակա Հայաստանը Բյուզանդիայի հետ: Այդ նպատակով Հայաստանը վերակազմվեց ռազմա-դինվորական տեսակետից: Հաստատվեց ընդհանուր հրամանատարություն՝ զորական մայրա-

յոս— magister militum, կամ սորատեզ, վորը նշանակվում էր կայսրի կողմից և իր տրամադրության ներքո ուներ Բյուզանդական, գործեր՝ իրենց ղորավարներով: Այսպիսով, վերացվեցին Comes-ի պաշտոնը և նախարարների զինվորական իշխանությունն ու դերը (528—529 թ. թ.): Այնուհետև 536 թ. XXXI Novella-ով Հայաստանը վարչա-քաղաքական տեսակետից բաժանվել էր չորս մարզերի, իրենց հատուկ, կայսրի կողմից նշանակված բյուզանդական վարչապետներով⁵⁵: Հետևապես, նախարարները զրկվում էին նաև իրենց ներքին վարչա-քաղաքական իրավունքներից: Նրանք այլեյի ևս ծանր հարված ստացան, յերբ III Լեոնտով— De successione armeniorum (535 թ.) և XXI Novella-ով De armeniis ut et illi per omnia romanorum leges sequantur (536 թ.) ներմուծվեցին հռոմեական իրավունքը, մանավանդ ժառանգական իրավունքի հռոմեական նորմերը, և վերացվեց տեղական հայ իրավունքի, գլխավորապես սովորութական իրավունքի կիրառումը:

Ինչպես տեսնում ենք, Բյուզանդիոնի հետևողական քաղաքականությամբ կազմալուծվում էին դարավոր նախարարական կարգերը: Նախարարական տոհմերը կորցնում էին իրենց Ֆեոդալական իշխանության հիմնական կազմակերպչական իրավունքները և զրկվում իրենց անտեսական ու քաղաքական արտոնություններից, ինքնուրույնությունից:

Սակայն Հուստինիանոսի քաղաքական վերափոխումներով նրան յենթակա Հայաստանում բնավ չեր վերացվում Ֆեոդալիզմը, Ֆեոդալական հասարակարգը, վորպիսին հանդիսանում էր և ինքը՝ Բյուզանդական կայսրությունը, այլ միմիայն վերացվում էր նրա նախարարական ձևը, վոր իր կենցաղային ու սոցիալ-տնտեսական, նաև քաղաքական յուրահատուկ գծերով, չեր համապատասխանում բյուզանդական Ֆեոդալ հասարակության կառույցին ու շահերին: Բանը նրանումն է, վոր հայ նախարարական կազմն իր սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուրական բնորոշ գծերով կրում էր պարթևա-իրանական ազդեցության հետքեր, նա հար ու նման էր պարսկական Ֆեոդալիզմին, վորի հետ յերկար ու ձիգ դարերով ապրել էր կողք-կողքի և կապված էր անընդհատելի թելերով: Այնպես վոր Հայաստանի Ֆեոդալիզմի նա-

խարարական կազմը, նախած նրա բաժանմանը Բյուզանդիոնի ու Պարսկաստանի միջև, ներկայացնում էր միասնական ամբողջություն իր դասակարգային շահերով և կուլուր-կենցաղային պայմաններով: Յեկ վորովհետև այդ նախարարական Հայաստանի գրեթե ³/₄-ը Պարսկաստանի իշխանության ներքո յեր, ապա բնական է, վոր Բյուզանդիոնին բաժին ընկած Հայաստանի նախարարությունները վորոշ ձգողականությամբ հարում էին Պարսկական Հայաստանին: Նրանց մեջ չէր մտնում տակավին Փնոզալական կենտրոնախույս ձգտումը, վոր ավանդաբար իր մասին զգալ էր սայիս թե՛ Պարսկաստանի և թե՛ Բյուզանդիայի հայ նախարարական եքսպանսիայի տենդենցներում: Բավական է միայն հիշել Մամիկոնյան նախարարական տոհմի խաղաղած քաղաքական դերը հայ նախարարությունների շարքերում, Մամիկոնյանների, վորոնք կալվածքներ ունեյին Հայաստանի այդ յերկու հատվածներում: Անշուշտ, Բյուզանդիոնին աննկատելի չէին մնում այս հանդամանքները, վորոնք կայսրների գեսպոտական իշխանության շահերին միանդամայն հակասում էին: Այստեղից էլ աճաբյուզանդական անշեղ ու սխտեմատիկ քաղաքականության միջոցառումները, մանավանդ Հուստինիանոսի որով:

Այդ միջոցառումները թուլացնում և կազմալուծում էին հարկական Փեոզալիզմի նախարարական հիմքերն և այն խմորում ու միաձուլում էին ընդհանուր բյուզանդական Փեոզալիզմին, վոր կառուցված էր խիստ կենտրոնացած և բյուրակրատական սխտեմի վրա, յենթակա լինելով կայսրների գեսպոտական իշխանությանն ու կայսրության մեջ գործող հոմեյական իրավունքի նորմերին:

Ի հարկե, այս ամբողջ քաղաքականությունն առանց դիմադրական արձագանքի չէր անցնում կենտրոնախույս տրադիցիաներով ու տոհմային Փեոզալական իրավունքի շահերով սնված հայ նախարարների կողմից: Բյուզանդական Հայաստանումն էլ, ինչպես Պարսկական Հայաստանում, բռնկում էին ազատամբություններ ու դավադրություններ, վորոնք ճնշվում էին ամենայն դաժանությամբ: Այդ պայքարը Բյուզանդիայում չունեցավ նախարարների համար վոչ մի հաջողություն: Ընդհակառակը, կայսրներն ուղտվում էին ամեն անգամ այդ ստիժներից, վորպեսզի ավելի կարուկ ու հիմնովին

կիրառեն իրենց քաղաքականությունը: Նախարարները գրկվում էին վո՛չ միայն իրենց իրավունքներից ու քաղաքական նշանակութունից, վո՛չ միայն քայքայվում էին տնտեսապես, այլև գրկվում էին հողային հարստություններից և զաղթեցվում էին Կ. Պոլիս կամ Բյուզանդիայի այլ շրջանները, Հայաստանի սահմաններից հեռու: Յեթև Պարսկական Հայաստանում հայ նախարարներն իրենց պայքարի յեղևններում Սասանյանների գեմ կարողացան վորոշ հետևանքների հասնել, զեթ պահպանելով նախարարական, թեև բավականաչափ թուլացած, կազմի հիմքերը, ապա Բյուզանդական Հայաստանում նախարարական իշխանություններն իսպառ վերացան քաղաքական ասպարեկից:

Ստեղծված պայմաններում նախարարական տների բյուզանդական որինտացիան կորցրեց իր տակի հողն և, ընդհակառակն, մանրամասն վերջին Սասանյանների հաշտվողական քաղաքականության հետևանքով, սկսեց տեղի տալ պարսկական որինտացիային վո՛չ միայն Պարսկական, այլև Բյուզանդական Հայաստանի նախարարները շարքերում: Ինչպես վկայում է Հուստինիանոսի ժամանակակից բյուզանդական պատմապի Պրոկոպիոսը (*De bello persico* III, 2), նախարարները պես պարսկաբյուզանդական պատերազմից ստաջ (540-562 թ. թ.), գիմում էին պարսիկների թալափոր Խոսրով Նուշիրվանին, ռազմական ուղիություն հայցելով ընդդեմ կայսրների: Նմանապես շատ հայ նախարարներ, վորոնք սկզբներում անցել էին Բյուզանդական Հայաստան, թողնում էին յերկիրն և, վերադառնալով Պարսկական Հայաստան, հաստատվում էին այստեղ ու նորից տեր դառնում իրենց կորցրած իրավունքներին:

Այս հակաբյուզանդական տրամադրությունը Հայաստանի տիրապետող դասակարգերի մեջ առավել սուր արտահայտություն ստացավ, յերբ բյուզանդական կայսրներն իրենց քաղաքականության մեջ՝ նախարարական իշխանությունները բյուզանդականի հետ համաձուլելու ձգտումներում՝ սկսեցին նաև գործադրել կրոնա-դավանարանական միջոցներ: Դվինի յեկեղեցական ժողովը 554—555 թ. թ., վոր գումարվել էր այդ քաղաքական հանգամանքներում և վորին մասնակցում էին նաև աշխարհիկ Փեոզալներ, պաշտոնապես ազդարարեց հայերի հակաբյուզան-

դակն արամադրութունը, մերժելով քաղկեդոնական դավա-
նանքը և կտրականորեն բաժանելով հունականից հայ յեկեղեցին,
իրև հայ ազգային: Այս կրոնա- դավանաբանական ակտի մեջ
արտացոլում էր քաղաքական մի ձևնարկումն, վորով հայ տի-
րպետող Ֆեոդալական դասակարգն ամրացնում էր իր թուլա-
ցած դիրքերն և վերականգնում իր նախարարական իրավունքնե-
րը, ընդ վորում հայկական Ֆեոդալիզմի և ընդհանրապես կույ-
տուրական ու քաղաքական կյանքի կենտրոնը մնում էր բացա-
ռապես Պարսկական Հայաստանը:

Այսպիսով, նախարարութունները, Արշակունյաց թագավո-
րության անկումից հետո, անվերջ պայքար մղելով իրենց Ֆեո-
դալական տեղական իրավունքներն ու արտոնութունները պահ-
պանելու, թերևս նաև լայնացնելու համար, չհասան այն նպա-
տակներին, վորոնց նկատառումներով նրանք թուլացրել և նույն-
իսկ տապալել էյին հայ թագավորական իշխանութունը: Ընդ-
հակառակը, Բյուզանդական Հայաստանում հայ նախարարական
կազմը քայքայվեց, համաձուլվելով բյուզանդական Ֆեոդալիզ-
մին, իսկ Պարսկական Հայաստանում նախարարութունները
թեև պահպանեցին վորոշ շահով իրենց դոյութունը, բայց չէին
ներկայացնում կոմպակտ մի դանդված, հանուր դասակարգային
չահերի գիտակցությամբ ներշնչված: Պարսկական Հայաստանի
նախարարները, մի կողմից՝ ներքին պայքարով ջլատված և մյուս
կողմից՝ իրենց սյուզերեն Սասանյան թագավորների կենտրոնա-
ձիգ իշխանությանը համառությամբ դիմադրավելով, մնում ե-
լին ապակենտրոնացած բլիշներ Հայաստանի Ֆեոդալիզմի
մարմնում, պարտիկուլյարիստական ինքնամիտի իշխանու-
թյուններ, վորոնք զդալի ճեղքվածք էյին առաջացնում նախա-
րարական ընդհանուր կառուցքում և թուլացնում այդ կազմը:
Այդ թուլությունն որհասական նշանակություն ունեցավ նա-
խարարութունների համար, վորոնք անկարող յեղան վորևե
լուրջ դիմադրություն և միասնական ինքնապաշտպանության
փորձ արտաբերելու հետագա արարական մրկալի արշավանքնե-
րի հանդեպ:

5. ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՓԵՌԴԱԼԻՉՄ.—Միակը հայ յեկեղեցական
Ֆեոդալականությունն էր, վոր իր կենտրոնացած կազմով ու ապա-
րապով կարողացավ անվնաս դուրս գալ Արշակունյաց անկմանը

հետևող մրկածուկ քաղաքական իրադարձություններից և Վր-
տացնել իր կենտրոնացումը նախարարական պարտիկուլյարիզմի
պայմաններում: Կարելի չե համարձակ սսել, վոր Արշակունյաց
թագավորական կենտրոնաձիգ իշխանության դերն ու նշանակու-
թյունը Հայաստանի քաղաքական կյանքի այս շրջանում փոխանց-
վեցին վորոշ մոդիֆիկացիայով յեկեղեցական Ֆեոդալականությա-
նը: Սա, հակառակ նախարարական պարտիկուլյարիզմին, հանդի-
սանում էր իրական գործոն համայն Հայաստանում, իր չուրջը
կենտրոնացնելով աշխարհիկ Ֆեոդալներին և նույնիսկ իր մի-
նաչնորհը դարձնելով արտաքին քաղաքականության ղեկավարու-
մը Սասանյան ու Բյուզանդական թագավորների նկատմամբ:

Մենք արդեն վերը նշել ենք, թե ինչ դեր էր խաղում յե-
կեղեցական Ֆեոդալականությունը հայ նախարարների ապստամ-
բական շարժումներում: Բայց այդ դերն ու ազդեցությունն
ավելի ուժեղ արտահայտվեցին յերկրի ներքին կյանքում: Նա վո՛չ
միայն իր ձեռքում էր պահում յերկրի կուլտուր- լուսավորական
կյանքը, նա վո՛չ միայն ներս էր խուժում նախարարական տների
փոխադարձ հարաբերությունների ու հասարակական կենցաղի
հարցերի մեջ, այլև ստանձնել էր իրավական ու վարչական
գործունեյության մենաշնորհն ամբողջ Հայաստանում: Յեթե
նախարարները, հենվելով իրենց Ֆեոդալական իրավունքի վրա,
դատ էյին տեսնում և որևեք սահմանում իրենց կալվածական
յերկրի ներսում ըստ տեղական սովորութական իրավական
նորմերի, ապա այժմ, յերբ բացակայում էր հայ թագավորական
գերագույն իշխանությունը և նախարարական կարմն էլ բավակա-
նաչափ փարիսլի էր, յեկեղեցական Ֆեոդալական իշխանու-
թյունն էր դատ ու որևեք տեսնում, իրավարանական ու որևեք
դրական ակտիվ գործունեյություն արժարժում, տարածելով իր
հեղինակությունն անխտիր բոլոր նախարարական յերկրների
վրա: Այս դեպքում կղերական Ֆեոդալականության համար ադ-
գեցիկ միջոց էյին յեկեղեցական ժողովները, վորոնք կյանք ա-
ռան ու սկսեցին գործել մանավանդ Արշակունյաց իշխանության
տապալումից հետո:

Այդ յեկեղեցական ժողովները, վորոնք գումարվում էյին
հողեր Ֆեոդալ իշխանների ձեռներեցությամբ ամբողջ Հայաս-
տանի մասշտաբով, ի տարբերություն տիեզերական ու ոտար

յերկրներում տեղի ունեցող յեկեղեցական ժողովների, Հայանի Էյին ազգային ժողով անունով: Մրան մասնակցում էյին շատ անգամ նաև աշխարհիկ Ֆեոդալներ: Այդ ժողովներն զբաղվում էյին, բացի կրոնական ու յեկեղեցական հարցերից, նաև աշխարհիկ բնույթ ունեցող խնդիրներով, վորոնց մեջ առաջնակարգ տեղ էր զբաղում որենսդրական գործունեյությունը: Այդպիսի ժողովներից ստաջինն ու նշանավորն էր Եասայիսիանիներ⁶⁶, վոր տեղի յե ունեցել էէ թ., մոտավորապես այն խտան ժամանակները, յերբ հասունանում էր նախարարական ապրտատմությունը Վարդան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ: Այդ ժողովին ներկա էյին, բացի բաղմաթիվ հոգևորականներից, նաև բոլոր նախարարներն ու գանազան Ֆեոդալական իշխաններ, գործախոյներ, և այլն: Վերջինները միարան ղիմում են ժողովի ղեկավար հոգևորականներին. «ղեկեալ կարս սրբոյն Գրիգորի և Ներսէսի և Մահակայ և Մաշտոցի գուք անդրէն հաստատեցէք և այլ գյաւն ևս, որպէս և ձեր կամք են և մեք կամօք և ախորժիք յանձն աւնումք... Դուք գայն կարդեցէք և մեք հնազանդ եմք և հաստատուն պահեմք» (ԿՀ., 59—60): Եասայիսիանի ժողովի կանոնական վորոշումները բնորոշ են նրանով, վոր սահմանվում են վո՛չ միայն յեկեղեցական իրավունքի, այլև քաղաքացիական ու քրեյական իրավունքի նորմեր, վորոնց կիրառումը, ինչպես ակներև և ժողովի կանոնների վերոհիշյալ նախարարներից, պարտադիր է գտնում նաև աշխարհիկ Ֆեոդալներին համար:

Ահա այս ժամանակաշրջանի մի շարք յեկեղեցական ժողովներում, ինչպես Դվինի Բ (554—555 թ. թ.), Դվինի Դ (648 թ.), նույնպես սահմանվում են նոր կանոններ և կամ վերահաստատվում նախորդ ժողովների կանոնները, վորոնց մեջ վորոշ չափով տեղ են գտնում նաև քաղաքացիական ու պրտական իրավունքների նորմեր:

Բացի յեկեղեցական ժողովներից, կղերական Ֆեոդալականությունն որենսդրական գործունեյություն էր արճարճում նաև առանձին կաթողիկոսների կամ ազգեցիկ յեպիսկոպոսների ձեռքով: Մրանք յուրացրել էյին իրավունք՝ հրատարակելու կանոններ պարտադիր գործադրության համար: Այդ կանոնների մեջ, ինչպես որինակ՝ «Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներչապոյ Մամիկոնի

կոնկից Եպիսկոպոսի», կամ «Ներսիսի հայոց Հայրապետի», հանդիպում են նաև քաղաքացիական իրավունքի նորմեր, զլիսավորապես բնտանեկան իրավունքի:

Ամփոփելով մեր աասծները հայ իրավունքի զարգացման առաջին շրջանի, այն է՝ նախարարական իրավունքի մասին, տեսնում ենք, վոր այդ շրջանի հասարակական ձևում գործող իրավաբանական նորմերն ու իրավական ինստիտուտներն, իբրև վերնաշէնք Ֆեոդալական Հայաստանի նախարարական կազմի, բղխում են հենց նախարարական սոցիալ-քաղաքական կառուցքից: Այսպիսով, նախարարություններն ու սրանց զլիսավորող թագավորական իշխանությունն հանդիսանում են իրավադիր գործունեք, վորոնք սահմանում են իրենց դասակարգային տիրապետությունն ու գոյությունն ապահովող իրավաբանական նորմեր: Այդ նախարարական իրավունքի նորմերն յերբեք զրի չեն առնվել ու որենսդրական վորեև հեղինակավոր մարմնի կողմից չեն հաստատվել, քանի վոր իրականում այդպիսին բնավ գոյություն չի ունեցել, այլ ուժ և կիրառումն են ստացել սոսկ սովորույթի հիման վրա, վորը հասարակության իրավապիտակցության մեջ պարտադիր նշանակություն ուներ:

Սովորութական իրավունքի համաձայն՝ Արևելքի Ֆեոդալական պայմաններում ղեկստական պետության հիմնական հատկանիշներից մեկն էլ այն էր, վոր թագավորի բնապետական իշխանության մեջ էր պարունակվում նաև որենսդիր Փունկցիան, վոր կապված էր թագավորի անձնավորության հետ: Մեր մեքանի պատմադիրներ հիշատակում են թագավորների հրապարակած որենքներ ու կարգադրություններ, բայց չեն նշում, թե ի՛նչ ձևով էր այդ տեղի ունենում:

Ազաթանկեզար պատմում է, վոր Տրդատ թագավորն ուղղում էր նախարարներին և ընդհանրապես Հայաստանի «մեծամեծներին, գործախոյներին և յինականներին» հատուկ հրովարտակներ՝ վարչական-պետական հարցերին վերաբերող վորոշումներով, վորոնք որենքի ուժ ունեյին:

Որինակ՝ Տրդատը հրապարակում է հրովարտակ աստվածներին պաշտելու մասին և հակառակողների վերաբերմամք խիստ պատիժ սահմանում: «Արդ, էթէ յանկարծ ոք թէ գտցի, որ ղզիսն անպատուեսցէ, և գտցեն գայնապիսին՝ կապեալ ոտիք և

կապեալ ձեռքը և կապեալ պարանոցաւ ի դուռն արքունի անցեն և տուն և կեանք և արարք և ստացուածք և զանձք՝ այն ամենայն սյնոցիկ լիցի, որ զայնպիսին ՚ի մէջ անցեն» (Աղ. Ժ., 75) : նույնպիսի հրովարտակ և արձակում Տրդատը քրիստոնյաների դեմ, վորպեսզի նրանց ձերբակալեն և բերեն «ի դուռն արքունի» : Իսկ քրիստոնյաներին թաղցնողները վերաբերմամբ սահմանում է. «այսպիսին ընդ մահապարտս համարեալ լիցի, և ի հրապարակ արքունի եկեալ մեռցի, և տուն նորա յարքունիս երթիցէ» (Անդ, ԺԲ, 77) : Քրիստոնեյություն ընդունելուց հետո Տրդատ թաղափորը սահմանում է սրենք դուռակաւ հողերականներին վորոչ չափի հողաբաժիններ հանդերձ շինականներով հատկացնելու մասին (Անդ, ձժԹ., 423) : Սակայն այդ ամենը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, դիպվածական մոմենտին կոնկրետացած կարգադրություն էր, վոր, բոլորով ղեկավարական իշխանությունն անձնավորոյ թաղափորից, ստանում էր սրենքի նշանակություն, քանի նրա հեղինակը կենդանի չէր և իշխում էր :

Մենք միաժամանակ տեսանք, վոր նախարարական կազմն իր զարգացման պրոցեսում, այն է՝ վաղապույն Փետրալիզմի և ապա Արչակունյաց թագաւորության Փետրալիզմի առաջին յերկու ետապներում, վորոչապի ձեւավորված դոյություն ունէր յերկրի քաղաքական պայմաններում : Հետեւապես այդ պայմաններում դործող իրավունքը, իբրև Փետրալական, բոլորում էր այդ նախարարական կազմի էյությունից և, ամբողջովին հիմնված լինելով սովորութեական իրավունքի վրա, կարող էր դրավոր որենտդրության : Սակայն նախարարական կազմն իր զարգացման յերրորդ ետապում, քաղաքական իրադարձությունների ճնշման ներքո, ձեղքվածնէր ստանալով, կորցնում է վաղեմի ուժն ու ազդեցութունը, տեղի տալով հոգևոր Փետրալականության առաջ : նախարարական իրավունքը, թեև չի կորցնում իր սովորութեալ իրավական բնույթը, բայց յենթարկվում է վորոչ չափով յեկեղեցական Փետրալականությանը, համակերպվելով նրա դատական-իրավաբանական դործունեյությանը, ճանաչելով նրա որենտդրական իրավասությունը : Այս պարադոքսներում նախարարական իրավունքի նորմերը մասամբ ստանում են դրավոր արտահայտումն յեկեղեցական Փետրալների ձեռքով ու մտնում են վանոնական իրավունքի մեջ, մարմնանում են յեկե-

ղեցական ժողովների ու առանձին կաթողիկոսների կողմից հաստատված կանոնադրություններում, վորոնք նույնպես իրենց էյությամբ Փետրալական հասարակության իրավահայեցողության արգասիքներ էյին :

II. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԿԱՄ ԱՐԱԲԱ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՆ ԵՐԶԱՆ

1. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆ. — Միանգամայն փոխվում են քաղաքական-տնտեսական պայմանները Հայաստանում արաբական տիրապետության ժամանակ, յերբ առաջանում են խոշոր սոցիալական տեղաշարժեր : Արաբական արշավանքները վորոզեցին Հայաստանը 640 թվականից : Գրեթե կես դար տևող մարտական պայքարը Բյուզանդիայի ու արաբների միջև Հայաստանի տերիտորիան զրավելու շուրջը՝ վերջացավ արաբների հաղթանակով 698 թ., յերբ նրանք իրենց ձեռքը դրեցին ամբողջ Մեծ Հայքը : Հայաստանը զուրկ էր կենտրոնական ղեկավար իշխանությունից և արոհված էր գրեթե ինքնուրույն, ցիրուցան Փետրալական իշխանությունների, վորոնք իրարից անջատ մարանչում էյին նոր նվաճողների դեմ, ապավինած սոսկ իրենց սեփական զինվորական ուժերին և ամբոցներին : Ուստի արաբները դուրին կերպով կարողացան խորտակել նախարարների դիմագրությունը և զրավել ամբողջ յերկիրը : Այնուհետև Հայաստանը, դառնալով արաբական խալիֆատի հպատակ յերկիր, կառավարվում էր խալիֆի ներկայացուցիչ-տեղակալի միջոցով, վորը հայ մատենագրական աղբյուրներում սովորաբար կոչվում է վճարիկան, յերբեմն էլ՝ եմիր : Այդ տեղակալը նստում էր Դոփն մայրաքաղաքում, վոր այն ժամանակ խոշոր վաճառաչակ կենտրոն էր և դսնվում էր տարանցիկ առևտրական ճանապարհների հանդույցի վրա :

Արաբական նվաճողական արշավանքները հաղթանակորեն ծաղալվում էյին հանուն մահմեդական-խալիֆական կրոնի : Այդ կրոնն իրականում հանդիսանում էր արաբական հասարակության մեջ կատարվող սոցիալ-տնտեսական հեղադարձի մի վերնաշինք և միաժամանակ դառնում էր նորելուկ տիրապետող դատարարի ձեռքին մի հզոր զենք՝ շահադործման եքսպանսիայի համար : Արաբների վաչկատուն տահմային կազմակերպություններ

բում տակափին Մահմեդից առաջ տեղի ունեցող սոցիալական շերտավորումը հուժկու խթան և ստանում առևտրա-վաչխասուական կապիտալի զարգացումով, վոր Արարական թերակղզուց ձգտում էր գեպի այն ժամանակվա համաշխարհային շահաստանները՝ Միջերկրածովյան ավազանն ու Միջագետքը: Այդ սոցիալական տրոհման հետևանքով Ֆեոդալականացած տարրերն իրենց սնանապահական ու նորաստեղծ յերկրագործական տրնտեսութունների շահագործման ակտիվոր հագեցնելու համար ձևանարկում էին նոր յերկրների նվաճումների, նոր հողերի հափշտակման և միաժամանակ ճանապարհ բաց անում առևտրա-վաչխասուական կապիտալի առաջ: Այդ նվաճողական ձևանարկումները մի կողմից՝ հարստացնում էին Ֆեոդալների նյութական կարողութունը, իսկ մյուս կողմից՝ ժամանակավորապես հարթում էին արտատնտեսական ճնշման սրությունը շահագործվող արարական մասսաների մեջ, հնարավորություն տալով նրանց նույնպես քիչ թե շատ շահվելու սպասական ավարների փերանքներից:

Ահա այդ իրական նպատակներից էին բղխում Հայաստանի նվաճումն արարների ձևաքով և այն քաղաքականությունը, վոր վարում էին նրանք հպատակեցրած Հայաստանի նկատմամբ: **Յեթե** Սասանյան Պարսկաստանն, իր ֆեոդալական եքսպանսիայի ամբողջ ընթացքում և իր ազդեցությունը Հայաստանում ամբողջելու համար հնարավոր էր գտնում սրահանել նախարարական սիստեմը, ճանաչելով նախարարների վաղեմի արտոնյալ իրավունքները և ձյտելով կապել հայ Ֆեոդալ իշխաններին պարսկական արքունիքի ու ադմինիստրացիան հետ, ապա արարները հաշի էին անում նախարարներին այն չափով, ինչ չափով նրանք խոչընդոտ չէին հանդիսանում իրենց նվաճողական նպատակներին: Այս դեպքում արարները շատ հասարակ և կարուկ քաղաքականություն էին կիրառում: Քանի վոր միակ հողատերերը նախարարներն էին, վորոնք վախենալով, թե կզրկվեն իրենց հարստություններից, մեծ մասամբ թշնամաբար էին արամադրված դեպի նոր նվաճողները, ուստի վերջիններն այդպիսի անցանկալի նախարարներին ուղղակի վոչնչացնում էին Ֆիզիկապես և դավթում նրանց հողերը: Հայ⁵⁷ ու արար պատմագիրները⁵⁸ հազորդում են նախարարների մասաշայական

կոտորածների մասին արարական հրամանատարների ու եմիրների ձևաքով, ինչպես և նախարարական հողերը դրավելու և արարական գալթականներով բնակեցնելու մասին:

Այսպիսով, սկսած VII դարից՝ Հայաստանի շատ մասերում, ինչպես սրինակ՝ Դվինում, Նախիջևանում, Արձնում, Բերկրիում, Ալաթում, Կարինում (Երզրում), Մանաղկերտում և այլ խոչոր կենտրոններում և նույնիսկ այնպիսի անտոիկ նախարարական յերկրում, ինչպիսին էր Սյունիքը (ՍՕ., 15, 174): Հաստատվեցին արար Ֆեոդալներ, վորոնք իրենց ձևաքն էլին դեպի ահագին տարածությամբ նախարարական հողեր՝ պուղերով և չինականներով հանդերձ, նաև հիմնվեցին բազմաթիվ արարական դադութներ:

Սակայն արարների Ֆեոդալական եքսպանսիան չէր սահմանափակվում սոսկ հողերի գալթումներով՝ իրենց շահագործման տերիտորիական շրջանները լայնացնելու և յուրացնելի հավելյալ սրգյունքի քանակն ավելացնելու համար: Այդ եքսպանսիան նմանապես ձգտում էր հարստությունների կուտակման թե՛ գրամական սենտայի միջոցով, վորի խթանն էր հանդիսանում ներս յուժած առևտրա-վաչխասուական կապիտալը, և թե՛ պարբերաբար կատարվող պիշատիչ թայաններով:

Արարների նվաճումը չէր բերում հպատակեցրած Հայաստանում արտոգրության նոր յեղանակ: Թե՛ նվաճող արարները և թե՛ նվաճված Հայաստանը գանվում էին միեկուսին սոցիալտնտեսական ֆորմացիայի շրջանակներում, բայց զարգացման տարրեր ստոիժաններում: Տարբերությունը առևտրա-վաչխասուական կապիտալին էր, վոր մինչև այդ բացակայում էր Հայաստանում: Վերջինս մուտք էր դործում Հայաստան արար նրվոժողների հետից և տիրապետող բնատնտեսության մեջ ճանապարհ էր հարթում գրամական շրջանտեսության համար: Իրամական շրջանտեսությունը Հայաստանում դոյություն էր ունեցել դեռևս Աքեմենյանների ու Սելևկյանների զարաշրջաններում և մանափանդ Սասանյանների տիրապետության ժամանակ: Սակայն նա ապեցիկ դեր չէր խաղում ժողովրդական տնտեսության մեջ, վորովհետև Ֆեոդալական շահագործման ձևերում տիրում էր արդյունավճար սենտան, իսկ գրամական սենտան աննշան գործոն էր և սժանդակ նշանակություն ուներ:

Արարական նվաճումն իր հետ բերեց զբամական ունտա, վոր բնականաբար փողի ահազին պահանջ առաջացրեց շահագործվող մասսաների մեջ, վորոնք ստիպված էին մետաղյա դրամանիշներ ձեռք բերելու համար իրենց արտադրած արդասիքները շուկա հանել:

Արարական նվաճումների հետևանքով ստեղծված տնտեսական ու քաղաքական սլայմանները թեև անխախտ էին թողնում Հայաստանում արտադրության Փետղալական յեղանակը, բայց և այնպես մեծ տեղաշարժեր առաջացրին սոցիալական միջավայրում, մանավանդ հայ Փետղալական ազնվականության շարքերում, և կազմալուծեցին նախարարական ամբողջ սիստեմն ու կառուցքը:

Մենք վերը նշեցինք, վոր արաբ նվաճողները հողեր զավթելու և սղաքանկութեանը շահագործելու նպատակով դործադրում էին անցանկալի նախարարների Փիզիկական վոչնչացման և տոհմային կալվածատիրութեան իրավունքից նրանց զրկելու քաղաքականութունը: Մյուս կողմից՝ նույն արարները վորոշ չափով համբերատար էին այն նախարարների նկատմամբ, վորոնք ճանաչում էին նվաճողների իշխանութունը և համակերպվում էին նոր սլայմաններին: Այս նախարարներն, ողտվելով իրենց համար քիչ թե շատ նպաստավոր սլայմաններից, ձգտում էին ոգտագործել մոմենտը, կուտակելով հարստութուն և լայնացնելով Փետղալական կալվածքները՝ իրենց քաղաքական ուժի այդ հիմնական խարխիսները:

Այս պարազաններում աչքի ընկան և ուժեղացան յերեք նախարարական տոհմեր՝ Բագրատունի, Արծրունի և Մյունի: Սրանք ընդունակ յեղան կուտակելու հողային և դրամական հարստութուններ և այսպիսով դիտարկող դեր խաղալու այդ դարաշրջանի Հայաստանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքում, և սրանց ստիպված էին հաշի առնել արարները:

2. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ. — Բագրատունի նախարարութունը համարվում էր ամենահին ու ամենաանվանի տոհմերից մեկը: Նա վայելում էր առաջնակարգ պատիվ հայ պրբունիքում և ահազին քաղաքական ազդեցութուն ունեց յեկելում: Այս տոհմը մրցակից արտյան էր մի այլ ազդեցիկ ու անվանի նախարարական տոհմի՝ Մամիկոնյանների, վորոնք ժա-

ւանդարար իրենց ձեռքում էին պահում Հայաստանի ռազմական ուժերի սպարապետութունը: Նախարարների քաղաքական յերկպառակչական սլայքարում և թագավորական կենտրոնական իշխանութեան դեմ ուղղված հարատև կենտրոնախույս յելույթնում, նմանապես նախարարական խմբավորումների որինտացիաներում, հակառակորդ կուտակութուններն ընթանում էին մեկը՝ Մամիկոնյանների, իսկ մյուսները՝ ակզբներում Սասանյանների ժամանակ, Մյունիների, իսկ հետագայում Բագրատունիների հետ: Այս սլայքարներն առանձնապես շեշտակի արտահայտումն ստացան արաբական տիրապետութեան ժամանակ, յերբ նախարարական կառուցքը խոչոր ճեղքվածքներ ստանալով՝ քայքայման որհասական որեր էր ապրում:

Բագրատունիները ճարպիտեն կարողանում էին անվնաս դուրս դալ այդ սլայքարի բոլոր շրջաններում: Նրանք պահպանում էին իրենց տոհմային կալվածքների ամբողջութունը և լայնացնում նրանց սահմանները՝ յուրացնելով հակառակորդների հողերը: Սասանյանների ժամանակաշրջանում Բագրատունի տոհմից նույնիսկ յեղել են յերկու մարզպաններ (VIII դ. սկզբները)՝ Մամիկոնյան տոհմի մի քանի նախարարների մարզպանութունից հետո: Նմանապես արաբական դարաշրջանում, յերբ Հայաստանը ժամանակավորապես արարների ձեռքից ընկնում էր Բյուզանդիայի ձեռքը՝ բյուզանդական կայսրները նշանակում էին կուրուպալտներ Բագրատունի իշխաններից, ինչպես և արարները նրանց նշանակում էին վոստիկանի և նույնիսկ հայ զորքերի սպարապետի սլայտոններում: Այս նախարարական հարատև սլայքարում հետզհետե թուլանում էր Մամիկոնյանների դրութունը: Նրանց քաղաքական դերն ու նշանակութունն անցնում էր Բագրատունիներին: Մամիկոնյանները, վոր միշտ բյուզանդական կողմնակիցների պարադուլներն էին, պետք է վերջիվերջո զրկվեին իրենց ազդեցութունից Հայաստանում, վորովհետև այդ կողմնորոշումը, շնորհիվ Բյուզանդիոնի նենգ քաղաքականութեան, կորցնում էր իր նշանակութունը հայ Փետղալների միջավայրում և արաբական ժամանակաշրջանում իսպառ վարկարեկվեց: Այս սլայքարում Բագրատունիները վո՛չ միայն հարվածում էին Մամիկոնյանների քաղաքական ազդեցութեանը, այլև խորտակում նրանց սոցիալ-տնտեսական դիրքը:

Մամիկոնյանների զլխավորութեամբ արարների դեմ բարձրացած յերկու ապստամբութիւնները (771 և 859—885 թ. թ.) ճնշվեցին արարների ձեռքով Բագրատունի իշխանների գործակցութեամբ, վորոնք իբրև վարձահատուցումն ստացան Մամիկոնյանների տոհմային կալվածքների մեծ մասը: Մամիկոնյաններն այս դեպքերից հետո չքացան Հայաստանի քաղաքական ասպարեզից: Այդորինակ միջոցներով Բագրատունիները, հենվելով արարների բարեհաճ վերաբերմունքին իրենց հավատարիմ վասսալութեան համար, կարողանում լային հողեր յուրացնել նաև ուրիշ, ավելի թույլ նախարարներից, վորոնք մասնակցում էին տեղական ապստամբութիւններին:

Սակայն Բագրատունիները չէին սահմանափակվում միայն Փեոդալական իշխանների հողերի փովթումով: Այս ժամանակաշրջանում Բագրատունիները կարողացան կուտակել այնքան հարստութիւն, վոր սկսած VIII դ. յերկրորդ կեսից՝ ձեռք են բերում կալվածքներ, գնելով այլ Փեոդալ իշխաններից⁵⁹: Աչոտ Բագրատունին, վոր հայտնի յեր Մսակեր մականունով, գնում է անվանի ու նշանավոր կամսարականներից նրանց չմբողջ տոհմային կալվածքը՝ Արշարունիքն ու Շիրակը⁶⁰: Վերջինում գտնվում եր Անի ամրոցը, վոր հետագայում դարձավ Բագրատունի թագավորների մայրաքաղաք (սկսած X դ. յերկրորդ կեսից) և խոշորագույն առևտրական կենտրոն: Այս հանդամանքը վկայում է, վոր Փեոդալները զերծ չէին մնացել առևտրավաչխառուական կապիտալի ազդեցութիւններից և նույնիսկ իրենք ներգրավվել էին կալվածական հողերի առուծախի գործարքների և դրամական կուտակման շրջանակների մեջ: Այսպիսով, արարական տիրապետութեան դարաշրջանում Փեոդալական եքսպանսիայի դարգացմանը ծառայում էին վո՛չ միայն հողերի սեփականացումը բռնի յուրացման կամ ընծայման միջոցներով, այլև, շնորհիվ առևտրավաչխառուական կապիտալի ներգործութեան, կալվածքների գնումները: Այս հանգամանքը խթան եր հանդիսանում հողերի մոբիլիզացիային և հնարավորութիւն ընձեռում անտեսապես ուժեղ Փեոդալներին՝ կալվածական հողերի հավաքումով ու լայնացումով իրենց ձեռքում հսկայական հողային հարստութիւններ կենտրոնացնել:

Դրամական շրջանառութիւնը վճռական նշանակութիւն ունեցավ Բագրատունիների, ինչպես և այլ խոշոր Փեոդալների հարստութիւնների կուտակման գործում: Հարստութեան առաջին աղբյուրը հանդիսացավ արարների Փինանսական քաղաքականութեամբ Հայաստանում հաստատված դրամական ռենտան: Յեթե այնուամենայնիվ շարունակում եր մասամբ գոյութիւն պահպանել նաև արդյունավճար ռենտան, վոր բացառապես անցնում եր տեղական Փեոդալների ձեռքը, ապա վերջինները կարող էին այդ ստացած արդյունքների ավելցուկներն իրացնել իբրև ապրանք, մանավանդ, վոր այդ ժամանակաշրջանում վերստին վերականգնվեց Հայաստանի տրանզիտային առևտուրը, վորն արարական նվաճման առաջին դարում խափանվել եր շնորհիվ անդադրում ռազմական գործողութիւնների Բյուզանդիայի ու արարների միջև, ինչպես և տեղական նախարարների ապստամբութիւնների հետևանքով:

Բագրատունիներն իրենց հողերի հարածուն լայնացումով մի կողմից՝ ծավալում էին Փեոդալական շահագործման ասպարեզը, դուրս քաշելով ռենտան իսկական արտադրողների ստվարացող մասսայից, իսկ մյուս կողմից՝ տեր էին դառնում մի տերիտորիայի, վորտեղ անցնում եր հնուց ի վեր տրոբված տարանցիկ առևտրական ճանապարհը: Այդ ճանապարհն առևտրական հարաբերութիւնների վերականգնումով ու աշխուժացումով դառնում եր Փեոդալական յեկամտի անսպառ աղբյուր՝ անցնող կարավաններից մաքսային հարկեր և այլ տուրքեր կորզելու համար: Հիրավի, Բագրատունիների տնտեսական վերելքն և ընդամին քաղաքական ուժեղացումը սերտորեն կապված են Հայաստանի տրանզիտային առևտրական ճանապարհի աշխուժացման հետ: Այդ ճանապարհի վերականգնումով նորից կենդանացավ Դովինի, Նախիջևանի ու այլ քաղաքների առևտրական նշանակութիւնը, և Բագրատունիների կալվածական հողերի վրա առաջացան առևտրական նոր քաղաքներ, ինչպես Անին, Ղարսը, Արծն:

Նույնպիսի յերևույթ ենք նկատում նաև Հայաստանի հարավում Արծրունի նախարարական տոհմի, ինչպես և հյուսիսում՝ Սյունյաց նախարարական տոհմի պատմութեան մեջ: Արծրունիներն, ոգտագործելով արարների հովանավորութիւնը, կարողա-

ցան նույնպես լայնացնել իրենց կալվածքները, մասամբ զարթե-
լով, մասամբ էլ գնելով թուլացած և հյուժված նախարարներից
նրանց տոհմային հողերը: Արծրունիների տնտեսական ու քաղա-
քական վերելքին նպաստում էր նաև այն կարևոր հանգամանքը,
վոր նրանց տերիտորիայով էր անցնում տրանզիտային առևտրա-
կան ճանապարհի հարավային ճյուղը, վորտեղ գտնվում էին
այնպիսի խոշոր առևտրական կետեր, ինչպես Վան, Բերկրի,
Արճեշ, Մանազկերտ, Բաղեշ (Բիթլիս) և այլն:

Այսպիսով, IX դարի շեմքին Հայաստանում բարձրացել էին
Բաղրատունի, Արծրունի և Սյունի խոշոր ֆեոդալները, վորոնք
ընդունակ յեղան իրենց ձեռքում կենտրոնացնել լայնածավալ հո-
դային տարածություններ և քաղաքական կշիռ վայելել արաբնե-
րի ու Բյուզանդիայի առաջ: Փաստորեն այդ ժամանակ ամբողջ
Հայաստանը վազմված էր յերեք ուժեղ ֆեոդալական տերիտո-
րիաներից, վորոնց տերերն իրենց արդեն կոչում էին վո՛չ թե
նախարար, այլ իշխան, և վորոնք վասսալական կախումն ունե-
ցին արաբական խալիֆատից:

Բաժանելով իրենց միջև տնտեսական շահերի ու քաղաքա-
կան ազդեցության շրջանակները, այդ ֆեոդալական իշխանու-
թյունները, մանավանդ Բաղրատունիներն ու Արծրունիները,
այնուհանդերձ շարունակում էին փոխադարձ հակառակություն
ու մրցակցություն՝ տերիտորիական եքսպանսիայի ու քաղաքա-
կան իշխանության շուրջը: Այդ պայքարում դարձյալ Բաղրա-
տունիներն էին հաղթանակողը: IX դարի յերկրորդ կեսին
Աշոտ Բաղրատունին, իր գերագույն սյուզերենի՝ խալիֆի
մաճայնությամբ, հայտարարեց իրեն «իշխանաց իշխան» և ապա
հետագայում (885 թ.) «Թագավոր հայոց»: Առաջացավ Բաղ-
րատունյաց Թագավորությունը, վոր ընդգրկում էր Հայաստանի
հյուսիս-արևմտյան մասը: Հետևելով Բաղրատունիներին, X
դարի սկզբում (908 թ.) Արծրունիները նույնպես իրենց կոչում
էին թագավոր, վորոնց իշխանության տերիտորիան կազմում էր
Հայաստանի հարավային մասը՝ Վասպուրականը (Վանա ծովի
շրջապատ տարածությունը): Վերջապես X դարի յերկրորդ կեսին
(978 թ.) ասպարեզ յեկավ նաև Սյունյաց Թագավորությունը,
Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում:

3. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.— Բյուզանդիոնը,
վոր IX դարի յերկրորդ կեսից սկսեց նորից ուժեղանալ, կաս-
կածով ու անհանդատություններ էր նայում Հայաստանի քաղաքա-
կան վերածնության ու իր սահմաններին կից Բաղրատունյաց և
ապա Արծրունյաց Թագավորությունների յերևան դալու վրա:
Բյուզանդիոնն, ողտվելով խալիֆատի թուլանալու ու քայքայ-
ման հարմար մոմենտից, սկսեց ազդեասիվ քայլեր ձեռնարկել
խալիֆատի Հայաստանի սահմանների վրա և մի քանի խոշոր
հաղթանակներ տարավ արաբական զորքերի հետ ունեցած պա-
տերազմներում: Չնայած, վոր Հայաստանն ողակված էր բյու-
զանդական ու արաբական պետությունների քաղաքականության
չրջանակներով և յենթակա նրանց ինտրիգներին, Բաղրատունի
թագավորները կարողանում էին չեզոքություն պահպանել, մը-
նալով խալիֆատի հավատարիմ վասսալներ, և միաժամանակ
բարեկամական հարաբերություններ վարել Բյուզանդիոնի հետ:
Ծնորհիվ այդ հանգամանքի՝ Հայաստանում X դարի ամբողջ
ընթացքում տիրում էր խաղաղություն, վոր նպաստում էր մի-
ջազգային տրանզիտային առևտրի ծաղկմանն ու յերկրի տնտե-
սական վերելքին: Այդ միջազգային առևտրի հայկական ուղինե-
րի վրա գտնվող քաղաքների շարքում առանձնապես մեծ նշանա-
կություն ստացավ Անին, վորպես ամուր բերդ և խոշոր առեվ-
տրական կենտրոն, ուր Բաղրատունիները տեղափոխեցին X
դարի յերկրորդ կեսին իրենց նստավայրը, վորով Անին դարձավ
Հայաստանի մայրաքաղաք:

Բյուզանդիոնն, ինչպես արդեն նշել ենք, իր քաղաքական
կայունության նպատակներով Առաջավոր Ասիայում և իր մի-
ջազգային առևտրական հարաբերությունների շահերից դուրված՝
միշտ ձգտում էր տիրել Հայաստանին: Յերբ արաբական հակա-
յական պետությունն սկսեց թուլանալ և կազմալուծվել կենտրո-
նախույս եմիրների անջատողական տենդենցների հետևանքով,
Բյուզանդիոնը միանգամայն փոխեց իր հարկադրված խաղաղ
քաղաքականությունը Հայաստանի վերաբերմամբ: Նա վերսկսեց
իր սովորական խարդավանական քաղաքականությունը և, հրա-
հրելով տեղական ֆեոդալներին մեջ կենտրոնախույս ձգտումներն
ընդդեմ Բաղրատունի և Արծրունի թագավորների և նյութելով

ներքին պառակտումներ, ձեռնարկեց ազրեստիվ քայլերի՝ ամբողջ Հայաստանը Բյուզանդական կայսրութեանը միացնելու նպատակով: Արարական խալիֆատը, վոր ապրում էր իր հսկայական պետութեան քաղաքական քայքայման պրոցեսը, անզոր էր դեմադրավելու Բյուզանդիոնի նվաճողական առաջխաղացմանը: Յեւ ահա Բազրատունիների թագավորութիւնն և սրա մայրաքաղաք Անին, ինչպես և Արծրունիների թագավորութիւնը (Վասպուրականը) XI դարի առաջին կեսին ընկան Բյուզանդիոնի ձեռքը: Հայաստանի Ֆեոդալ ազնվականութեան մեծ մասը նվաճված յերկրից տեղահան յեղավ ու վերաբնակութեան հաստատեց Փոքր Ասիայում, Բալկաններում և Կիլիկիայում, վորով վերջ տրվեց նախարարական տոհմերի մնացորդների գոյութեանը Հայաստանում:

Նախարարական կառուցքի տապալումն՝ Հայաստանում բնավ չէր նշանակում Ֆեոդալականութեան քայքայումն կամ անկումն, վորն, իբրև սոցիալ-տնտեսական Փորձացիա, դեռ շարունակում էր իր գոյութիւնը: Նախարարական կառուցքը, ինչպես արդեն վերը շեշտել ենք, հանդիսանում էր սոսկ Հայաստանի Ֆեոդալիզմի յուրահատուկ քաղաքական ձևավորումն նրա պատմական զարգացման վորոշ ետապում՝ Արշակունյաց դարաշրջանում: Արարական տիրապետութեան դարերում նախարարական Ֆեոդալիզմը, հետեզհետև կորցնելով իր հնավանդ բնորոշ դժերը, վերասերվում էր նոր ձևերի, անխախտ պահպանելով արտադրութեան Ֆեոդալական յեղանակը: Այդ նոր ձևերում հին պատմական նախարարական տոհմերի վորոշ մասի անեյացումով՝ ասպարեզ էլին յեկել նոր Ֆեոդալներ արար նվաճողներից, ինչպես և մի քանի ուժեղացած հայ նախարարական դինաստիաներից: Վերջինները կարողացան իրենց ձեռքում կենտրոնացնել ահադին տերիտորիաներ և միաժամանակ առևտրա-վաճառուական կապիտալի հորձանքներում թաղեցին հողային ազնվականութեան տոհմային տրադիցիաները:

Յեթե նախարարական սիստեմը ներծծել էր իրանական կուլտուրայի տարրեր և սոցիալ-կենցաղային տեսակետից վորոշ չափով իրանացել էր, ապա արարական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, այդ կառուցքի քայքայման հետ, Հայաստանի Ֆեոդալիզմը յենթակա յեր արարացման ազդեցութեան: Այդ ա-

րարացումն, արտահայտվում էր վոր՛չ միայն Ֆեոդալական դասակարգի եթնիկ բաղադրութեամբ, վորի մեջ թափանցել էլին մուսուլմանական շերտեր, վոր՛չ միայն յերկրի քաղաքական կենտրոնացիայով, այլև Ֆեոդալական շահագործման ձևով, վորտեղ տիրապետում էր զրամական սենատն: Դրանով պետք է բացատրել բազմաթիվ արարական տերմինների ու անունների մուտքը քաղաքացիական շրջանառութեան ու իրավաբանական նորմերի, հարկային ու զրամական սիստեմի, պետական-վարչական հիմնարկների ու Ֆեոդալական ստոիճանների բնագագաններում: Այդ տերմինները մասամբ զուրա մղեցին իրանական անուններն և պահպանվեցին դրեթև մինչև վերջին ժամանակները: Ահա այս բյուզանդա-արարական շրջանումն էլին գարգանում այն նախադրյալները, վորոնք մի կողմից՝ վազալ տվին հայ իրավունքի վրավոր հորինման կամ հայերեն որենսագրքերի անհրաժեշտութիւնը, իսկ մյուս կողմից՝ խթան հանդիսացան ոտար սրենքների սեցկացիայի:

4. ԳՈՐԾՈՂ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆ ՈՒ ՈՐԵՆՔՆԵՐԸ. — Նախարարական իրավունքը, վոր զործում էր Արշակունյաց թագավորութեան և սրա անկումից հետո նաև Սասանյան Հայաստանում, այնպիսի իրավաբանական նորմերի կոմպլեքս էր, վորոնք կարգավորում էլին հասարակական-իրավական հարաբերութիւնները նախարարական սիստեմի վրա կառուցված Ֆեոդալական պետականութեան մեջ: Սակայն արարների նվաճողական քաղաքականութեան հետևանքով նախարարական սիստեմը քայքայվեց ու խորտակվեց, ուստի նախարարական իրավունքն էլ բոլորովին կորցրեց իր նշանակութիւնը: Նա վերացավ, տեղի տալով Ֆեոդալական հարաբերութիւնները կարգավորող այնպիսի նորմերի, վորոնք համապատասխանում էլին արարական տիրապետութեան շրջանում վերափոխվող ու կազմավորվող պետական-հասարակական կառուցքին, սոցիալ-տնտեսական պայմաններին: Արարներն իրենց հետ բերին Շարիաթը, մահմեդական սրենքների կողմէսը, վորը Հայաստանում կիրառվող նրանց քաղաքականութեան մեջ հակադրվում էր հայկական իրավունքին, մասնավորապես նախարարական իրավունքի վերջին մնացորդներին: Շարիաթն ունեցավ իր ազդեցութիւնն ամբողջ յերկրի վարչա-պետական քաղաքացիական և մասնավանդ Ֆինանսական իրավունքների բնագագանում

ուում: Այդ սպիտակաթիւնն այնքան խորն էր, վոր նրա առկա-
յությունը տակաւին նշմարում ենք միջնադարյան Հայաստանի
քաղաքացիական շրջանառութեան մեջ, ստալեկայես հարկային
սխառեմի տերմիններում:

Շարխաթր մահակեական սրենքների գրավոր ժողովածու յի,
իսկ նրան հակադիր հայ իրավունքը մինչ այլ չունի գրավոր
հորինումք: Նախորդ նախարարական իրավունքն ամբողջովին
բազկացած էր սովորութեան-իրավական նորմերից, վորոնք զբի չե-
լին սանձած ու չեյին վերածված սրենսզբի, էլ չենք ասում՝ կողի-
Ֆիկցիայի: Միայն յեկեղեցական ժողովների կանոններն էյին,
վորոնք, գրված լինելով, կարողացել էյին ամփոփել իրենց մեջ
մասամբ նաև նախարարական իրավունքի նորմերը: Ուստի կո-
րիք էր պատգամ Հայաստանում Շարխաթին հակադրել տեղա-
կան սպիտակաթիւն մի սրենսզբի, զբի սանձած հայ սրենքների ժո-
ղովածու, թերևս հայկական կողեքս:

Այն ժամանակվա Հայաստանի քաղաքական-հասարակական
կյանքում, գաստ-իրավարանական ասպարեզում, յերբ բացա-
կայում էր հայ պետականութեան, կենտրոնացած ազգային աշ-
խարհիկ իշխանութեան, ազգեցիկ գործոն էր հանդիսանում և
նույնիսկ արարների ստաջ ներկայացուցչական նշանակութեան
էր ստացել հայ յեկեղեցական դասը: Սա յեր, վոր ձեռնամուխ
յեղավ ծածկելու այն մեծ բացը, վոր նկատվում էր հայ իրա-
վունքի բնագավառում վորոշ սրենսզբի կամ ժողովածուի բա-
ցակայումով: Ահա VIII դարում սեպի յե սրենում մի կողի-
Ֆիկցիայի, վորք, յեկեղեցական հիերարխիայի գործ լինելով,
ի հարկե, հյուսվում է յեկեղեցական ժողովների կանոնադրու-
թյուններից և այսպիսով կազմվում է կանոնադրեքը:

Սակայն սուտարա-վաշխատուական կապիտալի մուտքը և
մի առժամանակ խտրանկամ տրանզիտային առևտրի նոր վերա-
կանդնումը Հայաստանում՝ մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ հս-
ղերի մորիխոյացիան և սրան հարակից Ֆեոդալական կալվածք-
ների կենտրոնացումը մի քանի ուժեղացած իշխանների ձեռքում
նախապատրաստում են ներքուստ հայ քաղաքական իշխանու-
թյան վերածնութեանը, վոր, ինչպես տեսանք, իրականանում է
ստաջին հերթին Բագրատունյաց թագավորութեան հիմնադրու-
մով (887—1045 թ. թ.): Այս նոր պետութեան, հանձին վերա-

կանգնած Ֆեոդալական տիրապետող դասակարգի՝ Բագրատունի
թագավորների զլխավորութեամբ, ներծծել էր արարական կուլ-
տուրայի տարրեր և ստիպված էր ղեկավարվել վորոշ չափով,
մանավանդ Ֆինանսա-հարկային ու վարչական բյուրոկրատիայում,
Շարխաթի նորմերով: Բագրատունյաց թագավորութեանն էր
քաղաքական ղերքերն ամբացնելու և Ֆեոդալական արտադրու-
թյան յեղանակն առավելապես իր շահերին ծառայեցնելու հա-
մար պետք էր գլուծ վերականգնել նաև հայ իրավունքն, ար-
ձանացնելով այն գրավոր սրենքներով, ունենալով իր ձեռքի
տակ Շարխաթին հակադիր աշխարհիկ սրենսզբեր: Իսկ հայ-
կական առաջին կողիՖիկցիայի արդյունք հայ կանոնագիրքը
չէր համապատասխանում Բագրատունյաց թագավորութեան սո-
ցիալ-անտեսական պայմաններին, չէր բավարարում արդեն սպ-
իտանութեան ձեռք բերած աշխարհիկ Ֆեոդալականութեան չա-
հերին: Յեկ ահա Բագրատունյաց Հայաստանում, ուր միջնադ-
արյան տրանզիտային առևտրի ծաղկումով խաչածեղում էյին
Բյուզանդիայի ու ամբողջ Միջագետքի առևտրական հարաբե-
րութեանները, մուտք են գործում ստար սրենսզբեր նաև այլ
ձանապարհներով, թերևս այլ առևտրականների ձեռքով, վո-
րոնք շահագրգռված էյին իրենց իրավունքները պաշտպանել
գրավոր սրենքներով: Այս յեղանակով կարող էյին յերևալ Հա-
յաստանում Ասորա-Հուստիսական Դատաստանադրեքը Սիրիայից
և Ecloga-ն՝ բնորոշված քաղվածքներով՝ Բյուզանդիայից: Այս ո-
րենսզբերի սեղեպցիան Հայաստանում, յեթե չէր կատարվել
Բագրատունյաց պետական իշխանութեան միջոցով, այսպիսի
տարվել էր սովորութի կարողով, վոր ավելի քան հավանական է:

Վոր բյուզանդական իրավունքի, մանավանդ պետական
վարչական իրավունքի մուտքն յեղել է այս շրջանում, մարա-
մանդ Բագրատունյաց թագավորութեան որով, այդ բացահայտ
և բյուզանդական տերմիններից, վորոնք յուրացվում էյին հայ
և բյուզանդական կողմից: Այն ժամանակվա հայ պատմա-
ֆեոդալ իշխանների կողմից: Այն ժամանակվա հայ պատմա-
գրական հուշարձաններում և վիճակն արձանագրութեաննե-
րում, սկսած VII դարի յերկրորդ կեսից, հանդիպում ենք վար-
չական-պետական տերմինների, ինչպես են՝ պատրիկ, կառա-
պան, կուրապալատ, հյուպատոս, ապոհիպատ, մագիստրոս,
ախտիպատ, վեստես, դուկ. հարկեր՝ պախտ, ագագրիս (ՎՏ, 48
ախտիպատ, վեստես, դուկ. հարկեր՝ պախտ, ագագրիս)

2, 3, 14, 16, 17, 20, 22, 23, 27 և այլն) նամոս՝ որենք և այլն: Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում հայ սրբապետականությունն արդեն հետամուտ եր գրավոր կերպով արձանագրելու իր որենքները, կիրարկվող իրավունքը: Այդ վկայում են մի քանի փաստեր:

Բագրատունի թագավորները, սովորաբար, իրենց որինական կարգավորությունները՝ վորոչ: Տարկերի վերացման կամ թեթևացման մասին, հաստատում էին վիճակահ, արձանագրություններով (ՎՏ, Եջ 9, 10, 13), վորոնք մատամբ հասել են մեզ: Ստեփան Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մեջ էլ գտնում ենք որենքներ, վորոնք բխում են Բագրատունյաց շրջանից, վորը մի-յերկու դար առաջ և յեղել Մխիթար Գոշից: Հետևապես, այդ տակավին վոչ այնքան յերկարատև ժամանակամիջոցում Բագրատունյաց որենքները չեյին մոռացվիլ ու պահպանվել էյին գրավոր կամ բանավոր կերպով, քանի վոր Մխիթար Գոշը կարողացել է այն մտցնել իր Դատաստանագրքի մեջ: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի այլ որենքները վերաբերում են Հայաստանի պետական-վարչական, մատամբ էլ քաղաքացիական իրավունքին: Հայտնի յե, վոր Մխիթար Գոշի ժամանակ, XII դարում, Արևելյան Հայաստանում գոյություն ունեցող հայկական պետականություն, հետևապես պետական-վարչական իրավունքը, վոր շարահյուսված է Դատաստանագրքի յերկրորդ՝ «Աշխարհական որենք» խորագրով՝ մասի առաջին գլխում, Մխիթար Գոշը ջեր կարող քաղել իր ժամանակակից իրականությունից, յերբ այդպիսի որենքներ այլևս կիրատումն ունեյին, այլ քաղել և անցյալից մնացած ու պահպանված հիշատակումներից, նախորդ հայ պետականությունից, վոր Բագրատունյաց թագավորությունն էր:

Վերահիշյալ Ա. գլխի կրում և «Յագաղս դատաստանաց թագավորաց» խորագրերը, վոր, ինչպես ճիշտ նկատում է Յոզեֆ Կարտեր (ZVR. XIX 2/3 Heft. s. 330), չի վերաբերում այլ հողվածի բովանդակությունը, այլ Մխիթար Գոշն ի նկատի յե ունեցել այդտեղ որենքներ-հեղինակին, այսինքն հայ թագավորներին, վորոնք որինադրել են այդ հողվածում մեջ բերված իրավաբանական նորմերը: Այդ բովանդակին յերկար ու մանրամասն Ա. հողվածը շարահյուսված է վորպես մի շարք իրավաբանական նորմերի կոմպլեքս, մի ամբողջացրած իրավունք, վոր

պարունակում է զանազան իրավական հարցեր՝ թագավորի իշխանություն, թագավորական ժառանգություն, թագավորական դատաստանի, Ֆեոդալական հողատիրություն, բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, պատերազմի ու ավարառման, հարկերի, դրամների, կոռ ու բեկարի, քրեյական հանցանքների մասին: Հիշյալ հողվածում Մխիթար Գոշը քանիցս կրկնում է, թե այդ իրավաբանական նորմերը սահմանված են հետևությունս «առաջին թագավորներին», այսինքն Արչակունյաց ժամանակ գոյություն ունեցող որենքների. «որպէս և զայս սովորութիւն կալան առաջինք թագաւորք»⁶¹ (Եջ 304), «զի և կարգ առաջնոցն է մերոց թագաւորացն այդոքիկ»⁶² (Եջ 318):

Հետևապես, Մխիթար Գոշը «առաջին թագաւորներին», այն է՝ Արչակունիներին, հակադրում է իր Ա. հողվածում «յերկրորդ թագաւորներին», վորոնք, ի հարկե, Բագրատունիներն էյին: Այս պարագան վկայում է, վոր Բագրատունյաց թագավորներն իրենց պետական ու վարչական սիստեմը սահմանադրելիս՝ ձգտել են վերականգնել հայ առաջին թագավորության, Արչակունյաց պետության, իրավական կարգերը, Ֆեոդալական իրավունքի սովորույթներն ու նորմերը: Ամենայն հավանականությամբ Բագրատունյաց թագավորության այդ որենքները կազմված են յեղել գրավոր ժողովածուի ձևով և այդ ժողովածուի բովանդակությունն ամբողջովին մտել է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի II մասի Ա. հողվածի մեջ, ուստի և սա կոչվում է «Յագաղս դատաստանաց թագաւորաց»:

Այսպիսով, Հայաստանի պատմության բյուզանդա-արաբական շրջանը, մասնավորապես Բագրատունյաց թագավորությունն իր տնտեսական վերելքով, առևտրա-վաշխառուական կապիտալիզացիայով և կուլտուրական շինարարությամբ՝ անհրաժեշտորեն առաջ է մղել հայ իրավունքի զարգացումն հենց այս դարերից: Այդ իրավունքն իր նորմերով դալիս եր կարգավորելու Հայաստանի այդ դարերի սոցիալ-քաղաքական կառուցքը, վորտեղ մի կողմից՝ յեկեղեցական Ֆեոդալիզմը հանդես եր դալիս իր դիրքերն ամրացնելու համար կանոնական կողմիցիկացիայով, իսկ մյուս կողմից՝ աշխարհիկ Ֆեոդալիզմը, հատկապես Բագրատունի թագավորությունը, վերականգնում եր իր դերն ու ազդեցությունն ոտար որենքների ռեցեպցիայով:

Այս ժամանակաշրջանը Հայաստանի պատմութեան մեջ աչքի յե ընկնում քաղաքական տեսակետից նրանով, վոր յերկիրը դարձել էր թյուրք-մոնղոլական անվերջ արշավանքների մրրկածուսի ասպարեզ: Արևելյան Ասիայի խորքերից դուրս յեկած նվաճողները գիշատիչ շահագործման նոր տերիտորիա ձեռք բերելու նպատակով՝ հրով և սրով հաստատում էին իրենց իշխանութիւնն այստեղ, վորն այնուհետև ստիպված էին լինում զիջելու հաջորդ, ավելի ուժեղ տիրապետողներին: Մի շարք դարերի ընթացքում իրար հաջորդում էին և փոփոխվում յերկրի նվաճողները: Այդ պարբերական, տաղնապալի իրադարձութիւնների միջոցառում Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը մերթ ընկզմվում էր անկման մեջ, մերթ վերականգնվում վերելքի ուղիներով: Տեղի էին ունենում Փետղալական կառուցքի նոր շրջադարձեր և փոփոխվում էր տիրապետող դասակարգերի դիրքը: Այդ ամենը յուրահատուկ ձևով արտահայտվում էր եթնիկ բազմազանութեան ու քաղաքական հարաբերութիւնների մեջ: Այս յերկարատև դարաշրջանում նկատում ենք յերեք բնորոշ ու գլխավոր ժամանակաշրջաններ:

1. ՍԵԼՁՈՒԿՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.—Սելջուկներն իրենց նվաճողական արշավանքների ճանապարհին հանդիպեցին ընդարմացած ու քաղաքականապես կազմալուծված Հայաստանին, վորին 1048 թ. տիրեցին առանց դժվարութեան, ուղեկցելով իրենց արշավանքը սոսկալի ավերածութեամբ, արյունհեղութեամբ, գերեվարութեամբ ու ավարառութեամբ: Այդ ժամանակ Հայաստանը՝ արարական խալիֆատի քայքայման հետևանքով, նմանապես Բագրատունյաց ու Արծրունյաց թագավորութիւնների անկումով՝ ամբողջովին գտնվում էր Բյուզանդիոնի ձեռքում: Սելջուկների արշավանքի նախորդակին, բյուզանդական քաղաքականութեան շնորհիվ, Փետղալական Հայաստանում մնացել էին նախկին նախարարութիւնների խզուկ բեկորները, ինչպես որինակ, Բագրատունիները՝ Զորագետում, Աբասյանները (Բագրատունի տոհմի մի ճյուղը) Կարսում, Սյունիները՝ Ղափանում, Ռշտունիները, Մամիկոնյանները՝ Մասունում, Պահլավունիները՝ Շիրակում, վորտեղ Անի քաղաքը գտնվում էր

Բյուզանդիայի անմիջական իշխանութեան ներքո, և այլ մանր-մունր աննշան Փետղալներ: Այդ բոլոր Հայ Փետղալական կալվածքները, ցիրուցան, ողակված էին մուսուլման Փետղալների զանգվածով և վո՛չ մի իրական ուժ, վո՛չ մի քաղաքական նշանակութիւն չունեցին:

Բյուզանդիոնը, վորի վրա յեր ընկած Հայաստանի պաշտպանութիւնը, վորպես նրա տիրապետողի, վո՛չ մի լուրջ միջոցի չձեռնարկեց սելջուկների ներխուժման դեմ, այլ ինքն էլ հետ յենթարկվեց նրանց հարվածներին: Սելջուկները գրավեցին Փոքր Ասիայի մեծ մասը, վոր Բյուզանդիոնի տերիտորիան էր կազմում, և կանգ առան Կ. Պոլսի շեմքին (1086 թ.): Այսպիսով, Հայաստանն ընկավ Արարական խալիֆատի ավերակների վրա բարձրացած Սելջուկյան տիրապետութեան տակ, վոր տարածվում էր Միջերկրական ծովից մինչև Չինաստան, Անդրկովկասից մինչև Յեմեն:

Սելջուկների սոցիալ-տնտեսական հասարակարգը դեռ բավարար չափով ուսումնասիրված և լուսաբանված չէ: Անտաբակույս, սելջուկներն իրենց ձեռնարկած արշավանքների մոմենտին ներկայացնում էին դասակարգայնորեն շերտավորված հասարակութիւն, վաչկատուն Փետղալիզմի հիմքերի վրա, վոր կենտրոնացվել էր Միջին Ասիայի թյուրքական ցեղերից: Սելջուկների նվաճողական յելույթի մղիչ գործոնն, ինչպես և նախորդ արարներինը, Փետղալական եքսպանսիան էր: Դա հնարավորութիւն էր տալիս զավթելու լայնածավալ հողեր, վորոնք անհրաժեշտ էին իբրև արոտատեղիներ՝ նվաճողների վաչկատուն մասի համար և իբրև մշակույթային կալվածքներ՝ նրանց նստակյաց մասի համար: Հողային հարստութիւնների կուտակման հետ միասին տեղի յեր ունենում նաև հարստութեան կուտակումն՝ նվաճված յերկրների անխնա ավարառման, գերեվարութեան ու հարկահանման միջոցով: Ի հարկե, այս գիշատիչ շահագործումն ոգուտ էր բերում Փետղալ դասակարգին վո՛չ միայն իբրև սեփական կուտակման աղբյուր, այլև իբրև միջոց, վորով նա բթացնում էր իրեն յենթակա թյուրք շահագործող մասաների ներհակ տրամադրութիւնները, մասն հանելով նրանց ռազմական ավարից:

Սելջուկների նվաճումը չէր բերում իր հետ արտադրութեան

վորակ նոր յեղանակ: Ընդհակառակն, այդ նվաճումը, բղխելով նվաճած յերկրներէ Համեմատութեամբ զարգացման ստոր աստիճանի վրա կանգնած վաչկատուններից, վոչնչացնում եր տեղական արտադրողական ուժերը, քայքայում եր բովանդակ ժողովրդական տնտեսութունը: Յերբ արդեն անցավ նվաճման առաջին հրոսն, և սելջուկները հաստատեցին իրենց իշխանութունը նվաճած յերկրներում, նրանք սկսեցին յուրացնել նվաճվածների արտադրութեան յեղանակը, ներծծվելով տեղական բնակչութեան զանգվածների մեջ: Այդ տեղի ունեցավ առանձնապէս Սելջուկյան Մելիք-Շահի (1072—1092 թ. թ.) թագավորութեան ժամանակ:

Սակայն Մելիք-Շահի մահից հետո հսկա Սելջուկյան պետութունը ճեղքվածներ տվեց: Ծայր առան դինաստիական գծտութուններ, վորոնք կազմալուծուծ եյին ահագին պետութունը: Քոչոր սելջուկ Ֆեոդալները, վորոնք, իբրև կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչներ, նստած եյին հպատակ յերկրներում, անջատվում եյին կենտրոնից և իրենց հայտարարում կառավարած յերկրների անկախ իշխաններ: Ամբողջ Հայաստանում առաջացան մի քանի խոչոր անկախ Ֆեոդալական իշխանութուններ՝ եմիրութիւններ: Սրանք կենտրոնացել եյին հինավուրց հայտնի վաճառաչ քաղաքների շուրջը, ինչպիսիք են Իվինը, Անին (Շեղդատյաններ), Սերաստիան (Դոնիշմանյաններ), Մերզինը և Հիսնկեյֆը կամ Մծբինը (Որթոկյաններ), Մանազկերտն ու Ուլաթը (Շահ-Արմեններ և այնուհետև Եյուրյաններ), Կարինն ու Կարսը (Սալգուկներ) և այլն: Այդ մուսուլման Ֆեոդալական ծովում, վորպէս ցաք ու ցրիվ կղզիներ, շարունակում եյին իրենց գոյութունը նախորդ նախարարական տոհմերի վերջին մնացուկները, տնտեսապէս թուլակազմ և քաղաքականապէս անզոր հայ Ֆեոդալները:

Ինքնուրույն թյուրք Ֆեոդալական իշխանութունների գոյացումը խոչոր առևտրական կենտրոնների շուրջը՝ վկայում և, վոր առևտրա-վաչխառուական կապիտալը պահպանում եր իր կենսունակութունը, չնայած յերկրի համատարած ավերմանը: Յեթե արարական նվաճողական առաջխաղացմանը հետևում եր առևտրական կապիտալը, վոր մուտք եր գործել նաև Հայաստան, ապա սելջուկների ժամանակ, առևտրա-վաչխառուական

կապիտալը կարողացավ պահպանել իր գրաված նախկին դիրքերը, վորովհետև սելջուկներին ել այն խորթ չեր: Զուր չեր ասում Կ. Մարքսը, վոր «առևտրական կապիտալը յուրահաստուկ ե հենց վոչ-նստակցաց, վաչկատուն ժողովուրդներին»⁶³:

Այդ թյուրք խոչոր Ֆեոդալներն, իրենց ձեռքին ունենալով հինավուրց հայտնի առևտրական քաղաքները, իրենք ել ամենայն հավանականութեամբ աշխույժ մասնակցութուն ունեյին առևտրա-վաչխառուական կապիտալի կուտակման մեջ: Նրանք զանում եյին այնպիսի խոչոր դրամական միջոցների տերեր, վոր հնարավորութուն եյին ստանում կանխիկ դրամով ամբողջ քաղաքներ ու խոչոր կալվածքներ դնել: Շեղդատյաններից մեկը 1072 թ. դնել եր Անի քաղաքը Ալիասլանից⁶⁴: Կեչրորի Եմիր Կարաչայը վաճառել եր Ղըզըլ Ասլանին մեծաքանակ վոսկով Ծարաքարը, բերդաքաղաք Անիի մոտ⁶⁵:

2. ԶԱԿԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.—XII դարի առաջին քառորդում Վրաստանը, վոր այնքան ել չեր տուժել սելջուկների արշավանքներից, կարողացավ ողտվել Սելջուկյան թագավորութեան կազմալուծումից և սելջուկներին դուրս քշել Վրաստանի սահմաններից, ինչպէս և հարևան վասսալական հայ Ֆեոդալական իշխանութուններից: Հայաստանի հյուսիսային մասի Ֆեոդալները, վորոնք համեմատաբար պակաս եյին տուժել սելջուկներից, գլխավորութեամբ Վրաստանի սկանավոր հայ Ֆեոդալներ Զաքարեյի ու Իվանեյի, վորոնք վրաց թագուհի Թամարայի (1184—1210 թ. թ.) և սրա վորդի թագավոր Գեորգի Լաչայի (1210—1223 թ. թ.) ժամանակ ազդեցիկ քաղաքական դեր եյին խաղում վրաց արքունիքում և հայտնի եյին առջին իբրև ամիր-սպասալար, իսկ յերկրորդն իբրև աթաբեկ, համախմբվելով, ազատեցին ամբողջ Հայաստանը սելջուկների լծից: Հայաստանը XIII դ. սկզբին քաղաքականապէս նորից վերականգնվեց Զաքարեյի ու Իվանեյի իշխանութեան ներքո: Սրանք, լինելով Վրաստանի Ֆեոդալներ, իրենց անվանեցին Հայաստանի տերեր և յուրացրին անսահմանափակ իրավունք ու իշխանութուն սելջուկներից ազատագրված Հայաստանի վրա: Վերջինը, թեև համարվում եր անվանորեն Վրաստանին յենթադաս վասսալական պետութուն, բայց փաստորեն հանդիսանում եր

անկախ ու ինքնուրույն մի յերկիր, վոր պատկանում էր Չաքարյանների իշխանությունը: Դա լայնածավալ մի տերիտորիա յեր, վոր բռնում էր նախկին Բաղրատունյաց և Սյունյաց Թագավորությունները միասին վերցրած: Չաքարյանների այդ Հայաստանը միջնադարյան պատմագրություններում, ինչպես և վիմադիր հուշարձաններում հիշատակվում է վորպես «Թագավորութուն», «պետական իշխանութուն», «աշխարհակալութուն», «աշխարհակալ տերութուն» և այլն (ՎՏ, 47, 50): Իրենք՝ Չաքարեն ու Իվանեն, իրենց անվանում էին վո՛չ միայն «պարոն», այլև «Թագավոր», «չահին շահ» և մի քանի դեպքերում նաև «կեսար» (ՎՏ, 47, 49, 50, 141):

Անին նրանք համարում էին իրենց «Թագավորանիստ» քաղաք (ՎՏ, 141): Չաքարյաններն իրենց Փետղալական իշխանության հեղինակութունը բարձրացնելու նպատակով այնքան հուռու էին գնում, վոր իրենց տոհմային ծագումը սերում էին Բաղրատունի Թագավորներից «...այս մեր դիր և յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսին յազդէ Բաղրատունեան, Իւանէի և Չաքարէի...» (ՎՏ. 141):

Սելջուկների արշավանքի ժամանակ Հայաստանի հյուսիսարևելյան մասերում գոյութուն էին պահպանում մի քանի նախկին նախարարական տոհմերի մնացորդներ: Չաքարյանների տիրապետության որով նրանք, մասնակցութուն ունենալով սելջուկների դեմ մղվող պատերազմներին, մեծացրին իրենց կալվածքներն և սկսեցին աչքի ընկնող դեր խաղալ, վերականգնելով իրենց Փետղալական նշանակութունը: Միևնույն ժամանակ Չաքարեն և Իվանեն նպաստեցին նորերուկ Փետղալական իշխանությունների գոյացմանը, լայնածավալ կալվածներ տրամադրելով իրենց զորապետներին սելջուկներից ազատագրված հայկական տերիտորիայում: Այսպիսով, առաջացան Փետղալ իշխաններ՝ Վաչուտյանք, Որբելյանք, Պաղբակյանք, վորոնք հետագայում վերանվանվեցին Պոռչյանք, Դոփյանք, Պաչենի և այլն: Սրանք Չաքարյանների վասսալներն էին և միևնույն ժամանակ այնքան խոշոր ու հարուստ, վոր ունեյին նաև իրենց յենթակա մանր վասսալ Փետղալներ:

Հայաստանը, վոր վերջին սելջուկների ժամանակ սկսել էր անտեսապես վերականգնվել, Չաքարյանների որով արդեն ա-

րագ Թափով ընթացալ տնտեսական և կուլտուրական վերելքով: Տեղական արտադրողական ուժերի զարգացումն, առևտրական հարաբերությունների աշխուժացումն և այդ կապակցությամբ քաղաքների ծաղկումն Անիի գլխավորությամբ և, վերջապես, անմիջական արտադրողների դյուրին շահագործման հնարավորությունն ստեղծված խաղաղ պայմաններում, — այդ ամենը նպաստում էր հարստությունների կուտակմանը Փետղալների և առաջին նվազ Չաքարյանների ձեռքում: Փետղալներն հենց իրենք էլ մասնակից էին առևտրա-վաշխառուական կապիտալի շրջանառությանը:

Առևտրա-վաշխառուական կապիտալի խոշորագույն ներկայացուցիչներից էր Տիգրան Հոնենցը: Սա, շնորհիվ իր հսկայական հարստության, զբաղվում էր հողերի գնումներով, փոխտու գործարքներով հողերի ու կալվածքների գրավի դիմաց, նա իր հարստությունից մասն էր հանում՝ ընծայելով վանքերին ու Անիի յեկեղեցիներին խոշոր հողեր, անշարժ կալքեր և այլ թանգարժեք սպասներ ու յեկեղեցական պարագաներ «Հոգու փրկության» համար: Նա անվանում է իրեն «հավատարիմ ծառայամիր սպասալար Ծահնչահ Չաքարիայի»: Այսպիսով, նա վասսալկալվածատեր էր Չաքարյանների և ընդամին իր ժամանակի բլնորոշ «կապիտալիստ» (ՎՏ, էջ 54, 58):

Հայ պատմագրության մեջ (ԿԳ, էջ 349) և հայ վիմական արձանագրություններում հիշատակվում է մի այլ «կապիտալիստ» Ումեկի անունը, վոր հարուստ վաճառական էր Կարին քաղաքում և ապա մոնղոլական արշավանքների ժամանակ տեղափոխվել էր Թբիլիսի: Ըստ յերևութին, այդ վաճառականական տունը ժառանգական է յեղել, վորովհետև նրա վորդին՝ Ճաբը, հետևելով իր հորը, մեծամեծ գումարներ ծախսելով՝ հողեր է գնում, խոշոր նվիրաբերումներ անում վանքերին (ՎՏ, 124—125): Մոնոմենտալ շենքերի կառուցումը, ճարտարապետական փարթամ հուշարձանները, շինարարական արվեստի զարգացումը, վորտեղ Փետղալները մրցում էին իրար հետ, և վորտեղ տեսնում ենք նյութական կուլտուրայի փառահեղ զարգացումը, վկայում են, թե ինչ ահագին հարստություններ էին կուտակվել Փետղալ իշխանների ու խոշոր առևտրականների ձեռքում և թե

ինչպես այդ փարթամ շինարարութիւնը կատարվում էր նրանց ճորտերի բանվորական ուժի շահագործումով:

Չնայած վոր Չաքարյանների ժամանակ Հայաստանն իր տնտեսական և կուլտուրական վերելքով ներկայացնում էր ազգային պետական կաղմակերպութիւն, այնուամենայնիվ պետք է ասել, սելջուկների տիրապետութիւնը թեև կարճատև էր պատմական տևողութեան տեսակետից, բայց թողել էր իր ազդեցութեան հետքերը: Այդ հետքերը նկատելի յեն Չաքարյանների Հայաստանի Ֆեոդալական կառուցքում, վորտեղ դասային-վարչական և Ֆինանսա-հարկային նախորդ արարական արմատացած անուններին միանում և յուրացվում են թյուրքական տերմիններ:

3. ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ.— Չաքարյանների իշխանութեանը վերջ դրեց Չինկիդ-խանի հորդանների արշավանքը՝ Չարմաղանի հրամանատարութեամբ: Մոնղոլների արշավանքը Հայաստանում սկիզբ է առնում 1236 թ. և, ընթանալով վաչկատուն ժողովուրդներին յուրահատուկ անողոք ավերածութիւններով, արյունհեղութիւններով, ավարառութիւններով ու դերե-վարութիւններով, ավարտվում է 1244 թ. Հայաստանի վերջնական նվաճումով: Ներսիս խոստած ահարկու ուժի դեմ չկարողացան վորեւէ քայլ անել վ՛նչ Վրաստանը, վ՛նչ էլ Հայաստանը: Վրաստանն այդ ժամանակ պառակտվել էր, ասպարեզ դառնալով միջ-Ֆեոդալական և թագավորի դահի շուրջը բռնկած պայքարի: Իսկ Հայաստանը, բաղկացած լինելով բազմաթիվ Ֆեոդալական իշխանութիւններից, չէր ներկայացնում մի կուռ զորութիւն և միացյալ կայուն զանգված, մանավանդ վոր այդ ժամանակ Չաքարյանների առհճը կորցրել էր իր նախկին հզորութիւնն ու ազդեցութիւնը: Հայ Ֆեոդալ իշխաններն այդ պայմաններում գերադասում էին իրենց հպատակութիւնը հայտնել ու ճանաչել նորեկ նվաճողների իշխանութիւնն և աշպխտով փրկել իրենց կյանքն ու կալվածքները:

Մոնղոլներն ընդհանրապես անփոփոխ թողին Հայաստանի Ֆեոդալական կառուցվածքը, վորը նրանք կարողացան ոգտագործել իրենց նվաճողական նպատակների համար: Նախ՝ նրանք ձգտում էին տեղական իշխանների միջոցով կառավարել նվաճած յերկիրը և յերկրորդ՝ տեղական Ֆեոդալներն, իբրև վասալներ, իրենց զինվորական ուժերով պարտավորվում էին

մասնակցել մոնղոլների ձեռնարկած արշավանքներին: Այդ քաղաքականութիւնը սովորական գործելակերպն էր մոնղոլական կենտրոնական իշխանութեան, վոր այդ յեղանակով հնարավորութիւն էր ստանում Միջին Ասիայից, Կարա-Կորումից, կառավարել ու իրեն իշխանութեան ներքո պահել նորակազմ պետութեան անսահման տարածութեան վրա սիւոված բազմազան յերկրները:

Հայաստանում արտադրութեան Ֆեոդալական յեղանակն իր տնտեսական գրութեամբ ավելի բարձր էր կանգնած մոնղոլների վաչկատուն հասարակութեան Ֆեոդալական արտադրութեան յեղանակից: Ուստի վերջիններն իրենց շահագործողական տեսակետից պահպանում էին տեղական Ֆեոդալական կառուցվածքն իր իշխաններով ու կալվածատիրութիւններով: Այդ կառուցվածքը, հանդիսանալով մոնղոլների աչքում ավելի նպատակահարմար միջոց նվաճած յերկիրը կառավարելու համար, միտ-ժամանակ հնարավորութիւն էր ընձեռում բարձրացնելու հավելյալ արդյունքի քանակը և սիստեմատիկորեն այն դուրս կորզելու արտադրող մասսաներից:

Հիրավի, նվաճողական առաջին քայլերից հետո, յերբ յերկիրն ասպատակվել էր ու ավերվել էին արտադրողական ուժերը, մոնղոլները աշխատում են յերկրում կյանքի նորմալ ընթացք հաստատել: Պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, մոնղոլական արշավանքների ժամանակակիցը, բնորոշում է այդ մոմենտը հետևյալ խոսքերով. «Ապա հրաման ետուն մնացորդացն՝ որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի և ի գերութենէ, զնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, ի գիւղս և ի քաղաքս, և շինել յիւրեանց անուն և ծառայել նոցա. և սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ զշինութիւն առնուլ» (ԿԳ, էջ 247, 277):

Նույնը վկայում է և մի այլ ժամանակակից պատմագիր՝ Մաղաքիա Արեղան⁸⁶:

Անկման շրջանից հետո Հայաստանում սկսում են վերականգնվել արտադրողական ուժերը, նորից շարունակվում է նյութական կուտակումն և աշխուժանում առևտրական կապիտալի գործունեյութիւնը: Վերակենդանանում են առևտրական հարաբերութիւնները:

Սակայն հայ Ֆեոդալական հասարակութեան հարստացումը, վոր, առնչուչա, վերջին հաշվով առնում եր դեպի նրա սոցիալա-բաղադրական ուժեղացումը, այնքան ել նպաստավոր չեր համար-վում, և նույնիսկ վտանգավոր եր թվում մոնղոլներին: Ուստի նրանք համապատասխան միջոցների ձեռնարկեցին: Մոնղոլների տիրապետութեան որով հայաստանի հարկերը մտնում էին խանական կենտրոնական դանձարանն առանց սահմանված սի-տեմի և ճիշտ հաշվառման: Յերկրի այդպիսի շահագործումն ընչաքաղց նվաճողներին թվում եր վոչ բավարար: Ուստի, նը-րանք XIII դարի յերկրորդ կեսին ազգաբնակչութեան մարդահա-մար արին և ըստ այնմ ել մտցրին նոր հարկային սիստեմ: Հայ պատմագիրների վկայութեամբ՝ հարկերը չափազանց ծանր եյին և բնակչութեան ուժերից վեր: Յեթե իսկական արտադրողները միշտ, յերբ նույնիսկ Հայաստանն ազատ եր ոտար նվաճողնե-րից, հեծում էյին կոռ ու բեկարի ծանրութեան տակ, ապա այժմ ավելի ևս ճնշվելու էյին հարկերի բեռից, քանի վոր նրանց բնիկ տերերը, ստիպված լինելով ստացած ունտայի առյուծի մասը հատուցել տուրքի և հարկի ձևով մոնղոլ նվաճողներին, այդ իրենց վնասը լրացնում էյին՝ ավելի մեծ չափով ուժեղաց-նելով շահագործումը: Սակայն հարկային ծանրութեանն ավելի ևս բարդանում եր հարկահաւաքների ապորինի կորուսմաներով և մոնղոլական զորաբաժինների կամայականութեաններով ու թա-լաններով: Մոնղոլական ֆեոդալական վերնախավը մեծ խանի գլխավորութեամբ, տեսնելով, վոր զորքերը ուղղակի արշա-վանքների ընթացքում յուրացնում էյին ավարների մեծ մասը և դրանով վնասում խանական դանձարանին, սահմանեց յուրա-տեսակ տուրք նաև զորաբանակի վրա: Վերջինս պարտավոր-վում եր ուղղակի ավարի $\frac{1}{10}$ մուծել խանական դանձարան (ԿԳ, եջ 135): Հետևանքն այն յեղավ, վոր գինավորական մասե-րը, սկսած մեծից մինչև հետին գինավորը, ջանում էյին իրենց վնասը ծածկել բռնի հարկերով և կողոպուտով, խաղաղ բնակիչ-ներին թալանելով:

Այս պայմանները քայքայիչ կերպով էյին ազդում յերկրի նյութական բարեկեցութեան վրա: Ժամանակակից հայ պատ-մագիրների վկայութեամբ՝ բողոքով հայ իշխաններ ստիպված

էյին վաճառել կամ դրավ դնել իրենց կալվածները, ապա-բանքներն ու ամբողջները, վորպեսզի կարողանային վճարել տուր-քերը: Նմանապես հայ բնակչութեան մեծ մասը, անկարող լինե-լով տանել հարկային ծանրութեանը, կեղեքողների կամայակա-նութեաններն ու ճնշումները, թողնում եր հովիտներն ու դաշ-տավայրերն և ապաստանում լեռնային կիրճերում ու բարձունք-ներում: Ահա այս ժամանակ, մանավանդ XIV դարի առաջին կե-տին, ծայր առավ նաև քաղաքների տնտեսական անկումը, ինչ-պես որինակ՝ վաճառաշահ Անիի անկումը: Այս քաղաքական ու տնտեսական ծանր հանգամանքները պատճառ հանդիսացան քա-ղաքային բնակիչների արտագաղթելուն և քաղաքային՝ առևտրա-կան կյանքի մեռնելուն Հյուսիսային և Միջին Հայաստանում:

Այս դրութեանն ավելի ևս վատթարացավ վերջին իշխաննե-րի ժամանակ, յերբ XIV դարի յերկրորդ կեսին մոնղոլական լայնածավալ պետութեանը դինաստիական դժուրութեանների հե-տեմանքով մասնատվեց մի քանի մուսուլմանական ֆեոդալա-կան իշխանութեանների: Ծայր առան անվերջ կռիվներ ու պայ-քար այդ նորերուկ իշխանների միջև՝ Հայաստանի ու Վրաստանի տերիտորիաներին տիրելու համար: Բոլոր պատերազմները տեղի էյին ունենում գլխավորապես Հայաստանի սահմաններում, վո-րով յերկիրը մասնվում եր հարատև ավերման, իսկ ժողովրդա-կան մասսաները՝ տնտեսական ու ֆիզիկական քայքայման:

Այդ անմխիթար վիճակը կատարարՓիկ բնույթ ստացավ XIV դ. վերջերին և XV դ. սկզբներին, յերբ Լանկթամուրի ա-վերածու արշավանքներով Հայաստանը դարձավ հրի ու սրի ճա-բակ: Յերկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը կարկամեց ու կանգ առավ իր դարգացման ընթացքում և նույնիսկ հետադի-մեց, իսկ նյութական և հոգևոր կուլտուրան միանգամայն ամա-լացավ:

4. ԿիլիկիաՅԻ ՀԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Հայկական ֆեո-դալիզմի պատմութեան մեջ, կարծես, առանձնակի տեղ ե բռնում Կիլիկյան հայ թագավորութեանը, վոր գոյութեան ունեցավ յերեք հարյուրամյակ (1080—1375 թ. թ.): Այդ ֆեոդալակա-նութեան առաջնաւոր կիլիկիայում իր արմատներով մտնում ե Եեծ Հայքի պատմութեան մեջ:

Կիլիկիան, վոր բռնում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևմտյան անկյունը՝ Միջերկրական ծովին կից, արդեն հնում լավ հայտնի յեր հայերին, շնորհիվ առևտրական հարաբերությունների Մեծ և Փոքր Հայքի հետ: Բյուզանդիայի նվաճողական եքսպանսիայի և մանավանդ սելջուկյան արշավանքների ժամանակները Հայաստանից մեծ արտագաղթային շարժում սկսվեց դեպի Կիլիկիա: Այստեղ հայերը փրկություն եյին վորոնում նվաճողների ձեռքից: Այդ վտարանդիների մեջ կային նախարարական ու իշխանական տոհմերի մի քանի ներկայացուցիչներ, վորոնց ձեռքից գնացել էին հայրենի հողերն ու կալվածները և վորոնք այժմ այդտեղ, լեռնային վայրերում, ապաստան էյին գտնում բյուզանդական կայսրների ու սելջուկյան եմիրների հալածանքներից: Այսպիսով, Կիլիկիայում, վոր գտնվում էր Բյուզանդիայի իշխանության ներքո և բնակված էր գլխավորապես հույներով, առաջացան հայ դաղութներ: Այդ դաղութները, յերկրի բարեհաջող աշխարհագրական դիրքի ու Միջերկրածովյան յերկրների հետ ունեցած աշխույժ առևտրական հարաբերությունների շնորհիվ, արագ թափով սկսեցին տնտեսապես զարգանալ և ուժեղանալ: Այդ դաղութներում, ազգային տրադիցիաների կամ, ապելի շուտ, սոցիալ-տնտեսական ազդեցիկ դրության հետևանքով, սկսեցին ղեկավար դեր խաղալ այստեղ ապաստանած հայ Ֆեոդալ իշխանները: Ժամանակի ընթացքում հայկական տարրը Կիլիկիայում քանակորեն ու տնտեսապես այնքան աճեց, վոր դուրս մղեց բնիկներին, վորոնց հողերը հետգնեստե անցան այդ վտարանդիների, գլխավորապես հայ Ֆեոդալների ձեռքը:

XI դարի յերկրորդ կեսին հայ Ֆեոդալականությունն այստեղ այնքան ուժեղացավ, վոր իր տիրապետող դիրքն ապահովելու նկատառումներով անհրաժեշտ զգաց սեփական պետական կազմ հիմնելու: Այդ Ֆեոդալների մեջ ամենաուժեղն և ամենահարուստը, իշխան Ռուբենը, վոր վերջին Բագրատունի թագավոր Գագիկ Ա-ի մոտիկ ազգականն էր, կարողացավ համախմբել նրանց և, իրեն հուշակելով ինքնուրույն իշխան, հիմնադրեց Կիլիկիայի հայ պետությունը: Հետագայում, Ռուբենի հաջորդների որով, Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմանները զգալիորեն ընդարձակվեցին, և խաչակրաց արշավանքների

ժամանակ նա հասավ իր տնտեսական ու քաղաքական զարգացման ամենաբարձր աստիճանին: Այսպիսով, հայ պետությունն մեջ հանդես յեկավ Կիլիկիայի հայ թագավորությունը, վոր ծագեց ու զարգացավ Արևմտյան Յեվրոպայի հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունների մթնոլորտում: Կիլիկիան հայ թագավորությունը ներկայացնում էր տիպիկ Ֆեոդալական պետություն, բավականաչափ կենտրոնացած իշխանություն, մի պետություն, վոր սկզբնական շրջանում կազմակերպվել էր նախարարական կառույցի վերապրուկային տրադիցիաների վրա: Սակայն Արևմտյան Յեվրոպայի և խաչակիրների հետ ունեցած սերտ հարաբերությունների շնորհիվ կիլիկիան Ֆեոդալական սիստեմը ներծծեց արևմտա-յեվրոպական, գլխավորապես Փլանկյան, Ֆեոդալիզմի բնորոշ դժերը: Արևմտա-յեվրոպական ազդեցությունն այստեղ այնքան ուժեղ էր, վոր XII դարից սկսած՝ կիլիկիան Ֆեոդալականության հասարակական, պետական վարչական և Ֆինանսա-հարկային բնադավառներում տիրապետում էյին արևմտա-յեվրոպական Ֆեոդալական տերմիններ:

Թեև Կիլիկիան հայ թագավորությունը քաղաքականապես կնապված էր բնիկ Հայաստանի, Մեծ Հայքի հետ, բայց և այնպես նա սերտ կուլտուրական կապեր էր պահպանում նրա հետ, մանավանդ Զաքարյանների ժամանակաշրջանում, յերբ Մեծ Հայքի տարանցիկ ճանապարհներով էյին կատարվում առևտրական հարաբերությունները Միջերկրածովյան կենտրոնների հետ՝ Կիլիկիայի վրայով: Այդ կապերի շնորհիվ Զաքարյան Հայաստանը հնարավորություն էր ստանում վորոչ չափով հաղորդակից լինել յեվրոպական կուլտուրային և նույնիսկ մի քանի բան յուրացնել Կիլիկիայից: Զաքարյան Հայաստանի Ֆեոդալական կենցաղում թափանցել են Ֆեոդալական տերմիններ, վոր արևմտա-յեվրոպական ծագումն ունեն և այնքան խորն են արմատացել հայ լեզվի մեջ, վոր պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Բավական է միայն հիշել «պարոն» բառը, վորը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ յեվրոպական Ֆեոդալական «BARON» տերմինը:

5. ԳՈՐԾՈՂ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ.— Այս վերջին ժամանակաշրջանների պայմաններում հայ իրավունքը, իբրև տվյալ հասարակության մեջ գործող իրավաբանական նորմերի և իրավական ինս-

տիրուհիների կոմպլեքս, յենթակա յեր այն իրադարձություններին և վերապրում եր այն ազդեցությունները, վորոնք յերերում եյին յերկրի բովանդակ սոցիալ-քաղաքական կյանքը և խափանում նրա տնտեսական զարգացման նորմալ ընթացքը:

Մեզ չեն հասել պատմական տեղեկություններ, թե ի՞նչ եր ներկայացնում և ինչո՞վ եր արտահայտվում իրավունքը Հայաստանում սելջուկյան տիրապետության վոչ այնքան յերկարատև շրջանում: Սակայն կարելի յե վորոչ յենթադրություններ անել, վորոնց հավանականությունը բղխում ե ստեղծված քաղաքական ու հասարակական հարաբերություններից: Այստեղ շարունակում եր պահպանել իր նշանակությունը արարներից մնացած շարիթական իրավունքը, վոր համապատասխանում եր նաև սելջուկների գաղափարախոսական վերնաշենքին և իրավական գործիք եր դառնում նվաճողների ձեռքին՝ իրենց տիրապետության հիմքերն ամրացնելու համար: Իսկ տեղական հայ իրավունքը, վոր զարգացել եր, մի կողմից, ինչպես տեսանք, Բաղրատունյաց շրջանում հունա-բյուզանդական, ասորական և Մովսիսական որենքների ժողովածուների մասնակի ռեցեպցիայով և մյուս կողմից՝ հենց Բաղրատունիների «թագավորական որենքներով», կանգ ե առնում սկսած զարգացման մեջ ու միանգամայն կարկամում, քանի վոր այլևս գոյություն չունեի հայ քաղաքական իշխանությունը: Սակայն ասպարեզում մնում ել հայ հիերոկրատիան, վորի ուժն ու ազդեցությունը խորտակված չեյին, ինչպես աշխարհիկ ֆեոդալներինը: Ուստի հայ յեկեղեցական ֆեոդալականությունը հնարավորություն ե ունենում իր ձեռքում կենտրոնացնելու դատական և իրավաբանական ամբողջ բնագավառը: Այստեղ «Գանոնագիրքն» ու «Մովսիսական որենքները», վորոնք սերտորեն կապված եյին թեոկրատական իրավահայեցողության հետ; դառնում են, տիրող պայմաններում գործող իրավունքի միակ արտահայտիչները: Թե վորքան զորեղ եր հայ հիերոկրատիայի նշանակությունը սելջուկյան ժամանակաշրջանի իրավաբանական բնագավառում՝ այդ բացահայտ ե հաջորդ, Չաքարյան ժամանակաշրջանում նրա վայելած հեղինակությունից, յերբ դատական հիմնարկների ղեկավարումն և մամուլանդ որենսդրքերի հորինումը հանձնարարվում եր հողեր

դասի ներկայացուցիչներին: Հիրավի, հայ որենսդրք կազմելու առաջին, թեև անհաջող փորձը պատկանում ե, ինչպես տեսանք, Դավիթ Ալավկա վորդուն, իսկ յերկրորդ փորձը կատարվեց Մխիթար Գոչի ձեռքով. յերկուսն ել հոգևորականներ եյին:

Սելջուկյան տիրապետությանը հաջորդող Չաքարյանների տիրապետությունը, յերբ Հայաստանը տնտեսապես ու քաղաքականապես վերականգնեց, և քաղաքական իշխանությունը կենտրոնացավ հայ աշխարհիկ ֆեոդալականության ձեռքում, բնորոշ ե այն տեսակետից, վոր հասարակական և կուլտուրական զարգացումն առաջ մղեց նաև հայ որենսդրքի պահանջը: Այդ պահանջն իրականացավ մասամբ Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքով, վորը հայ իրավունքի պատմության մեջ յուրատեսակ կողիֆիկացիայի առաջին և վերջին փորձն եր: Մենք արդեն վերը տեսության ենք առել այն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, վորոնք թելադրեցին Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքի հորինումը: Այստեղ միայն նշենք, վոր Չաքարյանների Հայաստանում ազգային որենսդրքի սուր կերպով զգացվող անհրաժեշտությունը հաստատում ե մեր վերևում բացած յենթադրությունն այն մասին, վոր սելջուկյան տիրապետության տակ հայ իրավունքը կարկամել ու յետ եր մղվել:

Հայ իրավունքի զարգացումը, վոր նոր խթան եր ստացել Չաքարյան Հայաստանում, ճակատագրական հարվածի յենթարկվեց հաջորդ՝ մոնղոլական շրջանում, յերբ հայ քաղաքական իշխանությունը վերստին չբացավ ասպարեզից: Թեև մոնղոլական տիրապետության ներքո Հայաստանում պահպանում եյին իրենց գոյությունը տեղական հայ ֆեոդալները, ինչպես որինակ՝ Գոռչյաններն և այլք, նաև վաճառաչաճ քաղաքներն, ինչպես Անին, բայց սրանք լինելով ցերուցան և ապակենտրոնացած վիճակում ե վաստալական կախումն ունենալով դերագույն սյուզերեն մոնղոլական խանից, չեյին ներկայացնում այն պետական ձևեր, այն ազգային քաղաքական կոմպակտ մարմինը, վորտեղ կարողանար տեղական որենսդրություն գոյանար և հայ իրավունքն իր հետագա զարգացումն ունենար: Այս պայմաններում հայկական միջավայրի հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում եյին սովորութական իրավունքի նորմերով և հայ

որենագրքերով, վորոնք հասել եյին նախորդ՝ Զաքարյանների իշխանությունից, վորտեղ, անկասկած, գլխավոր տեղն եր բռնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը:

Ինչպես ակներև ե միջնադարյան հայ պատմագիրներից և մանավանդ բազմաթիվ վիմական արձանագրություններից, մոնղոլական տիրապետութեան ժամանակ դեռ գործում եյին հայ Փետղալական աշխարհում, առավելապես տնտեսական հարաբերությունների բնագավառում, շարիաթական իրավունքի նորմերը: Շարիաթի կիրառումն ավելի որինական ուժ ե ստանում Հայաստանում, յերբ մոնղոլները հարում են մահմեդական կրօնին, և ապա բացարձակորեն սկսում ե տիրել հաջորդ դարերի թյուրք նվաճողների որով, յերբ Հայաստանն այլևս չեր ներկայացնում քաղաքական մեծութուն և կազմում եր թյուրք պետությունների սոսկ մի տերիտորիական մասը: Այստեղ այլևս խոսք չի կարող լինել հայ իրավունքի մասին իրրև իրավական մի սխտեմի: Այն արդեն կորցրել եր իր քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական նշանակութունը: Հայ իրավունքը դարձել եր միայն անցյալի պատմական մի յերևույթ, դրավոր հուշարձանի արժեք ունեցող մնացորդ, բացառութեամբ հայ սովորութեան իրավունքի, վորի նորմերը, մանավանդ ընտանեկան ու ժառանգական հարաբերությունների բնագավառում, համառ պահպանողականութեամբ տիրում եյին բնատնտեսութեան պայմաններում դեպերող հայ համայնքներում:

Հայ իրավունքը պատմական դեպքերի դասավորութեամբ շարունակում ե մի առժամանակ պահպանել իր գոյութունը հետավոր հայ դատութեանը, ինչպես Լեհաստանում, Ղրիմում, Ասորախանում և Նոր-Նախիջևանում: Սակայն և այնպես, հայ իրավունքը միայն թեոկրատական առումով կարողացավ պահպանել իր գոյութունը մինչև վերջին ժամանակները հայ հիբրո-կրատական հաստատություններում: Վորպես հայ Փետղալական իրավունքի մնացորդ՝ յեկեղեցական իրավունքն իր «կանոնադրքով» և այն որենքների ժողովածուներով, վորոնք բացարձակապես աստվածաբանական՝ յեկեղեցական գաղափարներով եյին իմորված, դառնում ե հայ կղերական կազմակերպութեան իրավաբանական հիմքը: Այդ իրավունքի նորմերով եր նա մի կողմ

մից՝ ամրապնդում իր քաղաքական ու տնտեսական նշանակութունը տիրող ոտար պետութեան սահմաններում, յերբեմն վորպես պետութուն պետութեան մեջ, շահագործելով իր մենաշնորհ դիրքը, միշտ լինելով տիրող ոտար պետականութեան քաղաքական գործիքը: մյուս կողմից՝ այդ իրավունքի նորմերով նա ամրացնում եր իր հարաբերությունները հայ աշխարհիկ համայնքների հետ և հնարավորութուն ստանում շահագործելու նրանց:

Իրրև վերջաբան, ամփոփենք ներկա գլխում արծարծված տետութունը: Փետղալական իրավունքը, ինչպես ասել ենք, իրավական վերնաշենք ե Փետղալական հասարակական կառուցվածքի տնտեսական հիմքի վրա և հանդիսանում ե տիրապետող դասակարգի ձեռքին ճնշման, հարկադրման կենտրոնացած մի միջոց: Այդ իրավունքի նորմերի մեջ արտացոլում են Փետղալական հասարակութեան արտադրական հարաբերությունները:

Հին Հայաստանի Փետղալական իրավունքը կողիֆիկացիայի չեր յենթարկվել: Նա գործում և պահպանվում եր սովորութեան իրավունքով, շնորհիվ արտադրական յեղանակի պահպանողականութեան: Հետագայում այդ սովորութեան իրավունքի մի շարք նորմերը, վորոշ պրեցեդենտների ազդեցութեան տակ, հաստատվում են յեկեղեցական ժողովների վորոշումների և ապա գործող որենդրքերի ու կանոնական կողեքաների մեջ միջին դարերում: Սակայն այդ սովորութեան՝ իրավական նորմերն, ինչպես յերևում ե, միշտ խախտվում կամ զանց եյին առնվում տիրապետող Փետղալ դասակարգի առանձին ներկայացուցիչների կամայականութեամբ կամ «ուժեղի իրավունքով», մանավանդ ճորտացած ու հպատակ բնակչութեանը շահագործելու բնագավառում: Այդ բացահայտ ե մի քանի կանոնական վորոշումներից, վորոնք սահմանվել են այդորինակ պրեցեդենտների հետևանքով⁶⁸:

Մյուս կողմից՝ նախարարական սխտեմի սովորութեան իրավունքի հիմնական սկզբունքները բյուզանդական, արաբական և ապա թյուրք-մոնղոլական տիրապետությունների ժամանակ, նախարարական կառուցքի կազմալուծման հետ միասին,

համապատասխան փոփոխութիւնները յենթարկվեցին: Հայ Ֆեդերալական իրավունքի մեջ ներթափանցեցին մովսիսական, հու-
ճա-բյուզանդական և սուրա շարիաթական իրավունքները ԳԸ-
բույթները:

Գլուխ յերկրորդ

Գ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Վ Ա Ր Չ Ա Կ Ա Ն Ի Ր Ա Վ Ո Ի Ն Ք 1. ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՈՂԱՅԻՆ ԳԵՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ.—Վերը քանիցս սկ-
նարկել ենք, վոր հայ իրավունքն իր եյուլթյամբ յեղել է Ֆեդ-
երալական. նա հանդիսանում էր Ֆեդերալական հասարակութեան
իրավական վերնաշէնքը: Ֆեդերալական հասարակութեանը ներ-
կայացնում է այն սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիան, վոր բնո-
բոշվում է արտադրութեան ֆեդերալական յեղանակով: Այս հա-
կամարտիկ (անտադոնիստական) հասարակութեան մեջ տիրա-
պետող դասակարգը, հանձինս ֆեդերալների, արտադրութեան
հիմնական միջոցի՝ հողի սեփականութեան իրավունքը դարձրել
էր իր մենաշնորհը: Իսկ ներհակ դասակարգը, հանձինս գյուղա-
ցիների, վորոնք իսկական արտադրողներ էին, կարող էր ունենալ
իրբև սեփականութեան արտադրութեան ու վերարտադրութեան
բոլոր միջոցները, բացառութեամբ միայն հողի: Այս դասակար-
գը, վոր անճնապես կախված էր ֆեդերալներից ու ամբողջած
էր հողին արտատնտեսական ճնշման շնորհիվ, շահագործվում էր,
զրկվելով իր հավելյալ արդյունքից, վոր կորզում էր նրանից
հողատեր ֆեդերալը: Այս պայմաններում արտադրութեան ֆեդ-
երալական յեղանակը խարսխվում է գյուղատնտեսութեան սիտե-
մի վրա, վորտեղ, սակայն, չի բացասվում արհեստավորական
աշխատանքը:

Հայաստանը զերազանցորեն գյուղատնտեսական յերկիր էր,
վորտեղ ֆեդերալիզմի բազմադարյան գոյութեան ընթացքում տե-
րում էր բացառապես բնատնտեսութեան, յերբ, Կ. Մարքսի
խոսքերով ասած, «տնտեսական պայմաններն ամբողջովին կամ
ճնշող մասով արտադրվում են հենց տնտեսութեան մեջ, հա-

տուեցվում են և վերարտադրվում անմիջորեն նրա համախառն արտադրանքից»⁶⁹։ Բնատնտեսության հիմնական ճյուղերը Հայաստանում հողագործությունն ու անասնապահությունն էլին, վորոնք Ֆեոդալական արտադրության հիմքն էլին կազմում։ Ուստի հողը, իբրև արտադրության հիմնական միջոց, ստանում էր գերակշռող նշանակություն Ֆեոդալական հասարակության սոցիալ-տնտեսական սիստեմում։ Հողի սեփականության իրավունքը դառնում էր Ֆեոդալների դասակարգային տիրապետության նյութական հիմքը։ Բունի յուրացնելով նախկին գյուղական համայնական հողերը, Ֆեոդալական դասակարգը հողերի սեփականության իրավունքն իր մենաշնորհն էր դարձնում և համարնական ազատ գյուղացիներին, իսկական արտադրողներին, դնում կախյալ դրություն մեջ, ճորտացնելով արտատնտեսական ճնշման ներքո, վորպեսզի նրանց աշխատանքի շահագործումով իրացնի իր հողային սեփականությունը։

Հին Հայաստանի Ֆեոդալիզմը, պահպանելով սովյալ սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի այդ հիմնական գծերը, միևնույն ժամանակ պարունակում էր նաև այնպիսի առանձնահատուկ կողմեր, վորոնք բնորոշում են նրան վորպես ֆեոդալիզմի արևելյան կամ ասիական ձև։ Այդ տարբերությունն ամենից ավելի աչքի յե ընկնում հողատիրության սիստեմում, վորտեղ և կադապարվում էր պետության գերագույն իշխանության բնույթը։

Թագավորի իշխանությունը հին Հայաստանում, ինչպես և հին Արևելքի մյուս պետություններում, բացարձակ դեսպոտական էր։ «Քանզի նախդոյն թագաւորն Հայոց Արշակ ունէր միահեծան զթագաւորութիւնն 'ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց» (ՂՓ, էջ 17)։ Արևելյան այդ յուրահատուկ դեսպոտիզմը բղխում էր հողի սեփականության իրավունքից, վոր պատկանում էր միայն պետությանը՝ հանձին նրան գլխավորող թագավորի։ Թագավորը, հենվելով իր դեսպոտական իշխանության վրա և ոգտվելով իր սուլվերեն իրավունքից, ճանաչում էր իրեն վորպես ամբողջ պետության հողերի կարգադրող և տնորինող։ Հողային սեփականատիրության այդպիսի իրավաբանումը զարգացել էր Ֆեոդալիզմի ծագման ու կազմավորման պրոցեսում՝ գյուղական համայնքի միջոցով։ Գյուղական համայնքը, հանդի-

սանալով տոհմային հասարակության քայքայման վերջին ետապը, շարունակում էր պահպանել հողային սեփականության կուլեկտիվ իրավունքը։ Յեթե գյուղական համայնքը մինչև Ֆեոդալական հասարակական ձևի կազմավորումը ոտոված էր իբր տերիտորիայի սահմաններում գերագույն հողային իրավունքով և համայնական հողերի տերն ու տնորենն էր, ապա Ֆեոդալական պայմաններում այդ իրավունքն ըստ համամասնության վորտնցվում է պետական իշխանությանը, և համայնքին վերապահվում է միմիայն հողային տիրության կուլեկտիվ, բայց վոչ թե սեփականատիրական ձևը։ Այդ իրավաբանումը ձևավորվում է Ֆեոդալական պետության կազմավորման պրոցեսում, յերբ առանձին Ֆեոդալական իշխանությունները համակերպվում էլին և հարում ասիական պետության կենտրոնական դեսպոտական իշխանությանը։ Այստեղ գյուղական համայնքները, չնայած իրենց կախյալ դրության, հիմնական նշանակությամբ շարունակում էլին մնալ հաստատուն։

Ինչպես վերը նշել ենք, վաղագույն Ֆեոդալական Հայաստանը գտնվում էր սկզբում Աքեմենյան, իսկ այնուհետև Մելեկյան թագավորության սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների շրջագծով։ Մելեկյան միապետությունն իր հելլենիստական կառուցվածքի մեջ անվտիտիս պահպանել էր Աքեմենյան ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, մանավանդ հողային իրավունքի վերաբերմամբ։ Մելեկյան թագավորներն յուրացրել էլին Աքեմենյան պետական իշխանության բոլոր հատկությունները։ Մելեկյան թագավորներն էլ տիրակալ ասիական դեսպոտներ էլին, վորոնք իրենց իշխանությանը յենթակա պետական տերիտորիան համարում էլին իրենց ժառանգական սեփականություն, անձնական կալվածք, վոր տնորենում էլին իրենց կամքով և յուրացրած հողային իրավունքով։

Պետական հողային իրավունքի նույնանման իմաստավորում նկատում ենք նաև բյուզանդական կայսրության մեջ։ Վերջինը ներծծել էր իր սոցիալական ու քաղաքական կառուցքի մեջ ասիական դեսպոտական պետականության բոլոր բնորոշ տարրերը նախկին՝ հելլենիստական թագավորություններից, վորոնց մեծ մասը մտել էր նրա կազմի մեջ, նաև սահմանակից Սասանյան

Պարսկաստանից, վորի հետ նա թե՛ խաղաղ և թե՛ ուղղակիան-
բնույթի մշտական հարաբերութիւններ ունէր: Բյուզանդիայի
հողային իրավունքի հարաբերութիւններում մինչև VII դ. սկիզբ-
ները պահպանվել էին գործնականորեն յի βασιλική և յի ουσιακή
անուններով հողային տեսակները: Այդ տերմինները հայտնի էին
հին հելլենիստական պետութիւններում, մանավանդ Պտղոմէյան
Յեզիպոսում, ուր յի βασιλική էին կոչվում արժուձի հո-
ղերը՝ պետական առումով, իսկ յի ουσιακή քաղաքացիական
հողերը՝ անձնական առումով:

Ահա հողային իրավունքի այդ ըմբռնումն, վորով ամբողջ
պետութեան հողային սեփականութիւնը ձուլվում էր թագավորի
անձնավորութեան մեջ, գտնում ենք նաև հին Հայաստանում, վո-
րը սերտորեն կապված է յեղել մի կողմից՝ Իրանյան աշխարհի
հետ Աքեմենյանների, Պարթևների և ապա Սասանյանների տիրա-
պետութեան դարերում, իսկ մյուս կողմից՝ հելլենիստական աշ-
խարհի հետ Սելևկյանների որով: Թեև մեզ չեն հասել այդ հարցի
աղբերսով վորոշ տվյալներ Հայաստանի պատմութեան Աքեմենյան
ու Սելևկյան ժամանակաշրջաններից, ախուամենայնիվ Հայաս-
տանի քաղաքական վերականգնման ամբողջ պատկերը Սելևկյաննե-
րի անկումից հետո, այն է՝ Արտաշէսյանների և մանավանդ Տիգր-
րան Մեծի թագավորութեան շրջանում, հնարավորութիւն է տա-
լիս, ճնայած սուղ տեղեկութիւններին, մեր այդ կարծիքը վո-
րոշ չափով հաստատելու:

Փետողալական հայ իշխանութիւնների կոնսոլիդացիան Արտա-
շէսի թագավորութեան (189—161 թ. թ. մեր տարեթիւից առաջ),
ինչպես և Տիգրան Մեծի թագավորութեան որով (95—55 թ. թ.
մեր տարեթիւից առաջ), նմանապես այդ թագավորների նվաճողա-
կան եքսպանսիան կարող էին տեղի ունենալ միայն թագավորի
դեպոտտական իշխանութեան պայմաններում: Թագավորի անձ-
նավորութեան մեջ քաղաքական տիրապետութիւնն ու իշխանու-
թիւնը նույնացվում էին ամբողջ պետական տերիտորիայի վրա
տարածվող նրա հողային սեփականատիրութեան իրավունքի հետ:
Հին պատմարան Պլուտարքոսի ասելով՝ բարձրագիւղ թագավոր-
ները և իշխաններ ծառայում էին Տիգրան թագավորին, վոր
նրանց բաշխում էր նվաճած հողեր և նրանց ստիպում էր բնու-

կութիւն հաստատել այդ նոր մարզերում, իսկ այդ մարզերից
նա սովորաբար տեղական բնակչութիւնը տեղափոխում էր կա՛-
թնի ուժով, կամ իբրև գերիներ՝ բուն Հայաստանի ներքին գա-
վառները, տեղավորելով քաղաքներում և գյուղերում¹⁰:

Հողային գերագույն իրավունքի մարմնացումը պետութեան
պարագլխի անձնավորութեամբ՝ կարմիր թելի նման անցնում է
հին Հայաստանի բովանդակ պատմութեան միջով: Այդ իրավարմ-
բնումը տիրապետում էր Հայաստանի վաղ-Փետողալական շրջ-
անում, յերբ Փետողալիզմը տակավին իր կազմավորման փուլն էր
ապրում, յերբ գյուղական համայնքի հողային սեփականատիրու-
թեան վերապրուկային մնացուկները տակավին վերջնականորեն
չէին մարել. այդ նաև տիրապետում էր հաջորդ նախարարական
Փետողալիզմի շրջանում, յերբ Փետողալական հասարակութիւնն
արդեն ձևավորվել էր: Այդ իրավարմբնումը ցայտուն կերպով
յերևան է դալիս մանավանդ Արշակունյաց թագավորութեան
շրջանում, յերբ նախարարութիւնների կենտրոնախույս ուժերն
ամենամեծ յարման էին հասել, յերբ թագավորական իշխանու-
թեան ու Փետողալական իշխանների իրավունքի միջև հակասու-
թիւնները սրվել էին մեծ չափերով, հակասութիւններ, վորոնք
բղիսում էին հենց այդ հողային սեփականութեան իրավունքի
շուրջը բաղխվող շահերից:

Քիչ թե շատ տեղեկութիւններ պետական հողային սեփա-
կանութեան և թագավորի գերագույն իշխանութեան նույնութեան
մասին մեզ հասել են գլխավորապես Արշակունյաց թագավորու-
թեան շրջանից: Այդ փաստերը միաժամանակ հնարավորութիւն
են տալիս հետադարձ հայացքով, վորոշ չափով պարզել նախըն-
թաց, այն է՝ վաղ-Փետողալական շրջանի իսկապատկերը: Տարա-
կույս չկա, վոր Արշակունյաց Հայաստանի հողային գերագույն
իրավունքի իմաստավորումը վաղ-Փետողալական հասարակութեան
իրավարմբնման հետագա զարգացման աստիճանն է:

Վերևում բերված ընդհանուր ակնարկները միանգամայն
հաստատվում են Կ. Մարքսի պատմահայեցողական կոնցեպցիո-
յով, վորի համաձայն, Ասիայում, կամ Արևելքում պետութիւնը

հանդիսանում է հողի միակ գերազույն սեփականատերը: «Պետու-
թյունն այստեղ (Ասիայում) հողի գերազույն սեփականատեր է:
Սուվերենութունն այստեղ—հողային, սեփականութունն է, վոր
կենսարոնացել է այդային մասշտաբով: Սակայն այս դեպքում
գոյութունն չունի վոր մի մասնավոր հողային սեփականութուն,
թեև գոյութունն ունի հողի թե՛ մասնավոր և թե՛ համայնական
տիրութուն և ոգտադործութուն»⁷¹:

Նախարարական կառույցը, իբրև հին Հայաստանի ձևա-
վորված ֆեոդալական պետութուն, սովորաբար կապում են
Արչակունի տոհմի թագավորելու հետ: Հայ Արչակունիներն իրենց
թագավորական, այն է՝ քաղաքական դերադույն իշխանութունը
հետևցնում էլին ամբողջ Հայաստանի տիրիտորիայի վրա
իրենց վերապահված իշխանութունից: Նրանք իրենց համարում
էլին բոլոր հողերի գերազույն սեփականատեր, ճիշտ այնպես, ինչ-
պես այդ Պարթևների յերկրումն էր, վորտեղից նրանք սերվում
էլին, և ինչպես այդ տեղի ունեցող Առաջավոր Ասիայի բոլոր պե-
տութուններում: Թագավորական իշխանության այդ իրավաբա-
րոնումն արտացոլել է այն բնորոշ տիտղոսի մեջ, վորին հան-
դիպում ենք հայ պատմադիրների, մանավանդ Փավստոս Բուզան-
դացու մոտ: Նախարարական շրջանի թագավորը համարվում էր
«բնակ տէր երկրին», կամ «բնատէր երկրին հայոց»⁷²: Թովմա
Արծրունին հայ թագավորին անվանում էր «բնատուր տիրոջ հա-
յոց» (ԹԱ., էջ 468): Այս տիտղոսներում արտահայտվում էր վոր
այնքան թագավորական իշխանության վերացական իմաստավո-
րումը, վորքան նրա կոնկրետ եյութունը, իբրև պետական ամ-
բողջ հողի գերազույն սեփականատեր: Ամբողջ Հայաստանի տե-
րիտորիան համարվում էր թագավորական, արքունի հող, վոր-
պիսի իրավահայեցողութունը միանգամայն համանիչ է Կլիստոս-
լաչի-յին: Թագավորը նայում էր իր գլխավորած պետության վրա
սեփական հողային իրավունքի տեսանկյունով, վորտեղ ամ-
բողջ պետական տերիտորիան նույնացվում էր թագավորական մի
ընդհանուր միասնական կարվածքի հետ: Այդ են վկայում մեր
պատմագրության մեջ հիշատակված դանդաղան թագավորների
հրովարտակաները, վորտեղ Հայաստանի ամբողջ տերիտորիան
անվանվում է ֆեոդալների կարվածական տնտեսութունների այն

պիսի տերմիններով, ինչպես են՝ «ձեռատունկ», «ձեռատուն»,
«ձեռակերտ», «գաստակերտ»: Առաջ բերենք մի քանի որինակներ:
«Ամենայն նախարարք մեծամեծք և աղաթք և գործակալք և
սիրելիք մեր թագաւորաց և շինականք, բնաւ ձեռատունկ և ձե-
ռատունկ մեր Արչակունեաց» (Աղ., ԺԲ, 75): Այստեղ ամբողջ
յերկիրը Տրդատ թագավորի հրովարտակով անվանվում է «ձե-
ռատունկ» և «ձեռատունք»:

«Ունիմք զանտու յիշատակարանն զառաքինի նախնեացն
ձերոց, [որք] ունելով զՆերոպէ՛ անցին և տիրեցին և Ասիացոց
կողմանցն... և յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դաստակերտ մեծ և
սիրելի գհայոց աշխարհս անուանէին»: Թեոդոս կայսրին ուղղված
այդ նամակում Հայաստանը կոչվում է հոռմայեցոց «գաստա-
կերտ» (ԵՂ, էջ 91—92):

«Բնակ տէր երկրի» տիտղոսի իրական նշանակութունը, վո-
րով մեծարվում էլին Արչակունի թագավորներն իբրև հողային
գերազույն սեփականատերեր, յերևում է Հայաստանի հին պատ-
մությունից: Արչակունյաց թագավորության անկումից հետո՝
յերբ Հայաստանը բաժանված էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիա-
յի միջև և նախարարական իշխանութուններն յենթակա էլին
նոր սյուզերեններին՝ Սասանյան թագավորներին ու բյուզանդա-
կան կայսրներին, «բնակ տէր երկրի» տիտղոսը մեր պատմա-
գրության մեջ կիրառվում էր մի քանի խոշոր ու նշանավոր նա-
խարարութունների նկատմամբ: Իսկ արարական տիրապետու-
թյան շրջանում, յերբ գոյացան նախ՝ Բագրատունյաց թագավո-
րութունն և ապա Արծրունյաց և Սյունյաց թագավորութունե-
րեն, այդ տերմինն սկսեցին գործադրել վերոհիշյալ նոր թագա-
վորների սուվերեն իշխանութունը վորոշերու համար⁷³: Այդ
տիտղոսային տերմինը մենք գտնում ենք նաև միջին դարերում,
ինչպես այդ բացահայտ է XIII դ. վիճադիր հուշարձանից:

«Ես... Ջալալ Դաւլա Հասան, որդի Վախտանդայ, թոռն
մեծին Հասանայ, բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական
աշխարհի, թագաւոր...» (ՎՏ, էջ 81. Գանձասարի արձանագրու-
թյուն):

Սակայն Արչակունիները, հանդիսանալով ֆեոդալական Հա-
յաստանի թագավոր, նախարարական կարվածներից բաղկացած

պետութեան սյուզերեն իշխան, վորի ձեռքում եր «տէրութիւն թագաւորութանն Հայաստան երկրին» (ՓՔ, IV, Գլ. Բ, էջ 62), միաժամանակ ունեյին իրենց սեփական սենիորական կալվածքը, համարվում էին Փետղալական իշխան, նախարար իրենց սեփական, անձնական ղեկավարութեամբ ու տնտեսութեամբ տարվող հողերի, վորը կոչվում եր «ոստան արքունի»: Այդ «ոստան արքունի»-ն եր «քնիկ սեփական» Այրարատյան յերկիրը, վորը թագավորի անձնական սեփականութեանն վեր համարվում և գտնվում եր նրա անմիջական իշխանութեան ու տնօրինութեան տակ: «Ոստան արքունի»-ն, ինչպես տեսնում ենք, հոմանիշ էր օծուառի-ին. ինչպես վոր թագավորը համարվում եր գերագույն սենիոր, կամ գլուխ, սյուզերեն բոլոր նախարարների, այնպես էլ Արարատյան յերկիրը՝ «Ոստան արքունի»-ն, ըստ Ղազար Փարպեցու՝ հանդիսանում եր «գլուխ երկրին Հայոց»:

Յեթե Հայաստանի ամբողջ հողը պետական սեփականութեանն եր հանձին թագավորի, ապա առանձին նախարարներն իրենց Փետղալական հողերի վրա նստած էին և տնօրինում էին վո՛չ թե սեփականութեան, այլ սոսկ տիրութեան իրավունքով: Հին հայ մատենագրական աղբյուրներում չենք գտնի հողային իրավունքի տեսականորեն ձևակերպված, գրավոր որենքներով վավերացված նորմեր: Պետութեան հողային իրավունքի բնական վառում բոլոր հողային հարաբերութեանները պահպանվում և կարգավորվում էին սովորութեական իրավունքի նորմերով: Հողային սովորութեական իրավունքը զարգացել եր դարերի ընթացքում Արևելքի այն հնավանդ ըմբռնումներից հողային սեփականութեան մասին, վորոնք, ծաղկելով արխայիկ ֆորմացիայի սոհմացեղային համայնական հասարակարգերում, ձևավորվեցին գյուղական համայնքների սոցիալ-տնտեսական միջնորդումով և ապա կերպարանափոխվեցին ասիական Փետղալական պետութեան իմաստավորումով:

2. ՀՈՂԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ.—Դարավոր սովորութեական իրավունքի նորմերով սրբազորված գերագույն հողային սեփականութեան իրավունքն և նախարարների հողային տիրութեան իրավունքը համեմատաբար ավելի վորոշ գծերով յերևան է դալիս Հայաստանի

տանի Արշակունյաց թագավորութեան շրջանի պատմութեան մեջ: Հողային իրավունքի այդ ըմբռնումն արտացոլել է նաև հայ մատենագրութեանն էլերում: Նույնիսկ Փարստոս Բուզանդացին, վոր աչքի յե ընկնում իր հակաարշակունի մտայնութեամբ, բնորոշ կերպով է արձանագրում թագավորին և նախարարներին վերաբերյալ հողային հարաբերութեանը: Ներսես կաթողիկոսին վերադրված խոսքերում, ուղղած հայ նախարարներին, ասված է հետևյալը. «Զի ամենեքեան դուք աւաղիկ կայք և վկայէք, մանաւանդ զի ամենեքեան դուք կեցեալ էք յաղգէդ Արշակունոյ. ոմանք ի ձէնջ դաւառատեարք յեալք 'ի նոցանէն, և ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւաղ աւաղ աւանաց գեղից և զամուսց տեարք լեալ էք, և պէսպէս դաստակերուացն» (ՓՔ, IV, ԾԱ, էջ 166):

Մեր կարծիքն ավելի ևս հաստատելու համար ստորև առաջ ենք բերում մի քանի որինակելի փաստեր հայ մատենագրութեանից:

Արշակունի թագավորները սովորութեանն ունեյին նվիրելու նախարարներին հողեր առանձին ծառայութեանների ու ռազմական քաջագործութեանների համար, կամ, տրամադրելով հողային տերիտորիաներ, հիմնել նոր նախարարութեաններ: Այս գեպերում հողերը բաշխվում էին վո՛չ թե թագավորի անձնական համարվող հողերից՝ «արքունի ոստանից», այլ սովորաբար պետական հողային տերիտորիայից, թեև, պետք է ասած, վոր կարող էին նաև բաշխումներ տեղի ունենալ «վոստանիկ» հողերից, յերբ նախարարները Այրարատյան սենիորատին էին պատկանում և թագավորի պալատական փասալներն էին:

Մովսես Խորենացու ասելով՝ Վաղարշակ թագավորը տալիս է Ծարայի զավակներէց սերված Գուշարին ժառանգութեանն Զափաքի կես մասը, Կողբը, Մորը, Զորը մինչև Հնարակերտ բերդը (II, ԴԼ. Բ, էջ 106). նմանապես Սանասարի սոհմից Ծարաշանին պարգևում է Արձն գավառը շրջակա հողերով, Տափրոս լեռն, ուր գտնվում է Սիմը և ամբողջ Կղեսուրն (Անդ, էջ 109):

Նույն Վաղարշակը, քաղաքական նկատառումներով, թողել եր արքունիքում, իր մոտ՝ միայն ավագ վորդուն, վորպես թագաժառանգ, իսկ մնացած վորդիներին հեռացրել եր, տրամադրելով

նրանց «Հաշտենից դավաոր» (Անդ, էջ 111): Յերբ հետագայում Հաշտենից դավաորի այդ Արշակունիների սերունդն այնքան էր բազմացել, վոր այլևս հողերը չէին բավարարում նրանց կարիքներին, Տիրան թագավորը տալիս է նրանցից մի քանիսներին նոր կալվածներ Ազիովիտ և Աօրերանի դավառներում (ՄԽ, II, 41. 48, 191):

Նույն Տիրանն իր անգամակ յեղորը, Արտավազի, մահվանից հետո նրա ամբողջ կալվածական հողը տվեց Անձևացի նախարարական տոհմի պատանի Յերախնավին և կարգեց նրա մոտ իր մտերիմ պարսիկ Դրուսասպին, վորին էլ տրամադրեց Տատիոն ավանը (այժմյան Դիադին) շրջակա ագարակներով և այգիներով (Անդ, 192):

Արտաշես թագավորը պարզևում է Հայաստան գաղթած Ամատունի անվան տոհմին պարսիկ ու դատասկերտներ, և այդպիսով հիմնադրվում է Ամատունի նախարարությունը (ՄԽ, II, 41. 51, 185):

Խոսրով թագավորը հաղթական պատերազմից հետո նվիրում է Վաչե սպարապետին «զականս Զանջանակին և գՋրաբաշխիս և գՅլու դլուխ, ամենայն զաւառակօքն հանդերձ» (ՓՅ, III, Ը, 18):

Պապ թագավորը պարզևում է սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին պարսիկների դեմ հաղթական պատերազմներ վարելու համար բազմաթիվ պլուզեր (ՓՅ, V, Դ, 204): Նույն Պապը վերադարձնում է իր հոր ժամանակ վաշիչացրած Կամսարական տոհմից դիվաճով կենդանի մնացած ժառանգներին իրենց նախկին կալվածքները՝ Շիրակն ու Արշարունիքը (ՓՅ, IV, ԺԹ, 133):

Մովսես Խորենացին պատմում է, թե ինչպես Տրդատ թագավորը Կամսար իշխանին, յերբ սա քրիստոնեություն է ընդունում և մկրտվում, պարզևում է «զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ և զգաւաոն Շիրակ», իսկ յոթն որից հետո, յերբ Կամսարը վախճանվում է և սրա վորդի Արշավիրը մեծ սգի մեջ էր, թագավորը նրան մխիթարելու նըպատակով տալիս է նաև «զքաղաքն Երուանդայ և զնորին դաւառըն մինչև ցկատար ձորոյն մեծի» (II, Դ, 242—243):

Ի վերջո նշենք ավելի հետաքրքիր փաստ: Տրդատ թագավորը Հայաստանում քրիստոնեություն հաստատելիս՝ բոլոր հե-

թանոսական տաճարական կալվածքներն ու հողերը հանձնում է Դրկուր Լուսավորչի տոհմին, և, այսպիսով, հիմնվում է կաթողիկոսական խոշոր կալվածատիրութուն: Բացի այդ՝ նա ամբողջ Հայաստանում հոգևորականությանն ու յեկեղեցիներին տրամադրում է հողեր՝ «չորս չորս հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն յօթն յօթն հողս երդոյ» (ԱԳ, 41. ձԺԹ, 423, ՓՅ, V, ԼԱ, 237):

Յեթե Արշակունի թագավորներն իրենց վերապահում էին իրավունք հողեր ու կալվածքներ բաշխել պետական տերիտորիայից նախարարներին, ասլա և տրամաբանորեն կարող էին իրավունք ունենալ նույն նախարարներին զրկելու այդ հողերից ու կալվածքներից: Այդ տեսակ զրկումները տեղի էին ունենում իբրև պատիժ՝ նախարարների ըմբոստություն կամ դավաճանություն դեպքերում, ինչպես վկայում են մատենագրական տվյալները:

Խոսրով թագավորը հանձնեց ապստամբված բռեշխ Բակուրի կալվածքները Վաղինակ Սյունի նախարարին (ՓՅ, III, Թ, 21): Նույն Խոսրովը Դատարեն Բղնունյաց իշխանի դավաճանություն ու ապստամբության պատճառով վռնչացնում է նրա ամբողջ տոհմը և, բռնադատելով նրա հողերը, միացնում է «արքունի ստանին» (ՓՅ, III, Ը, 20): Դարձյալ այդ Խոսրովը վռնչացնում է Մանավազյան և Որդունի նախարարական տոհմերը, վորոնք իրենց զժտություններով ու ըմբոստություններով խանգարում էին յերկրի անդորրությունը և չէին խաղաղվում, չնայած թագավորի կողմից արված զգուշացումներին: Նրանց հողերը թագավորը զրավում է և տալիս կաթողիկոսական տանը (ՓՅ, III, Դ, 9):

Տրդատ թագավորը, կամենալով վռնչացնել Սլկունի նախարարին, վորը, անցնելով պարսից թագավորի կողմը, դավեր էր լարում իրեն դեմ, հայտարարում է բոլոր նախարարներին. «Որ ոք ածէ աս իս զնահապետն Սլկունեաց, տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ՝ զլեօ զս և զդատասկերտս» (ՄԽ, II, 2Դ, 228):

Այդ տեսակետից աչքի յե ընկնում մանավանդ Արշակ II-ը, վորի թագավորությունը միշտ ալեկոծվում էր սուր պայքարով

կենտրոնախույս նախարարական տոհմերի ու թագավորական կենտրոնաձիգ իշխանության միջև: Այդ նախարարների դեմ Արչակը ձեռք եր առնում դաժան միջոցներ, վոչնչացնելով աժրող նախարարական տոհմեր և բռնազրավելով նրանց հողերն ու կալվածները. որինակ՝ նա վոչնչացրեց հայտնի կամսարական տոհմը և նրա Շիրակ ու Արչարունիք գավառները միայրեց արքունի կալվածներին (ՓՖ, IV, ԺԹ, 133):

Վերջապես, Արչակ II-ի վորդի Պապը, յեկեղեցական Փետղալականության դեմ մղած պայքարի հետևանքով, հրաման եր արձակել զրավելու յեկեղեցական հողերի մեծ մասը. «Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողուր երկուս-երկուս առ զեղ...» (ՓՖ, V, 1Ա, 237):

Թագավորների հողային գերագույն իրավունքը բնորոշող հետաքրքիր մի այլ գիծ ենք գտնում հին հայ մատենագիրների հաղորդումների մեջ: Արչակունի թագավորներն իրավունք եյին վերապահել իրենց տնորինելու և կառավարելու բոլոր ամրոց-բերդերը, վորոնք գտնվում եյին նախարարների ավատական կալվածներում: Կայազորների նյութական կարիքները բավարարելու համար այդ ամրոցներին ու բերդերին, վորոնք թագավորի իրավասության տակ եյին գտնվում, կցվում եյին շրջակա գյուղերն ու աղարակները: Արչակունիների անկումից և Հայաստանի բաժանումից հետո պարսիկներն այդ բերդերը բնակեցրել եյին իրենց կայազորներով: Տարակույս չկա, վոր այդ ամրուցություններն անցել եյին պարսիկների ձեռքը վո՛չ թե նվաճման կարգով, այլ վորպես ժառանգություն Արչակունիներից: Բացի դրանից, Արչակունիներն ունեյին իրենց տրամադրության ներքո սեփական վաստաններ—պալատ ամրոցներ նախարարներին պատկանող տերիտորիաներում (ՓՖ, IV, Ծ, 164, Ը, 213):

Թե վորքան խորն արժաններ ունեւր հասարակական իրավրմբրոնման մեջ հողային գերագույն իրավունքը, այդ բացահայտ ե հետագա պատմությունից, յերբ Արչակունիների անկումից և Հայաստանը Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց հետո՝ նախարարները դժվարին կացության մեջ ըն-

կան իրենց կալվածների պատճառով, վորոնք գտնվում եյին այս կամ այն մասում: Պարսկական Հայաստանում Սասանյան Շապուհը թագավոր եր նշանակել Խոսրովին, իսկ Բյուզանդական Հայաստանում կայսրը թագավոր եր նշանակել Արչակ III-ին: Այդ յերկուսն ել Արչակունյաց ղինաստիայից եյին և փաստորեն հանդիսանում եյին Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի սոսկ վասսալներ: Ահա այդ բաժանումով Պարսկական Հայաստանի շատ նախարարներ ստիպված եյին անցնել բյուզանդական մասը, վորովհետև նրանց կալվածները մեծ մասը գտնվում եր այնտեղ: Պարսկական մասի նրանց կալվածները բռնազրավեց Խոսրով թագավորը: Այդ նախարարներից մեկը, ասպետ Սահակը, հետագայում նորից վերադարձավ Պարսկական Հայաստան: Խոսրովը նրան նշանակեց հայ գորբերի սպարապետ, վերադարձնելով նրանից խլված կալվածները և, բացի այդ, նվիրելով նոր կալվածներ, վորոնք պատկանում եյին բյուզանդական մասում Արչակ III-ի մոտ գտնվող նախարարներին (ՄԽ, III, գլ. ԻԳ, 317—318): Սակայն բյուզանդական մասի նախարարները չուտով հիասթափվեցին և չափազանց դժգոհ եյին բյուզանդական քաղաքականությունից: Նրանք վերադարձան Պարսկական Հայաստան, յերբ Խոսրով թագավորից դրավոր յերաշխիք ստացան, վոր իրենց կվերադարձվեն խլված կալվածները, բացառությամբ այն հողերի, վորոնք, ինչպես գրում ե Խոսրովը. «ումեք ումեք պարգևեցաք, և ոչ չըջին պարգևք թագաւորաց առանց վնասու. մանաւանդ զի ՚ի դիւան հօրն մերոյ տեառն Շապհոյ արքայից արքայի եմուտ, այլ փոխանակ ընդ այնր և յարբուհուստ լնումք և գանրոյն պակասութիւնն» (ՄԽ, III, գլ. ԽԸ, 325):

Պարսկական Հայաստանում Սասանյան թագավորներն իրենց յենթակա հայ նախարարների նկատմամբ վարվում եյին տեղական հողային իրավունքի համաձայն: Պարսկական Արտաշես թագավորը Վուամշապուհ հայ թագավորին ուղղած նամակում, յերբ վերջինս միջնորդել եր վտարանդի ու փախստական նախարարների վերադարձման ու իրավունքների վերականգնման մասին, գրում ե ի միջի այլոց հետևյալը. «Վասն որոյ զորդիացեալդ դորա զՀամազասպ կացուցես ՚ի վերայ զօրացդ սպարապետ մեր հրամանաւ, և ազգի դորա տացես զգահ հինգերորդ. պա-

տուռոյ նախարարացդ և զգեւղս և զդաստակերսս, զոր տուեալ է նախնեացն քոց հարց դարա, կալցեն դոքա: Սապէս և գտունս վնասակարաց ազգացդ, զոր կալաք յարքունիս, բողցես ի բաց՝ աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց» (ՄԾ, III, 41. ԾԱ, 332):

3. ՌԵԳԱԼԻԱՆԵՐ.—Հողային ղերազույն իրավունքը բնորոշ մի այլ յերեւոյթն եր այսպես կոչված արքունի սեփական (Regalia): Ռեգալիան, իբրև արքունի վաստանից դուրս գտնված յեկամտային վորոչ աղբյուրների մենաշնորհ իրավունք, բղխում եր վոչ թե թագավորական իշխանության սուվերենիտետի վերացական իմաստավորումից, այլ այն ուեալ ըմբռնումից, վոր թագավորի հողային սեփականության իրավունքը տարածվում եր, բացի հողային մակերեսից, նաև նրա լնդերքում պարունակված հանքերի, ինչպես և ջրային սետուրանների վրա: Փավաստսի վերջութամբ՝ Առետտ սոխանի դետակի մաս, վոր թավվում և վանա ծովը, գտնվում ևր արքունի ձկնորսարան (III, Ը, 19): Ամենայն հավանականութամբ, ամբողջ վանա ծովերի ձկնորսարանները պատկանում էին Արշակունյաց թագավորնեբին, չնայած վոր այդ լիճը գտնվում եր Այրարատյան դավառից, Արշակունիների արքունի վաստանից հետո և կարծում եր վասսալերականի տերիտորիալ մասը, իսկ սա համարվում եր Արծրունիների, Ռշտունիների և Բզնունիների նախարարական կալվածք: Մեր այդ յենթադրությունն ալելի ևս հաստատվում և արարական պատմագիր Բարաձուրիի խոսքերով: Սա պատմում և եմիր Հարիրի մասին, վոր, արշավելով Հայաստան, նվաճում և վասսալութանը վանա լճի հետ միասին և դրավում և բոլոր տեղական նախարարական կալվածները: Նրանից հետո վանա լիճն իր ձկնորսարաններով գարձավ Հայաստանի արաք փոխարքանների սեփականություն— սկզբում Մաճմեա—իրն Մերվանի իրն Հակամի և սպա Մերվան իրն—Մահմեաի (յերեի տաշլինի վորդին)⁷⁵: Անշուշտ, վանա լիճը ձկնորսարաններով հանդերձ դառնում եր արարական փոխարքանների մենաշնորհ պատկանելիք վոչ թե նվաճման իրավունքով, այլ վորպես պետական ժառանգություն նախկին Արշակունիների, իսկ հետո Սասանյանների:

Արքունի սեփական էյին համարվում վոսկու և արծաթի հանքերը: Բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոսի ասելով՝ (Bell. Pers. I, 15) մարդպանների ժամանակ Փարսնդիալում⁷⁵ հանված ամբողջ վոսկին դառնում եր սեփականություն Սասանյան թագավորներին⁷⁶: Պետք և կոհակել, վոր այդ մենաշնորհ իրավունքն առաջներում պատկանում եր Արշակունի թագավորներին, և Արշակունյաց անկումից հետո ինքնարերարար անցել եր Սասանյան թագավորներին:

Թագավորների մենաշնորհ իրավունքը վոսկու և արծաթի հանությունի վերաբերմամբ արձանագրել և նաև Մխիթար Գոշեի Դատաստանագրքում: Այստեղ նա այնքան հետո չե գնում, վոր նույնիսկ այդ արքունի իրավունքը տարածում և պղնձի ու յերկաթի հանքերի վրա. «Յի դաւառս ոսկեհանս գտեալ յամենայն սահմանաց իշխանաց՝ արքայից լիցի, իսկ արծաթ՝ թագունհաց և ի կամս նոցա է մասնաւորել նոցա կամ ոչ: Այլ պղինձ և երկաթ և այլք ՚ի նմանաց նոցին—իշխանաց իցէ մեծամեծաց պարպեօք թագաւորաց. նմանապես և աղ և բորակ, նաւթ և կուպր, ապակի և այլ ինչ այսպիսի: Իսկ ակն և մարգարիտ արքունի լիցի» (II, Ժ, 325—326):

Հայկական մատենագրական աղբյուրներից կարելի յե յեզրտակացնել, վոր աղահանքերը համարվում էյին թագավորի մենաշնորհ սեփականություն: Այդ ակներև և նաև նրանից, վոր Կողդական կայսր Հերակլը Հայաստանի բոլոր աղահանքերն և Կողբի աղահանքերի յերբորդ մասը տրամադրել եր Յեղր կաթողիկոսին (Սերետ, XXIX, էջ 112), վորն այդտեղի շահագործումից տարեկան ստանում եր 12.000 դահեկան յեկամուտ⁷⁷: XIII դարում մոնղոլները, նվաճելով Հայաստանը, իրենց ձեռքը վերցրին աղահանքերը (ԿԳ, էջ 349): Վերջապես, Մխիթար Գոշեի Դատաստանագրքի համաձայն, ինչպես բացահայտ և վերևում բերված հոդվածից, աղահանքերը համարվում էյին, ըստ որենբերված հոդվածից, աղահանքերը համարվում էյին, ըստ որենբերի, արքունի սեփականություն, բայց կարող էյին տրամադրվել նաև իշխաններին վորպես պարզև թագավորի կողմից: Մխիթար Գոշեի Դատաստանագրքի մեջ ներկա դեպքում անդրադարձել և

հնավանդ իրավաբանական հողի պետական սեփականության մասին՝ հանձին թագավորի: Հիրավի, Բագրատունյաց թագավորության շրջանում աղահանքերը, մասնավորապես Կողբինը, պատկանում էին թագավորներին: Այդ ակներև է 1038 թ. վիճական մի արձանագրությունից, ուր հիշված է, վոր Բագրատունի Հովհաննես—Սմբատ թագավորը, Գագիկ թագավորի վորդին, տվել է Հոռոմոսի վանքին իրավունք՝ ձրի ստանալու Կողբի աղահանքերից տարեկան 100 բեռ աղ (ՎՏ, 21):

Վերահիշյալ մատենագրական և այլ տեղեկությունները պարզորոշ ցույց են տալիս Արշակունի թագավորների գերագույն հողային իրավունքը: Այդ հողային իրավունքը հոմանիշ է Արևմտյան Յեվրոպայի միջնադարյան ֆեոդալական հասարակության մեջ՝ dominium directum կոչված գերագույն սեփականության իրավունքին: Սակայն հին Հայաստանի այդ dominium directum-ը համակից էր արևելյան դեսպոտիզմի բնորոշ գծերով, և նախարարական հողերը համարվում էին պետական հողային սեփականության բաղկացուցիչ մաս՝ հանձին թագավորի: Ահա այն դիժը հանդիսանում է հիմնական հատկանիշներից մեկը, վորով բնորոշվում է ֆեոդալիզմի ասիական ձևը:

Մեր պատմագիտական գրականությունն անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձրել հին Հայաստանի հողային սեփականության իրավունքի հարցի վրա, վոր մեծ նշանակություն ունի հայկական ֆեոդալիզմի բնույթը պարզաբանելու համար: Այդ հարցին առաջին լրջորեն մոտեցողը Ն. Արնոնցն էր, վորն իր «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ փորձում է լուսարանել այդ պրոբլեմը, հիմնվելով սոսկ արևմտյան յեվրոպական ֆեոդալական իրավունքի անալոգիայի վրա, և, իհարկե, բացասական կարծիք է հայտնում Արշակունիների գերագույն հողային սեփականության իրավունքի նկատմամբ: Տվյալ հարցում Ն. Արնոնցի կոնցեպցիային է հետևել ընդհանուր առմամբ նաև Հ. Մանանդյանն իր «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» աշխատության մեջ: Կան նաև մի քանի հայագիտական ուսումնասիրություններ արևմտյան — յեվրոպական գիտնականների, ինչպես որինակ՝ Tournebiz, Fr. — Histoire politique et religieuse de l'Arménie (Paris, 1900) և Laurent, L. — L'Arménie entre

Byzance et l'Islam (Paris, 1919), վորոնք նույնպես շոշափում են հին Հայաստանի հողային իրավունքի պրոբլեմը: Այս վերջինների կարծիքով, հայ նախարարները լիակատար սեփականատեր էին իրենց ֆեոդալական կալվածքների, և նրանց հողային իրավունքը միանգամայն անկախ էր պետական սուվերեն իշխանությունից: Դժբախտաբար ներկա աշխատության շրջանակները թույլ չեն տալիս քննական տեսության առնել վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքները, մանավանդ, վոր Ն. Արնոնցի և Հ. Մանանդյանի անընդունելի տեսակետները մենք քննության ենք յենթարկել մեր արդեն տպագրության համար պատրաստ ուսերեն «Феодализм в древней и средневековой Армении» աշխատության մեջ:

4. Հողի ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ — Հայաստանի պատմության հաջորդ շրջանում, արաբական տիրապետության դարերում, մանավանդ Բագրատունյաց թագավորության որով, գերագույն հողային իրավունքը դեռ կանգուն էր հասարակական իրավահայեցողության մեջ: Բագրատունյաց Հայաստանում գերագույն հողային իրավունքի սկզբունքը հայ թագավորների կողմից անխախտ էր պահպանվում: Ամբողջ հողային տերիտորիան համարվում էր պետական սեփականություն՝ հանձին սուվերեն թագավորի, վոր հենվում էր իր դեսպոտական իշխանության վրա: Թագավորն էր սովորաբար բաշխում հողերը և վավերացնում իրեն յենթակա ֆեոդալ իշխանների հողատիրության իրավունքը:

Սմբատ Բագրատունի թագավորը Նախիջևան քաղաքը տիրության իրավունքով հանձնել էր իր վաստալ Միսական իշխան Սմբատին (Յ. Դ, 209): Նույն թագավորը խոստացել էր իր վաստալ՝ Վասպուրականի իշխան Աշոտին՝ ուղտական թագության համար «տալ նմա քաղաքս, դաւառս, դեօղս և ազարակս» (ԹԱ, ԻԸ, 397): Համաձայն 1013 թ. վիճական արձանագրության՝ իշխան Գրիգոր Մագիստրոսը Գագիկ Բագրատունու որով նվիրաբերել իր կառուցած Հաւուցթաոոց վանքին կալվածքներ, և այդ նվերը վավերացվել էր «անջնջելի արձանագրով և աշխարհակալ թագաւորի թղթովն և կայսերական կնքովն» (ՎՏ, 14):

Սմբատ Բագրատունու թագավորության ժամանակ նրա վաստ

սալ Սյունիքի իշխան Աշոտն իր վորդինների և յեղբայրների հետ միասին, ներկայութեամբ այլ իշխանների, կազմում և Տաթև վանքին պատկանած կալվածների սեփականատիրական արձանագրությունը, նշանակելով բոլոր սահմանները: Այդ արձանագրությունը, վոր ստորագրել են իշխան Աշոտն և ներկա յեղած Ֆեոդալները, ի վերջո վավերացնում և թագավորը հետևյալ մտկազրույթամբ. «Ես Սմբատ Բագրատունի՝ թագաւոր հայոց, հաստատեցի իմով ձեռամբս զայս վճիռս և ելի ի վերայ զիմ թագաւորական մատանին ի ստորև» (ՄՕ, զԼ. ԽԳ, 233): Եւսյնպես են վարվում Սյունիքի թագավորները, յեր նախկին վասալական դրությունից ազատվելով, իրենց յերկիրը հայտարարում են թագավորութուն: Սյունիքի թագավոր Վասակը վավերացնում ևր Ֆեոդալների նվիրարբրությունները հողով ու կալվածքներով հողուտ Տաթևի և այլ վանքերի հետևյալ ձևով. «Ես Վասակ թագաւոր իմով ձեռամբ հաստատեցի և եղի զիմ կնիքս արքունական» (ՄՕ, զԼ. ԾԶ, 307—308): Պատմագիր Ստեփանոս Որբելյանը հաղորդում և, թե ինչպես Սյունիքի թագավորների հրամանով վասալ Ֆեոդալներն իրենց կալվածքներից վարելահողեր և դուռներ եյին բաժին տալիս այս կամ այն վանքին: Հողերի այդ նվիրարբրումը ձևակերպվում ևր գրավոր ակտով ու համապատասխան ստորագրություններով և ապա վերջնականապես հաստատվում ևր Սյունյաց թագավորի ստորագրութեամբ ու կնիքով (ՄՕ, զԼ. Կ, 321—332):

Վերևում բերված փաստերից վորոշակի հետևում և, վոր վասալ իշխանների հողային իրավունքը սահմանափակված ևր, նրանք կարող եյին ոտարել իրենց կալվածային հողերից իրենց սյուզերենի, այսինքն թագավորի, հաճութեամբ ու թույլտվութեամբ, վոր և վավերացվում ևր վերջինի կողմից: Այս յերևույթը պետք և բացատրել իշխող իրավահայեցողութեամբ, ըստ վորի ճանաչվում ևր միայն պետական հողային սեփականություն թագավորի անձնավորումով, մյուս կալվածատեր իշխանները, վորպես Ֆեոդալներ, ողտվում եյին հողերից վո՛չ թե սեփականութեան, այլ տիրութեան իրավունքով, վոր սահմանվում և հաստատվում ևր հողի գերագույն սեփականատիրոջ ու տնօրինողի, այն և՛ թագավորի կողմից:

Սակայն հետագայում, ոտար նվաճողների տիրապետութեամբ փոփոխվող քաղաքական պայմաններում, գերագույն հողային սեփականութեան իրավունքն իրականութեան մեջ հաճախ խեղաթյուրվում ևր և կարծես կորցնում ևր իր սկզբունքային նշանակությունը: Այդ առանձնապես յերևան ևր գալիս արարների տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, վորոնք զգալի փոփոխություններ են առաջացնում Հայաստանի հողային իրավունքի բնագավառում: Արաբական շրջանում, ինչպես տեսանք, սկսվեց նախարարական սիստեմի կազմալուծումը: Շատ նախարարներ, արարների նվաճողական քաղաքականութեան շնորհիվ, զրկվեցին իրենց տոհմային կալվածքներից և նույնիսկ այդ տոհմերից շատերը Ֆիզիկապես բնաջինջ յեղան: Նախարարներից գավթված հողերը բաշխվում եյին նվաճողների միջև և մասամբ ևր ընկնում եյին այն ստորաթիվ նախարարների ձեռքը, վորոնք կարողանում եյին համակերպվել արաբական քաղաքականութեանը: Վերջապես, արարների մտցրած հարկւյին սիստեմն զգալի չափով խախտեց տեղական կալվածատիրութեան իրավական կառուցքը, հարվածելով տեղական գերագույն հողային սեփականատիրութեան սկզբունքին:

Արարներն իրենց բոլոր նվաճած հողերը համարում եյին խալիֆատի սեփականութուն: Այստեղ, ուրեմն, հանդես ևր դալիս ստիական զեւսոյտական սիստեմայինների համար այնքան բնորոշ՝ հողերի պետական սեփականութեան իրավունքը: Այդ հիման վրա ևր խալիֆ Ոմարը որենք ևր սահմանել, վոր վո՛չ մի մուսուլման իրավունք չունեիր Արաբիայի սահմաններից դուրս անշարժ գույք ձեռք բերել և հողադործութեամբ զբաղվել¹⁸: Բոլոր հողերը մնում եյին նվաճողների ձեռքում վո՛չ թե սեփականութեան, այլ տիրութեան, ժառանգական ողտագործման իրավունքով: Այդ իրավունքը արտահայտվում ևր խարաջ կոչված պարտականությունով, վորն իսկապես հողային ունեւտայեր խարաջը ծանրանում ևր վո՛չ թե անձերի, այլ միայն հողերի վրա:

Սակայն այդ որենքը Ոմարից հետո կորցրեց իր նշանակութունը և դործնականում միանգամայն անտեսվում ևր մուսուլմանների կողմից: Նվաճողները, նույնիսկ խալիֆի փոխարքանե-

վճուով՝ «խմ պարոնայք [Շահանշահ-Չարարիյի վորդին և Իվանեն] մեծ սիվելով ալլ հինձ էին որոշեալ» (ՄՕ, գլ. ԿԵ, 357) :

Ելիկում իշխանի վորդի Լիպարիաը, վերադառնալով Պարսկաստանից և ներկայանալով Աթարեկ Իվանեյին, վերականգնում է իր Ֆեոդալական իրավունքները, ստանալով նրանից դյուղեր Վայոց Ձորում, Գեղարքունիքում, Կոտայքում, Կայնում (Անդ, 360) :

«Յեա աուուրց ինչ այր մի մեծաղլի ի տոհմէ իշխանացն Բաղաց, թոռն Ջուրջեանց Մահեան անուն, զորոյ զնախնիսն յաւերման ժամանակին բերեալ էր Աթարէկն Իւանէ և բնակեցուցեալ ի Վայոց ձոր և տուեալ հայրենեօք զնորոյն բերդ ալլովք ապարակօք» (անդ, 366) :

Այդպիսի որինակներ գտնում ենք նաև վիճալիք հուշարձաններում, վորոնք ավելորդ ենք համարում մի առ մի թվել, գտնելով, վոր վերևում բերվածներն էլ բավականաչափ հաստատում են մեր ասածները :

Վերջապես, հողային գերազույն իրավունքը, վորպես պետությունը գլխավորող թագավորի իրավունք, վոր հնագույն դարերից ի վեր գործում էր Հայաստանում, իր արտահայտությունն է դտել նաև զրավոր սրենքներում : Այդ տեսակետից կարևոր նշանակություն է ստանում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, վոր, հաղեցած իր ժամանակաշրջանի Ֆեոդալական գաղափարախոսությունը՝ արծարծում է նաև հողային իրավունքը մեր նշած սկզբունքով :

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի II մասի («Աշխարհական օրէնք») Ա. դիւտում, վոր կրում է «Յաղազս դատաստանաց թագաւորաց և սրբ ընդ ձեռամբն նոցա», հիշվում է, վոր հողը պատկանում է թագավորին՝ և իշխանին (եջ 315) : Այստեղ իշխան ասելով՝ պետք է հասկանալ սուլվերեն իշխող, սենիոր : Այս մեր յենթադրությունը հաստատվում է Դատաստանագրքի այլ համապատասխան հոդվածներով, վորտեղ շեշտակի վորոշվում է թագավորի գերազույն հողային իրավունքը :

Նույն գլխում Մխիթար Գոշն ասում է. «Թագաւոր իշխանի տուեալ դաւառ՝ եթէ չինէ ըստ հրամանի նորա բերդ և կամ աւան և քամ աւերակս ի նոյն սահմանսն ի ժառանգութիւնս հա-

մարեսցի նմա, մի՛ լիցի փոխել առանց մեծի և իրաւացի յանցանաց. և զկնի մահու նոցա՝ որդւոց նոցա լիցի հրամանաւ քազաւորի : Սոյնպէս ընդ ձեռամբ իշխանաց ազատք լիցին և ընդ ազատաց ձեռամբ յինականք» (317) :

Այս տողերից հետևում է, վոր վասսալ իշխանը հողն ստանում է թագավորից տիրութեան իրավունքով, աֆն էլ վորոշ ժամանակով, իսկ յեթե այդ հողի վրա, թագավորի թուլութեամբ կամ հրամանով, չինարարութեան է կատարվում, այն է՝ կառուցվում են դյուղեր, բերդեր, վերականգնում են ավերակները, ապա այդ հողերը մնում են Ֆեոդալների ձեռքին ժառանգական տիրութեան իրավունքով, վորը կարող է վերացվել թագավորի կամքով, յեթե Ֆեոդալը կատարել է լուրջ հանցանք : Անտարակույս, այս որենքի մեջ զրավոր կերպով արտացոլել է սովորութեական իրավունքի հնավանդ մի նորմ, վորը թերևս ծագում է Արշակունյաց շրջանի նախարարական իրավունքից :

Վերևում բերված հոդվածում քննորոշն այն է, վոր չինականները, այսինքն՝ ճորտերը, ըստ յենթակարգության ստանում են հողերն իրենց անմիջական սենիորներից, այն է՝ ազատներից, նույնանման ձևով, ինչպէս վոր իշխանները թագավորից : Ինչպէս հայտնի յե, վոչ մի Ֆեոդալական հասարակակարգում ճորտերը հողերի սեփականատեր չեն յեղել, այլ յեղել են սոսկ հողից ոգտվողներ : Հետևապէս, Մխիթար Գոշի անալոգիան ավելի ևս շեշտակի ընդգծում է Ֆեոդալական հողային իրավունքի առանձնահատուկ բնույթը Հայաստանում, վորտեղ հողի սեփականություն իրավունքը պատկանում էր միայն թագավորին, իսկ նրա յենթակա վասսալ իշխաններն ոգտվում էին լոկ հողի տիրութեան իրավունքով :

Այնուհետև թագավորի գերազույն հողային իրավունքին է վերաբերում հետևյալ կետը. «չինել քաղաք և բերդ, և կամուրջս չինել մեծամեծ գետոց, թագաւորաց լիցի» (II, Ա. 304) :

Ինչպէս ակնհայտ է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերոհիշյալ իրավաբանական նորմերից, նրանք մեծ կամ նվազ չափով համանման են Արշակունյաց թագավորների հողային գերազույն իրավունքին : Այդ առանձնապէս նկատելի յե նախարարաներին հողեր արվելու և յեա վերցնելու, նախարարական տեր-

սորիաններում բերդեր կառուցելու և արքունի ռեզալիաների վերաբերմամբ:

Հողային իրավունքի նույն սկզբունքն ենք տեսնում Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքում, վոր գործում էր Կիլիկյան Հայ թագավորության մեջ: Սակայն այստեղ նկատվում է այն փոքրիկ տարբերությունը, վոր Ֆեոդալ իշխանների հողային իրավունքը վորոչ չափով լայնացված է և, ընդհակառակն, սեղմված է թագավորի ղերագույն իրավասությունը վաստակական իշխանների տիրության ներքո գտնվող հողերի նկատմամբ: Այդ յերևույթը պետք է բացատրել Կիլիկյան Հայ պետության տեղական առանձնահատկություններով և մանավանդ նրա պետական կազմի բնույթով: Կիլիկիայի Հայ Ֆեոդալական կառուցքը զգալի չափով ազդված էր, խաչակրաց արշավանքների և Արևմտյան Յեվրոպայի հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունների շնորհիվ, արևմտա-յեվրոպական ֆեոդալիզմի սկզբունքներին:

6. ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՆՒՈՐԱԿԱՆ ՀՈՂԵՐ.— Արչակունի թագավորները, բացի այն, վոր հանուր պետական հողերից բաժին եյին հանում և տրամադրում նախարարներին, սովորություն ունեյին բաշխել հողեր նաև իրենց թագավորական սենիորական տերիտորիայից, այսպես կոչված «արքունի վոստանից»: Այդ արվում էր գլխավորապես պալատական պաշտոնյաների, գործակալների վերաբերմամբ, վորոնք միաժամանակ ստանում էյին նախարարական կոչում:

Այդ տեսակետից մեծ պատմագիտական նշանակություն է ստանում 1907 թ. Բաշապարանում Հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունը, վոր վերլուծել է պրոֆ. Մ. Ռոստովցեվը⁷⁰: Այդ արձանագրության մեջ ասված է, վոր «Տրդատ մեծ թագավոր Մեծ Հայքի պարգևել է այս ինչին [անունը վերծանված չե, յեղծված լինելու պատճառով] Գնթունու տոհմից Նիգ գավառն ու քաղաքը»: Նիգը մտնում է Արարատյան մարզի մեջ վորն, ինչպես դիտենք, «արքունի վոստան» էր: Այս արձանագրության շնորհիվ նախ ճշտիվ հաստատվում է Տրդատ թագավորի անձնավորությունը: Դա Տրդատ առաջինն է, վոր Հայ ավանդություններում, ըստ Մովսես Խորենացու Պատմու-

թյան, նույնացվել է Վաղարշակ թագավորի հետ և Հայոց պատմության մեջ ներկայացվել է իբրև Արչակունյաց թագավորական դինաստիայի հիմնադիր, Հայ պետականության անդրանիկ բարեկարգողն ու նախարարական սիստեմի կառուցողը: Յերևորդ՝ խիստ հետաքրքրական է հունարեն εὐς ἀρτάριφα յեղծված բառի լուսարանությունը, թեև յենթադրական է այդ հետևությունը: Ռոստովցեվն այդ վերծանված բառը թարգմանում է «վասն կոչիկների», վորտեղից յեզրակացնելու յե, վոր թագավորը Նիգ գավառը տվել է Գնթունուն «կոչիկների» համար, այսինքն՝ տրամադրել է կալվածական ավատ վորոչ ֆեոդալական պարտականության դիմաց. այս դեպքում ավատատեր իշխանը պետք է հողար արքունի ղգեստանքի մատակարարումը: Այդպիսի ֆեոդալական պարտականությունը սովորական էր հին պարսկական, պարթևական և նույնիսկ XI դ. Թուրքեստանի պետություններում, վորտեղ ֆեոդալ իշխաններին ու պալատական մեծամեծներին տրվում էյին ավատական կալվածքներ, պայմանով, վոր նրանք հողան պալատական տնտեսության զանազան մասերը:

Հիրավի, Մովսես Խորենացին, պատմելով Վաղարշակի (Իրականում՝ Տրդատ I-ի) ձեռներեցությունը Հայաստանում կատարված պետական բարեփոխումների և նախարարությունների հիմնադրման մասին, հիշատակում է, վոր նա նշանակել է «զգեցուցանողս էւր զձեռէս ի գաւակաց քանանացւոց. անուն կոչէ աղգին Գնթունիս» (II, գլ. Է, 103): Թեև Մովսես Խորենացին վոչինչ չի ասում, վոր Գնթունուն այդ պարտականության համար տրամադրվել են հողեր, սակայն ուշադրության անելով Մովսես Խորենացու ասածի շարունակությունը, վորտեղ նա մի առ մի թվում է պալատական տնտեսական կառավարման ճյուղերը և այդ առնչությամբ զանազան նախարարների ավատական կալվածներ բաշխելը, պետք է կռահել, վոր նաև Գնթունի տոհմը բավարարվել է ավատական հողով:

Հետևապես, վերոհիշյալ հունարեն արձանագրությունը վորոչ չափով հաստատում է Մովսես Խորենացու ասածը Գնթունի նախարարության մասին և ընդ սմին հիմք է տալիս յեզրակացնելու, վոր նաև նրա պատմվածքը մյուս նախարարների մասին, վորոնք Վաղարշակից (Տրդատ I) ստացել էյին հողեր՝ պալատական

անտեսութեան վորոչ պահանջները բավարարելու պարտականութեամբ, զուրկ չեն պատմական հիմքից: Հիրավի, Մովսես Պորենացու Պատմութեանից յերևում է, վոր մի շարք նախարարներ ավատական կալվածքներ էյին ստացել, վորի հանդեպ պարտավոր էյին հողալ պալատական անտեսութեան մատակարարումը: Գնթունի նախարարը հողում եր թագավորի հանդերձանքի մասին, վարածնունի նախարարութունը— վորսի, Գաբեղյանները— ձիերի յերամակնների և ախոռների, Աբեղյանները— արքունի դահուլքի և տան սպասավորման, Գնունիները— գինու և մառանների, Սպանդունիները— մսի և սպանդանոցի, Ջյուհակները— սառույցի և ամառանոցների մասին և այլն (II, գլ. Է, 103—104):

7. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.— Այսպիսով, հանգում ենք այն կարծիքին, վոր բովանդակ պետական տերիտորիայի վրա տարածվող լիակատար հողային սեփականութեան իրավունքը պատկանում եր թագավորին, գերագույն սյուզերենին, վորի անձնավորութեան մեջ գերագույն հողային իրավունքը նույնացվում եր նրա քաղաքական իշխանութեան հետ: Այլապես չեր ել կարող լինել այն Փետղալական հասարակակարգում, վորտեղ թագավորի քաղաքական իշխանութունը բղխում եր միասնական պետական սեփականութուն կազմող բոլոր հողերի վրա նրան պատկանող իշխանութունից: Դա մի բնորոշ յերևույթ եր, վոր հատուկ եր ասիական պետութուններին, ինչպես ակնարկել է Կ. Մարքսը:

Թագավորի հողային գերագույն իրավունքի իմաստից ել բղխում եր նախարարների հողատիրութեան իրավունքը, վորպես պայմանական հողային տիրութուն: Այդ տիրութունը, չնայած իր ժառանգական բնույթին, կախումն ուներ կենտրոնական թագավորական իշխանութունից և կապված եր վերջինի հետ վորոչ պարտականութուններով: Հողատիրութեան այդ յերկակի բնույթը, մի կողմից՝ թագավորի լիազոր հողային իրավունքը ամբողջ պետական տերիտորիայի վերաբերմամբ, իսկ մյուս կողմից՝ նախարարների պայմանական հողատիրական իրավունքը նույն տերիտորիայում՝ արդասահայտվում եր այն յերկու ձևերով, վորոնք արևմտա-յեվրոպական Փետղալիզմի տերմինաբանութեան

մեջ հայտնի յեն dominium directum և dominium utile անուններով:

Dominium directum—հողի ուղղակի, անմիջական տիրութունը, վորպես սենիորական իրավունք, և dominium utile—հողի ուղղործման տիրութունը, վորպես վասսալական իրավունք— հանդիսանում էյին հողային իրավունքի յերկու ծայրահեղ բևեռները: Սրանցից մեկի վրա կանգնած եր թագավորի իշխանութունն իր կենտրոնաձիգ էյութեամբ, իսկ մյուսի վրա՝ նախարարական, Փետղալական իշխանութունն իր կենտրոնախույս ուժերով: Փետղալական Հայաստանի ամբողջ պատմութունը պտտվում եր այդ յերկու բևեռների միջև տեղի ունեցող սուր բաղխումների մթնոլորտում, վորտեղ դարավոր անհաշտ պայքար եր մղվում արտադրութեան հիմնական միջոցին տիրանալու համար, այսինքն՝ հողի սեփականութեան անմիջական իրավունքի և լիակատար հողային իշխանութեան համար, պայքար թագավորի dominium directum-ի և նախարարների dominium utile-ի միջև:

Մենք տեսանք, վոր հողային գերագույն իրավունքից բղխում է թագավորի գերագույն պետական իշխանութունը, քաղաքական իշխանութունը: Այդ իշխանութունն իր էյութեամբ ղեկարգողական եր, վորի մեջ կենտրոնանում էյին պետական կյանքի ու կառավարման հիմնական կողմերը: Այդ իրավահայեցողութեամբ թագավորը հանդիսանում եր գերագույն որենտզիր, իրավունք և դատ սահմանող: Այդ յերևում է նաև մատենադրական մի քանի տվյալներից: Յեզնիկ Կողբացին ասում է. «Ընդէօր օրենք ի թագաւորաց զնիցին, և սաստք իշխանաց և պատիժ ի դատաւորաց» (I, ԺԵ): Փալատոս Բուղանդացին Արշակ II-ի վերաբերմամբ զանգատվում է՝ «իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ էլանէին» (IV, գլ. ԺԲ, 110): Ի հարկե, այդ որենտզրութունն ու իրավաբանութունը բնավ կառուցված չեր վորոչ սահմանադրական սկզբունքների վրա, այլ բղխում եր թագավորի բռնակալ իշխանութեան բնույթից և կապված եր նրա անձնավորութեան հետ, վորպես Փետղալական հասարակութեան միապետի, վորի գերագույն իշխանութունը կենտրոնանում եր արքունիքում: Այստեղից էյին յելնում հրամաններն ու կարգադրութունները,

վորոնք որենքի նշանակութիւնն եյին ստանում: Իբրև այդպիսին, թագավորը դառնում եր իր հպատակների կյանքի ու մահվան տերը: Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես թագավորը հրամայում է վոչնչացնել ըմբոստ նախարարներին, դլուխները հատանել և այլն:

Վորպես գերագույն սյուզերեն, նախարարութիւնների գլխավորող, տեր ու հրամայող՝ նա հանդիսանում եր պետութեան միակ ու ինքնակալ ներկայացուցիչը, վոր հարաբերութիւններ եր պահպանում և բանակցութիւններ վարում ոտար պետութիւնների հետ, դաշինք եր կուում, պատերազմ հայտարարում ու ձեռնարկում, դեսպաններ առաքում և ընդունում: Նույնիսկ այն ժամանակները, յերբ Հայաստանն ընկնում եր այս կամ այն ոտար պետութեան, ինչպես Մասանյանների, Հոռմի և Բյուզանդիայի գերիշխանութեան տակ, նմանապես Հայաստանի թագավորի անձնավորութեամբ եր արտահայտվում ամբողջ յերկրի վասսալական յենթակայութիւնը նվաճող ոտար պետութեանը:

Վերջապես, թագավորի գերագույն իշխանութիւնից եր բղխում դրամ հատանելու իրավունքը: Մեղ հասել են դրամներ, տակաւին նախարարակուռնյաց շրջանի հայ թագավորներից: Այդ պլանդական իրավունքն արտացոյել է նաև Մխիթար Գոշի Դատարանագրքում. «եթէ դահեկան և դրամ հատանիցէ, իշխանութիւն կալցի ըստ իրաւանց դատատանի: Այլ իշխանաց ո՛չ է իրաւացի հատանել դահեկան և դրամ, և թէ հատանիցէ, հրամանաւ լիցի թագաւորի» (II, Ա, 304):

II. ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ. — Ֆեոդալական Հայաստանում հողային սեփականութեան իրավունքը պատկանում եր բացառապես գերագույն սյուզերենին, թագավորին, վորի իշխանութեան ներքո, վորպես dominium directum գտնվում եյին պետական տերիտորիան կազմող բոլոր հողերը: Իսկ նախարարների, վորպես վասսալ իշխանների, հողային իրավունքն արտահայտվում եր սոսկ տիրութեան իրավունքով, այն է՝ նրա ողտագործումով, այսինքն՝ dominium utile: Ահա այդ իրավունքի

մեջ եր կայանում ֆեոդալական հասարակութեան արտադրութեան հիմնական միջոցին՝ հողին տիրելը: Ուստի կարևոր եր պարզել հողատիրութեան ձևերն, այսպես ասած՝ վորոչել հողերի կատեգորիաները, վորոնք կազմում եյին նախարարական հողատիրութեան հիմնական տարրերը:

Հայ մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են դլխավորապես հողային տիրութեան յերկու տեսակներ՝ հայրենիք և պարգևակաւնք, հիշատակվում է նաև յերրորդ տեսակը՝ քսակազիւնք կամ գանձագիւնք: Վերջին տերմինը հանդիպում է դլխավորապես միջնադարյան գրականութեան մեջ, նախարարական սիստեմի կազմալուծման և առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ներմուտքի դարաշրջանում: Ուստի այդ վերջին կատեգորիայի հողերը չեն հանդիսանում ֆեոդալական հողային իրավունքի հիմնական ու բնորոշ տարրը:

Մեր պատմագետներից ու հայագետներից շատերը սովորաբար հայերեն հայրենիք ու պարգևակաւնք տերմինները նույնացնում են արևմտա-յեվրոպական ֆեոդալական հողային տերմիններին՝ հայրենիքը «feod-ին, մի քանիսը նաև allod-ին, իսկ պարգևակաւնքը beneficium-ին: Յեթե մի քանի արտաքին նշաններն իրոք հիմք են տալիս անալոգիայով նույնացնել վերոհիշյալ տերմինները, սակայն ըստ էութեան այդ հայկական տերմինների համապատասխանութիւնը feod-ին կամ allod-ին և beneficium-ին կարելի յե ընդունել վորոշ վերապահութիւններով միայն:

Չպետք է աչքաթող անել մի կարևոր հանգամանք, վոր հայկական պարգևակաւնքն ու հայրենիքն և արևմտա-յեվրոպական beneficium-ն ու feod-ը, նաև allod-ը, իրենց գենետիկ դարձացումով մեկնում են միանգամայն տարբեր հիմքերից: Արևմտա-յեվրոպական ֆեոդալիզմը, վորպես սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիա, հաջորդելով անտիկ, ստրակատիրական ֆորմացիային, դոյացել է հին-գերմանական համայնքի քայքայման և արտագրութեան անտիկ յեղանակի քայքայման սինթեզի վրա, ընդամին այդ ֆեոդալիզմն ունեցել է այնպիսի նախապայմաններ, ինչպես հռոմեական լատիֆունդիաներն ու կոլոնատը: Իսկ ֆեոդալիզմը Հայաստանում, ինչպես և ընդհանրապես Արևելքում,

զարգացել է նախնադարյան կոմունիստական տոհմային հասարակութայն քայքայումից, անցնելով դյուղական համայնքի միջով, վորը պահպանեց իր գոյությունը Հայաստանի ամբողջ Ֆեոդալական պատմութայն մեջ: Ահա Ֆեոդալիզմի զարգացման այդ յերկու տարբեր մեկնակետերն են, վորով առանձնահատուկ բնույթ է ստացել Արևելքի Ֆեոդալական հողային իրավունքը, ըստ վորի բոլոր հողերը պատկանում են պետութայնը՝ հանձին նրա թագավորի:

Հետևապես, սխալ տեսակետի վրա յեն կանգնած մի շարք պատմագետներ, ինչպես Ն. Աբոնցը (AAIO, 460—461), Տուրնեբիլը⁸⁰, Լորանն⁸¹ և, սրանց հետևողութայն, Հ. Մանանդյանը, յերբ հայկական հայրենիքը նույնացնում են արևմտա-յեվրոպական allod-ին:

«Մերովինգյան դարաշրջանի allod-ը, վորպես հողային դուշի տիպ,— ասում է Ն. Աբոնցը— միանգամայն զուգադիպում է հայկական հայրենիքին... այդ յերկուսն էլ ժառանգական հողեր են, վորոնք սերնդից սերունդ են անցնում լիակատար սեփականութայն իրավունքով» (AAIO, 457): Հ. Մանանդյանը, համաձայնելով Ն. Աբոնցի ասածների հետ, իր կողմից ընդգծում է. «Թե՛ Արչակունիների արքունի յերկրում և թե՛ նախարարական իշխանություններում գոյություն են ունեցել մասնավոր հատուկ կալվածներ ու հողեր, վորոնք համարվել են նման միջնադարյան allod-ների՝ ժառանգական լիակատար սեփականություն: Այս կարգի դուշքերն անվանվել են հայրենիք»⁸²:

Միջնադարյան յեվրոպական Ֆեոդալիզմում allod-ը, լինելով ինքնուրույն հողատիրութայն ձև և տիրոջ լիակատար սեփականություն, հակադրվում է beneficium-ին և feod-ին, վորպես հողատիրութայն պայմանական ձևերին: Allod-ը տիրապետում էր սկզբնական շրջանում, յերբ Ֆեոդալական սիստեմը նոր էր կազմակերպվում, և իսկական Ֆեոդալական հարաբերությունները դեռևս չէին հասել իրենց զարգացմանը: Ալլոգական հարաբերություններն ըստ իրենց եյութայն միշտ մնում էին Ֆեոդալական հարաբերություններից դուրս: Այդ ակներև է նրանից, վոր ավատական հարաբերությունների և Ֆեոդալական

պայմանական հողատիրութայն հետագա զարգացումով՝ allod-ն անեյանում և արդեն XIV դարում բացառիկ յերևույթ է դառնում: Այդ միանգամայն բնական ու տրամաբանական էր միջնադարյան յեվրոպական Ֆեոդալիզմի ծագման ու զարգացման պայմաններում: Իսկ Հայաստանում, զերազույն հողային իրավունքի տիրապետութայն հանդամանքներում, ալլոգական հողատիրությունը չէր կարող տեղ ունենալ: Յեթե, այնուամենայնիվ, Հայաստանի Ֆեոդալիզմի պատմութայն մեջ կարող են հանդիպել ալլոգական թվացող հողատիրութայն յերևույթներ, ապա դրանք հետնադույն ժամանակի յեն և բնավ չեն բղխում նախարարական Ֆեոդալիզմի եյությունից: Հայաստանում, իրոք, ալլոգական հողային իրավունքը յերևան է գալիս թագավորական իշխանութայն ժամանակից սկսած և կոնկրետ ձև ստանում Արչակունիների անկումից հետո, առավելապես արաբական տիրապետութայն ժամանակից սկսած: Այդպիսի հողային իրավունք ձեռք էյին բերում միայն մի քանի նախարարություններ, վորոնք, հենվելով իրենց իրական ուժին, հնարավորություն էյին ունենում ինքնուրույն գործելու և կախված չէին Հայաստանում այլևս գոյություն չունեցող թագավորից: Այդպես էյին Մամիկոնյան, Բագրատունի, Արծրունի, Սյունի և մի քանի այլ նախարարություններ:

Այստեղ տեսնում ենք յերկու միանգամայն հակադիր յերևույթներ: Այն ժամանակ, յերբ միջնադարյան յեվրոպական Ֆեոդալիզմում allod-ը՝ թագավորական իշխանութայն ուժեղացումով և վառարական կախումների կոնսոլիդացիայով՝ չքանում է ավատական հարաբերությունների մթնոլորտից, ընդհակառակը, Հայաստանում ալլոգական հողատիրությունը սկսում է յերևան գալ, այն էլ ցաղուցրիվ, գլխավորապես նախարարական սիստեմի կազմավորման պայմաններում, յերբ հայկական Ֆեոդալիզմը, ոտար նվաճողների ճնշման տակ, վերակառուցվում է նոր քաղաքական գծով:

Հիրավի, միջնադարյան մատենագրութայն մեջ, որինտե՛կ Ստ. Որբեյանի և ապա հաջորդ վիժական արձանագրություններում, քաղաքական հարաբերություններում ստեղծված և առևտրա-վաշխառուական կապիտալի պայմաններում մուտք գոր-

ծած «Հայրենիք» տերմինը կորցնում է իր նախկին նշանակու-
թյունը: Բացի դրանից, ինչպես վերն ակնարկել ենք, այդ դա-
րերում, սկսած արարների տիրապետութունից, Ֆեոդալ իշխան-
ների մեջ մեծ չափերով զարգանում է հողերի դնումն ու վաճա-
ռումը: Այս միջնուրրում թե՛ ժառանգական սոհմային կալ-
վածքը և թե՛ դնված հողերն ստանում են Ֆեոդալական հողա-
տիրության մեջ միատեսակ նշանակութուն՝ հողային սեփակա-
նության իրավունքի տեսակետից: Արձանադրութուններում,
սկսած XII դարից, և այդ դարաշրջանի մատենագրական աղ-
բյուրներում, մանավանդ Ստ. Որբեկյանի մոտ, գտնում ենք
բազմաթիվ հիշատակումներ գանձագին կամ դրամագին հողերի
մասին⁸³, ինչպես և «Հայալ ընչից իմոց»⁸⁴ արտահայտու-
թյունը: «Հայրենիք» տերմինով արդեն նշում էլին ամեն տեսակ
հողային սեփականութուն, թե՛ ժառանգական ավատը, և թե՛
դնված կալվածքը: Այստեղից էլ հայ վիմագրութուններում
յերևան է դալիս հողային սեփականության իմաստավորումով
այնպիսի մի նոր տերմին, ինչպես «Հայրենիք զանձագին»⁸⁵:

Յեթե անալոգիա վորոնենք արևմտա-յեվրոպական Ֆեոդա-
լական տերմինաբանության մեջ, ապա գանձագին, դրամագին,
կամ քաղաքին անվանված հողերն են, վոր համարվելով կալվա-
ծատեր-իշխանների անհատական սեփականութուն, նմանվում
են allod-ին, իսկ հայրենիքն իր սկզբնական ավատական նշանա-
կությամբ feod-ն է, Ֆեոդալական հողատիրության հիմնական
տարրը, վորով բնորոշվում է այդ սոցիալ-տնտեսական հասա-
րակակարգը: Feod-ը (լատ. feudum, ֆրանս. fief, գերմ. Lehn)
հանդիսանում էր պայմանական սեփականութուն, վոր կապված
էր վորոշ պարտականութուններով նրա հետ, վորից այդ հողը
ստացվել էր ժառանգական տիրության իրավունքով: Մեր պատ-
մական դրականության մեջ չենք գտնում հատուկ բնորոշում
«Հայրենիք» տերմինի վերաբերյալ, իսկ նույն գրականության
մեջ ավանդված փաստական տվյալները յերբեմն այնքան խառ-
նաշփոթ են, վոր տարբեր ու կասկածելի մեկնաբանության
առիթ են տալիս. այդ տեսանք allod-ի և «Հայրենիքի» անհարիր
նույնացման վերաբերմամբ:

Գալով պարզակապակց կոչվող Ֆեոդալական հողերին, ապա

բառակազմութունից հետևում է, վոր նրանք թագավորի կողմից
պարգևված, ընծայված հողեր էլին: Ուրեմն այդ հայկական
տերմինը միանգամայն նույնանիչ է միջնադարյան Ֆեոդալական
beneficium-ին: Արևմտյան յեվրոպական Ֆեոդալիզմում bene-
ficium-ն արտահայտում էր պարգևած հողին ցկյանս տիրելու
իրավունք՝ վորոշ պարտականութունների, վորոշ ծառայու-
թյան հանդեպ: Վերը թված մի շարք որինակներում բացահայտ
յերևում է, վոր թագավորները պարգևում էլին հողեր զորա-
վարներին, նախարարներին և այլ Ֆեոդալներին առանձին ծա-
ռայութունների ու կատարած գործերի համար: Սակայն այդ
մատենագրական տվյալներից չի կարելի վորոշել, թե ինչ պայ-
մաներով էլին տրվում այդ հողերը, արդյոք ժամանակավոր,
այսինքն ցկյանս, թե՞ ժառանգական տիրության կարգով: Պետք
է յենթադրել, վոր այդ հողային նվերները ցմահ տիրելու բը-
նույթ ունեյին: Բայց և այնպես այդ պարագան խոչընդոտ չէր
հանդիսանում, վոր գործնականում այդ նվիրած հողերը դառ-
նում էլին ժառանգական: Այդ ակնբախ է Միխիթար Գոշի
Դատաստանագրքից (II, Ա, էջ 317). թագավորի կողմից իշխան-
ներին նվիրված կամ տրված հողերը դառնում էլին ժառանգա-
կան տիրութուն, յերբ վերջիններն այդ հողերի վրա կատարում
էլին շինարարական կամ մշակութային աշխատանքներ, ընդվո-
րում այդ ժառանգական տիրության իրավունքը պետք է հաս-
տատվեր թագավորի կողմից: Ուրեմն «պարգևականք» կոչված
հողը ժամանակի ընթացքում դառնում է «Հայրենիք»: Այս դեպ-
քում նկատում ենք արևմտա-յեվրոպական Ֆեոդալիզմին հոմանիչ
յերևույթ, յերբ բենեֆիցիական հողը հետագայում վերածվում
է Ֆեոդալականի, այսինքն beneficium-ը կամ «պարգևականքը»
հանդիսանում է feod-ի կամ «Հայրենիքի» նախապարագան, այն
սաղմը, վորից զարգանում է վերջինս: Հիրավի, հայկական Ֆեո-
դալիզմի զարգացման հետագա շրջանում «պարգևականքի» և
«Հայրենիքի» միջև, կարծես, ջնջվում է այդ յերկու հողատի-
րական ձևերի վերաբերյալ իրավաբանականը: Այդ նկատելի յե
Ստ. Որբեկյանի մոտ, վորը նույնիսկ պարգևված հողերն անվա-
նում է «Հայրենիք», միայն ընծայման հանգամանքը չեչտելու
համրանա յերբեմն կցում է «արքայատուր» բառը (գլ. 42, 411):

Հետաքրքրական է վերջերս Հ. Մանանդյանի կատարած վերլուծական փորձը, վորով նա դալիս է ապացուցելու, թե Փեոդարական Հայաստանում Փեոդ տերմինին համապատասխանում է խոստակ բառը, իսկ Փեոդ ունեցողը կոչվում էր խոստակդար⁸⁶: Այդ բառերը հանդիպում են Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ հիշատակված Աղվանից Վաչագան Արքայի փանոնադրության Երդ հոդվածում⁸⁷ և Ստ. Որբեյանի Պատմության մեջ (դլ. ԼԹ, 206—207, դլ. Խ, 219, դլ. ԽԳ, 232—2339): Համեմատելով Վաչագանի Երդ փանոնը Շահապիվանի Ժողովի Բ. հոդվածի (ԿՀ, էջ 61) և «Փանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնից եպիսկոպոսի» Ե հոդվածի հետ (ԿՀ, էջ 109), վորոնք հոմանիչ բովանդակություն ունեն հոգևորականների Ժառանգական հոդատիրության իրավունքի մասին, և նկատի առնելով, վոր Վաչագանի հոդվածում նշված «խոստակ»-ին համապատասխանում է վերջին յերկու հոդվածներում կիրառված «Հայրենիք» տերմինը, Հ. Մանանդյանն հանդում է այն յեղրակացություն, վոր «խոստակը» վոչ ալլ ինչ է, յեթե վոչ «Հայրենիք», վոր համապատասխանում է յեվրոպական «feod» տերմինին:

Այնուհետև խոստակ տերմինը հանդիպում ենք Ստ. Որբեյանի Պատմության մեջ IX և X դ. դ. վերաբերյալ հողային նվիրաբերությունների վավերագրերում: «Խոստակդար», ալլ ոինքն ավատառու, ինչպես յենթադրում է Հ. Մանանդյանը, խոչոր Փեոդալների վասալներ էյին, «աղատները», վորոնք իրենց սենիորներից ստանում էյին հողեր՝ ձիավոր զորքում ծառայելու պարտականություններ:

Չառաբկելով Հ. Մանանդյանի խոստակ բառի վերլուծման ճշտության դեմ, մենք այն կարծիքին ենք, վոր նշված տերմինը, չնայած նրա լեզվական իրանա-պարթևական ծագմանը, խորթ է յեղել Հայաստանում վաղուց հաստատված Փեոդալական տերմինաբանությունը: Հայ մատենադրության մեջ սովորաբար հանդիպում է «Փեոդի» առումով միայն «Հայրենիք» և վո՛չ թե «խոստակ» տերմինը, վորը հիշատակվում է ընդամենը մեկ անգամ VII դ. (Վաչագանի փանոնը) և չորս անգամ IX և X դ. դ. վավերագրերում (Ստ. Որբեյանի Պատմության մեջ):

Սակայն ուշադրով և այն, վոր թեև «խոստակ» տերմինը, ինչպես ակնհիշ է վավերագրերից, հանդես է դալիս զանազան դարերում, բայց միայն յերկու վայրերում — Աղվանքում և Սյունիքում, իրար հետ տնտեսապես ու քաղաքականապես սերտ կապված յերկրներում, վորոնք սահմանամերձ էյին Մեծ Հայքին: Այս պարագան հիմք է տալիս յենթադրելու, վոր ընդհանրապես «խոստակ» բառը գոյություն չի ունեցել հայ Փեոդալական միջավայրում և իրրև տերմին տեղ չի գտել հայ Փեոդալական իրավունքի թե՛ սովորական և թե՛ դրավոր նորմերում, չնայած վոր Հայաստանի Փեոդալական իրավունքի տերմինաբանություն մեջ մուտք են գործել ու սովորական դարձել իրանա-պարթևական շատ անուններ: Ըստ յերևույթին, «խոստակ» տերմինը մուտք էր գործել պարթևական գերիշխանության ժամանակ Աղվանից յերկիրը և այստեղից արձագանք տվել հարևան Սյունիքում, չտարածվելով ալլևս Հայաստանի մյուս մասերում:

2. ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Վերը

չեչտել ենք, վոր նախարարական հողատիրությունը պայմանական էր: Ինչո՞ւմ էր կայանում այդ պայմանականությունը:

Նախարարական Հայաստանը ներկայացնում էր մի պետություն, բաղկացած Փեոդալական իշխանություններից՝ նախարարություններից, վորոնց միացնում և պիսավորում էր թագավորն իր կենտրոնական իշխանությամբ: Այդ պետական կազմի ու նրան անձնավորող թագավորի մեջ Փեոդալները տեսնում էյին իրենց պասակարգային տիրապետության հանդրվանը, վոր ապահովում էր Փեոդալական շահագործման սխտեմը և հնարավորություն ընձևում միշտ արտատնտեսական ճնշման տակ պահել իսկական արտադրողներին ամբողջ պետական տերիտորիայում: Այդ պայմաններում կենտրոնական թագավորական իշխանությունն ու Փեոդալական միավորների համադրությունը, իրրև պետություն, հիմնված էյին վորոչ շաղկապիչ հարաբերությունների վրա: Թագավորի և վասսալ նախարարների փոխադարձ հարաբերություններն արտահայտվում էյին այն կախումով ու պարտականություններով, վորոնք ունեյին նախարարները միասնական ու ամբողջ պետության հանդեպ՝ հանձին թագավորի: Այդ կախումը հողային բնույթ էր կրում և վո՛չ թե անձնական.

ինչպես կարծում են Ն. Ազոնցն ու Հ. Մանանդյանը, յենելով Ֆեոդալական Հայաստանում իբր թե տիրող ալլոդական հողատիրութեան կոնցեպցիայից: Ինչպես հայտնի յե, արտադրութեան ֆեոդալական յեղանակի վրա հիմնված ամեն մի հասարակութեան սոցիալ-տնտեսական կառուցքը հանդիսանում է հենց հողային կախման հարաբերութեանների վրա, կախման, վոր հիւրարխիական կարգերով իջնում է թաղավորից, դերագույն սյուզերենից, մինչև ամենաստորին աստիճանը՝ ճորտացած գյուղացին: Այդ հարաբերութեանները, յեթև նույնիսկ անձնական համարենք, ինչպես կարծում են Ն. Ազոնցն ու Հ. Մանանդյանը, այնուամենայնիվ ծագում էլին այս կամ այն ձևով հողի ոգտվելուց և տիրելուց, վոր պայմանավորված էր ավատական իշխանների վորոչ պարտականութեաններով:

Այդ պարտականութեանները կայանում էլին ծառայութեան մեջ, վորպիսի տերմինը հոմանիշ է յեվրոպական միջնադարյան ֆեոդալիզմի servitium-ին: Այդ «ծառայութեան» մեջ գլխավոր տեղն էր բռնում նախարարի պարտականութեանը՝ իր զորքով ներկայանալ թագավորին, ըստ նրա պահանջի, պետութեան պաշտպանութեան համար: Ինչպես բացահայտ է «Ձորանամակ» կոչված ցուցակից, այդ զորքերի թիվը համապատասխանում էր յուրաքանչյուր ավատական իշխանի հողային տերիտորիայի տարածութեանը: Այնուհետև, տեսնում ենք բզեշի կոչված ծայրագլխապետային ֆեոդալ իշխաններ, վորոնց պարտականութեանն էր ընդհանուր պետութեան սահմանները պաշտպանել: Կային նաև նախարարներ, վորոնց «ծառայութեանն» էր արքունի պալատի տնտեսութեան վանագան ճյուղերի մատակարարումը: Կային, վերջպես, նախարարներ, վորոնք պատվավոր պարտականութեաններ էլին կատարում արքունի դրանը, ինչպես և այնպիսիները, վորոնք, թագավորի հանձնարարութեամբ զանազան վարչա-պետական պաշտոններ էլին վարում դանազան դավաններում:

Ահա այդ նախարարական «ծառայութեանը» միշտ կապված է յեղել, ըստ մեր հին պատմագիրների իրավաբանական, հողատիրութեան հետ: Այդ յերևում է նաև Բյուզանդական Հայաստանում ապաստանած հայ նախարարների նամակից, վոր ուղղ-

ված էր Գարսիական Հայաստանի թագավոր Խոսրովին, յերբ նրանք ցանկութեան են հայտնում Հայաստան վերադառնալ և հավատարիմ ծառայել նրան, ինչպես և ծառայում էլին նրա հորը՝ Արշակին, յեթև նա իրենց վերադարձնի թուր բռնադրված հողերը (ՄԽ, III, գլ. ԽԸ, 323—324): Նույնիսկ նախարարական կոչում տալն, ըստ մեր պատմագիրների, մանավանդ ըստ Մովսես Խորենացու, տեղի յեր ունենում բացառապես հողի բաշխումով:

3. ՄԱՅՈՐՈՒՍ.— Նախարարական ծառայութեան որդանական աղերսը հողատիրութեան հետ վկայում է նաև հին Հայաստանում գոյութեան ունեցող մայրաքաղաքի իրավունքը, վոր կարելի յե թարգմանել «ավագութեան իրավունք»: Նախարարական տերիտորիան համարվում էր ավել ամբողջ տոհմի անբաժանելի և միասնական տիրութեան: Ահա ֆեոդալական հողատիրութեան այդ հիմնական սկզբունքն անխախտ էր մնում նախարարական հողի ժառանգումով ըստ ավագութեան՝ հորական գծով:

Նախարարական մայրաքաղաքի իրավունքի մեջ նշմարում ենք սոցիալ-տնտեսական մնացուկ արխայիկ տոհմային հողատիրութեան, վոր վերափոխվել էր գյուղական համայնքի հողատիրութեան, ուր տոհմային ավագը, իսկ հետագայում գյուղական համայնքի ավագը, հանդիսանում էր կոլեկտիվի իրավական ներկայացուցիչ՝ տոհմա-ցեղային միութեան մեջ: Այդ սոցիալ-տնտեսական բնորոշ գիծը՝ վերափոխված դասակարգային ձևով՝ պահպանվել էր Արևելքի ֆեոդալական հասարակութեաններում, ինչպես և Հայաստանում: Այստեղ նախարարական տոհմի կամ տան ավագը, վոր կոչվում էր Գահապետ կամ տանուտեր, իբրև ներկայացուցիչ տոհմային ամբողջ անբաժանելի հողի և նրա տիրութեան իրավաբանական անձն, պատասխանատու յեր իր տոհմի «ծառայութեան» համար: Ուստի թագավորական իշխանութեանը, մեկնելով իր հողային գերագույն իրավունքի շահերից և նախարարական հողատիրութեան հետ կապված վաստակական ծառայութեան ապահովումից, իրեն իրավունք էր վերապահել միջամտելու մայրաքաղաքի ժառանգների նշանակման հարցերին: Այդ բանն առանձնապես աչքի յե ընկնում Արշակունի թագավորների ժամանակ: Մրանք իրավունք էլին համարում, թե-

կուզ ձեռակառնեն, զի՛նչ միայն հաստատել ամեն անգամ տանու-
տիրական կամ նահապետական իշխանութեան ժառանգումը նա-
խարարական տոհմի ավագագույն անդամի կողմից, այլ և
յերբեմն իրենք Նշին նշանակում այդ նահապետին, տանուաւ-
րին: Այդ ժառանգական կարգն անփոփոխ պահպանվում էր նա-
խարարների նկատմամբ նաև Հայաստանի բաժանումից հետո
նոր սյուզերեն ինքնակալների կողմից, հանձինս Սասանյան թա-
ղավորների, ինչպես և սկզբներում մի քանի բյուզանդական
կայսրների:

Ի լուսարանումս մեր ասածներն՝ առաջ բերենք մի քանի
մատենագրական սվյաչներ:

«Եւ կացոյց արքայն (Արշակ Բ) զՎարդան, զերէց կղբայրն
[Մամիկոնյան տոհմի] ՚ի նահապետութեանն ազգին իւրեանց»
(ՓԲ, IV, Բ, 67): «Եւ ազգին Մամիկոնեան տոհմին սանուտէր
նահապետ կացոյց թաղաւորն (Վարդազատ), Վաչէ անուն ի
նմին տոհմէ» (ՓԲ, V, ԼԵ, 245):

«Յայնժամ կոչէ արքայ կալստ զՎարազաիրոց զորդի Սըմ-
բատայ Բագրատունու» Սոսրով Շում կոչեցեւրոյ, և տայ նմա
զիշխանութիւն տանուտէրութեանն. առնէ զնա մարզպան. և ար-
ձակէ ի Հայո հանդերձ ամենայն ընչիւք հայրենի, զի վաշխարհն
ի շինութեան պահեսցէ» (Սեբեոս, ԻԲ, 156):

«Եւ զորդի նորա (Վարազաիրոց Բագրատունու) զանդրանիկ՝
որում անունն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ [Վինստանտին Բյու-
զանդական] ի պոտիւ հաւր իւրոյ, տուեալ նմա զիշխանութիւնն
բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան» (Սեբեոս, ԼԲ, 188):

Միջին դարերի Հայաստանի մայրաքաղաքի իրավունքի ցայ-
տուն պատկեր են ներկայացնում Ուրբելյան տոհմի Սյունյաց
իշխանութեան ժառանգումները: Իշխան Լիպարիտ Ուրբելյանի մա-
հից հետո, վորը Չաքարե և Իվանե իշխաններից վերստացել էր
Սյունյաց յերկիրը վորպես ժառանգական տիրութիւն, նրան ժա-
ռանգում է անդրանիկ վորդի Ելիկումը: Վերջինի մահից հետո,
թեև մնացել էր նրա վորդի Բուրտելը, բայց և այնպես իշխա-
նութիւնը ժառանգում է նրա յեղբայր Սմբատը, վորպես տոհմի
ավագագույնը, իսկ սրա մահից ել հետո՝ յերբորդ յեղբայր
Տարսաիճը (ՄՕ, գլ. ԿԶ, 404—405, 419): Հայ մատենագրու-

թեան Եղբրում պահպանվել են բավականաչափ հիշատակումներ
մայրաքաղաքի իրավունքի շուրջը ծագող վեճերի ու դժտու-
թիւնների մասին:— «Իսկ Ստեփանոս Սիւնոյ [VI դարի վերջը]
պայքարեալ վասն տանուտէրութեան լեալ ընդ հաւրեղբարն
իւրում Սահակայ» (ՍԵ., ԺԳ, 92): Յեղիշէ պատմագիրն ավան-
դում է, վոր Սյունյաց նախարար Վասակը սպանել էր իր հորեղ-
բայր Վաղինակին, վորն «ըստ որինի» ժառանգելու յեր տանու-
տիրութիւնը, վորպեսզի ինքը զբավի ժառանգութիւնը (ՅԵ.,
178):

Մայրաքաղաքի իրավունքն անդրադարձել է նաև Մխիթար
Գոշի Դատաստանագրքում և մասամբ Սմբատ Գունդստարբի
Դատաստանագրքում:

Մխիթար Գոշն այնքան լայն ծավալ է տալիս ավագութեան
սկզբունքին, վոր այդ իրավունքը նա տարածում է նաև թագա-
վորական գահի ժառանգութեան վրա, վորն, ինչպես հայտնի յե
Արշակունյաց թագավորների պատմութիւնից, հորից անց-
նում էր անդրանիկ վորդուն: Ըստ Մխիթար Գոշի՝ թագավորի
մահից հետո նրա ժառանգական զույքը հալսասար բաժանվում
է վորդիների և զուստրների միջև, իսկ անդրանիկն անցնում էր
գահը: Իսկ յեթե նրա մահից հետո կենդանի յեն յեղբայրները,
այս թագավորական գահը ժառանգում են սրանք ըստ ավա-
գութեան, բայց՝ վոչ մեռնողի վորդիները, վորոնք կարող են
ժառանգել թագավորների այդ յեղբայրների վախճանով (II, Ա,
էջ 300):

Խիստ ուշադրաւ է, վոր մայրաքաղաքի իրավունքը սովորույթի
ուժով ավանդաբար մասամբ պահպանվել էր հայ գյուղական
ընտանեկան համայնքների կենցաղում մինչև անցյալ դարի վեր-
ջերը:

Յեթե Փետրալական Հայաստանում մայրաքաղաքի իրավունքն
անհողողող պահպանվում էր նախարարական տոհմերում, ընդ-
հակառակն՝ այդ իրավունքը չի գործում նույն սկզբունքով
արքայական տոհմում, վորտեղ ժառանգումն անցնում էր նույնպես
ավանդութեան զժողով, բայց միայն հորական ուղիղ զժողով՝ վորդուն:
Այդ պարզ յերևում է Մովսես Խորենացու Պատմութեան մեջ. «Եւ
քանզի բազում ունէր ուստերս, պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն

առ իւր կալ ի Մծրին. վասն որոյ առաքէ գնոսա ընակել ի դաւառու Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարոնոյ. ի նոսա թողլով զչէնս ամենայն հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռճկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն քառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար քաղաւորութեան, և զնորին ուսար՝ զոր անուանեաց Արտաշէս...: Եւ եղև այս յայնմ հետէ և առ յայտյ օրէնք ի մեջ Արշակունեաց, միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել քաղաւորութեան, և այլ ուստերաց և դստերաց զնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն» (ՄԽ, II, գլ. Ը, 111):

Նախարարական տոհմերի միջավայրում մայրատի իրավունքի տիրապետութիւնը վկայում է նախարարութեան մեջ պահպանված տոհմային հիմունքների մասին: Անշուշտ, արքայական դինաստիայում չէին կարող մնալ տոհմային հիմունքները: Պետութեան իմաստավորումը չէր կարող համատեղվել տոհմային կալվածքի գաղափարի հետ: Նախարարական տերիտորիան հանդիսանում էր ամբողջ նախարարական տոհմի կալվածք, իսկ պետական տերիտորիան, վոր ընդգրկում էր իր մեջ բոլոր նախարարական կալվածքները, համարվում էր թագավորի, զերտագույն իշխանութեան ինքնակալի հողային սեփականութիւն, վորն, ի հայրէ, կրում էր անհատական, անձնական և վորչ թե տոհմային բնույթ:

Այդ տեսակետից հետաքրքիր է Բաղրատունյաց թագավորութեան պատմութիւնը: Յերբ Արշակունյաց անկումից չորս դար անց Աշոտ Բագրատունին վերականգնեց հայ թագավորութիւնը, գահակալութեան հարցում սկսեցին կիրառել Արշակունյաց դինաստիայում գործող ժառանգման կարգը: Սակայն, մայրատական իրավունքի սկզբունքն այնքան ավանդական ու թեր պահպանել Բագրատունի տոհմի մեջ, վոր նրա ավագագույն անդամները չէին հաշտվում այդ նորամուծ կարգի հետ, տեսնելով այդտեղ իրենց վաղեմի տոհմային շահերի սահմանափակումն ու արդիւիցիաների խախտումը: Սովորաբար ամեն մի թագավորի մահից հետո, յերբ դահը ժառանգելու յեր թագավորի ավագ վորդին, մեռնողի յեղբայրները վեճ ու առարկումներ էին հարուցանում և շատ անգամ բանը հասնում էր արյունալի ընդհարումների և բացարձակ ապստամբութիւնների:

III. ԶՐԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆԻՔ

Հողային իրավունքի հետ սերտ առնչութիւն ունի ջրային իրավունքը: Հայտնի փաստ է, թե ինչ ահագին նշանակութիւն ունի ջուրը Արևելքի կլիմայական-աշխարհագրական պայմաններում, մասնավորապես նաև Հայաստանում, յեկրագործական մշակույթի համար, վորն առանց վոռոգման անկարող է գոյութիւն ունենայ: Զրագուրկ հողը վորչ մի արժեք չի ներկայացնում: Ուստի այստեղ հողերի յուրացումը տնտեսական նպատակներով անկարելի յե առանց վոռոգման շինարարութեան, վորի մեջ առաջնակարգ տեղ է բռնում առուների արհեստական սխտեմը՝ ջրամատակարարումը կարգավորելու համար:

Այդ կարևորագույն պարագան իր վրա յե գամել Արևելքի ժողովուրդների պատմութեամբ զբաղվող շատ մասնագետների ուշադրութիւնը: Առաջվոր Ասիայի ու Յեզիպոտոսի հնագույն քաղաքակրթութեան, նյութական և հոգևոր կուլտուրայի գարգացման պատմութեան մեջ վճռական դեր էր խաղում վոռոգման մշակույթը: Այդ տեսակետից Մ. Վերբերն այնքան հեռու յե գնում, վոր շարահայտում է յուրահատուկ պատմական տեսակետ, վորի համաձայն հին Արևելքի բոլոր տնտեսական ու քաղաքական ինստիտուտները նա բացատրում է վոռոգման շինարարութեան հետևանքներով: Միջագետքում վոռոգումն Յեզիպոտոս ու Տիգրիս մեծ գետերի սխտեմով՝ դերակալող դեր էր խաղացել հին Բաբելոնի ու Ասորեստանի գյուղատնտեսական կուլտուրայում, վորտեղ տիրապետող թագավորներն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել վոռոգման շինարարութեան ու ջրաբաշխման ամբողջ գործը: Նույնն էր հին Յեզիպոտոսում նեղոսի ջրերով վոռոգելու բովանդակ կառուցքը⁸⁸:

Արևելքի ժողովուրդների համար վոռոգման վճռական նշանակութեան վրա քանիցս չեշտել են Կ. Մարբան ու Փ. Ենգելան իրենց կլասիկ աշխատութիւններում:

«Պարսկաստանից մինչև Հնդկաստան, Յեզիպոտոսից մինչև Չինաստան, — ասում է Փ. Ենգելսը, — բոլոր յերկրներում համատարած է ժողովրդական այն ասացվածքը, վոր առանց ջրի չկա յերկրագործութիւն»⁸⁹:

«Բազմաթիվ բռնապետութիւններ, վորոնք բարձրանում և

տապալվում էլին Պարսկաստանում ու Հնդկաստանում, բորբոս ել շատ լավ հասկանում էլին իրենց առաջնագույն պարտախնությունը։ Հոգալ հովիտների վոտոգման մասին, առանց վորի այդ յերկրներում անհնարին է յերկրագործությունը»⁹⁰ :

Հայաստանի դաշտային մասերում էլ յերկրագործության մշակույթի զարգացման մեջ առաջնակարգ նշանակություն ունի վոտոգումբը։ Այդ վոտոգման աղբյուրներն էլին Արաքսն ու Յեփրատն իրենց բազմաթիվ ճյուղերով, նաև ստորերկրյա ջրային հարուստ սաշարները։ Տակավին Հայաստանի սյամության հնագույն շրջանում, խալդական թագավորության ժամանակները, այստեղ վոտոգման հսկայական ու հոյակապ շինարարություն էր կատարվում։ Տեղական յերկրագործական մշակույթի զարգացման համար, վոր տարվում էր Ֆեոդալական կալվածքներում, խալդական թագավորները կառուցում էլին ջրատար առուներ Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի և նրա ճյուղերի ջրերից, ինչպես նաև Վասպուրականում։ Այդ առուներից մի քանիսը, չնայած իրենց արևոր հնությանը, գործում են տակավին այսօր էլ։ Ակադեմիկոս Ն. Մառի ու այլ հետախույզների հնագիտական պրպտումներով հայտարբերվել են Սևանի լիճն յեղերոդ Գեղամա լեռների, նաև Արափածի վրա «մեգալիթյան ձկներ—վիշապներ»։ Հայաստանի «նախապատմական» դարերի այդ ջրային աստվածները գտնվում էլին լճերի ու արհեստական ջրամբարների գլխին, վորտեղից ջուրը առուների ջրարաշխական ցանցով տարածվում էր Արարատյան դաշտում⁹¹ :

Հայ մատենագրական աղբյուրներում բացակայում են տեղեկություններ հայ թագավորների ջրաշինարարական գործերի մասին։ Մակայն պետք է յենթադրել, վոր գոյություն են ունեցել վոտոգման կառուցումներ, առանց վորի չէր կարող զարգանալ յերկրագործական մշակույթը։ Մովսես Խորենացին, պատմելով Տիրան թագավորի մասին, վոր հողեր է պարզելում իբր բարեկամ Դրուասպին, նշում է, վոր այդ հողերի վրա խաղողի և այլ այգիները վոտոգվում էլին Գայատու լճից հանված ջրանցքով (II, ԿԲ, 192)։ Բացի այդ՝ գտնում ենք կողմնակի ակնարկներ Արշակունի թագավորների ջրանցքակառուցման մասին նրանց շինարարական գործունեյության այլ բնագավառներում։ Ըստ Փավստոս Բու-

ղանդացու Պատմության՝ Խոսրով Կոտակ թագավորը տնկեց Արարատյան դաշտում աճաղին անտառ, սկսած Գառնի ամրոցից մինչև Դվին քաղաքը՝ Ազատ դետի ուղղությամբ, ավելի հեռուն մինչև Արտաշատ քաղաքը և Արաքս դետը (III, ԿԷ, Ը, 18)։ Անտառի տնկումն այդպիսի մեծ տարածության վրա Արարատյան դաշտի չոր կլիմայական պայմաններում անհնարին կլիներ՝ առանց արհեստական վոտոգման սիստեմի։ Այդ նպատակով կառուցվելու կլին հասուկ ջրանցք— առուներ, մանավանդ, յեթե նկատի առնենք, վոր այդ անտառատունկ հողերը տարածվում էլին Արաքսի և նրա վտակ Ազատի միջև բնկած ուղղությամբ։ Մովսես Խորենացին ավանդում է Յերվանդ թագավորի շինարարական գործունեյության—քաղաքների, դատասկերտների շինության մասին, վորոնք շրջապատվում էլին այդեստաններով, նաև արհեստական անտառներով (II, ԿԷ, ԼԹ, Խ, ԽԱ, ԽԲ, 160—163)։ Անտարակույս, այդ բուսական մշակույթի աճեցման համար անհրաժեշտ էր վոտոգումն, վոր հնարավոր էր միայն ջրանցքաշինարարությամբ։ Մովսես Խորենացին հիշատակում է Յերվանդի այդպիսի ջրանցքաշինարարության մասին Արաքսից, բայց հատկապես Յերվանդաշատ քաղաքի համար։ Ինչպես տեսնում ենք, այդ բոլոր շինարարությունները, հետևապես և ջրայինը, կենտրոնացած էր պետությունը դիտավորող արքայի ձեռքին։

Մակայն մենք ունենք մատենագրական ու վիմագրական տեղեկություններ ջրանցքաշինարարության մասին միջին դարերի վերաբերմամբ⁹²։ Թեև այդ տեղեկությունները վերաբերում են վանքերի կալվածական տնտեսություններին, բայց և այնպես այդ տվյալների հիման վրա կարելի յե յենթադրել, վոր աշխարհիկ Ֆեոդալների լայնածավալ դաշտային կալվածներն էլ նույնպիսի ջրանցքաշինարարությամբ կարող էլին յուրացվել յերկրագործական մշակույթների համար։

Ահա այդ վոտոգման նշանակությունն ու ջրանցքաշինարարության դերն անպայման պետք է առնչություն ունենային ջրային իրավունքի հարցի հետ, իսկ վերջինս էլ, իբր հերթին, սերտորեն կապվում էր հողային իրավունքի հետ։ Թե վորքան այդ յերկու իրավունքները փոխադարձ ազդես ունեյին և ջրային

հարցի իրավաբանումը բղխում էր հողային իրավունքից, այդ ակներև է այն բնորոշ փաստից, վոր հայ պատմագրական և միջնադարյան վիճադրական հուշարձաններում գտնում ենք համատեղ հողատիրության ու ջրատիրության մասին սուբյուրար գործածվող «հող և ջուր» դարձվածքը, յերկու տարրերի մի անխզելի ըմբռնում, վոր չի կարելի հողը յերևակայել առանց ջրի:

Մովսես Կաղանկատվացի (VII դ.) և ՍՏ. Որբելյան (XIII դ.) մատենագիրները պատմում են, թե ինչպես Պարսից թագավոր Շապուհը, կամենալով վորոշել հայ նախարարների նախապատվության աստիճանները, դիմում է նրանց հետևյալ խոսքերով... «Բայց զԱրմենու զազգատոհմ և զնոցին նախապատիւ, զնախարաս նախագահութիւնս ոչ կարացաք դիտել ո՛չ ի նախնեացդ մերոց հարցն հարանց թագաւորաց և ո՛չ այլ ուստեք յամենիմաստ մատենապրաց: Եւ արդ մի յերկուց ստաջի կայ ձեզ նախարարացն Հայոց ազատ արանց կատարել զխոյրս մերոց Արեւացս աշխարհաժողով ազատագարմ կուսակալաց. ցոցանել ձեզ զնախնական զգիր ըստ իւրաքանչիւրումն ըստ տանց ազատադարմն եկացն ձերոց զնախաստիճանն և զնախանխտ պատիւն. և դարձեալ մեծագոյնն ունել զչքեղաշուք մեծարանս ևս քան զես: Եւ ևթէ ոչ կարէք ակն ի յայտ Արեւացս զնդի ժողովոյ ցուցանել զգիր նախագահության՝ զպատիւ և գտուն, զեռզ և զՅԱՐ և զստացուածս ձեր Արեւացս աշխարհի ազատ արանցս շնորհեսցուք» (ՍՕ, գլ. Թ., 30—31. նաև Մովսես Կաղանկատվացի, II, Ա, 119—120):

«Հողն ու ջուրը» վորպես սեփականության յերկու անխզելի տարրեր հանդես են գալիս նաև կանոնական վորոշումներում, որինակ՝ Ծահալիվանի կանոնների հող. Գ., նաև «Կանոնք Ներսէս կաթողիկոսի և Ներչապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», հող. Ե. (ԿՇ, էջ 64 և 109):

Այսպիսով, հողային իրավունքն ինքնին պարփակում է իր մեջ նաև ջրային իրավունքը: Ուշադրության արժանելով այն տեսակետը, վոր արծարծել ենք վերը թագավորի հողային գերազույն իրավունքի մասին, հանգում ենք այն յեզրակացության, վոր այդ գերազույն սեփականատիրական իրավունքի

մեջ մտնում է նաև ջրի իրավունքը, ջուրը հանդիսանում էր նույնպես թագավորի dominium directum-ի անբաժանելի մասը: Հետևապես, նախարարների ու հետագա ֆեոդալական իշխանների directum utile ինստիտուտի մեջ հողատիրության իրավունքի հետ սրբանապես կապվում է նաև ջրատիրության իրավունքը: Ստ. Որբելյանն իր «Սիսական դավառի պատմության» մեջ առաջ է բերում մի շարք նվիրաբերական վավերագրեր ֆեոդալ իշխանների կողմից վանքերին, մանավանդ Տաթևի վանքին հողեր տրվելու մասին⁹³: Այդ նվիրված գյուղերի, դաշտերի, այգիների և այլ տեսակ հողերի հետ միասին՝ նվիրաբերողները հիշատակում են, վոր տալիս են նաև վոռոգման համար անհրաժեշտ ջրի կամ գետակների, նմանապես արհեստական առուների վրա տիրելու իրենց պատկանյալ իրավունքը: Այդ նվիրատվական վավերագրերը նույնիսկ հաստատված են թագավորի ստորագրությամբ ու կնիքով, վորպես այդ հողերի ու ջրերի գերազույն սեփականատիրոջ:

«Հողի և ջրի» նույնանման նվիրաբերության ձևեր տեսնում ենք միջնադարյան վիճակի արձանագրություններում: Նվիրաբերումները լինում են կամ ջրերի (գետակների և արհեստական ջրանցքների) լիակատար տիրության իրավունքով⁹⁴, կամ թե մասնակի, այն է՝ շաբաթվա մեջ 3—4 օրով ջրից սղտվելու իրավունքով⁹⁵: Առաջին դեպքում՝ վոռոգող ջուրը դառնում է կալվածատեր վանքի բացարձակ իրավունքի որչեկտ, վորից վոչ վոք չի կարող ոգտվել առանց նրա թույլտվության, իսկ յերկրորդ դեպքում՝ ջրատիրության իրավունքը լիակատար չէ և այդ ջրից ոգտվելու միատեղ իրավունք ունեն նաև ուրիշները, հերթական կարգով:

Վերն արդեն ակնարկել ենք, վոր հողային գերազույն սեփականության իրավունքը, մանավանդ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, միջնադարյան քաղաքական պայմաններում, միանգամայն խախտվել էր, յերբ զարգանում է ալլոդական հողային իրավունքը և նախորդ նախարարական հողատիրությունն ստանում է առանձին խոշոր ֆեոդալական սեփականության իրավունքի բնույթ: Նույնն է տեղի ունենում և ջրի վերաբերմամբ, վոր սկսում է դառնալ այս կամ այն ուժեղ ֆեո-

դարի կարվածքի սահմաններում նրա սեփականութուն, հետևապես զառնում է, ինչպես և հոգը, վաճառքի ու զնման առարկա:

Այդ յերևույթը բացահայտ է մի շարք պատմական տվյալներից, վոր գտնում ենք հայ մատենագրության մեջ, մանավանդ Ստ. Որբելյանի մոտ: Առաջ բերենք յերկու բնորոշ որինակներ: Մեկը վերաբերում է Տաթևի վանքին, վոր ջրանցք է կառուցում իր տնտեսության համար և վորի վանահայր Հակոբ յեպիսկոպոսը 932 թ. գնում է Ֆիլիսպի իշխանից նրան պատկանած Վարարակ անունով ակունքի ջրի իրավունքը: «Ես Յակոբ՝ շնորհին Աստուծոյ Միւնեաց եպիսկոպոս, գնեցի զՎարարակ ջուրն յաստուածապահ... Ֆիլիսպէէ Միւնեաց տեառնէ ընդ 12.000 դրամի և մի պատուական գոհարի, և բազում ծախիւք և մեծամեծ աշխատութեամբ վերին օղնականությամբն ամի զջուրն ի լեռնէն Ձաղէձորոյ և բերի ի վարդուտս, և անկեցի որթս սորեկս և այգիս վայելուչս և դրախտս բազմածաղիկս և պտղալիցս...: Եւ չկայ յայտ ջրոյս հաշիւ ո՛չ նորեցեաց, ո՛չ Խոտանանեցեաց, ո՛չ Ծնհէրացեաց կամ Հալեցեաց, ոչ այլ մարդոյ, ոչ յարտ կորել և ոչ ի մարդ և ոչ պարտիդի ջուր տայ՝ զատ ի մատակէդ ըմպելոյ մարդոյ և անանոյ» (գլ. ԽԹ, 254—255): Այս վկայութունից հետևում է, վոր Փեոզալ իշխանից գնված ակունքի ջուրը և նրա համար վանքի ծախքով շինված ջրանցքը դառնում է Տաթևի սեփականութուն, վորի ջրից իրավունքը չունեն ոգտվելու այդ ջրանցքի ուղղությամբ ընկած գյուղերն իրենց յերկրագործական մշակույթների համար, գյուղեր, վորոնց շինականների աշխատանքը, թերևս պարհակի կարգով, շահագործված կլինէր այդ ջրանցքաշինարարության մեջ:

Նույնպիսի մի փաստ է ավանդում Ստ. Որբելյանը Վայոց ձորի Գնդեվազ վանքի վերաբերմամբ, վորը 1008 թ. կառուցում է ջրանցք, և, համարելով իր սեփականութուն, իրավունք չէ տալիս նրանից ողտվելու սահմանակից գյուղերին. «Ի կաթողիկոսութեան հայոց տեառն Սարգսի, և ի թագաւորութեանն Գապկայ սրբոյ Աշոտոյ, իսկ ի Միւնեաց և Բաղաց նորոգ թագաւորութեանն Վասակայ, կացեալ յառաջնորդութեան տանն այն հայր Սարգիս միւսն, և արարեալ բազում արգիւնս, և ամեալ գջուրն ի լեռնէն ի մեծ դիտաւոր սարէն, ուր ակունքն են քաղցրա-

համ դետոյն, որ Չկնարած կոչեն, ... բազում ջանիւ և մեծամեծ ծախիւք բերեալ յանդաստան վանիցն, և դանհուն առապարն անջրդի արար ջրարբի և դամենայն յեանակողմն. յորում ո՛չ ոյոյումեք հաշիւ ո՛չ Պրակեցեաց և Կեչուտեցեաց և ո՛չ այլ սահմանակից զիւզորէիցն և ո՛չ այլումեք...: Եւ զրէ ինքեան արձան ի վերայ եկեղեցւոյն սեազեցով. և ահայլն և ամեծամեծ նուրիւք վտակ վանն ջրոյն, զի մի՛ ոք իշխեսցէ կտրել զնա և կամ հարակաչ գոլ և բաժինս առնուլ, բայց միայն թէ ըմպեն ի մատակէն մարդ և անասուն» (Գլ. Մ, 262—263):

Այսպես ուրեմն, ջուրը, վոր հանվում է իր բնական վիճակից և արհեստական փոփոխման և ծառայում վորոշ շինարարության միջոցով, դառնում է իրավահարաբութւթյունների որդեկոտ և տիրության իրավունքով պատկանում է բացարձակապես կալվածատեր Փեոզալին, յերբ սա իր նյութական միջոցներով է սեփականատեր դառնում, և կամ գյուղական համայնքներին, յեթե՛ սրանց աշխատանքով ու միջոցներով է ստեղծվել արհեստական փոփոխման սխտեմը: Այդ մի յերևույթ է, վոր զարգացել է ու Փեոզալական հասարակության իրավահայեցողության մեջ և սրբադարձվել է սովորութական իրավունքի նորմերով, վորոնք, ինչպես կտեսնենք ստորև, պահպանվել էյին Հայաստանի իրականության մեջ մինչև զրեթէ XIX դարի վերջերը:

Սակայն այստեղ նշելու յէ մի հանդամանքի վրա ևս: Վերոհիշյալ միջնադարյան նվիրաբերական արձանագրութւթյուններում գերազույն հողային իրավունքն արտահայտվում է վո՛չ թէ արքայի, թագավորի անձնավորումով, այլ բոլորում է տեղական խոշոր Փեոզալ իշխանից: Այլապես չէր ել կարող լինել, քանի վոր այդ դարերում Հայաստանը չէր ներկայացնում միասնական պետական տերիտորիա՝ ինքնուրույն քաղաքական իշխանությամբ՝ հանձին թագավորի, այլ մի շարք իրարից անկախ, զիջ թէ շատ ինքնուրույն Փեոզալական իշխանութւթյուններ, վորոնք վասսալներ էյին համարվում թուրք-մոնղոլական պետութւթյունն անձնավորող սյուլդերեններին: Այնուամենայնիվ այդ հանդամանքը տեսականորեն չէր խախտում հողային ու ջրային գերազույն իրավունքի սկզբունքը, վոր գոյութւթյուն ունէր հին Հայաստանում: Այժմ իրավունքն ավանդաբար փոխանցվել էր ա-

ուսնձին իշխաններէ, վորոնք իրենց համարում էին տեղական մասշտաբով «քնակ տեր» յերկրի, Ֆեոդալական տերիտորիայի սեփականատեր ու հրամայող:

Տեսնենք այժմ, թե ինչպես է արտահայտուել ջրային իրավունքը Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում: Պետք է ասել, վոր Դատաստանագրքի մեջ այս հարցը արծարծուում է չափազանց թուուցիկ, հակասական ու խառնաշփոթ ձևով: «Յազազս դատաստանաց թաղաւորաց» Ա. հոդվածում Մխիթար Գոշը գրում է. «Քայց անդաստանք ջրարբիք լիցին ընդ հնգեկաւ, այլ ոստինք տասանորդեսցին. զի հող միայն է թաղաւորի և իշխանի, և ոչ ջուր» (եջ 315): Այս պարբերութեան հիման վրա պետք է մակարերել առաջին հայացքից, թե ջուրը չի կարող պատկանել թաղավորին կամ իշխանին: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, խոսքը վերաբերում է ջրին՝ հողային ունեւոյի կապակցութեամբ, վորպիսի ունեւոյն իրր թե չի տարածուում ջրի վրա, մինչդեռ ջրարբի անդաստանից վերցուում է հնգեկով (բերքի 1/5), այսինքն ավելի, քան անջրդի հողերից, վորոնք հարկված են տասանորդով. սրանից հետեւում է, վոր արգեն անուղղակի կերպով հարկված պետք է համարել նաև ջուրը: Ուրեմն, անվայ դեպքում ջուրն էլ հանդիսանում է իրավունքի նույնպիսի որբեկտ, ինչպես և հողը, և իրրև արհեստական վոտոգման միջոց նա հողի հետ միասին դառնում է կալվածատեր Ֆեոդալի շահագործման առարկա: Հետեւապես, հիմնականում այստեղ չի բացատրուում ջրատիրութեան իրավունքը, չնայած Մխիթար Գոշի խոսքերին՝ «Զի հող միայն է թաղաւորի և իշխանի և ոչ ջուր»:

Յեթե Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում անորոշ ու հակասական կարծիք է արտահայտուում արհեստական վոտոգման ջրի իրավունքի նկատմամբ, ապա այդ հակասութեան ավելի ցայտուն է յերևան դալիս բնական ջրերի վերաբերյալ իրավունքի մեջ: «Այլ և գետք ուստի ակն ելանէ նոցա է և ոչ առ ուր հասանեն» (II, Ժ, 327, ծանոթ. ԺԸ): Ըստ այս իրավարմբունման՝ գետի ակունքը պատկանում է կալվածատիրոջն, իսկ այդտեղից բնական հոսող ջուրը՝ վոչ վոքի⁹⁶: Ուրեմն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում տեսնում ենք նույն իրավարմբունման, վոր գոյու-

թյուն ուներ X դարում, ըստ Ստ. Որբեկյանի Պատմութեան, վոր ասանդում է, թե ինչպես Սյունյաց իշխան Ֆրիլիպպեն վաճառում է իր կալվածքում գտնվող և իր սեփականութեան համարվող վարարակ ակունքի ջրի իրավունքը Տաթևի վանքին:

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ջրային իրավունքի վերահիշյալ խառնաշփոթ ըմբռնմանը կարելի չէ հակադրել Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքում արծարծվող նույն հարցը: «Եւ ջուր հանել ի գետոց ջրելոյ կամ ջաղցնոց համար, չկարէ ոք արգելուլ կամ ասել թէ սինուն [սահմանը] իմ է, մի՛ հանել ջուր. կարեն հանել և տանել խանդկով ընդ ամէն մարդոյ գետններ՝ ի յիր հողն և շինել զինչ իր պիտենայ. և չէ այն ջուրն քանց այնոր, որ տարաւ զայն ջուրն հայրենիք իւր սեփական» (ՄԴ., եջ 20):

Առաջադրված հոդվածից պարզվում է՝ 1) խոսքը վերաբերում է գետից հանած ջրին, վոր, ըստ այն ժամանակվա իրավահայեցողութեան, չէր կարող համարվել Ֆեոդալի սեփականութեան, վորի կալվածքով այդ գետը հոսում եր. 2) այստեղ հանդես է դալիս սերվիտուտային իրավունքը միջնադարյան Ֆեոդալական իրավահայեցողութեան համեմատ. սերվիտուտային իրավունքը հանդիսանում եր Ֆեոդալի ջրատիրութեան իրավունքի բնական ու անհրաժեշտ սահմանափակումն Արևելքի յերկրագործութեան համար բացառիկ նշանակութեան ունեցող վոտոգման պայմաններում. այդ սերվիտուտան այնուամենայնիվ սկզբունքորեն չէր խախտում թագավորի ջրային գերագույն իրավունքը:

Ընդհանրապես ջրային իրավունքը, վոր այդպիսի առաջնակարգ նշանակութեան ուներ ամբողջ յերկրի հողագործական մշակույթի համար, չէր կարող յերբեք մասնավոր իրավունքի բնույթ ունենալ: Նա պետութեան առանձնաշնորհութեանն եր հանձին թագավորի գերագույն իշխանութեան և կրում եր հանրային բնույթ: Ուստի ջրատիրութեանը պետութեան սահմաններում համարվում եր 'սոսկ ոգտագործման իրավունք, վոր յեւնում եր կենտրոնական իշխանութեանից: Ջրային իրավունքի այդ հիմնական սկզբունքը դարերից ի վեր սրբագործված եր սովորութեան կրավունքով, վոր պահպանողարար կայուն եր

մնում ժողովրդական իրավահայեցողութեան մեջ մինչև վերջին ժամանակները: Անդրկովկասում ժողովուրդները համարում էին «հոգն ու ջուրը» ասածու պարզև, վոր ստեղծված է բոլոր մարդկանց հանուր բարորութեան համար⁹⁷:

Այդպիսի հայացքի հիման վրա յերկար ու ձիգ դարերի ընթացքում դարգանում էին սովորութեական իրավունքի նորմեր, վորոնք կարգավորում էին և ուղղութիւն տալիս ջրի ոգտադործմանը:

Ըստ Անդրկովկասյան ժողովուրդների սովորութեական իրավունքի՝ բոլոր ջրերը ոգտադործման տեսակետից բաժանվում են յերկու տեսակի— բնական և հանած ջուր: Առաջին տեսակին են պատկանում բնական վիճակում դտնվող ջրերն, այն է՝ դետեքը, վտակները, լճակները, մասնատիրական կալվածքներից դուրս բղխող աղբյուրները, անձրևի ջուրը և այլն: Յերկրորդ տեսակի յեն համարվում այն ջրերը, վորոնք դուրս են հանված արհեստական միջոցներով յերկրի խորքից կամ բնական հոսուն ջրերից՝ առունները, ջրանցքները, ջրհորները, քյահրեղները և այլն: Ահա այդ յերկու տեսակ ջրերի վերաբերմամբ տարբեր իրավաբանական հարաբերութիւններ են ծագում: Բոլոր ջրերը, քանի նրանք գտնվում են բնական վիճակում, համարվում են «աստծու պարզև», և նրանցից իրավունք ունեն ոգտվելու անխտիր բոլոր բնակիչները տվյալ տերիտորիայում, վոր կարող է վոռոգվել այդ ջրով: Ընդհակառակը, հանած ջուրը համարվում է մասնավոր տնտեսականութիւն թե՛ սոսանձին անհատների և թե՛ համայնքների: Այսպիսով, ջրերը պատկանում են նրանց ավազանի բնակչութեանը, լճերը և այլ կանգնած ջրերը՝ նրանց ջրափնյա բնակիչներին: ջրանցքներն ու առունները պատկանում են ամբողջ համայնքներին, վորոնք կառուցել են այդ. Հերթական վոռոգելի ջուրը պատկանում է նրանցից Հերթականորեն ոգտվողին: Աղբյուրներն և սկունքները, վորոնց ջուրը չի հոսում տվյալ համայնքի կամ մասնավոր կալվածատիրոջ հողերի սահմաններից դուրս, յենթարկվում են նրանց բացարձակ տիրութեան իրավունքին, իսկ յեթե այդ ջրերը հոսում են համայնական կամ անհատական հողերի սահմաններից դուրս, այդ ջրից իրավունք ունեն ոգտվելու հարևան համայնքները⁹⁸: Ինչպես

տեսնում ենք, աշխատանքային սկզբունքը, վորի միջոցով ստեղծվում էր արհեստական վոռոգման ջրերի ոգտադործումը, հանած ջրին տալիս է տնտեսականատիրական բնույթ, վոր մեծ մասամբ պատկանում էր դյուղական համայնքներին և, ի հարկե, նաև կալվածատեր Ֆեոդալներին, վորոնք շահագործելով ճորտական աշխատանքը, կարողանում էին իրենց տնտեսութեան սահմաններում արհեստական վոռոգման սխտեմ կառուցել:

Դժբախտաբար մեզ հասած պատմական տվյալները Հայաստանի միջնադարյան և մանավանդ հին դարերի ջրային իրավունքի մասին այնքան սուղ են, վոր լրիվ ու պարզորոշ պատկեր չեն տալիս: Բայց և այնպես վերը բերված տվյալները հիմք են տալիս աներկրայորեն այն տեսակետը պաշտպանելու, վոր հին Հայաստանում ջրային իրավունքն անխղելի աղբյուր ուներ հողային դերագույն իրավունքի հետ և բղխում էր հենց նրանից: Ի հարկե, սկզբունքային մի իրավահայեցողութիւն էր այդ, տեսականորեն դոյացած իրավական մի դադափար: Սակայն միաժամանակ չի կարելի անտեսել և այն պարագան, վոր շատ անգամ իրականութեան մեջ, մանավանդ միջին դարերում, յերբ Հայաստանի քաղաքական կյանքը տալիսվրա յեր լինում, ջրային իրավունքի այդ հիմնական սկզբունքը խախտվում է ինչպէս յուրովում էր տիրապետող դասակարգերի կողմից և դառնում էր ինքնապարփակ և ինքնարավ Ֆեոդալների սոսկ տեղական շահերի արտահայտութիւն:

IV. ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՖԵՈՂԱԼԱԿԱՆ ՀԻԵՐԱՐԻՒՄ.—Նախորդ գլուխներում առիթ ունեցանք շեշտելու, վոր նախարարական և ընդհանրապես ֆեոդալական հողատիրութիւնը շողկալված էր վորոշ պարտականութիւններ կատարելու հետ սյուղերենի հանդեպ: Այդ հարաբերութիւնները հայտնի յեն հին հայ ֆեոդալական իրավունքի մեջ ճառայութիւն անունով, վոր հոմանիշ է արևմտա-յեւրոպական միջնադարյան ֆեոդալիզմի servitium-ին: Այդ ծառայութիւնից բղխում էր հողատիրութեան պայմանականութիւնն և ֆեոդալա-

կան վաստակահանությունը: Վաստակահանությունը կրում էր հիերարխիական բնույթ, վորով և բնորոշվում էր Ֆեոդալական պետության կառուցվածքը, վորպես հիերարխիական: Այստեղ յուրաքանչյուր Ֆեոդալ իշխանի քաղաքական իշխանությունը «համաչափ է նրա հողատիրության ծավալին»⁹⁹: Ֆեոդալական հիերարխիան յուրահատուկ ձևավորված պետական ապարատ էր, վոր միասնական ամբողջության մեջ էր ամփոփում տիրապետող դասակարգը և, այդպիսով, ապահովում Ֆեոդալների տիրապետությունը: «Հիերարխիան Ֆեոդալիզմի իդեալական ձևն է»¹⁰⁰:

Հայ մատենագիրները հաղորդում են Ֆեոդալական հիերարխիան բնորոշող բավականաչափ տվյալներ: Նախարարները համարվում էին «ծառայք» թագավորի: Հայ Ֆեոդալական «ծառայ» տերմինը համանման է արևմտա-յեվրոպական Ֆեոդալական տերմինն servus-ին կամ famulus-ին, վորպիսի բառով բնորոշվում էր վաստակի սոցիալական ու քաղաքական կացությունը սյուզերենի վերաբերմամբ:

Բերենք մի քանի որինակներ: «Ձայնու ժամանակաւ ապրատամբեաց յարքայէն Հայոց մի 'ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Ալծնեաց, որ անուանեալ կոչէր բղեաշխ, որ էր մի 'ի չորից, գահէրէց բարձէրէց տաճարին արքունի» (ՓԲ, III, 41-Թ, 21):

«Յաղաց գնաց առ մեծ իշխանն, աշխարհատէրն մեծ ծառայն արքային Հայոց առ Մանածիրն Ռչտունի» (Անդ, էջ 24):

«Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր զծառայս իւր, զիշխանն կորդուաց զՋոնն... հանդերձ բազում զօրօք» (անդ, էջ 21):

«Զեղ զիւրդ թուի, ծառայից այդպիսի աներկիւղ համարձակութեամբ զբել առ իւրեանց տէրն» (ՂՓ, II, 41. ԻԵ, 95):

«Երդմնեցուցեալ զվաստակաւոր և զայնպիսի պիտանի ծառայն մեր զբաջն Վարդան [Մամիկոնյան] և զընկերակիցս նորա» (Անդ, էջ 181—182):

«Նախ արա զիս արեաց տեառն ծառայ» (Անդ, III, էջ 363):

«Եւ մեր բնիկ տեարք էք և մեք ձեր բնիկ ծառայք եմք» (Անդ, էջ 372):

«Կայր բղեաշխն Վաղինակ 'ի ծառայութեան արքային» (ՓԲ, 21):

Ֆեոդալական հիերարխիայի ամենաբարձր աստիճանը բրտնում էր թագավորն իբրև տեր «բնակ յերկրի» և պերագույն իշխող: Թագավորից հետո հաջորդ աստիճանի վրա էին կանգնած «բղեշխները», ծայրամարզերի իշխողները, վորոնց պարտականությունն էր պետական սահմանների պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից: Այդ հետևությունները նրանք ըստ հիերարխիական ստուգանի կոչվում էին «գահէրէյ արքունի տաճարին»: Բղեշխները, կանգնած լինելով այդ բարձր աստիճանի վրա, հանդիսանում էին կիսանկախ իշխաններ պետության մեջ, գրեթե իրավահավասար թագավորին, թեև յենթակա նրա պերիշխանությանը: Աղաթանդեղոսի և Փաստոս Բուզանդացու խոսքերի համաձայն՝ Արչակունյաց Հայաստանում կային չորս բղեշխություններ «ղառաջին սահմանակալն ի Նոր-Շիրական կողմանէն [հարավ-արևելյան սահման], և զերկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեաց կողմանէն [հարավ-արևմտյան սահման], և զերրորդն՝ յԱրուստան կողմանէն [հարավային սահման], զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն [հյուսիսում]»¹⁰¹: Արուստան կողմը՝ Աղծնյաց միջին էր, Ասորեստանյայց կողմը պետք է համարել Մոփաց բղեշխը¹⁰², իսկ Մասքթաց կողմը — Վրաստանի սահմանի դիմաց՝ Գուգարաց բղեշխն էր (ՄՈ, II, 41. Ը, 114):

Այնուհետև բղեշխներից ցածր գալիս են նախարարները, վորոնք բաժանվում են յերկու դասի՝ «ավագ» և «կրտսեր» նախարարներ: Մատենագրական աղբյուրներում չի տրվում սրանց տարբերող գծերի բնութագիրը, բայց և այնպես յեղած տվյալներից կարելի չէ յեզրակացնել, վոր այդ յերկու դասերի տարբերիչ հատկանիշներն էին Ֆեոդալական տների տոհմային ծագման նույնությունն ու աղնվազարմությունը, նմանապես տերխոորիալ հզորությունը: Հետևապես «ավագ» մակդիրը վերաբերում է վո՛չ թե առանձին անհատներին, այլ ամբողջական տոհմին՝ սոցիալական առումով: Ավագ նախարարը վորոշ չափով համարպատասխանում է արևմտա-յեվրոպական Ֆեոդալիզմի *senior*-ին: Ավագ նախարարների ամբողջ դասն ընդհանուր առմամբ մեր

Տատենադրութեան մեջ կոչվում է ավագանի, վոր բնավ չպետք է իմաստավորել հասակավոր տարիքի առումով: Պրոֆ. Հ. Մանանդյանն «ավագ» ու «կրտսեր» նախարարների տարրերից համեմատելով համարում է, բացի դահերեցութունից, նաև տարիքի մեծութունը: Այս դեպքում նա հետևում է պրոֆ. Ի. Զավախովին¹⁰³, վորը, հիմնվելով Ղազար Փարպեցու «զահու և աուրբք» խոսքերի վրա¹⁰⁴, յեզրակացնում է, թե ավագ են համարվել նախարարները կամ «զահու», այն է՝ իրենց դահերեցութեամբ, և կամ «աուրբք», այն է՝ տարիքի հասակով¹⁰⁵: Ի. Զավախովի կարծիքը մի թյուրիմացութիւն է, վոր բղխում է Ղազար Փարպեցուց քաղած ցիտատի վրջ ճիշտ մեկնարանումից: Հետևապես, Հ. Մանանդյանի տեսակետն մեջ հիմնավոր չէ, չնայած վոր նա բերում է մի շարք վկայութիւններ, վորոնք, պետք է ասած, շատ անդամ չեն համապատասխանում «ավագ» մակղիբի դործածութեանն յերկու իմաստով՝ «զահու և աուրբք»: Ղազար Փարպեցու վերոհիշյալ «աուրբք» բառը, լինելով սոսկ անհասական հատկանիշ, մի վորեւե նախարարի անձնական հասակի վորոշիչ, չի կարող սոցիալական նշանակութիւն ունենալ: Վրջ մի տեղ հայ մատենագրութեան մեջ չենք գտնում այդ հատկանիշը՝ իբրև ավագ նախարարութեան բնորոշիչ: Այդ բառը մի անդամ է գործածվում Ղազար Փարպեցու մոտ, այն էլ վորպես դիպվածական և զրգած է սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի բերանը, յերբ նա Պարսից արքունիքում արտասանած ճառի մեջ ներկայացնում է հայ նախարարներին, վորոնց մի մասը իրոք կարող էին հասակով իրենից ավագ լինել, իսկ մի մասն էլ «զահու» կարող էին ավելի յերեց լինել: Վերջապես, Փեղզալական հասարակութեան, այն էլ նրա ազնվագարմ վերնախավի սոցիալական մտայնութեանը միանդամայն անհարկը կլիներ, վոր հասակը տոհմական ավագութեան ցուցանիչ լիներ, և վորեւե աննշան ու անդոր տոհմի հասակավոր ներկայացուցիչ զրավեր բարձրագույն հիերարխիական աստիճան իրենից թե՛ ծագումով և թե՛ կալվածական հարստութեամբ ավելի նշանավոր նախարարական տան համեմատութեամբ:

Վերոհիշյալից արդեն կարելի չէ կուհել, վոր կրտսեր նախարարներ պետք է համարվեն վո՛չ թե տարիքով ավելի յերե-

տասարդները, այլ նրանք, ովքեր իրենց ազնվագարմ ծագումով և հողային հարստութեամբ սոցիալական ու քաղաքական մեծ նշանակութիւն չէին ներկայացնում և ստորագաս էին իրենցից աստիճանով բարձր տոհմերից: Պետք է յենթադրել, վոր կրտսեր նախարարները կարող էին վո՛չ միայն թագավորի անմիջական վաստակներ լինել, այլև մեծ մասամբ յենթավասալական կախումն ունէին ավագ նախարարներից: Հետևապես, վորոշ նախարարների վաստակական կախումը մյուս նախարարներից նույնպես կարող է հատկանիշ հանդիսանալ ավագ և կրտսեր նախարարների հիերարխիական աստիճանը վորոշելու համար: Պատմագիր Սերեոսի խոսքերից ակներև է, վոր Դիմաքսյան նախարարական տունը Բաղրատունիների վաստակն էր: Իսկ մեր մատենագրութեան մեջ Բաղրատունի տոհմը համարվում էր ավագ նախարարութիւն: Նմանապես այսպես կոչված Զորամամակից էլ յերևում է, վոր Դիմաքսյան նախարարական տոհմը դուրս էր բերում միայն 300 ռազմիկ, վոր նշան է այդ տոհմի նվազ հղորութեան: Այդ յենթավասալականութեամբ պետք է բացատրել, վոր Բաղրատունյաց տան նահապետ Սմբատը նշանակել էր Դիմաքսյան տոհմից իշխան Մեհրուին իր տան կառավարիչ՝ «Հավատարիմ և կամակատար» (Սեր., գլ. ԺԷ, էջ 100—101):

Ամեն մի նախարարութեան գլուխ էր կանոնած տոհմի տարիքով ավագագույն անդամը, վորի համար իսկապես կարելի չէր ստել «աուրբք» ավագ: Այդ տոհմային ավագը կոչվում էր տախուտեր կամ ճահապետ: Այդ տերմինների լեզվաբանական բովանդակութիւնն էլ ավագի իմաստավորումն է ներկայացնում և նրանք հոմանիշ նշանակութիւն ունեն, տարբերվելով սոսկ լինդվիտական ծագումով: Առաջին տերմինը, վոր ավելի հնագույնն է, հարում է հայերի եթնոգենեցի թրակո-իոյուզիական հիմքին՝ տոհմային հասարակակարգի արխայիկ Փորձացիային, վորտեղ տունը նշանակում էր տոհմ, իսկ տերը՝ տոհմի ավագ, գլուխ: Յերկրորդ տերմինը պարթևականից յուրացրած բառ է և, ինչպես ապացուցում է A. Meillet, ծագում է սլարթևական nafapati-ից, վոր նշանակում է նույնպես տոհմի, ցեղի պետ, գլուխ¹⁰⁶: Նախարարական «տանտները», կամ «նահապետը», համարվում էր ամբողջ տոհմի ներկայացուցիչ, վորի ձեռքումն

եյին տոհմային կալվածքի բովանդակ հողային իրավունքը և քաղաքական իշխանութունը նախարարական տերիտորիայի նըկասմամբ: Նա անմիջորեն կապված էր վասսալական հարաբերութուններով թագավորի հետ, վորն ամեն անգամ նրան հաստատում էր տանուտիրական կոչման մեջ: Տանուտերի, նահապետի անձնավորության հետ էր կապված մայրաքաղաքի իրավունքը: Նախարարական տան մյուս անդամները գտնվում էին տանուտերի կամ նահապետի իշխանության ներքո և կոչվում էին սեպուտի: Այդ տերմինի լեզվաբանական իմաստը նույնպես բնորոշ է՝ հնադարյան տոհմային հասարակակարգից ծագելու տեսակետից: Ն. Մառի կարծիքով՝ սեպուտի հայերեն բառը (sepurn, վրաց sazepuro) փոխ է առնված իրանականից է համապատասխանում և դենդական vizaputhra բառին, վոր նշանակում է տոհմի կամ ցեղի վորդի¹⁰⁷: Սեպուտի բառը հոմանիշ է նաև արամեյական barbita բառին, վոր նույն նշանակությունն ունի, այն է՝ տոհմի վորդի¹⁰⁸:

Սեպուտի բառից է առաջացել արդիական հայ լեզվում գործածվող «սեփականութուն» բառը՝ առարկայի, զույգի պատկանելության իրավաբանական իմաստավորումով:

Վերջապես Ֆեոդալական հիերարխիայի ամենավերջին աստիճանն են ներկայացնում այսպես կոչված «ազատ»-ները: Այդ բառը նմանապես փոխառություն է պարթևական լեզվից և հին հայերենում «ազն» նշանակում էր տոհմ¹⁰⁹: Աղատների դասը միջին, փոխանցական շերտն էր կազմում տիրապետող նախարարների և հպատակ գյուղացիության միջև: Այդ շերտում է նրանից, վոր մեր մատենագրության մեջ նրանք սովորաբար հիշատակվում են նախարարներից հետո և ռամիկներից կամ չինականներից առաջ: Հետևապես, ազատները տիրապետող Ֆեոդալական դասակարգի ստորին շերտն էին կազմում, հանդիսանալով մանր ազնվական կալվածատերեր, վորոնք կախված էին նախարարներից հողային և անձնական հարաբերություններով: Ինչպես ապացուցում է Սրիստենսենը, Սասանյան Պարսկաստանումն էլ գոյություն ունեյին azat-ներ, վորոնք մանր ազնվականներ էին¹¹⁰: Հայ մատենագրական յերկերում հաճախ սոցիալական առանձին դասի «ազատ» անունը վերացարկվում է,

ստանալով ազնվականի, տոհմիկի իմաստ և, իբրև այդպիսին, գործածվում է նախարարների սոցիալական կացութունը բնորոշելու համար, վորպես «ազատութուն», «ազատութիւն», «ազատանի»: Պետք է ասած, վոր մեր հին դրականության մեջ պարզորոշ չէ արտահայտվում ազատների կախման հարաբերությունը նախարարներից, բայց վոր այդ յեղել է, պետք է կուսհել մեր միջնադարյան դրականության տվյալներից: Ստ. Որբեյլանն իր Պատմության մեջ բերում է մի շարք փաստեր, վորոնք վկայում են ազատների, վորպես վասսալների, անձնական ու հողային կախումը Ֆեոդալ իշխաններից: Թվենք մի քանի ուրիշակներ:

«Ապա հասեալ վախճան առաքինւոյն Սաղոմօնի և ժողովեալ տէրանցն Սիւնեաց և ամենայն ազատաց ևոցա» (զլ. ԽԱ., 222):

«Նմանապէս և իշխանքն զգեղանն էին բաշխեալ ազատաց իւրեանց» (զլ. ՄԶ., 305):

«Որդի մեծափառ իշխանին Բաղաց Հասանայ, որ ունէր ընդ ձեռամբ դամենայն ազատս թագաւորութեանն այնմ» (զլ. ԿԳ., 347):

Սյունեաց Ֆեոդալ իշխանները Տաթևի և այլ վանքերին հողեր ընծայելիս՝ արձանագրություններում հիշատակում են վորպես վկանների իրենց վասսալ ազատների անունները (ՍՕ, զլ. ԼԹ., 207, զլ. Խ., 220, զլ. ԽԳ., 231 և այլն):

Ֆեոդալական հիերարխիայի արտաքին ձևը սովորաբար արտահայտվում էր գահերեցութեամբ¹¹¹ կամ բարձրեցութեամբ¹¹²: Ըստ սահմանված սովորույթի՝ արքունի պալատում հանդիսավոր ընդունելությունների, տոնական հանդեսների, ճաշերութեանների կամ ընթրիքների ժամանակ բղէչիները, ավազ ու կրտսեր նախարարները, մասամբ և աղատները բազմում էին ըստ հիերարխիական աստիճանի, պահպանելով «բարձ ու պատիւ»-ի կարգը: «Բարձր»՝ այլապես «զահլը» այն բազմոցն էր, վորի վրա նստում կամ կոթնում էր ըստ ավագության կարգի ամեն մի նախարար, իսկ «պատիվ»-ը դիւխ դարպարանք էր, վարակալ¹¹³, վորն ուներ հատուկ ձևեր հիերարխիական աստիճանի համեմատ և կոչվում էր նաև գարդմանակ: Փալատոս Բուզանդացին մեզ ավանդել է հետաքրքիր նկարագիր Արշակ Ա թագավորի հանդիսավոր ճաշերութի՝ հայ նախարարների մասնակցու

թյամբ. «Եւ այլ յայսմ աղգաց և 'ի խոնարհ' որ դործակալս անունն բարձիւք սուաջի արքային պատիւ 'ի գլուխ բաղմէին, թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք դործակալք միայն էին ինն հարեւր բարձ. որ մտանէր 'ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարդելոց» (IV, ՂԼ. Բ, 68): Նույնպիսի տեղեկութիւնն է տալիս Ստ. Որբելյանը. «Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարդել զթաղաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց և տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ և պատիւ իշխանացն յաջմէ և յահեկէ, որ և զեղեցկապէս յորինեալ 'ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց» (ՂԼ. Է, 24):

Թե ինչ մեծ նշանակութիւնն է ունեցել զահեկեցութիւնը հայ Փետողալական հասարակութեան իրավահայեցողութեան տեսակետից, այդ ակնբախ է այն փաստից, վոր գոյութիւնն է ունեցել զահեկեցութեան կարգը վորոշող հատուկ մասերապիր, վոր հայտնի յեր Գահճաւակ անունով, և վորտեղ ցուցակազրկած եյին հայ նախարարութիւններն ըստ իրենց ավագութեան կարգի: Գահճամակի կազմելը, ինչպէս բացահայտ է մեզ հասած մալաղաթյա պատասխիկից, վերազրկում է Սահակ կաթողիկոսին, վոր իբր թէ Սասանյան Վռամ թագաւորի (423—439 թ. թ.) համար պատրաստել է այդ ցուցակը, քաղելով պարսկական արքունի դիվանի մասերազրկից¹¹⁴: Մեզ հասած հին պատմական պատասխիկների մեջ հայտնաբերվել է նաև մի այլ Գահճամակ, վորը մեր պատմագիտութեան մեջ ստացել է Զորանամակ անունը, վորովհետև այդ ցուցակում նշանակված են ըստ ավագութեան աստիճանի նախարարութիւններն և սրանց զինվորական ուժերի քանակը¹¹⁵: Թեև այդ յերկու հետաքրքիր մասերազրկերը, ինչպէս ցույց են տալիս պատմագիտական լուսաբանութիւնները, ավելի ուշ ժամանակի խմբագրութիւններ են, բայց և այնպէս, քաղված լինելով հին աղբյուրներից, արժեքավոր նշանակութիւնն են ստանում հայ Փետողալական իրավունքի պատմութեան համար:

Արշակունյաց անկումից և Հայաստանի բաժանումից հետո, ինչպէս ակնբախ է մատենագրական աղբյուրներից, հայ նախարարների զահեկեցութիւնը պահպանվում էր նաև Սասանյաններ

րի արքունիքում: Սակայն արարների տիրապետութեան ժամանակ, յերբ նախարարական կառուցքը մեծ հարված էր ստացել ու քայքայվել էր, վերացավ նաև հայ նախարարների հիերարխիական տրաքիցիաների կիրառումը: Միայն հայոց թագաւորութեան վերականգնումով Բողոքատունյաց սրով զահեկեցութիւնը, կամ «բարձ ու պատիւր», նույնպէս վերականգնում է ձեւականորեն:

2. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԵՎ ՍԱՏԱՆՅԱՅՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչ պարտականութիւններով էլին արտահայտվում այն հարարութիւնները, վորոնք Փետողալական հիերարխիայի հիմքն էլին կազմում և շաղկապված էլին հողատիրութեան իրավունքի հետ:

Մենք արդէն ակնբախել ենք, վոր Փետողալ հիերարխիայի բարձրագույն աստիճանի վրա կանգնած բոլորներն ստանձնած էլին պետութեան սահմանները պաշտպանելու պարտականութիւնն և այդ պատճառով կոչվում էլին սահմանակալք, կողմակալք, սահմանապահք, կողմակալք:

Նախարարների ծառայութիւնը կատարվում էր յերկու գլխով, զինվորական ու քաղաքացիական: 'ի հարկէ, հիմնականը զինվորական ծառայութիւնն էր, վոր կայանում էր սահմանված քանակով իր յերկրից զորք հանելու պարտականութեան մեջ, և ըստ թագաւորի պահանջի՝ պաշտպանել պետութիւնն արտաքին թշնամիների հարձակման դեպքերում, մտնելով ընդհանուր զորարանակի մեջ իբրև պատերազմող ուժ: Իսկ քաղաքացիական ծառայութիւնն արտահայտվում էր հատուկ պաշտոնավարական պարտականութիւնով արքունիքում և պետութեան կառավարման գանաղան ճյուղերում: Այդ զինվորական պարտականութիւններն ու պաշտոններն ստանձնում էլին ավագ ու կրտսեր նախարարներն ըստ իրենց հիերարխիական աստիճանի ու զահեկեցութեան: Նախարարները զորք էլին հանում իրենց տերիտորիայի տարածութեան համեմատ:

Ինչպէս կարելի յէ յերկապցնել Զորանամակից, նախարարների շարքում առաջին տեղն էր բռնում Սյունյաց իշխանը, վոր հանում էր 19,400 ձիավոր զորք և ապա հերթականութեամբ հիշատակվում են իշխաններ, վորոնցից յուրաքանչյուրը պարտա-

կան եր հանել 4000-ից մինչև 1000 ձիավոր: Անտարակույս, սբ-
րանք ավագ նախարարներ էյին, ինչպես ակնբախ ե թված
անուններից՝ Մամիկոնյան, Բազրատունի, Արծրունի, Ռշտունի և
այլն: Մնացյալները, վորոնք զուրս էյին բերում յուրաքանչյու-
րը 500-ից մինչև 50 ձիավոր, ամենայն հավանականությամբ,
կրտսեր նախարարները շարքին էյին պատկանում:

Բացի զինվորական պարտականություններից՝ նախարարներն
ստանձնում էյին նաև զանազան համապատասխան ծառայու-
թյուններ ու պաշտոններ արքունիքում և պետական կառավար-
ման ասպարեզում: Այդ քաղաքացիական պաշտոնն ընդհանրապես
կոչվում է գործ, այստեղից էլ պաշտոնավարությունը՝ գործա-
կալություն, իսկ պաշտոնյան՝ գործակալ¹¹⁶: Գործակալու-
թյունը, վոր բղիտում էր Ֆեոդալական հողատիրության իրա-
վունքից, ժառանգական էր համապատասխան նախարարական
տոհմերում: Այն գործակալությունները, վորոնք ըստ նախարար-
ական իրավունքի՝ տոհմային ժառանգական արտոնություն
էյին, պատկանում էյին, ինչպես ակնհայտ ե մատենագրա-
կան աղբյուրներից, ավագ նախարարներին: Այդ գործակալու-
թյունները հետևյալներն էյին.

Ա. Սպարապետություն.— Գլխավոր հրամանատարությունը
Հայաստանի բոլոր զորքերի վրա. «Իշխանութիւն բովանդակ ի
վերայ ամենայն զորաց բազմութեան Հայոց Մեծաց» (ՓԲ, IV,
դժ. Բ, 68): Այդ գործակալական պաշտոնը պատկանում էր Մա-
միկոնյան տոհմին, վորն այդ իրավունքն իրեն էր վերապահում
նույնիսկ Մասանյանների տիրապետության, մասամբ նաև արա-
րական իշխանության ժամանակները, մինչև Բազրատունիների
իշխանության վերելքը: Փալստոս Բուզանդացին և Մովսես Խորե-
նացին յերբեմն սպարապետություն բառի տեղ գործ են ածում
հունական հոմանիչ «ստրատելատություն» տերմինը (ՓԲ, IV, դժ.
Բ, 68):

Բ. Թագակալ ասպետություն.— Ինչպես բառի իմաստից
ակներև է, Թագավորի գլխին Թագ ղեկելու պաշտոն է, վոր
պատկանում էր Բազրատունիների նախարարական տոհմին: «Ստ-
պետ» տերմինը Բազրատունիների տոհմային տիրողոսն էր: Այս
տերմինի հակասական ստուգարանությունների մեջ ալեկի ճիշտ

պետք է համարել Ն. Ադոնցի կարծիքը. ասպետ— aspect բառը
ծագում է իրանական vid-a-pati -ից և նշանակում տոհմի— vid
պետ— pati¹¹⁷:

Գ. Հագարապետություն.— Պատկանում էր Գնունի նախա-
րական տոհմին: Փալստոս Բուզանդացու խոսքերի համաձայն՝
հագարապետի¹¹⁸ պաշտոնի մեջ մտնում էյին պեմության
յերկրագործական—տնտեսական և դյուրացիական, նմանապես
Ֆինանսա—հարկային գործերի կառավարումը (IV, դժ. Բ, 67):

Դ. Մարդպետություն.— Սա յուրատեսակ «արքունի դրան»
մինիստրություն է, յեթե իմաստավորենք արդիական նշանակու-
թյամբ: Այդ գործակալական պարտականության մեջ էր մտնում
Արշակունյաց Թագավորության ժամանակ արքունիքի և Թագա-
վորի կանանցի կառավարումը, Թագավորական կալվածների,
ամրոցների, բերդերի և այնտեղ ամբարված զանձերի պահպա-
նությունն ու հսկողությունը¹¹⁹ (ՓԲ, IV, ԺԳ, 117. V, Գ, 195.
III, ԺԸ, 46—47. Ադ., դժ. ԺԺԲ, 414): Այդ պաշտոնը վարում էր
Մարդպետ կոչված իշխանական տոհմը: Մարդպետ անունը ծա-
ղում է mard-pet բառից, վոր նշանակում է պետ, գլուխ մար-
դերի, մարդ ժողովրդի: Այս ժողովուրդը բնակվում էր Մար-
դաստան կոչված յերկրում (պատմական Վասպուրականում) և
այնուհետև մարդպետ բառը դարձավ տոհմային տիրողոս (ԱԽՅՈ,
417), ինչպես ասպետ և, ինչպես ստորև կտեսնենք, մադխազ
տիրողոսները. V տարում յերբ Մարդպետական իշխանական տոհ-
մը սպառվեց, այդ տիրողոսն անցավ Արծրունի տոհմին, վոր
դրավեց նրա հողերը (ԹԱ, III, ԺԵ, 339):

Մեր մատենագրության մեջ նկատելի յե, վոր մարդպետու-
թյունը կապված է նաև ինչ—վոր արքունի—պալատական պաշտո-
նի հետ: Այդ բացահայտ է նրանից, վոր հաճախ մարդպետ բա-
ռին կցված է լինում «հայր» մակդիրը, ինչպես և մարդպետու-
թյանը՝ «հայրություն» մակդիրը: Ըստ Փալստոս Բուզանդացու՝
մարդպետը «անուանեալ կոչէր ըստ գործոյն՝ հայր Թագաւորին»
(V, Զ., 207)¹²⁰: Պատմագիրները չեն բացատրում, թե ինչ
էր նշանակում «հայր» և «հայրություն» տիրողոսները մարդպե-
տության նկատմամբ: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, վոր
«հայր» ու մարդպետ, կամ «հայրություն» ու մարդպետություն

տերմինները նույնանիչ իմաստ էյին պարունակում: Հիրավի՛, Աղաթանդեղոսի Պատմության հունական տարբերակում հայկական «մարդպետություն» բառն արտահայտվում է πατριωτος հայրություն տերմինով²¹: Հայրություն է πατριωτος համեմատ բառերն իրենց նշանակությամբ հիմք են տալիս կռահելու, վոր մտքդպետը, վորպես արքունիքում թաղավորին ամենից մոտ կանգնած ու բարձրադույն դիրք վայելող անձն, կարող էր միաժամանակ թաղավորի վորդիների խնամակալ կամ դաստիարակ լինել, բռնել հոր տեղը: Այս յենթադրությունն ավելի քան հավանական է դառնում, յեթե նկատի առնենք աքարեկ բառացի նույնանիչ (արքա—հայր, բեկ—իշխան) տիտղոսը, վոր թյուրք-թաթարական Ֆեոդալ թաղավորների արքունիքում կրում էյին նրանց զավակների դաստիարակները: այնուհետև աթարեկ տիտղոսն անցնում է պարստական ամենաբարձր պաշտոնին՝ դորահամանատարին և այլն:

Ե. Մաղխադուրյուն.— Այս գործակալությունը վերապահված էր Խորխոռունի նախարարական տոհմին, վորի ներկայացուցիչն արքունիքի թիկնապահ գործի համանատարն էր: Մաղխադ տերմինը, ինչպես և ասպետ, մարդպետ տերմինները, տոհմային տիտղոս էր, վոր կրում էր Խորխոռունի նախարարությունը: Մաղխադ բառը նշանակում է ընդհանրապես տիրող, իշխան, թաղավոր և ծագում է ասորական malxazu—ից, վորից զոյացել է նաև արարական մեխիֆ տերմինը. (AAIO, 400):

Զ. «Գործակալութիւն մեծի ղառաւորութեանն».— Գերագույն գատավորություն, վոր, ըստ Փափստոս Բուզանդացու՝ պատկանում էր կաթողիկոսին (III, ԺԴ, 36), այսինքն հիերոկրատիայի պետին:

Կրոտեր նախարարների և «սեպուհների» գործակալական պարտականությունների մասին մեր մատենագրությունում մեջ չենք գտնում վորոշակի տվյալներ: Սակայն հիշատակվում են մի շարք գործակալությունների անուններ, վորոնք, ըստ յերևութիւն, վերապահված էյին կրոտեր նախարարներին: Մենք արդեն առիթ ունեցանք վերը նշելու մի շարք ծառայություններ, վորոնք կապված էյին արքունիքի տնտեսության մատակարարման հետ: Այդ պարտականությունները բաշխված էյին վորոշ նախարարություն-

ների միջև. որինակ՝ «չահախոտապետ», «վորսապետ», «տակառապետ», «սենեկապետ արքային», «կարապետ արքային», «զինակիր» և այլն: Բացի դրանից՝ մենք հանդիպում ենք գործակալության պանագան անունների, վորոնց մի մասի նշանակությունը կարելի չէ կռահել այդ տերմինների բառական իմաստից: Փափստոս Բուզանդացին հիշատակում է՝ «դաւառատեարք», «մեծամեծ արխարհաց», «պանծուց տեարք», «դասապետ շինականաց» (IV, ԾԱ, 165—166) և այլն:

Գործակալների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի: Փափստոս Բուզանդացու տեսլով՝ Արշակ II թաղավորի արքունիքում հավաքվում էյին 900 գործակալներ (IV, Բ, 68):

3. ԱԶԱՏՆԵՐ.— Արդ, տեսնենք, թե ի՞նչ տեղ էյին բռնում «ազատները», Ֆեոդալական հիերարխիայի ստորին աստիճանում կանգնած այդ Ֆեոդալները, գործակալության պաշտոններում: Նրանք մանր հոգատեր ազնվականներ էյին, նախարարների յենթավասալներ: Ազատները նույնպես կարող էյին գործակալներ լինել, ՚ի հարկե, համեմատաբար ավելի ստորին աստիճաններում, այն է՝ նախարարական ու թաղավորական հոգատիրությունների սահմաններում: Նրանք կարող էյին լինել, ինչպես ակներև է Շահապիվանի յեկեղեցական Ժողովի կանոնական հոգվածներից, նաև դատավորներ (ԿՀ, հուլ. 2Ժ, ԵՂ76): Հայկական «ազատ» տերմինն, ինչպես արդեն ասված է, իրանա-պարթևական ծագումն ունի և նրա իմաստն ավելի պարզ կլինի, յեթե նկատի ունենանք, վոր Հայաստանի նախարարական սիստեմը շատ զժերով նման էր Սասանյան Պարսկաստանի Ֆեոդալական կառուցքին: Սասանյան Պարսկաստանում, հիրավի, զոյություն ունեւր ազատների բազմամարդ դաս, վորոնք նույնպես մանր ազնվականներ էյին և վարում էյին ստորադաս վարչական պաշտոններ²²:

Սակայն ազատների հիմնական ծառայությունը զինվորական էր, և այն էլ հեծյալ: Հայաստանի հեծելազորը, վոր կազմում էր զորաբանակի ծուծը, բազկացած էր ազատներից: Ուստի այդ զորքը կոչվում էր «ազատազորք», «ազատադունդ», նմանապես «ազատագունդ կամ ազատախումբ բանակ»: Այսպիսով, ազատներն արտաքին հատկանիշով ներկայացնում էյին ձիավորների

դաս, նման հին Հռոմի ordo equester կոչված ձիավոր դասին կամ միջնադարյան Յեվրոպայի գերմանական Ritter և Ֆրանսիական chevalier դասերին:

Ազատների հեծելազորային ծառայության այդ առանձնահատուկ բնույթը գտնում ենք նաև Սմբատ Գունդստարբի Դատաստանագրքում: «Եւ զիշխանքս դատէ իշխանաց իշխանն՝ իշխանօք և իրենց տեսսփն, նույնպէս զազատքն, որ եմ ի մերս ձիաւորքն և լիճ ճորտերն»¹²³: Ինչպես յերևում և, Սմբատ Գունդստարբը ազատների շարքն է դասում նաև «լիճ ճորտերին», վորպիսի տերմինը թարգմանորեն փոխառված է Ֆրանկների Ֆեոդալական սխառեմում գոյություն ունեցող homme lige անունով սոցիալական դասից:

Անշուշտ, ազատներն այդ ծառայությունը կատարում էին իրբև վասսալներ, վորոնք տիրում էին իրենց սենիորից, այսինքն նախարարից, ստացած հողերին պայմանական հարաբերություններով:

Հայ մատենագրության մեջ ազատների հետ միասին հաճախ հիշատակվում են նաև ոստանիկներ կամ ոստանի մարդիկ: Չմտնելով այս տերմինի շուրջը հայ պատմագիտության եջերում արտահայտված հակասական կարծիքների տեսության մեջ¹²⁴, գտնում ենք, վոր այդ յերկու տերմինները՝ ազատներ ու ոստանիկներ նույնանիչ են, ներկայացնելով միևնույն սոցիալական խավը, այն տարբերությամբ միայն, վոր ոստանիկները նստած էին թագավորի հողի վրա, Ոստանում: Ըստ Հ. Հյուբշմանի ստուգարանության՝ հայերեն «ոստան» տերմինը փոխ է առնված պեհլևի Օստան բառից, վոր նշանակում է «արքունի յերկիր կամ քաղաք»: Այդ հետևությամբ Հ. Հյուբշմանը «ոստանիկ» թարգմանում է՝ արքունի կամ թագավորական յերկրից ծագող ազնվականներ կամ զորապետներ¹²⁵: Հ. Հյուբշմանի ստուգարանությունն ու մեր վարժիքը հաստատվում են Եղիշե պատմագրից քաղված հետևյալ ցիտատներով.

«Բազում և այլ ազատ մարդիկ, որ Ոստանիկսն անուանեն՝ յարքունի տանէ» (IV, 119):

«Եւ բազում ևս այլ ազատ մարդիկ. են որ յարքունի տանէ, և են որ ի տանէ նախարարացն իսկ նոցուն» (VIII, 251):

«Գունդ կազմէր ՚ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ» (I, 16):

Ուրեմն փոստանիկներն արքունի յերկրում, ինչպես և ազատները նախարարական յերկրներում կազմում էին ղինվորական դաս: Իսկ Եղիշեյի հետևյալ խոսքերը՝ «բազում և այլ այրուծի, որ յարքունի տանէ անտէ էր» (III, 91), հիմք են տալիս յենթադրելու, վոր արքունի յերկրից, այն է՝ Ոստանից յեկած այրուծին, սոցիալական տեսակետից նույնն էր, ինչ վոր նախարարական յերկրների այրուծին, վոր բաղկացած էր ազատներից և կոչվում էր ազատագորք կամ ազատագունդ:

4. ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Տեսության առնելով թագավորական իշխանության և նախարարների վասսալականության հարաբերությունները հողատիրության ու ծառայության բնագավառներում, հանդիպում ենք մի հետաքրքիր ու կարևոր հարցի, թե արդյոք նախարարները, մանավանդ Արշակունյաց շրջանում, հարկ վճարո՞ւմ էին իրենց սյուզերեն թագավորին: Այդ հարցն ինքնին առաջ է դալիս, քանի վոր հայ մատենագրության մեջ այդ մասին վորոշ բան չի հաղորդվում: Այդ լուսթյունը հիմք է ծառայել մի շարք պատմագետների՝ ժխտողական կարծիք հայտնելու նախարարների հանդեպ: Մատենագիրների այդ լուսթյունը դեռևս չի կարող ապացույց լինել, վոր նախարարները չէին կրում հարկային պարտավորություններ թագավորի հանդեպ: Չե՞ վոր մեր պատմագրության մեջ կարևոր շատ բաներ անտեսության են մատնվել և միայն արդի պատմագիտական հետազոտությունների ու քննությունների շնորհիվ են յերևան հանվել ու լուսարանվել: Այդպիսի վիճակի յե յեթարկվել նաև նախարարների հարկային պարտավորությունը, վորը թերևս այնքան սովորական ու բնական յերևույթ է թվացել մեր պատմագիրներին, վոր ավելորդ են համարել հիշատակելու կամ արժեք չեն տվել արձանագրելու այն: Ընչտ է, վոր նախարարությունների կողմից թագավորներին հարկ վճարելու հարցը պաշտպանող պատմագետներն ել բավականաչափ համոզվեք տվյալներով չեն հաստատում իրենց տեսակետը:

Կարծում ենք, վոր տեսականորեն մոտենալով այդ հետաքրքիր խնդրին, կարելի յե ընդունել նախարարների հարկատուութեան պարտավորութեանն առ իրենց թաղավորը: Յեթե Հայաստանում հողային սեփականութեանը յեղել ե պետական ու կազապարվել ե թաղավորի գերազույն իշխանութեան մեջ, իսկ նախարարներն ողտվել են, այդ հողերը ստանալով պետութեանից կամ նրան գլխավորող թաղավորից տիրութեան իրավունքով, ապա տրամաբանորեն հետևում ե այն իրավաբանական դրույթը, վոր նախարարների այդ հողատիրութեանը, լինելով պայմանական, կապված եր թաղավորի գերազույն հողային սեփականութեան իրավունքի հետ վո՛չ միայն «ծառայութեանով», այլ ե իրական նյութական կախումով, վոր կարող եր արտահայտվել հարկային պարտավորութեամբ: Այս յենթադրութեանն ավելի քան հավանական ե դառնում, յեթե նկատի ունենանք, վոր նախարարական Հայաստանի բովանդակ սոցիալ-տնտեսական կառուցքը հիմնված եր բացառապես արտադրութեան Ֆեոդալական յեղանակի վրա, վորտեղ հողն արտադրութեան հիմնական միջոց ե ե թաղավորի գերազույն սեփականութեան իրավունքի մեջ ե մտնում:

Մեր յենթադրութեանը ավյալ հարցի նկատմամբ կարելի յե հաստատել մի քանի պատմական փաստերով, վորոնք թեև այնքան ել շատ չեն, բայց կարծում ենք՝ վորոչ չափով համոզվեր են:

Պատմական ավյալներից ակներև ե, վոր Արշակունյաց գինաստիայի անկումից հետո Պարսկաստանի գերիշխանութեան տակ անցած Հայաստանը հարկ եր վճարում Սասանյան թագավորներին, մարդպանների միջոցով: Վասակ Սյունին, վոր մարդպանն եր, ասում ե. «հարկքս ամենայն աշխարհիս Հայոց առ իս են, ե գործակալք ամենայն յիմում ձեռին են» (ՂՓ, գլ. ԽԵ, 179):

Ինչպես ակնարկել ենք վերը, Հայաստանի պարսկական մասում Սասանյան թագավորները նախարարական սխտեմի ու վարչապետական կազմը գրեթե անփոփոխ եյին թողել: Միայն հայ թագավորի իշխանութեան վերացումից հետո, Սասանյան

թագավորների, վորպես Հայաստանի գերազույն սյուզերենի կողմից նշանակված մարդպանները, վորոնք հանդիսանում եյին պարսկական գերիշխանութեան ներկայացուցիչը Հայաստանում, կատարում եյին տեղական նախկին կենտրոնական իշխանութեան Ֆունկցիաները: Հետևապես, յեթե «գործակալք ամենայն» ու «հարկք ամենայն աշխարհիս Հայոց» մարդպանի ձեռքին յեյին, ապա այդ իրավունքը ժառանգութեան եր մնացել նախորդ Արշակունի թագավորներից ե փոխանցվել եր ավտոմատիկ կերպով մարդպաններին: Նկատի առնելով նախարարական սխտեմի խիստ ֆեոդալական բնույթը, յերբ յուրաքանչյուր նախարար իր յերկրի իրկատար տերն եր վարչական ու տնտեսական ասպարեզում, մանավանդ հողային ունեռայի, պետք ե յենթադրել, վոր Սասանյանները Հայաստանից պահանջվող հարկը հալածում եյին վո՛չ թե իրենք անմիջապես տեղական բնակչութեանից, այլ ստանում եյին նախարարներից, վորոնք, անչուչո, այդ հատուկանում եյին, իրենց շինականներին շահագործելով: Այդպիսի յենթադրութեան հիմք են ծառայում Ղադար Փարպեցու քնորոշ խոսքերը, վորոնք դրված մն պարսից Հաղկերտ թաղավորի բերանը: Վերջինս մեղադրում ե մարդպան Վասակ Սյունիին, վոր սա պատճառ ե յեղել Վարդան Մամիկոնյանի ե այլ նախարարների անկմանը հակապարսկական պատերազմում, վորի հետևանքով ինքը զրկվել ե նրանցից ստանալիք հարկերից, ուստի այդ հարկերը հրամայել ե դանձել Վասակից. «Եւ դհարկեր զիմոյ աշխարհին Հայոց... զոր սպաներն, ե զկարասին այնչափ զոր հանէր՝ հրամայեցաք խնդրել 'ի տանէ քումմէ յորզուց քոց՝ մինչև վճարեսցի ամենայն» (ՂՓ, գլ. ԽԶ, 182):

Յեթե հայ թագավորներն Արարատյան Ոստանում՝ իրենց անձնապես պատկանող ֆեոդալական յերկրում, հարկերն անմիջորեն ստանում եյին իրենց շահագործման յենթակա իսկական արտադրողներից, ապա միանդամայն հավանական ե, վոր վասալ ֆեոդալական յերկրներում նրանք հարկեր չեյին կարող ստանալ բնակչութեանից, այլ նրանց վրա իշտող նախարարներից, վորոնք իրենց հողային ունեռայից վորոչ մասը վճարում եյին սյուզերեն թագավորին հողատիրութեան պայմանականութեան հիման վրա:

Այդ հարկերը նախարարներից, ըստ յերևութիւն, պահանջվում էյին նրանց հողերի ու բնակչութեան քանակի համեմատ: Դրանով պետք է բացատրել, Վոր Սասանյան Կառավար և ապա Խոսրով Թագավորները ձեռնարկել էյին հողերի ու աղպարնակութեան բնդհանուր համարակալութեանը:

Մի այլ մատենագրական վկայութեանից նույնպէս կարելի յէ յեզրակացնել, Վոր հարկերը վճարում էյին Պարսից Թագավորներին հենց իրենք նախարարները: Հաղկերտ Սասանյանի մահից հետո հայ ապստամբ նախարարները ջարդում են Հայաստանում յեղած պարսկական զորքերին և սպանում նրանց զորպետին, ապա իրենք ցրվելով, ապավինում են ամրոցներում և սարերում: Դրա հետևանքով Հայաստանում յերեք տարի անիշխանութուն եր տիրում, «վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի» (ՄԾ, III, գլ. ԾԶ, 341—342):

Վերջապէս նշենք մի ուշադրով պարագայ, Վոր զարտուղի ապացույց է նախարարների կողմից Թագավորին վճարվող վաստակական հարկի: Արշակունի Թագավորները, բացի իրենց սեփական Արարատյան յերկրում ունեցած ամրոցներից, ուր պահվում էյին արքունի զանձերն ու հարստութեանները, ունէին նաև այդպիսի ամրոցներ զանազան նախարարական յերկրներում. Անգեղ բերդը՝ Անգեղատան զավատում (ՓԲ, IV, գլ. ԻԳ, 146), Անի՝ Դարանաղյաց զավատում (ՓԲ, Անդ), Արտազերս (ՓԲ, IV, գլ. ԺԹ, 133. գլ. ԾԷ, 174), Դարյունից կամ Դարոնից բերդ՝ Կովչա յերկրում (ՓԲ, III, գլ. Է, 16. V, գլ. Ա, 191), Ողական՝ Տարոնում (ՓԲ, V, գլ. Գ, 195): Անտարակույս, այս Թագավորական ամրոցները, ուր պահվում էյին Թագավորական զանձերն ու հարստութեանները, այն կենտրոններն էյին նախարարական յերկրներում, Վորոնք ծառայում էյին իբրև տեղական իշխաններից հավաքված արքունի տուրքերի պահեստներ:

Վերն արծարծված մեր կարծիքն ավելի ևս հաստատվում է, յեթէ ուշադրութեան առնենք նաև Հայաստանի այն մասը, Վոր Արշակունիների անկումից հետո անցել եր Բյուզանդական իշխանութեան ներքո: Թեև մեզ հասած պատմական տեղեկութեաններն այն արքունի տուրքի մասին, Վոր նախարարները (սատ-

րապները) վճարում էյին բյուզանդական կայսրին, այնքան էլ պարզորոշ չեն հռոմէյական աղբյուրներում, այնուամենայնիվ նրանք հիմք են տալիս հավանական յենթադրութեաններ անելու: Հայ նախարարներն, ինչպէս Բյուզանդիոնին յենթակա այլ վաստակ Թագավորներն ու իշխանները, պարտավոր էյին տալ Բյուզանդական կայսրին այսպէս կոչված aurum coronarium— «Թագի կամ պսակի վոսկի»: Ն. Ալանցը, հիմնվելով հռոմէյական մի գեղեցեակ¹²⁶ րովանդակութեան լոկ արտաքին իմաստի վրա, Վոր Ծովիքի նախարար Գաղգանից ապրիլի յեր վերջված հիշյալ վոսկին, կարծիք է հայտնում, թէ դա կամավոր նվեր եր վաստակներից (AAO 113—114): Նույն տեսակետին է հարում նաև Հ. Մանանդյանը: Սակայն վերոհիշյալ կայսերական գեղեցեակի ակնբախ է, Վոր aurum coronarium—ը հին սովորութեով սահմանված պարտավորութեան եր, Վոր «ի նշան անձնվորութեան դեպի հռոմէյական կայսրութեանը՝ բոլոր սատրապները (նախարարները) իրենց սեփական միջոցներից պետք է պատրաստեն վոսկու պսակը»¹²⁷: Կարիք չկա ապացուցելու, Վոր այստեղ խոսքը վրձ թէ կամավոր նվերի, այլ սահմանված պարտավորութեան մասին է. այն իր ելութեամբ քողարկված հարկ եր, անկախ նրա քանակային չափից, Վորով բնորոշվում եր նախարարի (սատրապի) հպատակութեանը կայսրին, վաստակական կախումը դերագույն սյուզերենից: Վոր aurum coronarium—ը պարտադիր հարկի մի ձև եր, յերևում է նաև նրանից, Վոր բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվում են նաև սատրապների կողմից վճարելի յերկու հոմանիշ հարկերի մասին: Անաստասիոս կայսրի մի հրովարտակում (496 թ.) հիշատակվում են այսպէս կոչված τὰ ἀρμενικὰ δημόσια— «հայկական տուրքեր», հարկեր: Թե ինչ հարկեր էյին դրանք, մեզ անհայտ է, բայց մի բան պարզ է, Վոր այդ հարկերն, ամենայն հավանականութեամբ, վերցվում էյին հայ սատրապներից: Մյուս հարկի մասին հաղորդում է Պրոկոպիոս պատմագիրը (Proc. Aed., էջ 249), Վորից պարզվում է, Վոր սատրապները պետական հարկ, φόρος δημοσίους, էյին վճարում: 502 թ., յերբ պարսկա-բյուզանդական պատերազմ եր, Ծովիքի սատրապը (նախարարը, իշխանը), կամենալով փրկել իր յերկիրն և հպատակվել պարսից Կառավարին,

նրա առաջ է դուրս դալիս, ունենալով իր հետ յերկու տարվա պետական հարկերը, վոր մճարում էր բյուզանդական հայտրին:

Այսպես ուրեմն, մի կողմից՝ այն փաստը, վոր Պարսկական Հայաստանում և Բյուզանդական Հայաստանում նախարարները վճարում էին, իբրև փաստալներ, արքունի հարկ, իսկ մյուս կողմից՝ այն հանդամանքը, վոր Պարսկական Հայաստանում և սկզբնական ժամանակաշրջանում նաև Բյուզանդական Հայաստանում անփոփոխ էր մնացել նախարարական սխտեմն, իր բոլոր իրավական ինստիտուտներով, կռվան են հանդիսանում կարծելու, վոր այդ արքունի հարկն ավտոմատիկորեն փոխանցվել էր Արչակունյաց Հայաստանից: Այդ միանգամայն հավանական է, մանավանդ վոր մեզ հասել են տվյալներ, վորոնք ակնարկում են նախարարների կողմից Արչակունի թագավորներին արքունի հարկ վճարելու մասին: Վոր իրոք այդպիսի պարտադիր սովորույթ կամ որևէ դրույթ չունենե՞լ, այդ ակնհայտ է, ինչպես կռևները ստորև, Բաղրատունյաց Հայաստանի թագավորի ու նախարարների փաստալական հարաբերություններից, վոր Բաղրատունիները սահմանել էին Արչակունյաց թագավորության կարգերի հետևողությամբ:

5. ՆԱՍԱՐԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.—Յեթե նախարարներն, իբրև փաստալներ, վորոնց հողատիրությունը պայմանավորված էր վորոշ ծառայությամբ առ թագավորն և այդ ծառայությամբ նրանք համարվում էին կենտրոնական իշխանության, այն է՝ թագավորի դործակալներ, ապա իրենց յերկրների ներքին գործերում նրանք վայելում էին լիակատար իրավունք: Այստեղ է, վոր նախարարական իրավունքը հանդես էր դալիս իր բնորոշ հատկություններով: Տանուտերն իր նախարարական տերիտորիայում, վորպես նախարարական տոհմի գլխապետ, նույն դեպքում ստանալիս իշխանության մեջ էր ուժով, նույն դերադույն իրավունքի տերն էր համարվում, նույն սենիորն էր փաստալ կրտսեր նախարարների ու ազատների, ինչպես և թագավորն ամբողջ պետական տերիտորիայում: Տանուտերն էր հոգում իր նախարարության մեջ հարկեր հավաքելու մասին, այսինքն՝ տնորինում էր իրեն պատկանող հողաչին ունեւան, դատ էր տեսնում իր

հպատակների վրա, դորք էր ժողովում, վորի հրամանատարությունն ինքն էր կատարում և այլն:

Նախարարական այդ իրավունքը, վոր կենտրոնացած էր տանուտերի ձեռքին, ծագել էր ու գարդացել դարերի ընթացքում՝ նախորդ տոհմային պատրիարխատական հասարակարգից: Հենց «տանուտեր» տերմինը նույնանիշ է տոհմապետ բանին, վոր վերապրակային ձևով պահպանվել է տոհմային կազմակերպությունից, յերբ վերջինս, սոցիալապես տրոհվելով ու դասակարգայնորեն կառուցվելով, դարձել էր Ֆեոդալական հասարակություն: Արխայիկ տոհմապետի, այն է՝ տոհմի ավագադույնի, տոհմի ներքին գործերի ու հարաբերությունների ղեկավարի, ռազմական առաջնորդի՝ բոլոր հասարակական ֆունկցիաներն ու պարտականությունները կենտրոնանում են դասակարգայնորեն վերասերված բովանդակությամբ այն իրավունքի ու իշխանության մեջ, վոր յուրացրել էր սոցիալ-տնտեսապես ուժեղացած ու քաղաքական նշանակություն ձեռք բերած նախկին տոհմապետը, դատվելով տոհմային մնացյալ մասսայից:

Վոր նախարարական ֆեոդալիզմը, մանավանդ իր վաղագույն շրջանում, պահպանել էր նախորդ տոհմային հասարակարգի մնացուկներն ու վերապրուկները, այդ ակնհայտ է մի այլ հետաքրքիր ինստիտուտից, վոր հայտնի յե հայ մատենագրության մեջ «աշխարհաժողով» անունով: Դա նախկին տոհմային հասարակության մեջ գոյություն ունեցող ավագների կամ տոհմապետների խորհուրդները կամ ժողովներն էին, ուր քննվում էին տոհմին վերաբերող գործերը: Ահա այդ «աշխարհաժողովը» կոչված նախարարական ժողովներում, վոր սովորաբար լինում էր թագավորի ղեկավարությամբ, իսկ թագավոր չեղած ժամանակները՝ կաթողիկոսի նախադահությունում, բոլոր նախարարներին և այլ ֆեոդալ իշխանների մասնակցությամբ քննվում էին ու խորհրդածություն առնվում պետության վերաբերյալ գործերը, քաղաքական ճգնաժամերին ծագած կարևոր հարցերը և այլն: Այդ ժողովների մասին մեր հին պատմագիրները սովորաբար գործ են ածում «խորհուրդ արարեալ» կամ «խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ» դարձվածքները: Այդ ժողովներն աշխարհիկ բնույթ ունեյին և տարբերվում էին այն ժողովներից, վորոնք

Հայտնի էլին «յեկեղեցական» անունով և գումարվում էլին դա- նադան յեկեղեցական-վարչական ու կրոնա-գաղափարական հարցեր լուծելու, ինչպես և կանոնական իրավանորմեր սահմա- նելու նպատակով:

Նախարարական ժողովների մասին բավականաչափ հիշատա- կումներ կան մեր մատենադրության մեջ, վորոնցից առաջ բե- բենք մի քանի որինակներ:

«Արդ միաժողով եղեալ մեծամեծք նախարարացն և 'ի մի վայր եկեալք, խորհուրդ խորհեցան. հաւանեցուցին զթագաւո- րն, ածել զձերունին զԴանիէլ յիւրեանց բանակին, զի ածցեն կացուսցեն զնա իւրեանց զլուս առաջնորդ, զի նսոցի նա յաթո- ւրն հայրապետական» (ՓԲ, III, գլ. ԺԴ, էջ 38):

«Ապա յայնմ ժամանակի միարան խորհեցան աշխարհորէն խորհուրդ, էթէ ո՛ւմ պարտ իցէ զհայրապետութեան զկաթողի- կոսութիւն ունել» (ՓԲ, III, գլ. ԺԷ, էջ 45):

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեան մար- դիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, ա- ւաղք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զորագլուխք, դա- տաւորք, պետք, իշխանք. բայց 'ի զորավարացն, այլ և ի շինա- կանաց անդամ ուսմիկ մարդկանն» (ՓԲ, III, գլ. ԻԱ, էջ 54):

«Ապա ժողով լինէր նախարարացն և իշխանացն, զործակալք և զորագլուխք, պետք և ամենայն աշխարհաժողով բարձու- րեանն եկելոց կուտելոցն» (ՓԲ, III, գլ. Ի, էջ 54), յերբ Տի- րան թագավորի դերութեան և նրան կուրացնելու մասին լուր հասաւ Հայաստան:

«Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք 'ի մի վայր 'ի միասին, և Մուշեղ սարապետն և Հայր մարդ- պետ, և ամենայն իշխանքն ասէին. Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցուք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ: Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան 'ի խորհրդեանն, և ասեն. Ոչ կարեմք հեթանոսաց 'ի պարսկաց 'ի ծառայութիւն մտանել, և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց. և ոչ զերկոսեան թշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ» (ՓԲ, V, գլ. ԼԳ, էջ 240):

«Զկարացեալ այսպիսի զեղիս և մոլեկան վարուց թագաւորին

Արտաշէսի տանել նախարարքն Հայոց՝ ժողովեցան միահամուռ առ մեծ քահանայապետն Հայոց... և ասեն ցնա՛ ոչ ևս կարեմք այսպիսի անօրէն և պիղծ գործոց թագաւորին համբերել... Արդ՝ քեզ նախ պարտ է այսպիսի անհնարին, աղէտից խնդրել հնարս և բառնալ ի միջոյ դայնպիսի ամբարշտեալ թագաւոր» (ՂՓ, I, գլ. ԺԲ, էջ 39—40):

«Ժողովեցան այնուհետև ըստ հրամանի տանուտերացն Հա- յոց սուրբ եպիսկոպոսք ըստ դաւառաց աշխարհին Հայոց... Այ- սոքիկ ամենեքեան աւազ տանուտերք, հանդերձ աւազ սեպօք և բարեպաշտ եպիսկոպոսք... պատասխանի հրովարտակին գրէ- ին առ թագաւորն Յազիկերտ» (ՂՓ, II, գլ. ԻԳ, էջ 91—92):

«Առնոյր այնուհետև խորհուրդ հաւանութեան ընդ թագաւո- րին և ընդ իշխանն, նախարարքն և զօրքն հանդերձ՝ վասն խաղաղութեան հասարակաց, քակել, կործանել, բառնալ զգալ- թակղութիւնսն ի միջոյ, ի բաց կորուսանել» (Ագ., ՃԼ, էջ 394):

Վերևում բերված որինակները վկայում են, վոր նախարար- ները, չնայած իրենց կենտրոնախույս տենդենցներին ու տեղական Ֆեոդալ իշխանութեան ինքնուրույնութիւնը ապահովելու ճրգ- տումներին, այնուհանդերձ կարիք էլին զգում հատուկ ժողովներ գումարելով «աշխարհօրէն խորհուրդ» անելու՝ ընդհանուր պե- տական հարցերի մասին, այն է՝ թագավորական իշխանութեան, պատերազմի, հասարակական անդորրութեան, նաև կաթողիկոսի ընտրութեան հարցերի մասին, վորոնք կարևոր էլին նրանց դա- սակարգային շահերի տեսակետից:

6. ՏԵՌՈՒԱԼԱԿԱՆ ՀԻԵՐԱՐԻՏԻԱՆ ՅԵՎ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆՈՒՄ.— Ֆեոդալական հիե- րարխիան Հայաստանում շարունակում էր գոյութիւն ունենալ նաև Արշակունիների անկումից և նույնիսկ Մասանյան տիրապե- տութեան վերացումից հետո: Սակայն այդ հիերարխիան արա- բական իշխանութեան ներքո, յերբ նախարարական սիստեմը քայքայվում էր, կորցրեց իր նախկին յուրահատուկ բնույթը, վոր կազմակերպվել էր դարավոր տրադիցիաների և սովորութե- կան իրավունքի համաձայն՝ նախարարական հասարակական- քաղաքական պայմաններում: Մի կողմից՝ արարները և մյուս

կողմից՝ Բյուզանդիան ներմուծում էլին նոր կարգեր Հայաստանի դասային հարարբրություններում և նոր հիմքերի վրա դնում Ֆեոդալական դարապարզի մասնակարգի կախիսեւը խալիֆատի կամ Բյուզանդիայի սուլթերեն իշխանությունից:

Ֆեոդալական նոր կարգեր էլին մտցվում Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում նաև արարների տիրապետութան հաջորդ դարաշրջաններում, յերբ ամեն մի նոր նվաճող՝ սելջուկյան, մոնղոլական, թյուրք-պարսկական իշխանություն հաստատում էր իր կարգ ու կանոնները, յերբ տեղական սովորութեան ու աղգային իրավունքին առընթեր սկսում էր դործել մուսուլմանական իրավունքը: Այս պայմաններում հետզհետե վերանում էլին նախարարական կազմի Ֆեոդալական տերմինները, տեղի տալով նոր տերմիններին ու անուններին, վորոնք հատուկ էլին նվաճողների բերած քաղաքական-հասարակական կառուցքի իրավաբանական նորմերին:

Այսպիսով, արարական տիրապետութան շրջանում Հայաստանի Ֆեոդալական հիերարխիան ընդունեց նոր կերպարանք: Ֆեոդալական հիերարխիան, վորի գերադույն աստիճանը ներկայացնում էր սուլթերեն սենիորը հանձին թագավորի, նոր պայմաններում կերպարանափոխվեց այն ուղղութեամբ, վոր ցաքուցրիվ յեղած, ստորացված և ուժասպառ հին Ֆեոդալներն, ինչպես և սոցիալ-քաղաքական իրադարձություններում նորելուկ հայ Ֆեոդալները, ձգտում էլին իրենց դոյությունն ապահովել հզոր և ազդեցիկ իշխանների հովանու տակ: Այդպիսի իշխաններ էլին արարական տիրապետութեան շրջանում Բագրատունի, Արծրունի և Սյունի նախարարական տոհմերը: Սրանք ընդունակ յեղան պահելու վո՛չ միայն իրենց վաղեմի հասարակական-քաղաքական նշանակությունը, այլ և սկսեցին այժմ ղեկավար դեր խնդալ հայ Ֆեոդալական միջավայրում՝ շնորհիվ իրենց անտեսական հզորութեան ու քաղաքական ազդեցութեան: Նրանք դարձան ինքնուրույն սենիորներ, ունենալով իրենց ձեռքի տակ վասսալական ու յենթավասսալական Ֆեոդալ իշխաններ, վորոնց թիվը միշտ ավելանում էր՝ վերահիշյալ խոչոր իշխանների Ֆեոդալական եքսպանսիայի շնորհիվ:

Այս պայմաններում գերիշխող դիրք գրավեցին սկզբում

Բագրատունիները, վորոնց ժամանակ Ֆեոդալական հիերարխիան վլխավորում էր ավագազույնն այդ տոհմից: Նրանք, ինչպես և մյուս նախկին նախարարները, սկսեցին կոչվել իշխան: Բագրատունի տոհմի ավագը, վորպես սենիոր մնացյալ վասսալ իշխաններէ, կոչվում էր «իշխանաց իշխան», իսկ նույն տոհմի մյուս անդամները, վորպես գերիշխող տոհմին պատկանողներ, կրում էլին «մեծ իշխան» տիտղոսը: Հետագայում արդեն, յերբ կողմակերպվեց Բագրատունյաց թագավորությունը, «իշխանաց իշխան» տիտղոսն անցավ թագաժառանգին: Յերբեմն պատմական հուշարձաններում «իշխանաց իշխան» տիտղոսի փոխարեն հանդիպում ենք նույնանիշ ասումով «տէրանց տէր»: Այդպես է իրեն անվանում Վանսիանի 903 թ. արձանագրութեան մեջ Բագրատունյաց թագավորութեան սպարապետ Ծապուհ Բագրատունին, Նշոտ թագավորի վորդին և Սմբատ թագավորի յեղբայրը (ՎՏ, էջ 6):

Նույն յերևույթն ենք նկատում Արծրունյաց և Սյունյաց Ֆեոդալական իշխանություններում, վորոնք սկզբում վասսալներ էլին Բագրատունի թագավորների և ապա, անջատվելով, հանդես յեկան վորդես նրանցից անկախ թագավորություններ:

Յերբ Բագրատունյաց տոհմի տիրապետությունն այնքան ուժեղացավ, վոր «իշխանաց իշխան» Աշոտ Ա. արարական խալիֆատի համաձայնութեամբ իր Ֆեոդալական յերկիրը թագավորություն և իրեն ել թագավոր հռչակեց, ապա նրա վորդի Սըմբատն և թոռ Աշոտ Յերկաթն սկսեցին կրել Արևելքում ընդունված «թագավոր թագավորաց» վամ «չահինչահ» տիտղոսը: Այժմ Ֆեոդալական հիերարխիայի աստիճանականությունը յեցկարեց: «Թագավորաց թագավորից» հետո յերկրորդ աստիճանում կանդնած էլին Բագրատունիների գերիշխանությունը ճանաչող Արծրունի և Սյունի «իշխանաց իշխաններն» իրենց վասսալներով հանդերձ, վորոնք, ինչպես Բագրատունիների նախկին այլ յենթավասսալները, այժմ բռնում էլին յերրորդ աստիճանը: Վերջապես չորրորդ աստիճանը բռնում էլին աղատները, վորպես մանր կալվածատեր աղնվականներ, վորոնք, ինչպես և նախարարական շրջանում, կազմում էլին «ազատագունդ» հեծյալ զորքը¹²⁸:

Բազրատունյաց դինաստիայի թագավորները ձգտում էին իրենց արքունիքում վերականգնել նախկին Արշակունյաց կարգերն ու ծառայութունները, վորոնք, ի հարկե, նոր քաղաքական պայմաններում ստանում էին ժամանակին և սովորութիւններին համապատասխան բնույթ: Վերականգնվեց նաև Ֆեոդալական հիերարխիային այնքան հատուկ դահերեցութեան ինստիտուտը, վորի արտահայտիչ հատկանիշն էր «բարձ և պատիվը»: Այդ բացահայտ է 1001 թ. մի վիճական արձանագրութունից. «Ես Աշոտ իշխանաց իշխան, որդի Գէոր... ան ջաջի և պատերազմողի, հաւատարիմ եղեալ տանս Հայոց, առի բարձ և պատիւ 'ի Աշոտոյ Շահնշահէ և յորդոց իւրոց»... (ՎՏ, 12): Այդորինակ բավականաչափ տվյալներ դնում ենք թովմա Արծրունու Պատմութեան մեջ, վորից բերում ենք հետևյալ քաղվածքները.

«Իբրև եհաս թագաւորն [Սմբատ Բազրատունի] յաշխարհն իւր՝ ետ բերել պարգևս և պատիւս Աշոտի ըստ իշխանական յորինուածի, և զԳաղիկ ձեռեալ ի պատիւ զօրավարութեան Հայոց մեծաց, ըստ օրինի թագաւորացն Յունաց՝ տալ առաջի նորա նշանակս խաչադրօշս: Եւ Գուրգինի նորին եղբօրն զպատիւ մարդպանութեան դահակալութեան հավատացեալ, ըստ կարգի բարձաբերձութեան թագաւորացն Հայոց, մանաւանդ մեծին Տրդատայ թագաւորի» (ԹԱ, III, գլ. ԻԴ, 384):

Նույնիսկ արարական վոստիկանների ու հրամանատարների կողմից առաջարկվում էին հայ իշխաններին խալիֆի անունից «բարձ և պատիվ», յեթե նրանք ընդունէին մուսուլմանական կրօնը:

«Սկսաւ խօսել բռնաւորն բանիւք ողոքանօք, և պարգևս և պատիւս մեծամեծս հրամայէ բերել առաջի, և խոստանայր շքեղ և երևելի կացուցանել ի մէջ աշխարհակոյտ ամբոխից ի դրան արքունի, և ընդ առաջին իշխանացն լինել առաջի թագաւորին և բարձակից լինել մեծամեծացն արքայի ի զլիաւոր բազմուկանի անդ, յորժամ ատեանն արքունական յարդարիցի» (ԹԱ, III, գլ. Բ, 216):

«Իսկ զօրավարն խոստացաւ երդմամբ տալ նմա զինչ և խընդ-

րիցէ, մինչև հաւասար իւրոյ տէրութեանն բարձակից և պատուակից կացուցէ» (ԹԱ, III, գլ. Բ, 230):

Բազրատունյաց թագավորութեան իշխանների վաստակական ծառայութունը պահպանում էր ընդհանուր դժերով նախկին նախարարական սխտեմի տրադիցիաները, իհարկե, ժամանակին համապատասխան փոփոխութուններով:

Պահպանվել էին սպարապետութունն ու հազարապետութունը: Սպարապետութունն, ինչպես և սպասելի յեր, այլևս Մամիկոնյան տոհմի առանձնաշնորհ իրավունքը չէր, քանի վոր Մամիկոնյանները վերացել էին քաղաքական ասպարեզից: Այդ իրավունքն անցել էր Բազրատունյաց տոհմի ձեռքը: Սովորաբար այդ պաշտոնը վարում էր ամենամերձավոր ազգականը, զլիաւորապես թագավորի յեղբայրը, յերբեմն էլ թագաժառանգը: Դրանով Բազրատունիներն ամրապնդում էին իրենց քաղաքական դիրքն ու ազդեցութունը և պահպանում էին իրենց սենիորական իրավունքները Ֆեոդալական պետութեան պայմաններում, վորտեղ տակավին մեռած չէին վասսալական իշխանների կենտրոնախույս տենդենցները:

Ինչ վերաբերում է հազարապետութեանը, թեև այդ մասին տվյալ դարերի մատենագրութեան մեջ վոչինչ չի ավանդվում, բայց պետք է յենթադրել, վոր նա վո՛չ միայն պահպանել էր իր նախկին ելութունը, այլ և ստացել էր ավելի կարևոր նշանակուցութուն: Առևտրական կապիտալի մուտքով ժողովրդական անտեսութունն և ֆինանսական քաղաքականութունը Բազրատունյաց թագավորութեան պետական ու վարչական պայմաններում զգալիորեն բարդացել էր: Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրութեան արժանի մի էյական նշանակուցութուն ունեցող հարց: Ինչպես վերն ակնարկել ենք, հայ պատմադիտութեան մեջ տիրում էր կարծիք, վոր նախարարական Հայաստանում վասսալական իշխանները հարկա-տուրքային հարաբերութուններ չունէին իրենց սուվերեն թագավորի դիմաց: Այդպիսի կարծիքը զլիաւորապես հիմնվում է այդ հարցի մասին մեր մատենագրութեան մեջ տիրող լուսութեան վրա: Սակայն Բազրատունյաց շրջանի նկատմամբ արդեն կան, թեև սուղ, տեղեկութուններ, վորոնցից կարելի յէ յեզրակացնել, վոր վասսալ իշխանները սարտավոր էին թագավորական դանձարանին վորոչ տուրքեր հատուցանել: Անշուշտ,

այդ տուրքերն ու հարկերը վաստայական յենթակայութեան հաս-
կանիչներին մեկն էլին: Թովմա Արծրունին պատմում է, թե ինչ-
պես Սմբատ I Թագավորն իր զորքի և վրաց ու Ալվանից իր
վասուլ իշխանների գլուխն անցած՝ արշավում է դեպի Ապահո-
նիք, վորի տեղական Փեոզալ Արզուհիանի վորդինները ապրա-
տանքով էլին, հրաժարվելով «տալ հարկս և պիտուրել որպէս
օրէն էր» (III, գլ. ԻԸ, 394): Նույնանման դեպքի առթիվ է ա-
վանդվում Սյունյաց Սմբատ իշխանի մասին, վոր ըմբոստանում
է Բաղրատունյաց Թագավոր Սմբատի՝ իր սյուզերենի դեմ,
«արդէլ առնելով հարկացն տալ թագաւորին»: Այսուեղ ևլ Սմբատ
Թագավորն իր գերագույն իրավունքը պաշտպանելու նպատակով
արշավում է Սյունիք և, հնադանդեցնելով Սյունիքի իշխան
Սմբատին, ստիպում է վճարել հարկերը (Անդ., 397—398): Նույն
Սմբատ Թագավորը ուղղմական արշավանք ձեռնարկելիս ընդգեմ
Ահմատ Եմիրի՝ դեսպաններ է առաքում Հայաստանի, վրաստա-
նի և Ավղանից սահմաններն և այն ամենքին, «որք սիրողաբար
առ նա զհնադանդութեանն հարկ հարկանէին» (ԹԱ, III, գլ.
ԻԳ, 381):

Թովմա Արծրունու Պատմութեան մեջ հիշատակվում են նաև
մի քանի նույնորինակ փաստեր, թե ինչպես Բաղրատունի Թա-
գավորները խտիվ հետևում էլին, վոր վասուլ իշխանները
հարկերը մուծելին անմիջորեն Թագավորի գանձարանը և վո՛չ
թե արարներին: Մինչդեռ յենթակա Փեոզալ իշխանները հա-
ճախ, տարված լինելով կենտրոնախույս ձգտումներով, հրա-
ժարվում էլին հարկեր վճարել Թագավորին, վորպեսզի Թուրաց-
նեն կենտրոնական իշխանութեան ուժն ու թոթափեն իրենց վաս-
տայական կախումը Բաղրատունիներից: Տվյալ դեպքում հնարա-
վոր է գուցե կարծել, թե խոսքը վերաբերում է այն հարկերին,
վոր Հայաստանը վճարում էր արաբներին: Ծիշտ է, սկզբնական
չրջանում արաբական խալիֆները ստանում էլին հարկերը հայ
իշխաններից իրենց վաստիկանների, այսինքն՝ խալիֆական փո-
խարքաների միջոցով, ինչպես վոր անցյալում Սասանյան Թագա-
վորները ստանում էլին հարկը նախարարներից՝ մարզպանների
միջոցով: Սակայն Բաղրատունյաց Թագավորութեան հիմնադրու-
թյամբ՝ այդ հարկն արդեն խալիֆին ներկայացնում էլին, իբրև

տուրք, իրենք հայ Թագավորները, վորպես խալիֆի անմիջական
վասալներ: Իսկ այդ տուրքը հարկահանվում էր անմիջական
արտադրողներից՝ թե՛ թագավորի՝ ձեռքով իր անմիջական կալ-
վածքներից և թե՛ վասուլ Փեոզալների կողմից իրենց յենթակա
շինականներից, ընդ վորում այդ հարկերի մեծ մասը դառնում
էր Փեոզալների սեփականութուն և միայն վորոչ մասը մանում
էր Թագավորի գանձարանը: Բաղրատունի Թագավորները, հենվե-
լով իրենց Փեոզալական սյուզերենիտետի և քաղաքական ուժի,
նմանապես խալիֆաթի կողմից հաստատված իրավունքի վրա,
իրենք էլին ստանում պետական ունեւան, այսինքն՝ հարկերն ստա-
նում էլին վոչ միայն իրենց կալվածքների անմիջական արտա-
դրողներից, այլ և վասուլ Փեոզալներից, վորոնք, իրենց հեր-
թին, հարկեր էլին ստանում սեփական կալվածներում անմիջա-
կան արտադրողներից: Բաղրատունի Թագավորներն այդ տեսակ
հարկային քաղաքականութեամբ թե՛ իրադրծում էլին Փեոզալա-
կան շահադրծումը և թե՛ ամուր կախման մեջ էլին պահում էր-
րենց յենթակա վասուլ իշխաններին: Ահա այդ հողային ունեւայի
հետ կապված ու բարդացած հարկային սխտեմը, նմանապես՝
ստիտրա-վաշխատուական կապիտարի հետևանքով դարգացող վա-
ճառականութունն ու մաքսային քաղաքականութունը քնականո-
րեն ստեղծում էլին պետական Փեոզալական տնտեսութուն,
վորը գտնվում էր հաղարապետի գերատեսչութեան ներքո:

Բացի սպարապետութունից ու հաղարապետութունից,
մենք գտնում ենք Բաղրատունյաց Փեոզալական պետութեան
մեջ նաև մի այլ ծառայութուն՝ մարզպանութուն, վորի մասին
տեղեկութուններ չունենք նախարարական Հայաստանում: Այդ
ծառայութունը պատկանում էր մի ժամանակ Պահլավունի տոհ-
մին, մարզպան էր կոչվում իշխան Ապղարիպ (ՎՏ, 16, 19, 20,
21), այնուհետև հիշատակված է իշխան Աշոտը (ՎՏ, 23), նմա-
նապես իշխան Գուրգենը մարզպանի տիտղոս է ստանում Սքո-
բատ Բաղրատունի Թագավորից (ԹԱ, III, գլ. ԻԴ, 384): Բաղ-
րատունյաց չրջանի պատմագիրները վորոչ տեղեկութուններ
չեն տալիս այդ պաշտոնի էություն մասին, ուստի այդ ծառա-
յութեան ֆունկցիաները կարելի չէ վորոշել յենթադրաբար:

Այդ ծառայութունը մի վերապրուկ է Սասանյան տիրապե-

տութեան դարերից, յերբ Սասանյան թագավորները Հայաստանում նշանակում էին վորպես իրենց տեղակալ ու ներկայացուցիչ, փոխարքա՝ մարզպաններ: Մարզպանների միջոցով եր պահպանվում հայ նախարարների վարսարական կախումը Սասանյան թագավորից, մարզպանների միջոցով էլին հավաքվում տուրքերն ու հարկերը Հայաստանի նախարարներից՝ Սասանյան դանձարանին ներկայացնելու համար: Սասանյան մարզպանութեան այդ բնորոշ գծերը հիմք են տալիս կռահելու, վոր Բաղրատունյաց Հայաստանում այդ ծառայական տիրոջը կրում էլին ոտար թագավորների հետ հարաբերութիւններէ դործը վարող իշխանները: Սրանք յուրատեսակ արտաքին գործերի միջխտրներն էլին, յեթե այն անվանենք արդիական առումով:

Հիւրավի, հիշատակված Ապղարիւ պարզպանը Սմբատ թագավորի հրովարտակով, վորպես արտակարգ դեսպան, ուղարկվում է Բյուզանդիոն, Միջայել կայսրի մոտ, հատուկ հանձնարարութեամբ (ՎՏ, 19):

Վերջապես Բագրատունյաց շրջանի մատենագրութեան մեջ հիշատակվում է իբրև բարձրաստիճան ծառայութիւն՝ տանուտերաւքյուն (ԹԱ, III, գլ. Բ, 218, գլ. ԺԸ, 346): Այդ ծառայութիւնը հաստատվել էր Արշակունյաց անկումից հետո, Սասանյան տիրապետութեան ժամանակ, և բարձրագույն պաշտոն համարվելով, հանձնվում էր ավագագույն նախարարին, վոր դրութեամբ եր բոլոր նախարարներին և հանդիսանում նրանց սենիորը: Այստեղ նկատում ենք հետևյալը. Արշակունյաց շրջանում տանուտերն, այլապես նահապետը, միայն նախարարական տոհմի ավագագույն ներկայացուցիչն էր տվյալ կալվածքի սահմաններում, իսկ Սասանյան շրջանում այդ տերմինի նշանակութիւնը լայնանում է, դառնալով համահայաստանյան պետական տիրոջու, վոր վերապահվում էր ավագագույն նախարարին, իբրև Հայաստանի ներկայացուցիչն Սասանյան արքունիքում: Այդ առումով էլ Սասանյան Հայաստանը, մինչև որս յերկրորդ բաժանումը Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև (591 թ.), կոչվում էր նաև յերկիր տանուտերական:

Որտ բնորոշ է, վոր Թովմա Արծրունին վերոհիշյալ ծառայութիւններն, այն է՝ զորավարութիւն (սպարապետութիւն),

մարզպանութիւն, տանուտերութիւն վորակում է պատիվ տերմինով (III, գլ. Բ, 218, գլ. ԺԸ, 346, գլ. ԻԴ, 384), վորպիսի պարագան ցույց է տալիս նրա սերտ աղերսը Փետղալական հիւրարխական սխտեմի հետ: Յերբմն էլ, ըստ Թովմա Արծրունու, բարձրագույն աստիճանի պաշտոնյաները կոչվում են սեպուհական՝ «սեպուհ թիկնապահ իշխան», «այլք ՚ի սեպուհ պաշտոնէից» (ԹԱ, III, գլ. Բ, 219):

Հիւրարխական ավելի ստորին աստիճաններում կանգնած իշխանները և սրանցից կախված ազատները Բաղրատունյաց պետութեան մեջ վարում էլին համապատասխան աստիճանի պաշտոններ, վորոնք կոչվում էլին գործակալաւքյուն (ԹԱ, III, գլ. ԳԵ, 339, գլ. Ի, 362), մի տերմին, վոր, ինչպես տեսանք, զոյութիւն ուներ տակավին նախարարական շրջանում: Այդ գործակալները շարքում տեսնում ենք մարզպետներ, այսինքն՝ մարզերի պետեր, կողմակալներ, կուսակալներ, գավառակալներ, կամ գավառապետներ, քաղաքապետներ, գորագլուխք աշխարհի, կամ գավառապետներ, քաղաքապետներ, գորագլուխք աշխարհի, վորոնք տեղական մարզային գործի հրամանատարներն էլին (ԹԱ, III, գլ. Ա, 210, գլ. Բ, 223, գլ. Ի, 369):

7. ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՆՔՆԵՐ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ ԲԱՅՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՔԱՆԻՅ ՀԵՏՈ.— Ինչպես ակներև է վերևում բերվածներից, Բաղրատունյաց Փետղալական պետութեան ծառայութիւններն Արշակունյաց նախարարական շրջանից փոխ առնված անուններ են կրում, վորոնք մեծ մասամբ պարթևա-իրանական ծագումն ունեն: Սակայն այդ անունների հետ միասին Բաղրատունյաց թագավորութեան մեջ յերևում են նաև ծառայութիւնների հունական անուններ: Այդ բնական էր, քանի վոր Հայաստանի բաժանումով Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև, Բյուզանդիոնի քաղաքական ազդեցութեան զարգացումով մուտք են դործում Հայաստան պետական ու վարչական իրավունքի հունական տերմիններ: Փոքր Հայքում, վոր վաղուց Բյուզանդական կայսրութեան տերիտորիալ անբաժան մասն էր կազմում, տիրապետում էլին արդեն բացառապես բյուզանդական անուններ: Այդ հունական անունները հետզհետե թափանցում էլին նաև Մեծ Հայքի սահմանները, մանավանդ, յերբ նրա մի մասն ընկալ Բյուզանդիոնի տիրապետութեան տակ, և առաջի-

չապես արարական տիրապետութեան շրջանում, յերբ խալիֆատի թուլացումով, բյուզանդական ազդեցութիւնն ուժեղացաւ Մեծ Հայքում: Այդ բյուզանդական տերմինները դեռևս այնքան էլ աչքի չեն ընկնում Բագրատունյաց Թագավորութեան որով, յերբ հայ Թագավորները ձգտում էին վերականգնել նախկին նախարարական շրջանի Փեոզալական տերմինները: Միայն Բաղրատունյաց անկումից հետո, յերբ Հայաստանն ընկաւ բյուզանդական կայսրների կողմից նշանակված վարչապետների ձեռքը, հունական տերմինները բացարձակ քաղաքացիութիւն ստացան, և հետագայում, նույնիսկ սերջուկյան ու մոնղոլական տիրապետութիւնների ժամանակ, լայն կիրառումն ունեցին հայ Փեոզալական միջավայրում:

Բագրատունյաց շրջանում հաճախ հանդիպում ենք կուրպալաւ տերմինին, վոր, ըստ յերևութին, համապատասխանում է հայկական «իշխան իշխանաց» տիտղոսին: Այդպես էր կոչվում Վասպուրականի «իշխանաց իշխան» Աշոտ Արծրունին (ՏԱ, III, 41. ԺԺ, 353): Նաև հանդիպում է «անտիպատ-պատրիկ» տերմինը, վորպիսի տիտղոսով է անվանվում «իշխանաց իշխան» Վահրամ Պահլավունին (Մարմաշենի արձանագր. 1029 թ., ՎՏ, 16):

Այնուհետև բազմապիսի հաճախ հանդիպում են այնպիսի տիտղոսներ, ինչպես՝ մագիստրոս, հյուպատոս, ապոհյուպատոս, դուկ, վեստես, կառապան: Մեր մատենագրական աղբյուրները ինչպէս պարզում, թէ այդ տիտղոսները կրող հայ Փեոզալների ինչ տեսակ ծառայութիւններին կամ պաշտոններին էին համապատասխանում հունական տերմինները: Մեզ թվում է, վոր հայ Փեոզալական միջավայրում այդ տիտղոսները վո՛չ թէ պաշտոնեական կոչումներ էին, ինչպես Բյուզանդիայում, այլ միայն սոցիալ-հիերարխիական նշանակութիւն ունեցին՝ տիրապետող իշխանական դասին պատկանողների աստիճանը վորոշելու համար: Այսպես որինակ՝ հիշատակվում են «Գրիգոր Մագիստրոս», (ՎՏ, 14, 18, 22, 23 և այլն), «Սարգիս դուկ արևելից» (ՎՏ, 17, 20), վորը նմանապես կոչվում էր «արևելից վեստ» (ՎՏ, 22) և այլն:

Յերբ Բյուզանդիոնը վերջին Բագրատունիների, Անիի Թա-

գավորութեան, անկումից հետո վերապէս Հայաստանը, նա նշանակում էր իր կողմից Հայաստանի ընդհանուր կառավարիչ, վոր կոչվում էր մագիստրոս: Այդ մագիստրոսները, վորոնք Հայեր չէին և նստում էին Անի քաղաքում, յերբեմն կոչվում էին նաև կառապան²⁹: Այդպիսի մի քանի կառավարիչների անուններ մեզ հայտնի յեն վիճական արձանագրութիւններից, ինչպես որինակ՝ Մագիստրոս Արան (1054 թ.), աղղով բուլղարացի (ՎՏ, 27), Մագիստրոս Բագրատ, վոր միաժամանակ կոչվում էր և կառապան (1064 թ.), աղղով վրացի (Ibid.), այնուհետև Մագիստրոս Յոհան Մոնաստերիտ³⁰:

Անտարակույս, վերոհիշյալ անձերի տիտղոսները պաշտոնական էին և վորոշում էին Հայաստանի կառավարչին վորպես դերադուցն աստիճան ունեցող բյուզանդական պաշտոնյայի: Մագիստրոս, դուկ, կոմս և այլ տերմինները նոր բան չէին Հայաստանի համար, յերբ վերջինս բաժանվեց Սասանյան Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև: Բյուզանդական Հայաստանում հետզհետե մուծվում էր պետական-վարչական սխեման ըստ բյուզանդականի, վոր առանձնապես կտրուկ կերպով արտահայտից 531 թ. Հուստինիանոս կայսրի ժամանակ, յերբ Հայաստանի դինսիորական ու քաղաքական կառավարումը հիմնովին վերափոխվեց: Հայաստանի բյուզանդական մասի դերադուցն կառավարիչը նշանակվում էր կայսրի կողմից և կոչվում էր magister militum = զինվորական մագիստրոս, կամ ստրատեգ: Սրան յենթակա էին տեղական կառավարիչները, վորոնք կոչվում էին դուկ: Իսկ մինչև Հուստինիանոսը Հայաստանի դերադուցն կառավարիչը կոչվում էր comes Armeniae: Ուշագրայի է, վոր այդ comes-ի մասին հիշատակում է Մովսես Որբենացին. «Եւ այնուհետև ոչ ևս կացուցին Յոյնք ՚ի բաժնի իւրեանց Թաղաւոր, այլ առաջնորդ էր նախարարացն այնր կոչման քաջն Գաղաւտն և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխան» (III, 41. ԽԶ, 321): Բյուզանդական comes տերմինը, վոչ հայերեն կոմս էր հորջորջվում, պահպանվել էր նույնիսկ մեր միջնադարյան Փեոզալական միջավայրում: Ծարա վանքի 1301 թ. արձանագրութեան մեջ Սյունյաց իշխան Տարսախճը կոչվում է «մեծ կոմս»: Կասկածից դուրս է, վոր այստեղ հին բյուզան-

դական comes տերմինը կորցրել է իր նախկին իմաստավորումն ու հանդես է գալիս սոսկ իբրև սոցիալ-հիերարխիական աստիճանը վորոշող տիտղոս, վոր յուրացվել էր այդ ֆեոդալ-իշխանի կողմից: Նույնն էր կատարվում, ուրեմն, մագիստրոս, դուկ և այլ տերմինների հետ, վորոնք, իբրև տիտղոսներ, դործադրում էին հայ ֆեոդալ իշխանները միջին դարերում, Բագրատունյաց թագավորութան անկումից հետո:

Սակայն սելջուկյան արշավանքների հետևանքով, յերբ հայ ֆեոդալականութունն ուժասպառ էր յեղել և հյուժվել, տեղի տալով մուսուլման նվաճող ֆեոդալներին, վորոնք հաստատվեցին այստեղ, սկսեց արմատանալ թյուրք-պարսկական ֆեոդալական տերմինաբանութունը: Այդ նորամուտ ֆեոդալական տերմինները հայ միջավայրում առանձնապես արտահայտութուն ունեցան, յերբ սելջուկներից աղատված Հայաստանն իր վերականգնված և մի շարք նորելուկ ավատական իշխաններով, դարձավ Չաքարյան տոհմի սեփականատիրութուն: Այստեղ տեսնում ենք՝ ամիր (եմիր), սպասալար, արքաբակ (աթաբեկ), հեջուր անունները, վորպես բարձրագույն աստիճանի տիտղոսներ: Այս տերմիններն արդեն հայ ֆեոդալական միջավայրում իմաստավորում էին վորոշ ծառայութուն, բովանդակում էին պաշտոնի նշանակութուն:

Ամիր կամ եմիր էր կոչվում ծառայութան գերագույն աստիճանի վրա կանդնած ֆեոդալ իշխանը, այն է՝ բարձրագույն կառավարիչը, փոխարքան, իսկ հետագայում խալիֆատի քաջալուծով՝ գերագույն տերը, յերկրի հրամայողը, վորի փոխարքան էր առաջ: Չաքարե իշխանը, վոր իր յեղբայր իվանեյի հետ միասին վերականգնեցին Հայաստանը իբրև ինքնավար, թերևս ինքնուրույն մի պետութուն, կրում էր ամիր տիտղոսը, վորպես գերագույն վրացական կառավարիչ և հետո վորպես փոխարքա Հայաստանի, վոր համարվում էր ձևականորեն վրաստանի վասսալական պետութուն: Հայ մատենագրական աղբյուրներում, մանավանդ վիմական արձանագրութուններում, Չաքարեն ամիր տիտղոսի հետ՝ հաճախ կոչվում էր շահինշահ, քագավոր: Այդ հանգամանքն արդեն ցույց է տալիս, թե ինչ մեծ նշանակութուն ուներ ամիր տիտղոսը: Նույն այդ Չաքար-

բյան դարաշրջանում Անի քաղաքի գերագույն կառավարիչները, վորոնք նշանակվում էին վրաց թագավորների կամ Չաքարյանների կողմից, կոչվում էին ամիր: Այդպիսի տիտղոս էր կրում Անիի ֆեոդալ իշխաններից մեկը՝ Վահրամ Պահլավունին¹³¹: Ուրեմն ամիր տիտղոսը համապատասխանում է բյուզանդական տիրապետութան ժամանակվա կատապանին: Այնուհետև հիշատակվում է Կայենի Մահկանաբերդի ֆեոդալ իշխան Բուրդը, վոր վրաց Գեորգի թագավորի որով յեղել է Թբիլիսիի ամիր, այսինքն՝ քաղաքի վարչապետ:

Սպասալար արար-թյուրքական բառը նշանակում է սպարապետ, պետութան բոլոր զորական ուժերի գլխավոր հրամանատար: իշխան Չաքարեն, վոր ստացել էր վրաց թամարա թագուհուց վրաստանի սպասալարի աստիճան, շարունակում և այդ տիտղոսը կրել, յերբ իր յեղբոր՝ իվանեյի հետ դառնում է ամբողջ Հայաստանի տերն ու հրամայողը: Հայ մատենագրութան մեջ և արձանագրութուններում Չաքարեյի ամբողջական տիրազոր յեղել է մեծ մասամբ ամիր-սպասալար, վոր համապատասխանում է վրաց մանգաստարտա-խուլցե տիտղոսին: Այդ կոչնակի տիտղոսը վկայում է, վոր մի անձնավորութան մեջ կենտրոնացել էին քաղաքացիական և զորական գերագույն իշխանութունները: Բնորոշ է, վոր հայկական աղբյուրներում Չաքարեն սպասալար տերմինի փոխարեն, հորջորջվում է հայկական սպարապետ անունով:

Աթաբակ կամ արքաբեկ տերմինը նույնպես բարձրագույն ծառայութան աստիճանին է պատկանում և գրեթե համազոր է ամիր տիտղոսին: Չաքարեյի յեղբայր իվանեն կրում էր արքաբակ տիտղոսը, լինելով վրաց արքունիքի թիկնապահ զորքի հրամանատար: Այդ անունը նա շարունակում է պահել, յերբ իր յեղբայր Չաքարեյի հետ միասին տիրում էր Հայաստանին: Հայ աղբյուրներում շատ հաճախ իվանեն արքաբակ տիտղոսի հետ առնթիվ կրում էր նաև շահինշահ տիտղոսը: Աթաբակ բառի համեմատական ստուգաբանութունը մենք տվել ենք վերը (տ. եջ (217—218) իբրև հոմանիչ հին հայկական մարդպետ և հունական πατρικίος տերմիններին:

Վերջապես հեջուր տերմինը պետք է վերևում բերված տերմինների համեմատությամբ ավելի ցածր աստիճանի դասել: Հիմ է այ իրավամի պատմաբանը — 16

Հեջուր էլին կոչվում պատրաստական կառավարիչները կամ վերահասցունները: Պրոֆ. Ս. Յեղիազարյանի կարծիքով՝ հեջուր նշանակում է արքունի սենեկապետ¹³²: Հետևապես, ըստ Ֆեոդալական հերարխիայի, հեջուրը յենթարկվում էր աթարակին: Հայ աղբյուրներում հիշատակվում է հեջուր Գրիգոր, վար Սաշենի իշխաններից էր և Իվանեյի ու սրա վորդի Ավադի պալատական կառավարիչն էր: Աթարակ Իվանեն իր մահվան ժամին այդ հեջուր Գրիգորին հանձնեց վերակացութուն իր անշախտ հաս վորդի Ավադի և արքունիքի վրա: Իսկ Իվանեյի այդ վորդի Ավադը, յերբ պաշարված էր Կայեն ամրոցում մոնղոլների կողմից, ուղարկում է այդ հեջուրին հաշտության բանակցություն վարելու թաթարական զորապետ Չարմազանի հետ: XIII դ. առաջին քառորդում վերջին Չաբարյանների մոտ հեջուր էր իշխան Չաբարիա Պահլավունին¹³³:

Բացի վերոհիշյալ թյուրք-պարսկական ծագումն ունեցող Ֆեոդալական տերմիններից, վորոնք վորոշում են վասսալական ծառայության տեսակները Չաբարյան Հայաստանում, մենք հանդիպում ենք նաև հայկական բնույթ ստացած պարոն և պատրոն տերմիններին: Այս յերկու տերմինները միանգամայն վերացրին հայ Ֆեոդալական միջավայրից նախաբար տերմինը և մասամբ էլ հետ մղեցին իշխան ու տեր բառերը: Թեև վերջին յերկու տերմինները շարունակում էին վորոշ չափով կիրառվել միջնադարյան հայ Ֆեոդալականության մեջ, սակայն այդ կատարվում էր այնպիսի և հետզհետև սահմանափակվելու տենդենցով: Ուստի Չաբարյան տիրապետութունից և մանավանդ մոնղոլական նվաճումից հետո իշխան և տեր բառերը վորոշ չափով փոխում են իրենց սիգնալան, նախկին իմաստն ու հարմարվում նոր սոցիալ-քաղաքական իրողությունը: Տեր բառը իրավաբանական առումով սկսում է նշանակել սեփականութուն ունեցող, ինչքան որակա իր ձեռքում բնույթ, իսկ իշխան ասելով ներկայացնում էլին ընդհանուր առմամբ ազնվական դասը, տիրապետող դասակարգի վերնախավը, վոր ուժով և արտոնյալ իրավունքներով: Այդ վերջին առումով, XIII դարից սկսած՝ գրականության մեջ և վրձնական արձանագրութուններում սովորական են այնպիսի դարձվածքներ, ինչպես «մի՛ ոք իշխեսցէ», այսինքն վոր

վոր իրավունք չունի (ՎՏ, 8, 7, 65, 67), կամ «իշխանութիւն ունի» (ՎՏ, 72), այսինքն իրավունք ունի: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում տեսնում ենք հաճախ՝ «իշխան լիցի» — իրավունք ունենա (II, էջ 407, 409) ձևը:

Պատրոն և պարոն տերմինները, թեև հայացած բնույթ են ստացել, բայց նույնպես ոտար յուրացումներ են: Պատրոն բառը, վոր հունական ծագումն ունի, ժառանգութուն և մնացել Բյուզանդիայի քաղաքական ազդեցութունից և մուտք է գործել Հայաստան Բաղրատունյաց շրջանում: Տակավին XI դարի մի արձանագրության մեջ, Կեստրիսի վանքի, կարդում ենք պատրոն բառը (ՎՏ, 18): Իսկ պարոն տերմինը, վոր արդիական հայ յեղվում ստացել է բուրժուական քաղաքավարական դիմումի նշանակութուն, Արևմտյան Յեփրոպայի միջնադարյան Ֆեոդալական բարոն — baron բառի հնչյունաբանական ձևափոխումն է: Ամենայն հավանականութամբ՝ այդ տերմինը փոխանցվել է Չաբարյան Հայաստան Կիլիկյան հայ թագավորութունից: Վերջինս, սերտ քաղաքական ու տնտեսական հարաբերութուններ պահպանելով միջնադարյան Յեփրոպայի Ֆեոդալական հասարակութունների հետ, նմանապես անմիջական շփում ունենալով Կիլիկիայի վրայով անցնող խաչակրաց զորքերի հետ, յուրացրել էր և հարմարեցրել տեղական հայ Ֆեոդալական սիստեմին Արեւմտյան Յեփրոպայի Ֆեոդալական բաղմաթիվ տերմիններ: Այդ տեսակետից բնորոշ է Մմբատ Գունդստարլի Կիլիկյան հայ Դատաստանագրքը, վոր հազեցված է արևմտա-յեփրոպական Ֆեոդալական տերմիններով, ուր շատ հաճախ իշխան և տեր բառերի փոխարեն գործածվում են պարոն և պատրոն տերմինները:

Մատենագրական ու արձանագրական աղբյուրներից կարելի է յեզրակացնել, վոր պարոն տերմինը նույնանիչ է իշխան բառին: Այստեղից էլ մի շարք ածանցական բառեր՝ պարոնուքյուն, իշխանության առումով, պարոնահող (ՎՏ, 135) — իշխանին պատկանող հող, մեծ պարոն — մեծ իշխան (ՎՏ, 62, 122): Պարոն տիրողուր կրում են նաև ազնվազարմ կանաչը: (ՎՏ, 128, 149):

Պատրոն տերմինը հոմանիչ է հին հայկական տեր բառին և, ինչպես ակներև է միջնադարյան պատմական աղբյուրներից,

Ֆեոդալական իրավունքի իմաստով նշանակում էր սյուզերեն: Կեչառիսի արձանագրությունից մեջ (1214—1224 թ. թ.) Խաչենի Ֆեոդալ իշխան Վասակ Խաղբակյանը, լինելով Չաքարյանների վասսալ, Աթարեկ Իվանեյին և նրա վորդիներին «իր պատրոն» է անվանում³³⁴: Վաչուտյան իշխանական տոհմի հիմնադիր իշխան Վաչեն Սաղոմոսավանքի արձանագրությունից մեջ (1215 թ.) իր պատրոնն է համարում Չաքարեյին և Իվանեյին (ՎՏ, 58)։ Գրեգոր Մագիստրոսը, Անիի Պահլավունի իշխաններից, Գաղիկ Բաղրատունու թագավորության ժամանակ կառուցում է (1033 թ.) յեկեղեցի «ի բարեխօսութիւն» և իմ պատրոնին՝ (այսինքն՝ թագավոր Գաղիկ) և իմ որդեացն» (Կեչառիսի արձ., ՎՏ, 18)։ Հոռոմոսի մի արձանագրությունը (1336 թ.) ավելի ևս հաստատում է մեր ասածը. «ես Վահրամ Աթարակ, պարոնաց պատրոն, որդի Իւանի, թոռն մեծին Շահնշայի, որդի ամիր սպասաւար Չաքարիայի...» (ՎՏ, 156)։ «Պարոնաց պարոն» տիտղոսը պարզորոշ իմաստավորում է այն սոցիալ-ֆեոդալական կառուցությունը, վոր պատրոնը համարվում է պարոնների սյուզերեն, սենիոր: Նույն այդ ֆեոդալական հիերարխիայի աստիճանն ու յենթակալությունն է արտահայտվում, յերբ վիճական արձանագրությունների մեջ իշխանները—պարոնները, հիշատակելով վանքերի ու յեկեղեցիների կառուցման և այդ վանքերին ու յեկեղեցիներին նվիրաբերություններ անելու մասին, սովորաբար ընդգծում են, թե իրենք այդ կատարում են «ողորմութեամբ պատրոնին» (ՎՏ, 58—166), կամ «յաւզնութիւն կենաց իմ պատրոնացն Իւանէ Աթարակի և արեան հարազատի իւրոյ Շահանշահի և Աւագին» (ՎՏ, 144) և կամ «հրամանաւ պատրոնաց» (ՎՏ, 77, 70)։

Պատրոն տերմինից ածանցվում է նաև պատրոնութիւն՝ բառը, վոր սյուզերենության իմաստն է արտահայտում:

Սակայն յերբեմն պատմական հուշարձաններում, մանավանդ XIV—XV դարերի արձանագրություններում, պատրոն և պատրոն տերմինները խառնում են և նրանց տալիս են նույնանիշ իմաստ: Այդ խոտորումը, վոր բնավ չի համապատասխանում այդ յերկու բառերի իրական բովանդակությունը, պետք է բացատրել նրանով, վոր Չաքարյան շրջանի վերջերին և մոնղոլների տիրապետու-

թյան ժամանակ չափազանց մեծ ծավալ են ընդունում հայ ֆեոդալների կենտրոնախույս ձգտումները և խախտվում է Չաքարյանների կառուցած ամրակուռ ֆեոդալական սիստեմը. բայց այն վում է այն պատվանդանը, վորի վրա եյին խարսխված սյուզերենության ու վասսալության կապերը: Ահա, ֆեոդալական հիերարխիայի այդ ավերակներում, յուրաքանչյուր իշխան, այն է պարոն, սկսում է իրեն մեծարել ու համարել «պատրոն» իր ֆեոդալական կալվածքի սահմաններում:

Խիստ բնորոշ է, վոր Մխիթար Գոչն իր Դատաստանագրքում չի կիրառում պատրոն և պարոն տերմինները, վորոնք նրա ժամանակ արդեն արմատացել էյին հայ ֆեոդալական միջավայրում, այլ այդ տերմինների փոխարեն գործածում է հնուց գոյություն ունեցող իշխան և տեր բառերը: Մխիթար Գոչը Դատաստանագիրքը կազմելիս՝ հետևել է հին գրական աղբյուրներին և կառչում է հին իրավաբանական տերմինաբանությանը՝ զանց առնելով իր ժամանակակից կենցաղում տիրող տերմինները:

Միջնադարյան հայկական ֆեոդալիզմի, այն է՝ պարոնության շրջանից մեկ հասել են մի քանի պաշտոնյաների տիտղոսների վերաբերյալ տերմիններ, վորոնք մոտավոր կերպով բնորոշում են այն ժամանակվա ֆեոդալական վարչությունը: Համեմատաբար հաճախ է հիշատակվում ձեռնալսր բառը, վոր, անտարակույս, հին հայկական գործակալ տերմինի վերափոխված ձևն է: Թեև գործակալ տերմինը յերբեմն հանդիպում է միջնադարյան հուշարձաններում, բայց այն, ըստ յերևութիւն, բարձրագույն պաշտոնեյության նշանակություն է ունեցել և վերադարձվել է իշխան-ֆեոդալներին: Այդ ակներև է Տարասյիճ Որբելյանի մահարձանի արձանագրությունից (1289 թ.)։ «ի թվիս ՉԼԸ. այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին, հզար և մեծ գործակալին և քաջապահ մենամարտին Աթարակ Տարասյիճին» (ՎՏ, 131)։ Ձեռնավոր են կոչվել, ամենայն հավանականությամբ, շարքային պաշտոնյաները, վորոնք նշանակվում էյին պարոնների կողմից: «Ձեռնավոր» և «ձեռնավորություն» սուսջին անգամ հանդիպում ենք X դարում Տաթևի մի արձանագրության մեջ. «Եթէ ոք ընդ հակառակս էլանէ ի մերոց կամ յուսուրաց, յաւազաց կամ ՚ի ձեռնաւորաց և ի խոտատեղարաց կամ

ի տանուտէրաց...» (ՍՕ, գլ. ԽԳ, էջ 233): Մեզ հասած արձանագրական տվյալներից կարելի չէ յեզրակացնել, վոր ձեռնուվորները պարտնից կախումն ունեցող պաշտոնյաներ էյին, վորոնք կատարում էյին նրա կողմից հանձնարարված վարչական պարտականություններ, ընդ վորում նաև հարկահավաքություն (ՎՏ, 51, 129, 130, 149—150):

Այնուհետև հանդիպում ենք վերակացությունի գավառի պաշտոնին: Այդպիսի պաշտոն է տրվել իշխանաց իշխան Վաչեյին «Վասն հաւատարիմ ծառայութեան» Զաքարեյի և Իվանեյի վորդիների՝ Ծահանչահի Ավագի կողմից (ՎՏ, 61):

Կանգ չենք առնում այս շրջանում հանդիպող մի շարք պաշտոնական անունների վրա, վորոնք ոտարամուտ բառեր են և ոտար իշխողների կողմից կիրառվել են տեղական հայ իրականության մեջ. որինակ՝ Եվան, Եվանություն (արքայական ծագումով)—վոստիկանական պաշտոնյա, Բեթորար—նոտար, հարկեր ցուցակագրող, մուհուր, մուհուրություն—թերանոցի պետ և այլն:

8. ԿԱՆԱՆՑ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ.— Մենք վերը հիշեցինք, վոր իշխանադն կանայք նույնպես կրում էյին պատրոն կամ պարոն կոչումները, ինչպես այդ բացահայտ է վիժական արձանագրություններից: Դա խիստ հետաքրքիր յերևույթ է հայ Փեոդայական իրավունքի բնագավառում, ուր բնորոշում է կնոջ սոցիալ-իրավական դրությունը: Մեզ հասած պատմական աղբյուրներում, մանավանդ վիժական արձանագրություններում, բացահայտ է, վոր տիրապետող Փեոդայ դասակարգի կանայք միջնադարյան Հայաստանում վորոշ ազատություն էյին վայելում քաղաքացիական-իրավարանական հարաբերություններում: Կրերով պարոն և պատրոն տիրողները՝ այդ կանայք վո՛չ թե սոսկ անվանորեն կամ ձևականորեն էյին իմաստավորում իրենց սոցիալական պատկանելությունը տիրապետող ազնվական դասին, այլև փաստորեն ցուցաբերում էյին իրենց տիրական իրավունքները Փեոդայական կալվածների վերաբերմամբ և այն իրավարանական հետևանքները, վորոնք բղխում էյին գույքային տիրության պայմաններից: Այդ իրավարանական առումն է պարունակում 1228 թ. Հոռոտի մի արձանագրություն հետևյալ խոսքերով. «պատրոնով լինի այս տիրոջս ՚ի յարանց կամ ՚ի կանանց» (ՎՏ, 246

71). մի այլ արձանագրության համաձայն (1320 թ., Անի) Աթաբակ Ծահանչահի այրի իշխանուհի Խուանդդեն ազատում է Անիի քաղաքացիներին մի շարք հարկերից (ՎՏ, 160. MA, 41): Կատարմիդե թագուհին, Աշոտ թագավորի ամուսինը, ազատում է (1008 թ.) Տեկուրի վանքը շարխատի հարկերից, վորպիսի վորջումը հաստատվում է վավերացվում է հիշյալ թագավորի կողմից (ՎՏ, 13): Նմանապես իշխանուհի Սեդան, իշխանաց իշխան Վահրամի կինը, նվիրում է Բագնայրի վանքին տասանորդ տուրքը իր սեփական Գալու գյուղի բերքից¹³⁵: Նույնպիսի փաստեր են արձանագրված մի շարք հուշարձաններում (ՎՏ, 132, 138 և այլն, ՍՕ. գլ. Խ, էջ 218—219):

Վերևում բերված որինակները վկայում են, վոր կանայք ոժտված էյին հոգատիրության իրավունքով համահավասար այլ մարդկանց հետ: Հիրավի, տիրապետող Փեոդայ դասակարգի կանայք հանդիսանում էյին ինքնուրույն տերեր «հայրենիք» կոչված հողերի, այսինքն ժառանգական կալվածների (ՎՏ, 48, 84, 157), ինչպես և «գանձագին» հողերի (ՎՏ, 105, 161), դյուղերի (ՎՏ, 122), այգիների (ՎՏ, 134, 136) և այլ անշարժ գույքերի (ՎՏ, 10, 11, 48, 66, 74): Իրենց այդ գույքերի վերաբերմամբ կանայք ոժտված էյին լիակատար տնտրիչության իրավունքով: Նույնպիսի իրավունքով նրանք տնտրիչում էյին ամուսնու տունը բերած իրենց ոժտը, նվիրաբերելով վանքերին ու յեկեկեցիկներին գյուղեր, այգիներ և փողեր (ՎՏ, 48, 122): Մենք այստեղ չենք թվում բազմաթիվ փաստեր, թե ինչպես կանայք իրենց սեփական միջոցներով կատուցում էյին վանքեր, յեկեկեցիկներ, կամուրջներ և այլ հասարակական շենքեր: Նմանապես հետաքրքրական է, վոր տիրապետող դասակարգից մի քանի անեցի կանայք իրենց դրամական միջոցներով կատուցել են Անի քաղաքի պարխանների բուրգերից մի քանիսը, վորոնց վրա հավերժացրել են իրենց անունները¹³⁶:

Այս հետաքրքրական տվյալները, վորոնք բնորոշում են միջնադարյան Հայաստանի Փեոդայ դասակարգի կանանց գույքային իրավունքը, բնականորեն հարց են հարուցում, թե արդյոք գույքություն ունեյի՞ն նույնպիսի իրավունքներ նախարարական հասարակակարգում: Այդ հարցին ղժվար է պատասխանել, քանի

վոր մեր հին մատենագրության մեջ չենք գտնում համապատաս-
խան տեղեկություններ: Պետք է յենթադրել, վոր այդպիսի
իրավունք հին Հայաստանի նախարարական պայմաններում գո-
յություն չի ունեցել: Այդ մեր կարծիքը բոլորում է նրանից, վոր
հայ մատենագրության մեջ յեղած աղոտ նկարագրությունները
Փետրալական հասարակության ընտանեկան կենցաղի մասին,
այնուհետև կանոնական իրավունքի նորմերն և, վերջապես,
հենց Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքին այդ մասին վորոշ տե-
ղեկություններ չեն տալիս: Բնորոշ է, վոր Մխիթար Գոշի Դա-
տաստանագրքը, հորինված լինելով XII դարում, յերբ տիրում
էյին կանանց վերոհիշյալ գույքա-իրավական սովորութիւնները,
իր հողվածներում բնավ չի արտացոլել միջնադարյան այդ իրա-
վունքը: Ընդհակառակն, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի իրա-
վարանական նորմերը կանանց գույքային և անձնական իրա-
վունքի մասին տագորված են մեծ սահմանափակումներով: Այդ
բացատրվում է նրանով, վոր Դատաստանագրքի հեղինակն այդ
հարցում ողտապործել է հին իրավարանական աղբյուրներ, գըլ-
խափորապես կանոնական վորոշումներ և կղերի բարոյադիտական
խրատներ, վորոնք համակված են ռեալիցիոն կրոնա-յեկեղեցա-
կան պահպանողականությամբ: Մխիթար Գոշի Դատաստանա-
գրքին, ինչպես կտեսնենք հետո, կանանց իրավունքի վերաբեր-
մամբ արտացոլել է վաղեմի տոհմա-պատրիարխատական գեր-
դաստանական կաղմի վերապրուկները, ուր կինը գտնվել է ստո-
բացված, իրավազուրկ կացության մեջ, իսկ միջնադարյան իրա-
վական սովորութիւններում, վորոնք արտացոլել են վիճական
արձանապրություններում, ակնբախ է այն բեկումը կեղծ իրա-
վական վիճակում, վոր սկսել է զարգանալ Փետրալական հասա-
րակության մեջ առևտրական կապիտալի ազդեցությամբ:

V. ՇԻՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱ ՅԵՎ ՃՈՐՏԵՐ. — Նախորդ գլուխնե-
րում տեսության առանց Հայաստանի Փետրալական հասարակու-
թյան տիրապետող դասակարգը, վոր հանդես է գալիս, իբրև
միակ իրավատեր, մի դասակարգ, վորի շահերին են բացարձա-
կապես ծառայում գոյությունն ունեցող իրավական ինստիտուտ-
ներն և գործող իրավարանական նորմերը: Սակայն այդ Փետրա-

լական հասարակությունը, լինելով իր եյությամբ դասակարգա-
յին, ուներ նաև իրեն ներհակ սոցիալական մասսան, իսկական
արտադրողների դասակարգը, վորի շահագործման վրա յեր
խարսխված տիրապետող Փետրալ դասակարգի գոյությունը, և
վորին տիրելու և հպատակության մեջ պահելու նպատակին եր
ծառայում Փետրալական իրավունքը: Այդ ներհակ դասակարգը,
շահագործվող սոցիալական մասսան, կազմում էյին հողին ամ-
բացված գյուղացիները—ճորտերը, վոր հայ պատմական իրա-
կանության մեջ հայտնի էյին շինակամ անունով, և ապա ըստ-
րուկները: Այդ շահագործվող յերկու սոցիալական խավերը
հանդիսանում էյին իսկական, անմիջական արտադրողներ, և ա-
հա անհրաժեշտ է պարզել նրանց իրավական դրությունը,
յերևան հանել այն իրավարանական նորմերը, վորոնք կարգա-
վորում էյին յերկու հակոտնյա դասակարգերի հասարակական-
արտադրական հարաբերությունները, կամ, ավելի ճիշտ ասած՝
նշել Փետրալական իրավունքի այն նորմերը, վորոնք սահմանա-
փակում էյին շահագործվող դասակարգի իրավունքներն և նրան
դնում կախման վիճակում:

Փետրալական հասարակության մեջ շահագործման հիմնա-
կան ձևը հողային ռենտան է, այսինքն՝ հողատիրության իրա-
ցումը հողին կապված արտադրողների հավելյալ աշխատանքի
յուրացումով՝ արտատնտեսական ճնշման պայմաններում: Հողա-
յին ռենտան, ինչպես ապացուցել է Կ. Մարքսը, անցնում է ար-
տադրության Փետրալական յեղանակի զարգացման յերեք հիմ-
նական ետապներով և ըստ այնմ ել արտահայտվում է յերեք
հաջորդական ձևով— աշխատապարտ ռենտա, արդյունավետ
ռենտա և դրամական ռենտա: Այս յերեք ձևի ռենտայով ել բնո-
րոշվում է Փետրալական հասարակության արտադրական հարա-
բերությունների բովանդակ սիստեմը: Ահա հողային ռենտայի
այս յերեք հիմնական ձևերն ել գոյությունն են ունեցել հին և
միջնադարյան Հայաստանի հասարակական կառուցվածքում:

Մենք բանիցս առիթ ունեցանք վերը նշելու, վոր հայկական
Փետրալիզմը, իբրև մի մասն Առաջավոր Ասիայի Փետրալական
սիստեմի, ներկայացնում է ընդհանրապես Փետրալիզմի արևել-
յան կամ ասիական ձևը: Ասիական Փետրալիզմի բնորոշ հատկա-

նիշներէց մեկն ել այն և, վոր ունեան և հարկը միւնույն ելու-
թյունն են պարունակում: Այս կարևոր պարագայի վրա յե շեշ-
տում Կ. Մարքսը. «Ռեւոտան և հարկը համընկնում են, կամ,
ավելի ճիշտ, գոյություն չունի վոր մի հարկ, վոր տարբեր լինելը
հողային ունեւայի այդ ձևից»¹³⁷:

Ուրվագծենք համառոտ, թե վորոնք են հողային ունեւայի
յերեք հաջորդական ձևերը:

Աշխատապարտ ունեւոս — զոր Ֆեոդալական շահապարծման ա-
մենակրնական ձևն և և հատուկ և Ֆեոդալական հարաբերու-
թյունների վաղապույն ձևին: Այդ ունեւայի մեջ արտահայտուում
և արտատնտեսական ճնշումն ամենացատուն ձևով, իր անմի-
ջական պրիմիտիվ յեղանակով, «յերբ իսկական արտադրողը շա-
րաթվա մի մասը մշակում և փաստորեն իրեն պատկանող հողը
աշխատանքի փաստորեն և իրավարանորեն, իրեն պատկանող գոր-
ծիքների (արոր, անասուն և այն) ոգնությամբ, իսկ շարաթվա
մնացած որերը նա աշխատում և հողատիրոջ կալվածքում, ախ-
րոջ հողում՝ ձրիակե»¹³⁸: Դա ուսական ԾԱՐՄԻՆԱ-ն և, կամ
արեւմտ-յեվրոպական միջնադարյան ֆեոդալիզմի corvée և
Frohndieenst-ը, իսկ հին Հայաստանում՝ կոռ ու բեկարը, վո-
րոնց առաջին հիշատակումը գտնում ենք VII դարի սկզբներում:
Սակայն այս դեռ չի նշանակում, վոր այդ ունեւան դրանից ա-
ռաջ չի յեղել: Ընդհակառակը, քանի վոր ֆեոդալիզմը, այն ել
նախարարական սիստեմը, գոյություն և ունեցել շատ վաղուց,
բնականորեն կոռ և բեկարն ել, իրեն աշխատապարտ ունեւոս,
այդ վաղապույն դարերում ավելի մեծ չափերով էին գարգա-
ցած: Բավական և հիշել խաշարը, վորի մասին ակնարկում և
Փափստոս Բուզանդացին (III, գլ. Ը, էջ 18):

Միեթար Գոչի Դատաստանագրքումն ել նշվում և աշխատա-
պարտ ունեւայի մասին այն իմաստով, վոր դուրդացին պարտա-
վոր և շարաթվա 7 որից մեկը աշխատել իշխանի մոտ (II, հող-
Ա, էջ 315):

Արդյունավետ ունեւոս — Յերբ ֆեոդալական հասարակու-
թյան արտադրական հարաբերությունները փոխվում են ավելի
գարգացած ու բարձր ձևերի, աշխատապարտ ունեւան ել վերա-
փոխվում և արդյունավետ ունեւայի, վորը, ինչպես Կ. Մարքսն
և ասում, «տնտեսական տեսակետից վորչինչ չի փոխում հողային

ունեւայի ելության մեջ»¹³⁹: Դա բնատուրֆն և, վոր իսկական
արտադրողը վճարում և կալվածատեր ֆեոդալին նախկին աշ-
խատապարտության փոխարեն:

Սակայն աշխատապարտ ունեւան միւնույն ժամանակ չի ան-
եյանում և իսպառ վերանում: Նա մասամբ պահպանում և իր
գոյությունն արդյունավետ ունեւային կից, մի բնորոշ յերե-
վույթ, վոր տեսնում ենք անխախտորեն Հայաստանի ֆեոդալիզ-
մի ամբողջ պատմության մեջ: Նկատի առնելով այն, վոր Հա-
յաստանը ֆեոդալիզմի ասիական ձև եր ներկայացնում, ապա
և ունեւան հատուցվում եր հարկի ձևով, կամ, ըստ Կ. Մարքսի,
«ունեւան ու հարկը» համընկնում են, ուրեմն հարկը բնական
արդյունքով եր վճարվում, այսինքն բնահարկ, բնատուրք եր:
Մատենագրական աղբյուրներում Հայաստանի բնատուրքի ամենա-
հնազույն հիշատակումը գտնում ենք Քսենոֆոնի Անաբազիտում,
մի փաստ, վոր վերաբերում և Հայաստանի IV դարի (ն. թ. մեր
տարեթվ.) պատմությանը: Այդ բնահարկը ինչպես հայանի
յե, շարունակում եր գոյություն ունենալ Հայաստանում վաղա-
պույն միջնադարում շարիաք բնդհանուր անունով և ապա ուշ
միջնադարում խանական տիրապետության ժամանակ և նույնիսկ
XIX դարի առաջին կեսում քաիրա անունով:

Իրամական ունեւոս — «Իրամական ունեւոս ստելով՝ հասկա-
նում ենք հողային ունեւոս, վոր գոյացել և արդյունավետ ունե-
ւայի փոխարկվելուց, վորն իր հերթին ստակ փոխարկված աշ-
խատապարտ ունեւոս յեր»¹⁴⁰: Կ. Մարքսը պարզաբանում և, վոր
«արդյունավետ ունեւայի փոխարկվելը դրամական ունեւայի,
յենթադրում և արդեն առևտրի, քաղաքային արդյունաբերու-
թյան, ապրանքային արտադրության համեմատաբար ավելի նը-
շանակալի գարգացում» (Անդ): Դրամական ունեւան ամուր վորաք
և դնում Հայաստանում արաբական տիրապետության որով,
յերբ այդ նվաճողների հետ մուտք և գործում առևտրա-վաշխա-
ռուական կապիտալը: Ինչպես վկայում են մատենագրական աղ-
բյուրները, արաբական տիրակալները սուփորական բնահարկը
վերածում են դրամական հարկի, վոր ահագին տնտեսական հե-
ղաշրջում և առաջացնում Հայաստանում խիստ մեծ կրիզիսով
սկզբնական շրջանում, յերբ դրամական ունեւայի յերևարով մե-

տաղի դրամները սղութուն էր զգացվում: Մակայն, դրամական
ունտայի հետքերը մեզ տանում են մինչև Հայաստանի պատմու-
թյան VI դարը նախքան մեր տարեթվարկումը, Աբեմենյան տի-
րապետության դարաշրջանը, յերբ, Հերոդոտ (Herod. III, 94)
և Բսենոֆոն (Cynopaida, III, 1, § 34) պատմագիրների համա-
ձայն, հայերը բնատուրքի հետ միասին Աբեմենյան թաղավոր-
ներին վճարում էին նաև դրամական հարկեր:

Ահա այդ հողային ունեւան իր հիմնական յերեք տեսակնե-
րով արտահայտում է արտադրական հարաբերությունների ֆեո-
դալական ձևը, վորտեղ հողը հանդիսանում է արտադրության
հիմնական միջոց:

Արտադրության այդ պայմաններում ստեղծված հասարակա-
կան հարաբերություններում ֆեոդալական տիրապետող դասակար-
գը յուրացրել էր հողի տիրության ու տնօրինության մենաշնորհ
իրավունքը, իսկ այդ հողը շահագործումով իրացնելու համար նա
ձեռք էր բերել իրավունք իրեն յենթարկելու իսկական արտադ-
րողների աշխատանքը, վորոնք կարող էին տեր լինել արտադ-
րության բոլոր միջոցներին, բացի միայն հողից: Հենվելով իր
այդ ֆեոդալական իրավունքին՝ տիրապետող դասակարգը զոր-
ժաղրում էր արտադրական ճնշում, ավելի պարզ ասած՝
բռնի հարկադրանք, վորով անմիջական արտադրողն ընկնում էր
անձնական կախման վիճակի մեջ, այն է՝ ամրացվում էր ֆեոդալի
հողին: Այսպիսով առաջանում էր ճորտությունը, վոր տեղական
սոցիալ-տնտեսական ու բաղաբական պայմանների համեմատ՝
ստանում էր դանադան ստանձնահատկություններ: Այդ շահա-
գործվող դասակարգը հանձինս ճորտերի, բաղկացած էր գլխավոր-
բապես գյուղացիական դանդաձաներից, վորոնք պարտավոր էին
կատարել կալվածատերերի ոգտին իրենց վրա դրված պարհակ-
ներն այն հարաբերություններով, վորոնք կաղապարվում էին
հողային ունեւայի մեջ:

Թեև հայկական աղբյուրները չափազանց սուղ, յերբեմն և
հակասական տեղեկություններ են հաղորդում Հայաստանի ճոր-
տերի մասին, այնուամենայնիվ հնարավոր է մոտավոր պատկեր
կազմել այդ շահագործվող դասակարգի իրավական դրություն
վերաբերմամբ:

Մեր պատմական մատենագրության մեջ տիրապետող ֆեոդալ
դասակարգին, արատանին, միշտ հակադրվում է շինականների
դասակարգը, վորոնք հին հայ իրականության ճորտերն էին:
Շինականները— գյուղացիներ էին: Ուստի մեր հին գրականու-
թյան մեջ հաճախ հանդիպում ենք շինական տերմինին գուզա-
հեռ կամ հոմանիշ առումով նաև գեղջուկ և ռամիկ բառերին:
Այս հանգամանքն առիթ էր տվել մեր պատմագիտության մեջ
անհաջող վորձեր անել ասպացուցելու, վոր իբր թե շինական,
գեղջուկ և ռամիկ տերմինները բնորոշում են ճորտության դանա-
զան կատեգորիաներ:

Գեղջուկ— բառացի նշանակում է գյուղացի. սակայն այդ
տերմինը, վոր ծագում է գյուղ, գեղ բառից, կրում է վոր'չ թե
տնտեսա-սոցիալական իմաստ, այլ իմաստավորում է տեղական
ընակություն, այսինքն պետք է հասկանալ գյուղի բնակիչ կամ
գյուղական համայնքի անդամ, անկախ նրա արտադրական նշա-
նակությունից: Նույնը պետք է ասենք ռամիկ տերմինի մասին,
վորը բնավ չի ներկայացնում հատկապես սոցիալական նշանակու-
թյուն այն առումով, վոր նա հողի հետ կապված իսկական ար-
տադրող լինելու: Հայանի հայագետ Հ. Հյուրշմանի ստուգաբա-
նությունը հայկական ռամիկ տերմինը ծագում է պարթևական
ramak բառից և համապատասխանում է նոր — պարսկական
ram և rama բառերին, վոր նշանակում է «խումբ, հոտ»¹⁴¹:
Ուստի նա թարգմանում է այդ տերմինը— հասարակ ժողովուրդ,
խաժամուժ ամբոխ: Նույն կարծիքին է պրոֆ. Հ. Մանան-
դյանը, վոր թերևս ավելի շեշտակի յե ընդգծում շինական ու ռա-
միկ տերմինների տարբերությունը: «Ռամիկ»-ները կազմել են
հին Հայաստանի բնակչության ստորին խախն և վորպես այդպի-
սին հակադրվել են, ինչպես և շինականները, նախարարներին,
սեպուհներին, աղառներին, նաև հոգևորականներին ու ուսու-
նիկներին»¹⁴²ա:

Ակադեմիկոս Ն. Մանն և Ն. Արոնցը ռամիկ բառը մեկնա-
բանում են ազգաբանական իմաստով, դա այն սոցիալ-եթնիկա-
կան տարրն է, «արամիկ», «արամեյացիք», վոր նվաճվելով հա-
յերի կողմից՝ ստորացվել է սարկական, ընկճված աստիճա-
նի¹⁴²բ:

Հիբրայի, հայկական աղբյուրներում ռամիկ տերմինը մերթ հանդիպում է շինական բառի հետ կապված¹⁴³, մերթ իբրև ինքնուրույն բառ՝ ազգարնակչության գանազան դասերը թվեցիս¹⁴⁴: Առաջին դեպքում ռամիկ բառն ստանում է վորոշիչ նշանակություն, այն է՝ շինականը իբրև հասարակ մարդ, վորից, ի հարկե, չի կարելի յեղբակացնել, թե յուրաքանչյուր սաղմիկ անպայման լինելու յե շինական: Յերկրորդ դեպքում կարելի յե հետեցնել, վոր ռամիկներ կարող էյին լինել և քաղաքացիները, ի հարկե, ստորադաս խավերից: Ուրեմն գեղջուկ և մանավանդ ռամիկ տերմինները համանուն չեն շինական տերմինին, և յերբ մեր մատենագրության մեջ խոսքը վերաբերում է կախումն ունեցող գյուղացիներին, այն և ճորտերին, անչեղորեն գործածվում է շինական տերմինը:

Շինական բառը նույն արմատն ունի, ինչ վոր շինել և շեն (չէն) բառերը: Հյուբեմանի ստուգարանությամբ հայերեն շեն բառը փոխառնված է գենդական sayana (Ավետա) բառից¹⁴⁵ և նշանակում է բնակատեղ, մշակված, շինված տեղ, ավան, գյուղ¹⁴⁶: Ահա այդ շեն բառից են ածանցել մեր պատմագետներից շատերը շինական տերմինը, իբրև չենի բնակիչ, չենը յենթադրելով գյուղ: Այս բացատրությունը, մեր կարծիքով, այնքան էլ ուղիղ չե: Հին հայ մատենագրության մեջ «գիւղ» կամ «գեող» ունեցել է իր ասանձնահատուկ սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը. այստեղից էլ գյուղացու, այն է գյուղի բնակչի, գյուղականի ստուգում է դործածվել գեղջուկ տերմինը: Իսկ շեն տերմինն այդ դրականության մեջ հանդես է գալիս ինքնուրույն ստուգում է միանգամայն անջատ գյուղից, ունենալով ավելի բնորոշ նշանակություն և իմաստավորելով ընդհանրապես շինված, մշակված տեղ գաղափարը: Ենն կարող է լինել և՛ գյուղը, և՛ ագարակը, և՛ ավանը, և՛ գյուղաքաղաքը¹⁴⁷: Բնորոշ է, վոր Փավստոս Բուզանդացու, մեր պատմագիրներից այդ ամենահին մոտ, չենք հանդիպում ընդհանրապես շեն տերմինին գյուղի առումով, այլ միշտ հիշատակվում է գյուղ: Ընդհակառակն, ավելի հետնագույն գրողների, ինչպես որինակ, Թովմա Արծրունու կամ Ստեփան Որբելյանի մոտ, շեն տերմինը հաճախակի յե-

լիտյաթ և: Թովմա Արծրունու մոտ յերբեմն նույնիսկ շեն և գյուղ բառերը նույնանիչ իմաստ են պարունակում:

Գյուղ և շեն բառերի իմաստն ավելի պարզ կացուցանելու համար մեջ բերենք հետևյալ կտորը Ստ. Որբելյանի Պատմությունից: Սյունյաց իշխան Հրահատը, Տաթևի վանքին նվիրելով կալվածք, իր վճռագրի մեջ այսպես է արձանագրում. «... Եւ գեող մի ի կոմսական դասուի նորաշինիկ անուն... սպարապետացի իւր բոլոր սահմանօք, լեւումբ և դաշտաւ, ջերմաւ և ցրտով, ծառով և տնկով՝ որոյ սահմանքն են... և յայտհետէ իշխան Ես դու Տէր Դաւիթ՝ Միւնեաց եպիսկոպոս, և որք յետ քո այլ հայրապետք յայդ աթոռդ յաջորդին մի ըստ միողէ, դայդ շէնդ ուտել և վայելել, պահել և ունել, գնոյ տալ և գրաւական դնել և զինչ կամք են՝ առնել մինչև յաւիտեանս ժամանակաց...» (գլ. 1, Թ, էջ 209—210): Նույնպիսի իմաստ է պարունակում Ստ. Որբելյանի մեջ բերած մի այլ վճռագիր (գլ. 10, էջ 219): Վերևում բերված ցիտատից ակներև է, վոր հեղինակը, շեն ասելով, նկատի յե ունեցել վո՛չ թե միայն գյուղն, այլ գյուղն և նրա շրջակա դաշտերը, ձմեռային ու ամառային արոտավայրերն և ընդհանրապես մշակված հողամասերը:

Համեմատելով Գրատիանակերտցին շատ հազվադեպ է հիշատակում շեն բառը և այն էլ վո՛չ թե գյուղի ստուգումով, վորի համար նա միշտ գործածում է իսկական գյուղ տերմինը, այլ կառուցքի, շինվածքի և մշակված տեղի իմաստավորումով¹⁴⁸: Նույնն ենք նկատում Այաթանդեղոսի Պատմության մեջ, ուր հակադրվում են «չէնս» և «յանչէնս» բառերն, առաջինը շինավայրի, բնակավայրի և մշակված վայրերի, իսկ յերկրորդը՝ անմշակ ու անբնակ տեղերի առումով:

Այս ասանդներից յեղբակացում ենք, վոր շինական բառը, իբրև ճորտ գյուղացի նշանակող տերմին, ստուգարանորեն ածանցվում է վո՛չ թե շեն բառից, այսինքն, չի նշանակում շենի բնակիչ, ինչպես շատերն են կարծում, այլ շինել բառից, վոր նշանակում է կառուցել, մշակել: Ուստի շինական նշանակում է կառուցող, մշակող, արտագրող՝ հողի վրա: Այդ առումով, ի հարկե, շինականները կարող էյին բնակություն ունենալ շենում, ավաններում և հատկապես գյուղերում¹⁴⁹:

Մակայն շինականի հոմանիչ իմաստով մեր գրականության մեջ կան և այլ տերմիններ, այն է՝ նորա և ժողովարդ: Առաջինը դործածական է միջին դարերի հուշարձաններում, դուրս է վանել շինական տերմինը, և պահպանում է իր նշանակությունը մինչև այսօր ել: Յերկրորդը սովորական տերմին էր յեկեղեցական-կղերական միջավայրում: Այն առավել մեծ չափերով հանդես է գալիս միջնադարյան վիճակն արձանագրություններում, յերբ հողային կամ կալվածային նվիրաբերություններում հիշատակվում են «գյուղեր իրենց ժողովրդով» (ՎՏ, էջ 100, 102, 124):

2. ՃՈՐՏԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ. — Այն հարաբերությունը, վորով բնորոշվում է գյուղացիների կախումը կալվածատեր Ֆեոդալներից, հայ մատենագրության մեջ նշված է ծառայալուծում բառով: Այդ բառի նշանակությունն ակնբախ յերևան է գալիս Դվինի յեկեղեցական ժողովի սահմանած կանոնների Գ-րդ հոդվածից, վորտեղ ասված է. «յորժամ ազատք զիրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն՝ յոլովք շարակնութեան առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայալուծն և ի ստրկութիւն արկանել» (ԿՀ, հոդ. Թ, էջ 126): Սույն հոդվածի շարունակությունը դաժնութունից հետևում է, վոր «երդ և մարդ» բառերը վերաբերում են շինականներին: Ուրեմն ամբողջ հոդվածի իմաստն այն է, վոր ազատները շինականներին իրենց միջև բաժանելիս՝ շարամատրեն նաև գյուղի քահանաներին արկանում են կամ «ի ստրկութիւն» կամ «ի ծառայութիւն», այսինքն դասում են շինականների շարքը, մինչդեռ քահանաները պետք է ազատ լինեյին:

Վերը տեսանք, վոր նախարարների վասսալական կախումն, ըստ մատենագրական աղբյուրների, նույնպես վորոշվում է ծառայալուծում տերմինով: Սակայն նախարարների և ընդհանրապես հայ Ֆեոդալ իշխանների, իբրև ազատանիի, տիրապետող, ազնվական դասակարգի, ծառայությունը միշտ շեշտվում է վորպես միանգամայն տարբեր ու սոցիալապես անհարկը այն ծառայությունը, վոր վիճակված է յենթակա դասակարգին, շահագործվող շինականությունը: Այս դեպքում շինականների ծառայությունը բնորոշվում է «ծառայութիւն ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն» բառերով, այսինքն՝ ծառայություն հարկադրական

պարհակով, իսկ ազատանիի ծառայությունը, վոր պարհակությունից ազատ է, սովորաբար վորոշվում է «ի սպասու ծառայութիւն» բառերով:

Շինականների «ծառայութեան» իրական արտահայտությունը կայանում էր հողային ունեայի մեջ, վոր նրանք պարտավոր էյին վճարել իրենց կալվածատերերին: Կալվածատեր իշխանները, վորպետի ապահովելին իրենց հողերի շահագործումը գյուղացիների աշխատանքով, կիրառում էյին արտատնտեսական հարկադրանք, ձնչում: Այդ ձնչումն իրականացվում էր նրանով, վոր շինականներն ամբացվում էյին հողին, այն է՝ ճորտացվում էյին: Վոր հենց այդ ճորտական վիճակը, հողին ամբացված լինելու կացությունն էր շինական, դասի սոցիալական էյությունը՝ վորպես շահագործվող դասակարգի, այդ բացահայտ է մի շարք պատմագրական տվյալներից:

Ճորտության, այն է՝ հողին ամբացված լինելու ցայտուն պատկերը Հայաստանի պատմության Սասանյան տիրապետության շրջանից (սկսած V դարից) զտնում ենք Դվինի կանոնների վերոհիշյալ Գ-րդ հոդվածում: Այստեղ քահանաների սոցիալական իրավունքները պաշտպանելու առթիվ ակնարկված է, վոր «ազատները» իրենց պատկանող «երդն ու մարդը» բաժանում են. իսկ մեկնելով այդ հոդվածի ամբողջ իմաստից, վոր «երդ ու մարդ» խոսքերը վերաբերում են շինականներին, պետք է յեզրակացնել, վոր շինականի տունն ու հողը—«երդը» և ինքը շինականն էր—«մարդը» հանդիսանում էյին ժառանգական բաժանելի առարկա: Աներկբա յե, վոր յովյալ հոդվածում արձագանք է զտել հնավանդ Ֆեոդալական իրավունքը ճորտացած գյուղացու՝ շինականի անձնավորություն վրա, վոր ամբացված էր հողին:

Շինականի վրա ծանրացած Ֆեոդալական իրավունքի նույն իմաստն ենք զտնում պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացու մոտ (VII դար): Ազվանից թաղավոր Վաչեն, հրաժարվելով գահից, «հաճեցաւ միայն զսեպակականն առնուլ բաժին իւր, զոր ՚ի հօրէն էր ստեալ հազար երդ, առ զայն ՚ի թագաւորէն (պարսից Պերդից) և նստաւ ՚ի նմա...» (գլ. Ժ, էջ 24): Ուրեմն 1000 յերդ, այսինքն 1000 տուն շինականներ ամբացված էյին հողին, յեթե Վաչեն իր իրավունքն էր համարում ստանալ ժառանգական հողն այդ շինականներով հանդերձ:

Նույնիսկ հողերը վանքերին ու յեկեղեցիներին նվիրաբերելու դեպքերում շինականները չէին բաժանվում հողից: X դարի վերջերի մի արձանագրութունից, վոր հայտնաբերել է Յա. Ի. Սմիթնովը Գեղամա լեռներում, յերևում է, վոր իշխան Տերոց Գնթունին իր կառուցած վանքին նվիրում է սեփական Անձամ դյուզն իր շինականներով, «վորպեսզի նրանք [անձամյի դյուզնացիները] ծառային վո՛չ թե մարմնավոր տերերին, այլ միայն այս սուրբ խաչին հավիտյան»¹⁵⁰:

Դվինի վերահիշյալ Գրդ կանոնի «երդ և մարդ» բառերը առիթ են տալիս մեզ ուշադրության առնել Ազաթանդեղոսի Պատմության մեջ հանդիպող հոմանիշ դարձվածքը. «... (Տրդատ) Քաղաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ դէրեաց չորս-չորս հողս երդոյ յամենայն ազարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն-եօթն, հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպարաւորութեան քահանայութեանն» (զլ. ՃԺԹ, էջ 423): Գանի վոր յերդը, ինչպես Դվինի կանոնագրության մեջ, նույնպես էլ այստեղ նշանակում է շինականական տուն—ծուխ, ապա «հողս երդոյ» պետք է հասկանալ շինականի հողաբաժին: Հետևապես, յեթե այդ հողերը բաշխվում էին քահանաներին «ի ծառայութիւն», պարզ է, վոր այս դեպքում այդ «ծառայութիւնը» կատարելու էին շինականները, վորոնք ամրացված էին այդ «երդոյ հողերին»: Այդ միանգամայն հստակապես յե. հողերականութունը համարվում էր արտոնյալ դաս, վոր պատկանում էր Փետդալ դասակարգին և հողատիրության իրավունքներ եր վայելում, վորպեսզի չահագործի այդ հողերն և ստանա հողացին ունեւա՝ յուրացնելով շինականները, աշխատանքը:

Ավելի ակնբախ է շինականների ճորտակար, դրութունը Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքում, վորտեղ արտացոլել է Փետդալական իրավունքը, պահպանելով իր մեջ ավելի հին, թերևս Բագրատունյաց չրջանի, իրավաբանական նորմերն ու սոցիալական հարաբերութունները:

Մխիթար Գոչն իր Դատաստանագրքի II մասի Գ. գլխում, վոր կրում է «Յաղագս դատաստանաց շինականաց» խորագիրը, ասում է. «Ազատ Քարաչէն եղև մարդկային բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ

զայս սլատչան կարծեմ դատաստան—պի թողեալ գտէրունիոն ազատ է ուր և կամեացի կալ: Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տէրանցն և բունադատէ դնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր և ոչ անդ» (էջ 320—321): Այս հողվածում պարզորոշ յերևում է շինականի բացարձակ կախումը Փետդալից և ամրացված լինելը տիրոջ հողին: Թեև մարդս ազատ է ստեղծվել «արարչէն», բայց «հողի և ջրի» կարիքից նա պետք է ծառայի իր տերերին: Այդ կախումը չի վերանում, յեթե նույնիսկ շինականը, թողնելով հողն ու ջուրը, հեռանա. այս դեպքում, յեթե նա հեռացել և տիրոջ կամքի հակառակ, վերջինս իրավունք ունի նրան բնությամբ յետ դարձնելու: Այդ կախումը շարունակվում է տարածվել շինականի մահից հետո նաև նրա ժառանգների վրա, վորոնք ծնվել են տիրոջ հողի վրա, իսկ յեթե ժառանգները ծնվել են շինականի հեռանալուց հետո «այլուր», դրանք ազատ են:

Վոր շինականն անազատ էր, այսինքն ամրացված էր հողին, այդ ակնբեր է նույն Դատաստանագրքի մի այլ հողվածից, վորի համաձայն շինականը չի կարող ընդունել հողեւոր կոչում, այն է՝ մտնել ազատների դասը, մինչև վոր նախորդ շատանա տիրոջ կամքն ու համաձայնությունը յուր «ծառայությունից» ազատվելու մասին (ՄԳ, II, հոլ. ԺԷ, էջ 333): Բացի վերահիշյալներից, Մխիթար Գոչն իր Դատաստանագրքի մեջ մացրել է փոքրիկ խմբազրական փոփոխություններով նաև Դվինի ժողովի կանոններից մեկ արդեն ծանոթ Գրդ հողվածը, վորով ուրեմն նա ճանաչում է շինականների ամրացումը հողին:

Շինականների կախումը կալվածատիրոջից և ամրացված լինելը հողին՝ ավելի պարզորոշ արտահայտվում են XII և XIII դարերի վիճական արձանագրութուններում: Ֆետդալ իշխաններն, իրենց արձանագրութուններում հիշատակելով վանքերին և յեկեղեցիներին նվիրաբերած հողերը, նշում են գյուղերի, այգիների, արտերի հետ միասին նաև շինականներին: Նվիրաբերվում են կամ անհատ գյուղացիներ, թվելով նրանց քանակը, յերբեմն էլ անունները¹⁵¹, կամ ամբողջական գյուղեր՝ բոլոր շինականներով հանդերձ: Առաջին դեպքում նկատում ենք առանձին շինականների անձնական կախումը Փետդալից, յերբ նա վարող է

ճորտին ոտարիլ իրրև սեփականություն, սերեմն գնել ու ձևաք բերել, ի հարկե հողի հետ միասին: ՅԼԵԿԻՐՈՐԳ ղեկաքում տեսնում ենք ճորտացած գյուղական համայնք, վորի անդամներն անխղիճ յեն համայնական հողից: Առաջ բերենք մի քանի արձանագրություններ ամբողջական գյուղերի նվիրարերության մասին հանդերձ բոլոր շինականներով, վորոնք ըստ յեկեղեցական տերմինաբանության, հաճախ հորջորջվում են ժողովուրդ անունով:

«Ի թուիս ՉԵ (1256 թ.)... Ես տէր Համապատգ, առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղարատայ, աւրհնեցի ղեկեղեցիս և տուի զգեղ ժողովուրդ կամակցութեամբ Հաղարատայ միաբանացն առաջնորդութեամբ Գէորդ վարդապետի» (ՎՏ, էջ 100):

«ԹՎ. ՉԸ (1259): Ես Ստեփաննոս Սիւնեաց արհիեպիսկոպոս զմեր հայրենի գիւղն Վակոչ ի վանս սուրբ ուխտիս սուաք հայրենիք իրով ժողովրդով...» (ՎՏ, էջ 102):

«Թուին ՉԼԲ... Ես Հասան իշխան... տուաք Ես և Եղբայր իմ Դաւիթ զմեր գանձապին ղեզն զՎահրամանկեղ և զՂամապանցն իւրեանց ամեն հող ու ջրով և բնորդի մարտկաւք...» (ՎՏ, 124):

Նույնպիսի իմաստ են պարունակում միջնադարյան մեր մասնագրության մեջ հիշատակված մի շարք փաստեր:

«Եւ ընծայեցի ի սոսա զիմ հալալ հայրենիքն և զգանձապին ղիւղն Չուայ իւր ամեն սահմանօքն, հողով և ջրով և այլևստամեօք և բոլոր բնակչօք, զոր գնեալ է իմ յիմ Եղբորէն Չալապէն ազատ յամենայն հարկաց...» (ՍՕ, զԼ. ՉԱ, էջ 493):

Այս արձանագրության մեջ բնորոշն այն է, վոր ընծայված գյուղը գնված է յեղել «բոլոր բնակչօք»: Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ գնման և թե՛ ընծայարեության ղեկաքերում հիշյալ գյուղն անբաժանելի յե համարվում բնակիչներին, այսինքն շինականներին, վորոնք ուրեմն ամբողջված են յեղել հողին:

Բերենք մի այլ նույնանման որինակ: Սյունյաց իշխան Վասակի ամուսին իշխանուհի Մարիամը «գնեալ ի հաղարացի մարդկանէ զգեօղն Շողուարայ ընդ 60,000 դրամի ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց՝ ընծայէ ի սեպհական ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցոյն. նմանապես և գեօղ մի ՚ի Մարաղ գաւառի ընդ 3000 դահեկանի գնէ և տայ ի սուրբ եկեղեցին, որոյ անուն գեղջն գնէր» (ՍՕ, զԼ. ԼԵ, էջ 174): «Ազատ յամենայն աշխարհական

հարկաց» խոսքերը հիմք են տալիս յեղարկացնելու, վոր գյուղը նվիրարեւում էր շինականների հետ միասին, վորովհետև հարկ տալոյնը, այսինքն ունեա պնդարողները կարող էյին լինել տվյալ ղեկաքում միայն ճորտ գյուղացիները:

Շինականների հետ միասին ամբողջ գյուղերի այդորինակ նվիրարեւություններ գտնում ենք յեթեք հետաքրքիր արձանագրություններում— 1211 թ. Հաղարատի (ՎՏ, 51), 1214 թ. Սանահնի (ՎՏ, 54) և գարձյալ Սանահնի (ՎՏ, 248—249):

Վերևում բերված փաստերը, կարծում ենք, միանդամայն սպառնացում են շինականների ճորտական կախումը Փետղալից և ամբացածք հողին: Այլապես չէր էլ կարող լինել Փետղալական հասարակության մեջ, վորտեղ արտագրության յեղանակը և շահագործման ձևը խորսխմած էր արտասնտեսական ճնշման վրա, վորպեսզի հնարավոր լինի ստանալու շինականի աշխատանքի հափեյալ արդյունքը հողային ունեայի ձեով:

3. ՇԻՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Շինականները, գտնվելով ճորտական գրության մեջ, այնուամենայնիվ վաշելում էյին վորտէ քաղաքացիական իրավունքներ: Չնայած մատնուրակին ավայրերի սցության և անորոշության՝ կարելի յե մտատար կերպով պատկերացնել այդ իրավունքները: Իհարկէ, շինականների գույքային ու տնտեսական իրավունքները պետք է հարաբերական խմտտով պատկերացնել, քանի վոր նրանք, լինելով շահագործման մասսա ու յեմթակա արտասնտեսական ճնշման, փաստորեն գուրկ կարող էյին լինել իրենց պատկանած իրավունքներն ոլտագործելու հնարավորությունից, յերբ իրականում իշխում էր ուժեղի բուռնքը, տիրապետող ու շահագործող դասակարգի կամայականությունը և այլ տիրապետող դասակարգին ծառայող պետական-վարչական ապարատը: Սակայն շինականների այդ իրավունքների ամսնդատահան ու դարավոր պաշտպանն էր հանդիսանում գյուղական համայնքը, վորն, ինչպես Ֆր. Բնդելան է նշում, գյուղացիների համար միշտ յեղել է ուժեղ գինք Փետղայիների ճնշման դեմ և սահման է դրել նրանց շահագործմանը:

Ճարակույս չկա, վոր շինականներն ունեյին գույքային սեփականության իրավունք, բացառյալ հողից ու ջրից: Արդեն

այն փաստը, վոր շինականը հարկատու չէր, այսինքն ունեւոր
 վճարող, նա ունենալու չէր, իբրև սեփականութիւն, վորոչ
 գույք և արդյունքներ, վորպեսզի կարողանար կատարել իրեն
 վրա բարդված վճարումները: Բազմազան և աշխատելի հիշատակելի,
 վոր շինականները բրեյտանական հանցանքների դեպքում դատական
 վճարով յենթարկվում էին նաև դրամական տուգանքներին, ու-
 բեմն շինականը պետք է ունենար սեփական ինչք, վորից կարելի
 չէր վճարել: Այդ դուրքը կարող էր լինել անշարժ, ինչպես որի-
 նակ՝ խրճիթը և սրան հարակից տնտեսական շենքերը, նաև
 շարժական, այն է՝ արտադրութեան միջոցներ (անասուններ,
 գործիքներ), ստացած բնական արդյունքներ և այլն: **Պետք է**
յենթարկել, վոր յեթև շինականն, իբրև հողին ամրացված ճորտ,
կարող ներ վաճառվել և ոտարվել կալվածատեր Փետրայի կողմից
իրեն ամրացված հողի հետ, սպա և նրանից չէր զատվում իր
սեփական դուրքը: Միմիայն անժառանգ, այսինքն՝ վորդիք չու-
նենալու դեպքում, շինականի մահից հետո նրա ամբողջ գույքը,
համաձայն «մեռյալ ձեռքի» — manus mortua սկզբունքի, անց-
նում էր կալվածատիրոջը. նույնը տեղի չէր ունենում նաև շի-
նականի իրենակամ հետնալու կամ փախչելու դեպքում: Հե-
տևապես շինականներն ունեյին նաև ժառանգական իրավունք:

Ինչ վերաբերում է ընտանեկան ամուսնական իրավունքին,
 այդ կարգավորվում էր կանոնական իրավունքի նորմերով: Ըստ
 այդ իրավունքի՝ խորութիւն չէր դրվում «ազատների» ու շի-
 նականների միջև: Միայն ամուսնական հանցանքների (առևան-
 դութիւն, պոռնկութիւն, ամուսնական անհավատարմութիւն և
 այլն) համար շինականները պատասխանատու էին տուգանք
 վճարել՝ կես չափով՝ համեմատած ազատների հետ, բայց և
 միևնույն ժամանակ յենթակա էին մարմնական պատժի, վորից,
 իհարկե, դերձ էին սպասուները: Նույնպես էր նաև ամուսնալու-
 ծութեան դեպքերում (Շահապիվանի ժողովի կանոնները՝ ԳԶ,
 հոդ. Գ, Դ, Ե, Կ, ԵՂ 62—66):

Ահա այդ գյուղացիական իրավունքին պետք է վերադրել այն
 հետաքրքրական յերևույթը, վոր, ըստ մեր պատմագիրներին
 ամյալների, շինականներն յերբեմն քաղաքական սուր ճշմարտ-

մերի ժամանակ և կարևոր դեպքերում վորոչ նշանակութիւն են
 ստացել իբրև քաղաքացիներ:

«Տրդատիոս Հայոց մեծաց արքայ, առ աշխարհս և առ դա-
 ւաոս, առ նախարարս և առ զօրս և առ շինականս և առ ամե-
 նեսին ողջոյն» (Աղ. ԺԲ, 76):

«Իսկ նենդաւոր իշխանն Սիւնեաց վասակ ոչ Երբէք զաղա-
 բէր գրել նամականի առ իշխանս և շինականս...» (ՂՓ, II, 12,
 143):

Նույնիսկ հիշատակվում է, վոր յերբեմն շինականները մաս-
 նակցում էին աշխարհատիրոջներին կամ անմիջորեն անձամբ
 (ՓԲ, III, ԻԱ, 54), կամ իրենց դյուղապետների միջոցով, վոր-
 քանք կոչվում էին դասապետի շինականաց (ՓԲ, IV, ԾԱ, 165):

Ինչպես կարելի չէ կոռահել սակավաթիւ մտտենադրական
 ամյալներից, շինականների հարաբերութիւններն իրենց Փետրայ
 կալվածատիրոջ հետ պահպանվում էին դյուղապետների մի-
 ջոցով: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք, վոր բաղկացած էր
 շինականներից, ուներ իր ավագը, վոր մեր մատենագրութեան
 մեջ հորձորվում է «գասապետք շինականաց» (ՓԲ, ԳԼ, ԾԱ,
 165), «գեղջաւազ», «տառէ շինին» (ՄՊ, 101), «գիւղապետ»
 անուններով: Վերջին տերմինը գտնում ենք նաև Քսենոֆոնի՝ հայ
 գյուղի նկարագրի մեջ (IV դ. ն. ք. մեր տարեթիվ.) $\omega\gamma\alpha\pi\alpha\rho\chi\eta\varsigma$,
 $\alpha\rho\chi\omega\nu$ $\tau\eta\varsigma$ $\zeta\omega\gamma\eta\varsigma$.

Վոր բառացի նշանակում է գյուղապետ:
 Հետաքրքիր է վոր XIII դ. վիճական արձանագրութիւններում նույն
 նշանակութեամբ հանդիպում ենք ռայիս (հետագայում ուշ
 միջնադարից մինչև XIX դարը մեր գյուղերում փոխվել է ռես-
 բառի) տերմինին, վոր լեզվաբանորեն, անշուշտ, թյուրք-թաթար-
 ական ծագումն ունի (ՎՏ, 50, 52, 68, 226): Միաժամանակ
 նույն միջնադարյան արձանագրութիւններում գործածվում է
 հոմանիշ իմաստով նաև գյուղական հայերեն տերմինը (ՎՏ, ԵՂ
 51):

Դասապետը համարվում էր գյուղական համայնքի ներկայա-
 ցուցիչ, շինականների ավագ, վորի վրա յեր դրված շինական-
 ներից հարկ հավաքելը, թերևս նաև դատական իշխանութիւնը:
 Իբրև շինականների ներկայացուցիչ՝ նա մասնակցում է աշխար-
 հատիրոջներին (ՓԲ, անդ): Իսկ հարկահավաքի պարտականու-
 թեան մասին կարելի չէ յերակացնել Քսենոֆոնի «10 հարկի

նուսանջի պատմությանից» (Anabasis, V, 7, 13): Գյուզապետը, վորի հետ հույն զինվորներն ու Քսենոֆոնը բանակցում էին և նրա մաս գիշերում, իր մաս ունեւր գյուղից հալաքած 17 հոգատակներ, վորսնը կազմում էին պարսից թագաւորին հասկացված տարեկան հարկի մի մասը: Նույն խմատով պետք է հասկանալ Աղվանից Վաչագան թագաւորի կանոնների մէջ հիշատակված հետեւյալ խոսքերը. «Աւաղ շինին կայց զմարդոյն եզն և երկնցն տայց» (ԿԶ, հոդ. ԺԳ, էջ 195): Գեղջաւաղի մասին հիշատակվում է Պարտավի ժողովի (768 թ.) կանոններում. նրան վերապահված է նաև գյուղից հարկեր հալաքելը. «Գեղջաւաղ, որ յայտոս արբանի հարկաց պատան եկեղեցոյ փակել տայ» (ԿԶ, հոդ. ԻԲ, էջ 172): Նույնը պետք է ասել և վերահիշյալ գյուղակաւի մասին, իրրև հարկաւորովի. «Եւ է այս գեղ աղաս յամենայն հարկէ ի պատրմաց, ՚ի ձեռնաւորաց, ի գիւղակաւաց...» (ՎՏ, էջ 51):

Ճարտական կախումը, վորպէս հետեանք տիրապետող Փետղալ գասակարդի արտատնտեսական ճնշման, իր կնիքն եր գրուած շինական գասի սցիւալ-իրաւական կացության վրա: Այստեղ գործում էին, իհարկէ, սովորութեական իրավունքի նորմերը, վորսնը կարող էին ավելի կամ նոյաղ չափով տարբերվել պանաղան նախարարություններում, իսկ հետագայում՝ Փետղաւական իշխանություններում, նայած նրանց յուրաքանչյուրի իրական ուժին և ազդեցությանը: Սակայն գասակարդային ներհակութեան սցիւալական շեշտն ամեն գեպում և ամեն տեղ գրանորում եր միտտեսակ: Այդ պարագան բնորոշ կերպով անգրաւարձել և նաև մեր մատենագրութեան մէջ: Մովսես Խորենացին գասակարդային հարաբերություններէ կարգաւորումը վերադրում է հայ Արշակունցաց գինատտիայի հիմնադիր Վաղարշակ (Իսկաղես) պատմականորեն ճշտված՝ Տրդատ Ա. թագաւորին. «Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արդոյ և պատի գինել քան պեղջկաց, և գեղջկաց պատուել գրապաքացիս որպէս գիշխանս. և քաղաքացեաց մի՛ կարիսս րեղջկօքն պերճանալ, այլ եզրայրարար վարել» (ՄԳ, II, գլ. Ը, էջ 110): Այդ իրավաբանական գրույթն ավելի ցայտուն է արտահայտում Մխիթար Գոշն իր Դատատանագրքում, համարելով այդ հին հայ թագա-

ւորների սահմանած որենք. «Արք քաղաքացիք առաւել քան պեղջկաց պատուելցին և գեղջկաց նմանապէս առաւել պատուելցի քան բնակչաց աւարակի. սոյնպէս լիցի բերդի բնակչաց և աւանի. գի և կարգ առաջնոցն ի մերոց թագաւորացն ալոսքի» (ՄԳ, II, հոդ. Ա, էջ 318):

Շինականների ու «աղատ»ների այդ շեշտակի հակադրութեան արտացոլել և նաև հայ յեկեղեցական ժողովների կանոնական վարչումներում: Շահալիվանի ժողովի (443 թ.) կանոններում (24, հոդ. 4-րդ, 5-րդ, 7-րդ, 10-րդ, 12-րդ. էջ 64—70) սահմանվում է, վոր միևնույն քրեյական հանցանքների համար շինականներն ավելի խիստ պատիժների յեն յենթարկվում «աղատ»ների համեմատութեամբ:

Շինականների տնտեսական շահազորման ու արտատնտեսական ճնշման պայմաններից բղիտ սցիւալ-իրաւական գրութեան նր սահմարձակ ազատութեան վեր տալիս Փետղաւանների ընչաքաղց ախորձակներին: Կարվածատեր Փետղայներն, իհարկէ, աուրյա իրականութեան մէջ սահմաններ չէին ձանաչում իրենց յուրացրած իրավունքի և ջանում էին գուրս կորդել յենթակա շինականներից վորքան կարելի յէ շատ հափեյալ արդյունք, հաճախ կանոններից վորքան կարելի յէ շատ հափեյալ արդյունք, հաճախ կանոն շատնելով գաժան ու բոնի միջոցների աուաջ: Այդ հանգամանքն, բոս յերեսութին, այնքան սովորական է յեղել, վոր Մխիթար Գոշն սովորված եր իր խմբապրած որենքներում պատշաճնել Փետղայներին.

«Ի տարեմուտս բոս կարի ծառայեց և յաւուրս տոնից: Մի՛ լիցի չէքուչէք^{152a} բազում, այլ չիք լիցին անիրաւ սովորութիւնքն, գի և սահմանգ բազում և յաւելորդ սովորութեանց եզն: Ահանց գատատանի մի՛ տուգանեցի, այլ բոս կարի լիցի թէ յանցաւոր ի տէրունիսն գացի, իսկ յայլս յանցաւոր գտեալ, գատաւորօք վճարեցի» (II, հոդ. Ա, էջ 316—317):

«Եւ եթէ աւելի քան գորկնն անգթարար հրամայիցէ զորձել և աշուս փոստ մահու հասցէ ՚ի տերանց ընդ հարկիւ անկելոց, պարտաղան լիցի արեան գատատանի գերաւունից տերանց» (ՄԳ, II, հոդ. ԺԳ, էջ 300):

Հայ մատենագրութեան մէջ պատահում են թեև սակավաթիվ, բայց հետաքրքրական տեղեկութեաններ շինականների վրա

զիւզված որեն, մութ ակնարկներ կամ միտումաւոր կարճ հաղորդումներ են անում տիրապետող դատակարգի վեճ բարձրացած ժողովրդական շարժումներին, մասսայական բժրոստացումների մասին:

Այստեղ առաջին տեղն է բռնում շինականների փախուստն իրենց տերերից, փոք մի սովորական ու բնականացած յեղևույթ է յեղել: Այդ ակներև է փ՛՛ջ միայն մատենադրական աղբյուրներից, այլև այն իրավարանական նորմերից, փորձք հատկապես սահմանված էլին փախուստական շինականների վերաբերմամբ:

Մովսես Խորենացին, իր «Աղբի» մեջ նշելով ժողովրդի բնականուր բարոյական անկումը, ի միջի այլոց ակնարկում է նաև այնպիսիների մասին, փորձք են «փախչողք ի ժառանգութենէ» (III, գլ. ԿԲ, էջ 361): Այստեղ «ժառանգութենէ» պետք է հասկանալ հող¹⁵⁴, իսկ հողից փախչողները կարող էլին լինել, ՚ի հարկե, վոչ թե Ֆեոդալներն ու իշխանները, փոք անհարկը ու անտրամաբանական բան կլինէր, այլ պարզապէս շինականները, փորձք իրենց անտանիլի վիճակից ազատվելու համար դիմում էլին փախուստի այն հողից, փորին ամբացված էլին:

Փախուստական շինականների մասին ունենք ավելի ուշագրավ տեղեկություններ շարաբաստիկ Արշակափան քաղաքի պատմութեան շուրջը, փոք Մովսես Խորենացին (III, գլ. ԻԷ, էջ 287—288) և Փայտասու Բուզանդացին (IV, գլ. ԺԲ, էջ 109—110) ավանշում են միակողմանի ու տենդենցիոզ զույներով: Արշակ II Թագում կենտրոնախույս նախարարների դեմ վարած պայքարի զարկած մոմենտին հիմնարկել էր Արշակափան քաղաքն և սղատություն ու ապաստանի իրավունք սղահովել այնտեղ փախչողներին: Այստեղ փախուստ ավսղ ու սղատան գտնողների շարքում, փորոնց վերահիշյալ պատմադիրները փորակում են իրքև «գողք, սուպակք, արիւնահանք, սղանողք, մարդկոյղք» և այլ տեսակի «հանցադրժներ», կային և շինականներ, փորձք փախուստ էլին ավել իրենց հողերից՝ կալվածատերերի կեղեքումների պատճառով: Փախուստական շինականների ապաստանումը Արշակափանում բացահայտ է նրանից, վոր նախարարների զայ-

րույթն Արշակափանի դեմ հենց այդ հողի վրա յեր: Այսպես է ավանդում այդ մասին Մովսես Խորենացին. «Եւ նախարարացն հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, քայց ի սղայոց ստանդիացաց, քան զի գտնուացեալք էին իւրաքանչիւրի վերայ ծառայից իւրեանց»: Վոչ մի կասկած, վոր այս դեպքում «ծառայք» այդ նախարարների շինականներն և ստրուկներն էլին:

Ինչ վերաբերում է իրավաբանական նորմերին, վորոնք սղղված են շինականի փախուստի դեմ, այդ ակներև է Միսիթար Փոռչի Դատաստանադրքից (II, հոդ. Գ., Սղ 320): Ֆեոդալ իշխանն իրավունք ունի բռնի ուժով վերադարձնել այն շինականին, վոր հեռացել է հակառակ նրա կամքի, այսինքն փախուստ է ավել, և վերստին նստեցնել իր հողի վրա: Նույնն է արձարձված Սմբատ Գունդստարի Դատաստանադրքում (ՍԳ, հոդ. ճիԳ, էջ 67):

Շինականների մասսայական բժրոստացման մասին, վոր յերբևմն վերածվում էր ապստամբական արյունալի յեկույթի բնղղեմ շահալործող կալվածատերերի, մեղ հասել են թեև կցկուրք, բայց և այնպես բնորոշ տեղեկություններ, զլխավորապես VIII դարից: Այդ այն ժամանկներն էլին, յերբ արարական տիրապետութեան տակ և դրամական սենսայի ներմուծումով շալտալանց ծանրացել էր արտադրող զյուղացիութեան սոցիալ-տնտեսական վիճակը:

Վերբ հիշատակված ասորական ժամանակագիր Դիոնիսիոս Տելլ Մահրենն պատմում է, վոր Տուտիս զալաոի (Մովք) հանքահորերում աշխատող զյուղացիները, ծանր հարկերի ու զաժան բռնութեան ներքո հուսահատութեան հասնելով, աղքատամբում են: Այդ ապստամբությունը, վոր տեղի յե ունեցել մոտախորապես VIII դարի յերկրորդ կեսում, ճնշվել է արյան հորձանքներում:

Գատմադիրներ Հովհաննես Դրասխանադիւրոցին (X դար) և Ստեփանոս Որբեկյանը (XIII դար) հաղորդում են յերկու զյուղացիական մասսայական ապստամբությունների մասին, վորոնցից մեկը յեղել է Բագրատունյաց Թալափորութեան մեջ, իսկ

մյուսը Սյունյաց իշխանության սահմաններում X դարի սկզբներին: Այդ ապստամբությունները խիստ ուշադրավ են սոցիալական տեսակետից, վորովհետև նրանք բռնկել են այն դարաշրջանում, յերբ Հայաստանում կատարվում էին սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժեր, վորոնք հասցրել էին շինականներին նյութական սուր ճգնաժամի և անտանելի ճնշման: Նվաճող արարների հետ Հայաստան մուտք եր գործել առևտրա-վաշխառուական կապիտալը, վոր իր հերթին առաջ եր բերել դրամական ոեներայի ուժեղ թափ: Այդ ժամանակ սկսվեց նախկին նախարարական հողերի կենտրոնացումը փոքրաթիվ ֆեոդալական ուժեղացած իշխանների ձեռքում, վորոնք, դուրս գալիս կուտակման հետեվից ընկնելով, դործոն մասնակցություն ունեյին նորամուտ առևտրական կապիտալի վերելքի մեջ: Արագ թափով զարգացող դրամական շրջանառությունը նրանց խթանում եր ավելի ուժգին զարկ տալ դրամական ոեներային, վոր անշուշտ քայքայիչ կերպով եր ազդում շինականների առանց այն ել խղճուկ տնտեսության վրա ու ծանրացնում նրանց ճորտական կախման դրությունը:

Ահա այս պայմաններում եր, վոր Բագրատունյաց Հայաստանում բռնկեց գյուղացիական ապստամբություն: Այդ ապստամբությունը տեղի ունեցավ Սժրատ I Թագավորի որով, յերբ հարկերը բարձրացել էին ու չահագործումն ել հասել եր ծայրագույն աստիճանի, և յերբ հայ-արաբական անվերջ ընդհարումներն ել մյուս կողմից՝ ավերում էին յերկիրը, վորի հետևանքով «երկրագործք մեր սպառեցան և սուղ զգեցան», ասում ե պատմագիրը (ՅԴ, էջ 257): Կանգ չառնելով այդ ապստամբության մանրամասնությունների վրա, բավականանանք մի քանի հետաքրքիր ֆակտներ անելով Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, վորոնք բնորոշում են տիրապետող ֆեոդալ դասակարգի հայացքներն այդ շարժման նկատմամբ, դասակարգի, վորին պատկանում ե նաև վերոհիշյալ պատմագիրը: «Վասն զի նուազունքն քան զմեծամեծսն, ձեռներէց լինել ջանային, և ծառայքն ըստ Սողոմոնի հնարէին, զի զտեսրս տրեխաւորեալ՝ ի գետնի գնացուցեն և ինքեանք ելցեն յերիվարս ահպարանոցս և առաթուր հարողս՝ խորոտացեալք և սոնքացեալք մեծաւ ապստամ-

բութեամբ» (ՅԴ, 258): Ամենայն հավանականությամբ այդ ապստամբական յելույթները տեղի էյին ունենում հարևան ժողովուրդների հարձակումների ժամանակ, «և սպա խառն ընդ նոսին ևս աւագաղք և սրիկայք ի մայր ընդ երկրի մերում» (ՅԴ, էջ 257): «Ավագաղք» և «սրիկա» էյին անվանվում մեր պատմագրի կողմից ապստամբ «ծառայք»:

Մյուս ապստամբական շարժումը, վոր նկարագրում ե Ստրաբոնյանը, ծայր եր առել զրեթե նույն ժամանակները Սյունիքում: Սյունյաց յեպիսկոպոսի աթոռանիստ Տաթևի վանքին պատկանող Յուրաբերդ, Արևելագալտ և Տամարեք գյուղերն էյին դուրս բարձրացրել իրենց չահագործող հողեր ֆեոդալների դեմ, հարձակվել վանքի վրա, սպանել մի քանի միաբանների, իսկ մյուսներին դուրս քշել և սպա գրավել էյին յերբեմնի իրենց պատկանած, իսկ հետագայում Սյունիքի իշխանաց իշխանի կողմից վանքին նվիրված հողերը: Ենդհեղ Սյունաց իշխանի միջամտության՝ շարժումը ճնշվում ե և դրաված հողերը նորից վերադարձնում են վանքին: Ստեփան գյուղացիները չեյին հանդրստանում, ամբողջ X դարում նրանք մի քանի անգամ վերստին ապստամբում էյին (ՍՕ, գլ. ԽՀ, ԽԼ, ԽԲ):

Սոցիալական պայթարն յիւր եր գտնում նաև այլ ուղիներով: Եահագործվող ու ճնշվող դասակարգի ներհակ տրամագրությունները վերածվում էյին մասսայական շարժումների՝ կրոնական կեղևով: Այդ կրոնական շարժումները, վորոնք տիրապետող հողեր պետերի կողմից հերձվածներ էյին անվանվում և ծայր էյին առել սկսած V դարից, ինչպես մանիքեյցիների, պավլիկյանների, թողրակյանների և այլն, վոչ այլ ինչ էյին, յեթև վոչ մասսայական բողոք, ըմբոստացում տիրող հասարակական կարգերի դեմ, վորոնք սրբագործվել էյին իշխող յեկեղեցու կողմից: Այդ «հերձվածողական» շարժումները իմորվում էյին սոցիալական պայմաններում և կրում ցայտուն դասակարգային բնույթ, ներգրավելով ժողովրդական ստորին խավերը, մասնավորապես գյուղացիական՝ շինականական գանդվածները, վորոնք ամենից ավելի էյին հեծում իրենց տերերի չահագործումների և բռնությունների լծի տակ: Այդ շարժումների դասակարգային էյու-

Թյունն արտահայտվում էր նաև այն դատան ճնշումներով և արյունալի դատաստաններով, վոր տիրապետող Ֆեոդալ դատակարգը տեսնում էր ապստամբների դիմին: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Թոնդրակյանների շարժումը, վոր ընդմիջումներով տեսում է սկսած IX դարի կեսերից մինչև XI դարի կեսերը: Առանձնապես կատաղի թափ էր ստացել նա X դարում, զուգադիպելով Բագրատունյաց թագավորութան ժամանակ բռնկած դյուղացիական ապստամբական շարժմանը:

Հետևապես, կրոնական գորշակի տակ ծախվող Թոնդրակյան շարժումը պարունակում էր իր մեջ նույն սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներն, ինչ վոր Բագրատունյաց կամ Սյունյաց իշխանություններում զարգացող ապստամբությունները: Թոնդրակյան շարժումները ճնշվում էին տիրապետող դատակարգի կողմից հրով և սրով: Հետաքրքրական է, վոր Թոնդրակյանների յերկրորդ շարժման ճնշումը կատարվեց Հայտնի Պահլավունի իշխանական սոսմի ներկայացուցիչ Գրիգոր Մագիստրոսի ձեռքով, վորն ակնատու դեմք է մեր պատմության մեջ, թե՛ յուր քաղաքական դերով, թե՛ իր կարիածական մեծ հարստությամբ և թե՛ իր գիտական-մտավոր զարդացումով: Նա իր աշխատությունների մեջ նկարագրում է ձևոնարկած խիստ միջոցներն ու դատան հալածանքները, վորոնցով անխնա ճնշել է ամբողջ շարժումը:

Այդպես էլին հաշիվ տեսնում տիրապետող Ֆեոդալական դատակարգի շահագրգռված ներկայացուցիչներն այն դյուղացիների՝ շինականների հետ, վորոնք հանդգնում էին փորձ արել՝ բողոքելու անպատկառ շահագործումների դեմ և թոթափելու ճորտական յուծը:

IV. ՍՏՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ — Ստրկությունը հանդիսանում է շահագործման ամենասկզբնական ձևը, վորով մարդն սկսում է շահագործել մարդուն: «Ստրկատերերն ու ստրկները, — գրում է Լենինը, — դատակարգային առաջին խոշոր տրոհումն է»¹⁵⁵:

Հայ պատմագետները մինչև վերջին ժամանակները չեն դրադվել այդ պրոբլեմով, յենթադրելով, թերևս, վոր այդպիսի հարց չի կարող լինել: Նրանք անտեսել են այդ կարևոր հարցը, կուրորն հետևելով մեր հին պատմագիրների ավանդին,

վորոնք այդ ինստիտուտի գոյության մասին պարզորոշ վոչինչ չեն ասում: Սակայն, յեթե հին հայ պատմությունը համառլուությամբ է անցել այդ հարցի վրայով, այդ դեռ չինչանակում, վոր ստրկությունը բնավ չի գոյացել Հայաստանում: Չե՞ վոր մեր հին պատմագիրները, ասպին Եջեր ձանելով տիրապետող աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանական տներին, իրենց կրոնա- դատակարգային մոտեցմամբ, մերթ ջատադովելով ու մերթ պարսավելով այս կամ այն իշխողների քաղաքական ու այլ գործերը, համր ու պապանձված են մնացել իրենց ժամանակակից բաղմաթիվ սոցիալ-տնտեսական հարցերի նկատմամբ, վորոնք այստեղ խիստ մեծ դժվարությամբ է հնարավոր յերևան հանել ու լուսարանել: Այդպիսի յության մատնված հարցերից է նաև ստրկությունը:

Նահապետական ստրկությունը, կամ, ինչպես Լենինն էր անվանում՝ «ստրկության նախնադարյան ձևը», տոհմային հասարակության քայքայման ազդակը հանդիսացավ, վորով զարգանում էր մարդը մարդուն շահագործելու յեղանակը: Ստրկական աշխատանքի շահագործումն էր, վոր հնարավորություն էր տվել դյուղական համայնքի տնտեսապես գորեղ ընտանիքների նահապետներին, առաջին հերթին համայնքների ավագներին, դյուղապետներին, ղեկավարներին, սաղմական առաջնորդներին և այլոց՝ կուտակել իրենց ձեռքում նյութական հարստություն և համայնական հողերի ուղուրպացիայով նույն ստրկական աշխատանքի յեղանակները տարածել նաև դրաված հողերի նստակցաց ազատ դյուղացիների վրա ու այդպիսով նրանց դնել կախման վիճակում: Սակայն Ֆեոդալական տիրապետությամբ, յերբ որենք դարձավ շինականների արտատնտեսական ճնշումը, ստրկական աշխատանքը չվերացավ իրականությունից: Նա շարունակում էր իր գոյությունը նաև Ֆեոդալ հասարակության մեջ և ստանում էր առանձնահատուկ բնույթ Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական պայմաններում:

Բանի վոր Հին Հայաստանում արտագրության ձեզը կրում էր Ֆեոդալական բնույթ, ինքնին պարզ է, վոր ստրկական աշխատանքն այստեղ այն նշանակությունը չունեի ու այն դերը չէր խաղում, ինչ վոր Հին Հունաստանի, Հռոմի և ընդհանրապես

Միջերկրածովյան աշխարհում, «անտիկ ստրկության» հասարակապետություններում: Հայաստանի հասարակությունն, ընդհակառակն, խորախմբ էր շինականների շահագործման, ճորտաչին արտադրական հարաբերությունների վրա: Սակայն միևնույն ժամանակ ստրկական աշխատանքը չէր վերանում: Դա պահպանվում էր և շահագործման հարուստ աղբյուրներ էր բաց անում: Տնտեսության վորոշ ճյուղերում է մարդկային աշխատանքի անդուստղ շահագործման վորոշ բնագավառներում այն թերևս առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում՝ ճորտական աշխատանքի հետ համեմատում: Դրանով պետք է բացատրել, վոր ստրկությունն Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի հին Փետղալական պետություններում ծաղկում էր մեծ չափերով ու դարձել էր տիրապետող դասակարգի շահագործման առարկա: Այսպիսով, Առաջավոր Ասիայում, ինչպես նաև Հայաստանում, Փետղալական հասարակությունների մեջ ճորտության հետ միասին պահպանվում էր նաև ստրկությունը, մինչդեռ Արևմտյան Յեփրոսպայի միջնադարյան Փետղալական Փորձացիայում, վոր առաջացել էր անտիկ Փորձացիայի քայքայման հետևանքով, գոյություն չունեք ստրկական աշխատանքը: Այն արդեն X դարում վերացել էր Փետղալական Պրանտիայում, իսկ մի փոքր ուշ՝ նաև գերմանական Փետղալիզմի յերկրներում: Յեփրոսպական Փետղալիզմի դարդացման պրոցեսն ընթանում էր այնպես, վոր ստրկությունն այնտեղ արդեն վայ չըջանում համաձայնվում էր ճորտության հետ ու անկայանում: Ահա այստեղ և Արևելքի Փետղալիզմի այն առանձնահատկություններից մեկը, վոր Կ. Մարքսն ու Ց. Ենդելսն անվանում էին ասիական Փորձացիա, վորը վոչ այլ ինչ է, բայց յեթև Փետղալիզմի ասիական ձևը:

Կ. Մարքսը և Ց. Ենդելսը միշտ շեշտում էին Արևելքի յերկրների դարդացման ինքնահատուկ դիժը, նշելով արևելյան յերկրների անշարժությունը, դանդաղությունը սոցիալ-տնտեսական դարդացման մեջ: Այդ անշարժությունը, նրանց կարծիքով, սկսվում է հենց այն շրջանից, յերբ արխայիկ Փորձացիան, այն է՝ առձային հասարակությունը, գյուղական համայնքի և տապում քայքայվելով, փոխանցվում է դասակարգային հասարակության, այսինքն Փետղալիզմի, վորտեղ սակայն, գյուղա-

կան համայնքը շարունակում է պահպանել իր հարատև գոյությունը: Այդ անշարժությունը Կ. Մարքսը բացատրում է վոչ թե Արևելքի ժողովուրդների ինչ-վոր բնածին անշարժությամբ, այլ այդ հասարակությունների տնտեսական կառուցվածքով: «Այս ինքնարավ համայնքի արտադրողական ոլորտը որպանիվում է վոր մշտապես վերարտադրվում է միևնույն ձևով և վոր պատահաբար կործանվելու դեպքում էլի վերականգնվում է միևնույն տեղում, միևնույն անունով, բանալի յե տալիս ասիական հասարակությունների անփոփոխության գաղտնիքը յուժեկու, անփոփոխության, վոր այնպես ակնբախ հակապատկեր է կազմում ասիական սրտությունների մշտական խորտակման ու նորաստեղծման և դինաստիաների անդադար փոփոխվելու հետ համեմատած»¹⁵⁶: Այդ անշարժության շնորհիվ դասակարգային հասարակության գոյացման պրոցեսում յերևան են գալիս յերկու պայքարող տեղեկեցներ՝ ստրկական ու Փետղալական, վորոնցից վոչ մեկը յերկար ու ձիգ տարիների ընթացքում չի կարողանում դերակազուցություն ստանալ¹⁵⁷:

Դառնանք Հայկական լեռնաշխարհին և նրա հարևան յերկրներին, վորտեղ տիրում էր ասիական տիպի Փետղալիզմն իբր բոնապետական իշխանությամբ: Ստրկական աշխատանքը յայն չափեր էր բնդունել Հաթական յերկրներում, ինչպես այդ ակներև է հաթական որենքներից, վորոնք մի շարք իբրայական նորմերով կարգավորում էին այդ ձրի ու անինա կեղեքվող աշխատավորների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները: Հաթական Subviluljum թագավորը, վոր նվաճել էր Միթանի թագավորությունը (Հայկական լեռնաշխարհում), պարբերաբար վերցնում էր ուսմական տուրքի ձևով այդ յերկրի ազգարնակությունից ահապին թվով մարդիկ, վորոնք իբրև ստրուկներ զըշվում էին Հաթական պետության սահմաններն ու այնտեղ բունի ճնշմամբ գործադրվում էին անտնապահության ու յերկրագործության աշխատանքներում: Հաթական բոլոր միջազգային դաշնագրերում, նաև հատուկ որենքներում, շեշտակի հիշատակվում էր, վոր յեթև ստրուկները փախչելին վորևե վաստալական կամ հարևան յերկիր, վերջինների իշխանները պարտավոր էին փախըստականներին բունել ու վերադարձնել ըստ պատկանելվուն¹⁵⁸:

Ստրկության ու ստրկական աշխատանքի մասին մանրակրկիտ կանոններ էյին սահմանված Բարեբնում՝ Համաժողովրդի Ռեբենդըրում: Ստրկատիրությունը զարգացած էր Ասորեստանում, վորտեղ մինչև անգամ, ինչպես հայտնի չէ պատմական հուշարձաններից, տեղի էյին ունենում ստրկական սպասամբություններ:

Չնայած վոր աշխատանքի շահագործման տեսակետից ճորտերի կացությունը Արևելքում դրեթե մոտենում էր և նույնիսկ յերբեմն հավասար էր ստրուկների վիճակին, բայց և այնպես նրանց միջև չեղանակի տարբերություն կար: Ստրուկը միանգամայն զուրկ էր արտադրության միջոցներից, մինչդեռ ճորտն իր արամադրության տակ ուներ, բացի հողից, սեփական արտադրական միջոցներ: Եթե շահագործվող ճորտի արտադրության արդյունքների վորոչ մասն էր դառնում Ֆեոդալի սեփականություն, ապա ստրկական աշխատանքի արդյունքներն ամբողջովին մոտնում էյին նրա տիրոջ ամբարները: Ուստի ստրուկները, չունենալով արտադրության վոր մի միջոց, լինելով անձնապես անազատ, միանգամայն յենթակա էյին տիրոջ բացարձակ տիրապետությանն ու բռնությանը. նրանք անմիջորեն աշխատում էյին Ֆեոդալի սեփական տնտեսության մեջ, վորպես նրա անձնական մշակները:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՖԵՈԴԱԼԻՉՄՆ ՈՒ ՍՏՐԿՈՒԹՅԱՆ ԲԵՈՒՅԹԸ.— Հայոց պատմության դուռը Հայաստանում բացվում է Ֆեոդալական հասարակական կազմով: Սոցիալ-տնտեսական շերտավորումը Հայկական լեռնաշխարհում սկսվել էր տակավին նախահայկական շրջանում և ապա իր դասակարգային ներհանության արտահայտությունը գտել էր այն Ֆեոդալ հասարակության մեջ, վորը ներկայացնում էր Խաղակահան (Ուրարտահան) պետությունը: Ուստի հայ եթնիկ տարրը, իր կազմավորման պրոցեսում Հայկական լեռնաշխարհի սոցիալ-տնտեսական իրականության մեջ, դուրս գալով քայքայվող տոհմային հասարակակարգի շրջանակներից, խմորվում էր արդեն վաղուց տեղում գոյութուն ստացած Ֆեոդալական հարաբերությաններում: Այսպիսով, խաղակահան Ֆեոդալիզմին հաջորդել էր հայկական Ֆեոդալիզմը: Հայկական Ֆեոդալիզմն, ինչպես վերը տե-

սանք, անցել է զանազան ետապներ և արտադրողական ուժերի հարածուն զարգացման ընթացքում, յուրահասուկ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմաններում կադապարվում էր համապատասխան ձևերով, դրսեվորվում էր առանձնահատուկ ընտրոչ գծերով, սակայն հիմնականում անսփոփոխ էր մեում արտադրության Ֆեոդալական յիղանակը: Այդ տեսակետից հայկական Ֆեոդալիզմի պարպացման պատմության մեջ նշեցինք յերեք հիմնական շրջան: Ըստ այդ շրջանների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների էյ ընտրոչվում և ստրկատիրությունը հին ու միջնադարյան Հայաստանում, ուր այդ ինտոխուտը թեև չէր հանդիսացել բովանդակ արտադրության հիմքը, ինչպես անտիկ Ֆորմացիայի Հունաստանում և Հռոմում, բայց և այնպես նկատելի տեղ էր դրավում արտադրության մեջ, հանդիսանալով տիրապետող Ֆեոդալ դասակարգի շահագործման միջոցներից մեկը, ճորտական աշխատանքի շահագործման կից:

Հայկական վաղ Ֆեոդալիզմի ետապում, վոր մոտավորապես սկսվում է Արեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանից և տևում է մինչև Արչակունյիների հատատվելը Հայաստանում, հայկական Ֆեոդալիզմը պետս դեպերում էր իր կազմավորման պրոցեսում, յերբ տոհմային հասարակակարգն իր վերջնական քայքայման ընթացքն էր սպրում ու արագ թափով կոտորվում էր դասակարգային շերտավորումը պոլիական համայնքի ներսում: Նահապետական ստրկությունը, վոր պոյություն ուներ Հայաստանի նախաֆեոդալական պայմաններում, այս շրջանում ավելի ևս զարգանում է, կորցնելով իր նահապետական բնույթը, և աճում է շնորհիվ Ֆեոդալիզացիայի պրոցեսի, յերբ քայքայված համայնական սեփականատիրության ավերակների վրա բարձրանում է մասնավոր սեփականությունը, և արտադրության դիստրոբ միջոցները, առավելապես հողը, կենտրոնանում են տիրապետող դասակարգի ձեռքին, հանձին Ֆեոդալ-կալվաճատիրական հասարակական վերնախավի: Կալվաճատերը, միանգամայն խզելով իր կապերը գյուղական համայնքից, կարող էր սկզբնական շրջանում տնտեսությունն առաջ տանել միայն անմիջորեն իր ձեռքի տակ ունեցած ստրուկների աշխատանքով, վորը նրան հնարավոր

բուժյուն եր ընձեռում տիրապետել հողերին իբրև անձնական սեփականութեան, համայնքից դուրս:

Չնայած վոր ստրկատիրութեանը հենց այս ետապում եր ավելի զարգացած լինելու, բայց այդ մասին խիստ ազոտ տեղեկութեաններ ունենք առայժմ մեզ հասած գրաւոր հուշարձաններում: Քսենոֆոնը 10,000 հույների նահանջի պատմութեան մեջ հիշատակում ե, վոր Հայաստանի ճանապարհներում հույներին ուղեկցում էին գումակի հետ միասին նաև ստրուկներ՝ ἀνδράποδοι, իբրև բեռնակիրներ: Անշուշտ, այդ ստրուկները տեղական պարսիկ, գուցե նաև հայ, տարրերից էին: Մովսես Խորենացու մեզ ավանդած ժողովրդական վեպի ասելով՝ հայ Արտաշես Ա. Քաղափորի թագման ժամանակ նրա գերեզմանի վրա բաղմաթիվ մարդիկ զոհարեցին ըստ տիրոջ սովորույթի (ՄԽ, II, 41. Կ և ԿԱ): Անտարակույս, այդ կենդանի զոհերը ստրուկներ էին լինելու, վորոնք դնում էին «հանդերձայ կյանքը» իրենց տիրոջ հետ միասին. մի հնամանգ սովորույթ, վորի մասին վկայում են հնագիտական պեղումները Հայաստանում Աեւանի մարդից¹⁵⁹ և Թոփրակ-կալեյից¹⁶⁰:

Այս դարաշրջանում Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը սերտորեն կապված եր Փոքր Ասիայի հետ, վորտեղ, մանավանդ Իոնիական գաղութներում, ծաղկում եր հին հունական ստրկատիրական տնտեսութեանն և վորտեղ այդ ժամանակներն սկսել եր իր աշխարհակարական երազանսիան նոր-նոր տարածել նույնպես ստրկատիրական տնտեսութեան հիմունքներով զարգացող Հոմեր:

Ստրուկների դերը Փոքր Ասիայում խիստ նկատելի կերպով հանդես ե դալիս այսպես կոչված նարիսի բռնակալ իշխանութեան ներքո և Արիստոնիկոսի փոքր-ասիական ապստամբութեան մեջ (Strabo, XIV, 646):

Կան նաև վկայութեաններ, վոր Սելևկյան տիրապետութեան ժամանակ Փոքր Ասիայում, որինակ՝ Փոյուզիայում, Փեոդաշական կալվածատիրութեաններում ստրկական աշխատանքն եր շահարժեղում:

Ստրուկը համարվում եր նաև արժեքավոր ապրանք թե՛ միջազգային առևտրի ասպարեզում և թե՛ պետութեանների ու ժո-

ղովուրդների տնտեսութեան մեջ, իբրև ամենակարևոր ու անհրաժեշտ «արտադրական գործիք»: Տիգրան Մեծը, վոր հին արևելյան աշխարհակալների տեպի բռնապետ-Փեոդայ եր, լայնացնում եր Հայաստանի պետական սահմաններն և լցնում յերկիրն անվերջ գերիների և ստրուկների շարքերով ու սրանց միջոցով զարկ տալիս յերկրի արտադրողական ուժերին: Նա, միանալով իր գաղնակից Միհրդատ Պոնտացու, հին Հոմեր այդ քաղամարտիկ ախոյանի ու հոմեյական երազանսիային Արևելքում այնքան ակտիվորեն զմայրագրովի հետ, ինքն ել կատարել պայքար եր մզում Հոմերի դեմ: Նրանք յերկուսը նույնիսկ Փոքր Ասիայի ստրուկներին ոչտապործում էին ընդդեմ Հոմեր: Միհրդատը Հոմերի դեմ իր վարած պատերազմներում հաջողութեան եր ունենում Փոքր Ասիայի հունական գաղութներում շտրճիվ այն բանի, վոր, գրավելով այդ յերկրները, անմիջապես ապստամբյուն եր տալիս ստրուկներին, իսկ տեղ-տեղ ստրկատերերին դարձնում եր ստրուկ և հանձնում ի սեփականութեան նախկին ստրուկներին¹⁶¹: Այդ ստրկական շարժումը վկայում ե, թե ինչ մեծ չափերի յեր հասել ստրկատիրութեանը Փոքր Ասիայում, վորին հարևան եր և վորի հետ քաղաքական-տնտեսական հարաբերութեաններով կապված եր Հայաստանը. այստեղ ել, անտարակույս, նույն պայմաններում զարգանալու յեր ստրկական ինստիտուտը:

Յերկրորդ շրջանը՝ նախարարական Փեոդայիցմն և իր նախարարական իրավունքով, վոր սկսվում ե Արշակունիներից և աւելում մինչև արարական տիրապետութեան զարաշրջանը: Այս ետապում Փեոդայիցմն արդեն վերջնականորեն ձևափոխել եր, ներժժելով իրանա-պարթևական Փեոդայիցմի բնորոշ դժերը, վորոնցից մեկն ել, ինչպես վկայում են հին պատմական աղբյուրները, ստրկատիրութեանն եր: Արշակունիների զինատիրան, հաստատվելով Հայաստանում, ձգտում եր ստեղծել այստեղ նախարարութեաններին զլիսափորոջ թաղափորական կենտրոնաձիղ իշխանութեան ըստ պարթևական Փեոդաշական ձևերի, վորտեղ սոցիալ-տնտեսական հարաբերութեանները մեծ չափերով իարսխված էին ստրկական աշխատանքի շահարժեղման վրա: Հիրափի, հին պատմագիրներ Պլուտարքոսն և Յուստինը

հիշատակում են պարթևների մոտ զարգացած ստրկության մասին: Իրանա-պարթևական Ֆեոդալիզմը, շնորհիվ արևելյան յերկրների յուրահատուկ անշարժության, փորը շեշտել են Կ. Մարբար ու Փ. Ենդելյար, բնորոշվում է նրանով, փոր յերկրի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքում Ֆեոդալական շահագործման ձևերը շարկապիկ էլին ստրկության հետ:

Մակայն, մյուս կողմից, յերբ 387 թ. Հայաստանն Արշակունյաց հարստության վերացումով բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, Հայաստանի, մանավանդ նրա արևմտյան մարտերի, քաղաքական-տնտեսական կյանքի վրա սկսում է ներգործել բյուզանդական կուլտուրան: Նախարարական Ֆեոդալիզմը Բյուզանդիայի անմիջական իշխանության ներքո գտնվող մասում սկսում է ներծծել նաև բյուզանդական Ֆեոդալիզմի տարրերը: Իսկ Բյուզանդիան, աչք արևելյան Հոմեթական կայսրությանը, ինքնին ներկայացնում էր արևելյան տիպի բունակայ Ֆեոդալական պետութուն: Այսպեկ արտադրության Ֆեոդալական յեղանակի հետ միասին ծաղկում էր ստրկական շահագործումը, փորն իր էյական դժերով աքնքան էլ շեր տարրերվում Արևելյի մյուս Ֆեոդալ յերկրներում յեղածից, մանավանդ, փոր Բյուզանդիոնն իր Ֆեոդալ-պետական կառուցվածքում փորը շարիով յուրացրել էր Սասանյան Ֆեոդալիզմի հիմնական տարրերը:

Մի շարք վավերագրեր, ինչպես Պրոկոպիոսի «Anecdota»-ն, կայսրների որևնագրական նովելլաները, յեզխպտական պապերուները, պատկերացնում են բյուզանդական յուրահատուկ Ֆեոդալիզմի դարգացման պրոցեսը: Այդ Ֆեոդալիզմը դոյացել է ստրկատիրական հարաբերություններից փո՛չ թե սրանց վերացման պայմաններում, այլ սրանց վերստերմամբ, պահպանելով ստրկատիրական հիմքի վերապրուկները:

Հայաստանի պատմության այս յերկրորդ շրջանում բացարձակորին տիրում է արտադրության Ֆեոդալական յեղանակը: Անմիջական արտադրողներն էլին հանդիսանում դյուղական համայնքները, փորոնք արդեն կորցնելով իրենց վաղեմի սոցալատությունն ու համայնական հողային սեփականությունը, դարձել են յին նախարարներից կախված յինականներ: Ուստի ստրուկները

սոցիալ-տնտեսական այս պայմաններում հետզհետե կորցնում են իրենց նախկին տնտեսական նշանակությունը: Նրանցից շատերը դառնում են ճորտեր և նույնպես յենթարկվում Ֆեոդալական շահագործմանն իբրև յինականներ, վորոնք նստած են նախարարական հողերի վրա: Բայց և այնպես ստրկությունը չի վերանում իսպառ: Նա դեռևս ստավերապես տնային տնտեսության մեջ և կալվածական տնտեսության վորը ճյուղերում շարունակում է մեայ վորպես «կենդանի գործիք»: Այս շրջանից մեղ հասած պատմադրական հիշատակարանները, շնայած իրենց սուղ և միջանկյալ տեղեկություններին, հաստատում են ստրկության ինստիտուտի գոյությունը Հայաստանում:

Յերրորդ շրջանը սկիզբն է առնում արարական տիրապետությունից, յերբ նախարարություններն արդեն սկսել էլին անյանալ, և Բաղրատունյաց Թագավորության անկումով նրանց փոխորինել էլին բաղմաթիվ մեծ ու փոքր իշխանական ու ազնվական տներ: Մրանք, իբրև տեղական Ֆեոդալներ, ցրված էլին նախկին Հայաստանի տերիտորիայում, ուր հաջորդաբար կամ միջանկումներով տիրում էլին գանազան արարական, թուրք-մոնղոլական, թաթարական և այլ նվաճողներ: Այս շրջանում է սկիզբն առնում նաև Ֆեոդալիզմի աստիճանական քայքայման պրոցեսը առեկտրա - վաչխատուական կապիտալի ատաջախողացմանը դուղրնթաց: Ստրկությունը կորցնում է իր նախկին նշանակությունն իբրև արտադրական «գործիք», քանի վար ճորտ- գյուղացին այն ժամանակ ալիլի շահավետ էր կալվածատեր- Ֆեոդալի համար: Մակայն Հայաստանում ստրուկն այժմ ստանում է այլ արժեքի նշանակություն: Նա առևտրա-վաչխատուական կապիտալի հետզհետե ծավալման պայմաններում դառնում է ապրանք, սուր և առի առարկա, փոր արտահանվում էր Արևմուտքի համաշխարհային վաճառանոցները, վորտեղ միշտ կենդանի ապրանքների յետուն ստաջարկ ու պահանջարկ էր լինում: Ուստի այս շրջանում անվերջ պատերազմները, նվաճումները, ասպատակումները գերեկարության ու ստրկավաճառության հարուստ աղբյուրներ էլին: Այդ տեսակետից բնորոշ էր Կիլիկիան, վորտեղ մի առժամանակ վերսկանդներ էր հայ Ֆեոդալական մի պետություն, վորը Արևմուտքի առևտրական կապիտա-

լի շահաատակությունների յայն աստարեկ եր դարձել համաշխարհային ասեւրում տիրող վեհեակիկի և սպա Ջեհովայի շնորհիվ:

Չնայած վոր ստրկությունը վերջին շրջանում, կրքնելով իր վաղեմի տնտեսական ու սոցիալական նշանակությունը, նվազել էր, բայց և այնպէս մեր մատենագրական հուշարձաններում պահպանվել է այս շրջանից համեմատաբար ավելի բարձրագույն մանի տեղեկություններ: Բայական և միայն հիշատակել, վոր մենք ունենք մի շարք դատաստանադրքեր, ինչպէս Մխիթար Գոչի, Սմբատ Գունդստարի, Անսից Անտիոքա, Ասորա-Հոսթելյան և այլն, վորոնց մեջ ստրկության ինտիմատիւն հատկացված են ասանձին հողմածներ, և վորոչ նորմալորման են յեւթարկվել ստրուկների ու տերերի փոխադարձ հարաբերությունները: Այդ որենազրական նորմերը, ինչպէս որինակ՝ Մխիթար Գոչի Գատաստանադրքում յեղածները, թեև մեծ մասամբ վերցված են ոտար ազրյուրներից, մովսէսական, ասորա-Հոսթելյան և այլն, այնուամենայնիվ այտոեղ, մասնավանդ Սմբատ Գունդստարիի Որենադրքում, գտնում ենք նաև հին հայկական կամ այս շրջանին համապատասխան սովորույթների հիման վրա բնույնված, զուտ տեղական ու ժամանակակից բնույթ կրող վորոշումներ ստրուկների վիճակի մասին:

Հին հայ մատենագիրները ստրուկների մասին հիշելիս՝ սուս վորարար գործածում են բնորոշ դարձվածքներ. «ստրկութեան ծառայութիւն», «ի կարգի ստրկութեան», «ի ստրկաց կարգի ծառայութեան», վորով նշում են նրանց սոցիալական զրուսթյունը: Այս տերմինները ավելի ցարտուն են գտնում, յերբ նույն մատենագիրները Հին Հայաստանի մյուս գասակարգերի սոցիալական հարաբերությունների վերաբերմամբ զործադրում են նրանց զրուսթյանը համապատասխան դարձվածքներ, ինչպէս որինակ՝ հայ նախարարների ու ազնվականների մասին— «ի սպասու ծառայութիւն», վորով բնորոշվում է նրանց Փեղալական հիերարխիական փոխադարձ կախումը. իսկ շինականների կամ մյուս վորոշ արտոնյալ գասակարգերի վերաբերմամբ— «ի հարկի ծառայութիւն», վոր ցույց է տալիս նրանց զրուսթյունը, վորպէս ճնշման, ստիպման ներքո գտնվողների:

Ինչպէս նկատում ենք այս տերմիններից, վերահիշյալ յերեք տեսակ ծառայությունները ներկայացնում են սոցիալական ասարբեր հարաբերություններ, վորտեղ «ծառայություն» բառը արասահայտում է վորոչ կախումն, ստորագրյալ զիրբովորումն յերկու տարբեր աստիճանների վրա կանդնած անձերի միջև:

Այդ հիմունքով հայ պատմագիրներն ստրուկների կախումն իրենց տերերից վորակում էին՝ «ծառայութիւն ստրկութեան» կամ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն» բառերով: Այսպիսով, ստրկությունը ծառայություն էր համարվում, ուստի և ստրուկները հորջորջվում էին «ծառայ» տերմինով, իսկ ստրուկ մասսան կոչվում էր «ծառայրեար», հակադրվելով «պատուրեար»-ին, այսինքն այնպիսի գասին:

Ստրուկ տերմինի յեղաբանական վերլուծումը տակավին պարզված չէ: Կան մի քանի փորձեր գանդական բանասերների կողմից, բայց այդ բազատությունները դեռևս անբայարար պետք է համարել: Հայկազյան Բատարանում ստրուկ տերմինը դուրս է բերվում ստորին բառից: Մի փոքր բնույնելի յե Մյուլլերի ստուգարանությունը, բոտ վորի ստրուկ բառը ծագում է սանսկրիտo catru բառից, վոր նշանակում է յլլուսի կամ star (տանկրիտ) բառից, վոր նշանակում է ցրվել, գետին նետել, գետին խփել. բոտ այդմ, որեմն, «ստրուկ» նշանակում է գետին գարնված, տապալված գերի («Հայերեն արմատական բատարան»):

Սակայն «ստրուկ» տերմինի հետ միասին գտնում ենք հին հայ պատմագրության մեջ նաև մի այլ տերմին՝ բնդոմի:

Մովսէս Խորենացին, խոսելով հայերի ծագման մասին, առաջ է բերում առասպելական պատմություն, թե Հայկ նահապետը մասով Արարատյան յերկիրը «նանդերձ որդուսք իւրովք և գտերորք և որդուց որդուսք, արամքը զորասորք՝ թուով իբրև երեքհարիւր և, այլովք բնդոմիօք, և եկօք յարեցելովք ի նա, և բուրբ պիսիւ» (ՄՅ, I, 44. Ժ, էջ 35): Այդ ասասպելաբանության մեջ գտնում ենք մի հին ավանդություն տոհմա-ցեղային հասարակության մասին, վոր յեղել է Հայաստանի արխայիկ շրջանի ազգաբանակությունը: Միևնույն ժամանակ այդ ավանդության մեջ արտացոլված է մի հիշատակումն, վոր տոհմի կամ

չեղի մեջ յեղել են նաև այնպիսի սոցիալական տարրեր, ինչպես ընդոժիճներ, վորոնք, անշուշտ տոհմիկներ չեյին, հակառակ պարագայում նրանք առանձնակի չեյին չիշատակիլ:

Մովսես Խորենացու նկարագրությունից պետք է հետևյալն էլ, վոր տոհմի մեջ, բացի արյունակից տոհմիկներից, կային նաև տոհմի հետ կապված այլ տարրեր, այն է՝ ընդոժիճներ: Այս բանի վերջին սծանցք ծին (այտեղից՝ ծնել, ծնունդ և այլն) չեզվարանորեն համապատասխանում է հունական genos, լատինական gens և հին գոթական kuni բառերին, վոր նշանակում է մեր առումով տոհմ: Հետևապես, ծին բառի իմաստավորումն է տոհմ: Թերևս այդ ծին բառի մեջ պետք է տեսնել ամելի հին հայկական տերմին, քան թե իրանական tauma բառից ծագած հայերեն տոհմ տերմինը կամ հոմանիշ zana բառից հայերեն-ազն տերմինը, վորոնք այնքան դործածական եյին Հին Հայաստանում:

Ընդունելով, վոր ծինը տոհմի իմաստավորումն է համեմատաբար ավելի հին տերմինով, հիմք կունենանք հետևյալն, վոր ընդոժին ասելով՝ պետք է հասկանալ այն բոլոր անձերը, վորոնք սլատկանում են տոհմին: Սակայն այդ պատկանող անձերը գտարյուն տոհմիկներ չեյին, այպ թե վոչ միայն չկար Մովսես Խորենացու խոսքերում՝ «որդիների, որդիների որդիների և դուստրների» կողքին, վորոնք հարձգատ տոհմակիցներ եյին, առանձին չիշատակել նաև ընդոժիճներին: Ուրեմն սրանք խորթ, ոտար տարրեր եյին: Սակայն ուշադրության առնելով տոհմային հասարակության սոցիալական կազմը, վորի համայնքը բաղկացած էր սոսկ արյունակից ազգակցությամբ միացած տարրերից, պետք է կոհնել, վոր ոտար մարդը չէր կարող այդ համայնքի մեջ իրապահապասար անձ լինել: Հետևապես, այդ ոտարները, վորոնք տոհմին խորթ եյին ազգակցությամբ, կարող եյին լինել այնպիսի տարրեր, վորոնք կցվում, միացվում եյին համայնքին իբրև դրսից ձևը բերվածներ: Ահա այդ իմաստն է պարունակում ընդոժին տերմինը, վոր բառացի նշանակում է տոհմին պատկանող: Իսկ ձևը բերվել կարող եյին միայն դերիներ, վորոնք, յեթև չեյին վոչնչացվում, անշուշտ, դառնում եյին ստրուկներ: Ուստի ընդոժին ասելով, պետք է հասկանալ ստրուկ-

ներ, նաև նրանք, վորոնք ծնվել եյին տոհմիկի և ստրուկուհու անուական հարաբերությունից, սնվել տիրոջ տանը և դարձել եյին տոհմին պատկանողներ: Ընդոժիճների սոցիալական դրությունը պարզորոշ հետևում է Մովսես Խորենացու այն խոսքերից, թե Հայկը պարզևեց իր թոռ Կաղմոսին «յերոց ընդոժնացն արս անուանիս»: ուրեմն ընդոժիճներին կարելի չէր նվիրարբերել, իսկ նվիրարբերել կարելի չէր վոչ թե տոհմիկ տարրերն, այլ ոտարից ծնվածը, վորն, ինչպես ստրուկ, գույք էր և կարելի չէր ոտարել: Ընդոժին տերմինի չեզվարանական գույզակնոր դանում ենք հին հունական οἰχογενής բառի մեջ, վոր նշանակում է տնօժիճ: Այդպես եյին կոչվում Հին Հունաստանում այն ստրուկները, վորոնք ծնվել ու մեծացել եյին իրենց տիրոջ տանը: Նույն նշանակությունն ունի հին հռոմեական domi natus տերմինը, վորով կոչվում եյին տիրոջ տանը ծնված ստրուկները:

Հին Հայաստանի իրականության մեջ ստրուկ կանայք սովորաբար կոչվել են աղախին: Սրա ծագումը, աղխ— ալ. բառից է, վոր նշանակում էր կարասի, սեփականության առարկա, նըմանապես տուն, իսկ աղխ— ալ. բառն էլ դոյացել է հա՛լ արմատից, վոր փոքր-ասիական ծագումն ունի և նշանակում է տուն. այստեղից էլ վրացերեն ԲԱ՛Լ— տուն: Հետևապես անձն էլ, մասնավորապես կինը, վոր կապված է տան հետ, յերբ դառնում է սեփականության առարկա, գափում է ալ. Բաղխ-ի շարքում, այսինքն՝ տանուտիրոջ պատկանող, ստրկացած, անազատ կինը ստանում է «ծառայի» հոմանիշ «աղախին» անունը, վոր նշանակում է անային ստրկաւի: Հիրավի վրացերեն moaxle բառը, վոր նույն արմատից է, նշանակում է աղախին: Այս չեզվարանական ակնարկը մեղ տանում է դեպի աղխ= աղախ= աղախին բառի սոցիալական մեկնակետն և հիմք է տալիս կոհնելու, վոր «աղխ» ավելի հին լինելով, քան թե «աղախին» բառը, այնուհանդերձ նույն սոցիալական իմաստավորումն ունի և այդ իմաստով էլ դործածվել է Մովսես Խորենացու վերահիշյալ պարբերության մեջ «ընդոժիճների» հետ միասին: Մի այլ տեղ Մովսես Խորենացու դործածած աղխ տերմինը պարզապես ցույց է տալիս, վոր կանանց է վերաբերում. «Զի կամ մեռցուք, և աղխ մեր 'ի ծառայութիւն Բէլա կացցէ» (ՄՈ, I, գլ. ԺԱ, էջ 38):

Բնորոշ է, վոր այր ու կին ստրուկները սովորաբար տարբերվում են սեռական անուններով այն բոլոր ժողովուրդների մեջ, ուր բնդհանրապես գոյություն է ունեցել ստրկությունը: Ինչպես Հին Հայաստանում այր ստրուկները կոչվում էին «ծառա», իսկ կին ստրուկները «աղախին», այնպես էլ միջնադարյան Յեփրոսպայում՝ servus և ancilla. Թյուրք-մոնղոլական ժողովուրդների մեջ այր ստրուկները հայտնի էին gul, իսկ ստրկուհիները kum անունով. նմանապես հին սլավոն ժողովուրդների մեջ xлонъ և раба, իսկ հետագայում՝ рабъ և рабыня. նախնական այդ роб (роба) բառը միևնույն արմատից է робять, роблявать հին սլավոնական բառերի հետ, վորոնց իմաստը կապված է յերկրագործական աշխատանքի հետ (տե՛ս Далеко-ի բառարանը) և նշանակում է վարել, հերկել, ցանել և այլն: Այս պարագան հիմք է ստալիս յենթագրելու, վոր ստրկության սոցիալական գենեզիսը պետք է վորոնել կնոջ մեջ: Ինչպես վար նախնադարյան առաջին յերկրագործն յեղել է կինը, նույնպես էլ առաջին ստրուկները յեղել են կանանցից: Այս յենթադրությունն ափելի իրական է դասում, յերբ մտարեկենք, վոր ստրկության նախնական ձևը կրել է անային բնույթ, ասպարեկ գալով իրեն նահապետական ստրկություն:

Յերբ համեմատության մեք առնում հայկական Փետրալիդի ստրկության վերաբերյալ հիշյալ տերմինները Արևմտյան Յեփրոսպայի միջնադարյան Փետրալիդի պայմաններում տակավին գոյություն պահպանած ստրկության հետ, գտնում ենք տերմիններ, վորոնք նույն իմաստավորումն են ներկայացնում: Ինչպես հայտնի յե, հին Հոմերոս ստրուկը կոչվում էր servus, և ահա այդ յատկանական բառից է գոյանում Փետրալական իրականության մեջ Փրանկների servage տերմինը— ճորտություն, վորի իմաստը նույնն էր, այսինքն՝ գյուղացին, ճորտը անագատ է: Իսկ Փետրալական ստրկությունն ուներ այլ տերմին՝ esclavage, վոր բղխում է sclavus բառից:

Այն տվյալները, վոր գտնում ենք հայ մատենագրության մեջ Հայաստանի Փետրալական ստրուկների շահագործման վերաբերմամբ, մեզ հիմք են տալիս ստրուկներին բաժանել հետևյալ տեսակների. ա) արքունի ստրուկներ. բ) ճորտացած ստրուկներ.

գ) անային ստրուկներ՝ ծառաներ ու աղախիններ. դ) տաճարական կամ յեկեղեցական ստրուկներ:

3. ԱՐՔՈՒՆԻ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ — Հին հայ պատմագրական միջանի միջանկյալ տեղեկություններից յերևում է, վոր նախարարական Հայաստանում գոյություն են ունեցել այսպես կոչված արքունի ստրուկներ: Բերենք այդ վկայություններից յերկուսրինակ:

«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ էս յաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յորն նորին կորստեան. այլ փոխանակ Ներսիսի զՉունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ՚ի ստրկաց արքունի» (ՓԲ, IV, գլ. ԺԵ, էջ 127):

«Նա և ի մէջ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիսսարուրա, և յայտ առնէր պատերազմակից բնկերօքն իւրովք, որ և յեա վճարելոյ պատերազմին յագում արիւն էա յեղուլ վասակ. թէ որպէս սուտ երզմամբք խաբէր և իջուցանէր յամբոցաց անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր գժառայս և գաղախնայս արքունի» (ԵՂ, VII, 235):

Փափառու Բուզանդացին ու Յեղիշեն, ըստ հայ պատմագիրների սովորության, չեն բացատրում, թե ի՞նչ են արքունի ստրուկները կամ արքունի ծառաները: Այստեղ կարելի յե յերկու տեսակ յենթադրություն անել: Այսպես էլին կոչվում կա՛մ թագաւորին անձնապես պատկանող ստրուկները և կա՛մ արքունիքին, այսինքն մեր ներկա առումով պետության, թագաւորի իշխանության յենթակա տերիտորիային պատկանող ստրուկները: Կարծում ենք, վոր ափելի բնույնն է յերկրորդ յենթադրությունը: Յեթե թագաւորին անձնապես պատկանող ստրուկները կոչվելին արքունի, ապա պետք է սպասելինք, վոր մյուս Փետրալների պատկանողներն էլ հորջորջվելու էլին համապատասխան ձևով, այն է՝ նախարարական ստրուկ, բյւզիական ստրուկ, կաթողիկոսական ստրուկ և այլն, մի բան, վոր բնավ չենք գտնում հայ պատմագիրների մոտ: Ուստի պետք է այն հետևության հանդէնք, վոր այս դեպքում ստրուկները կոչվում էլին «արքունի»— հասարակական-պետական առումով:

Իսկ արքունի ասելով՝ Հայ պատմագիրները միշտ նկատի չեն ունեցել թագավորի անմիջական իշխանության յենթակա տերիտորիան:

Այդ տեսակ ստրուկների դոյությունը սովորական է յեղել Հին Արևելքի պատմության մեջ: Բարբրաստանում, Ասորեստանում, Յեզդպոտոսում կային թագավորական ստրուկներ, վորոնք աշխատեցվում էին ջրանցքների, ճանապարհների, պետական-հասարակական շենքերի, բերդ-ամրոցների կառուցման և այլ նման հանրային շինարարական ձեռնարկությունների վրա: Նույնն ենք տեսնում ստրկատիրական Հունաստանում (իլոսները Սպարտայում) և Հռոմում, ուր քաղաքային համայնքները հանդիսանում էին կոլեկտիվ տերեր այդպիսի ստրուկների, վորոնք համարվում էին վո՛չ թե անհատներին պատկանող, այլ համայնք պետության: Վերջապես Արևմտյան Յեզդպոսյի Փեոդալիզմին էլ հայտնի յեն այսպես կոչված homines regii, վորոնք թեև ստրուկներ չէին նեղ առումով, այլ ավելի շուտ թագավորական-պետական ճորտեր, բայց նրանք ամենայն հավանականությամբ նախորդ, ավելի վաղ Փեոդալիզմի շրջանում գոյություն ունեցող պետական կամ թագավորական ստրուկներից էին:

Այս կատեգորիայի ստրուկների ծագումը պետք է վորոնել նախկին տոհմային հասարակության մեջ, յերբ դյուղական համայնքները, բացի առանձին անհատ-անդամներին պատկանող ստրուկներից, իրենց կոլեկտիվ սեփականության ներքո ունեցին մյուս արտադրական միջոցների շարքում նաև ստրուկներ: Հետևապես հիմք ունենք կուսելու, վոր արքունի ստրուկները Արշակունյաց հարստության շրջանում հանդիսանում էին արքունական տերիտորիայի թագավորական ստրուկներ, վորոնք գործադրվում էին հասարակական-պետական կարիքներին ծառայող աշխատանքներում և, մանավանդ, թագավորի կալվածքներում գործող ձեռնարկությունների մեջ, այն է՝ զանազան հանքային լճակների, ջրաղացների, ձկնորսարանների և այլն: Փավստոս Բուզանդացին հիշատակում է իր Պատմության մեջ թագավորական ձկնորսարանի մասին. «և դիպեցան [հայ և պարսիկ զորքերը] միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեսուն աստի, ի

ձկնատեսանան արքունի ի վերայ գետակին» (III, գլ. Ը, էջ 19):

Աղվանից յերկրում, վոր իր սոցիալ-տնտեսական կուլտուրայով ու քաղաքական բախտով սերտորեն կապված էր Հայաստանի հետ, տեսնում ենք ստրուկներ, վորոնք միանգամայն հոմանիչ են հայ պատմագիրների հիշատակած արքունի ստրուկներին և դարձադրվում էին հասարակական-պետական աշխատանքներում: Այդ մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդացին իր Պատմության մեջ հայոց Արշակ թագավորի վորդի Պապի իշխանության շըրջանից:

«Բայց մինչ դեռ խոսեցեալ զային զօրքն Պապից ի վերայ Հայոց և Ուոնայր արքայ Ազուանից իւրով զնդան ընդ ռոսա, խօսէր թագաւորն Ազուանից ընդ այնոսիկ՝ որ ընդ իւրն էին, սուր. Բանձն լիցի ձեզ, յեշելով ի ժամանակի՝ իբն ձերբակայ արասցուք զօրսն Յունաց, զբազումս ի նոցանէ ապրեցուցիք. զի կալեայս կապեայս տարցուք յաղթանս [մի այլ ձեռագիր որինակում՝ յԱղուանս] ի դործ կաւագործութեան գաղատոս արմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց ապարանից և այլոց պիտոյից» (ՓԲ, V, գլ. Դ, էջ 197):

Այս մեր յենթադրությունն արքունի ստրուկների մասին ավելի ևս հաստատվում է, յերբ ուշադրության առնենք Ղազար Փարպեցու և Յեղիշէյի վկայությունները Աբրահամ Խոստովանողի ու Խորեն յերեցի մասին, վորոնք պարսից Հազկերս Բ. թագավորի (439—457 թ. թ.) հրամանով, մազդեյական կրոնը շնորհունելու համար, աքսորվել էին Ասորեկտան աշխատելու, վորպես «արքունի մշակներ»: Այստեղ «մշակ» բառը, մեր կարծիքով, ունի ստրկի իմաստ և վո՛չ թե շինականի, ինչպես յենթադրում է պրոֆ. Հ. Մանանդյանը⁶²: Աբրահամ Խոստովանողի ու Խորեն յերեցի մարտիրոսագրության մասին, վորի առնչությամբ էլ գործածվում է «մշակ» բառը, առաջ բերենք հետևյալ հատվածները. «մտեալ ի ներքս Դենչապուհ պատմէր թագաւորին Յագկերտի զամենայն բանս և խնդիրս երանելի երիցանցն. և թագաւորն հրաման տուեալ ասէ... երկիր պապցեն արեգական և պատուել զկրակն՝... արձակեցին յաշխարհն իւրեանց. ապա թէ չհաւանեցին՝ պատուհաս կրեցին խեղութեամբ և երթեալ յԱսորեստան մշակութիւն արասցեն ընդ արքունի մշակսն». այնու-

Տետև՝ «կարեալ գերկոցունց դահանջան՝ էտուն տանել յԱսորես-
տան ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Ծափուլ, կալ անդ նոցա
ի Հարկի և ասնել մշակութիւն արքունի» (ՂՓ, II, 41. ՄԸ, ԵՂ
280, 281) :

«Իսկ աշակիրտք երանելեացն ի կապանս կային ի քաղաքին :
Եկն դահճապետ մի արքունի և Եհան ի գնոսա քաղաքի անտի ար-
տաքս... Չարչարեաց գնոսա գանձ... կտրեաց գնոսա ունչս և
զահանջս և ետ տանել յԱսորեստան գի կայցեն ի մշակութեամ
արքունի» (Յե., 237) :

Այս հաստատմանը հետևում է, վոր Աբրահամ Խոստովա-
նոզն ու Խորեն յերեցը ձերբակալված էին ու կապանքի մեջ ե-
լին, բացի այդ՝ յենթարկվում են ծեծի «գանձի», ապա կարում են
նրանց ականջները (բոս Բեդիչեյի՝ նաև քիթը) և վերջապես աբ-
սորում պարսկական Ասորեստան՝ «արքունի մշակության» : Ինչ-
պես գիտենք չին աշխարհի ստրկատիրական կյանքից, ստրկու-
թյունը կիրառվում էր նաև իբրև պատժական միջոց, նմանազետ
ստրուկներին խարում էլին : Ուստի, պետք է յենթադրել, վոր
Աբրահամ Խոստովանոզն ու Խորեն յերեցը, իբրև քաղաքական
հանցագործներ, թագապորի դեմ լսբոստաներ, յենթարկվում են
խստապալն պատժի, այն է՝ ստրկության, վորի համար ել
խարվում են (ականջները կտրվում) և ապա աքսորվում են այն-
տեղ, որ, ումենայն հավանականությամբ, դատանապալն աշխա-
տանքներ և յին կատարվում «արքունի ստրուկների» միջոցով, վո-
րոնց շարքում, բոս վերոհիշյալ պատմապիտաների վկայության, կա-
յին նաև շատ քրիստոնյա «արքունի մշակներ» : Հիրավի, ուղտեղ
քրիստոնյա «արքունի մշակներին» ոչնությամբ Աբրահամն ագու-
տություն է ստանում (Խորեն յերեցն այդ միջոցում մտխման-
վում է, չդիմանալով դատան պալմաններին), փրկանք հատու-
ցանելով, վորը հավաքել էլին այդ «արքունի մշակներն» իրենց
մեջ : Իսկ փրկանքով ազատվել կարող էլին միայն ստրուկները
և վո՛չ թե շինականները կամ ճորտերը, վորոնք անպալման կապ-
ված էլին հողի հետ :

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանը, հիմնովորով Վաղար Փարպեցու վե-
րևում բերված՝ «կալ անդ նոցա ի Խարկի» խոսքերի վրա, հակա-
ռակ Ա. Մ. Փարպեցյանի կարծիքի, պնդում է, վոր Աբրահամ

Խոստովանոզի համար վճարված գումարը փրկանք չի յեղել, այլ
այն հարկն է, վոր նա, «ի Հարկի ծառայութեան» մեջ գտնվելով՝
իրև շինական, պետք է վճարեր ցմահ : Ընդհակառակը, Վաղար
Փարպեցու «կալ անդ նոցա ի Հարկի» պետք է հասկանալ վո՛չ
թե հատուցանելի Հարկի ստումով, վորը գրված կլիներ «ի Հար-
կի ծառայութեան» խոսքերով, այլ նշանակում է Հարկադրանք,
բռնի ստիպումն, Հարկադրական ճնշումն : Յեկ վերջապես, յեթե
այդ հարկ եր, ապա ի՞նչպես էր շարվելու այդ «Հարկը» ցմահ,
յերբ վոչ վոք չէր կարող կանխորոշել, թե վո՛րքան էր տեկու-
նրա կյանքը, իսկ ազատագրումը կարող էր կիրառվել միմիայն
ստրուկների նկատմամբ, յերբ հատուցվում էր այն փրկանքը,
վորով չարվում էր ստրկի արժեքը :

«Մշակ» բառի ստրկի տուժով կիրառելը գտնում ենք նաև
Ջենոբ Գրակի՝ «Պատմութիւն Տարոնոյ» յերկի մեջ : Հայոց կա-
թողիկոս Գրիգոր Լուսավորչին ուղղված մի նամակում, ի միջի
այլոց, բերվում են հետևյալ խոսքերը .

«Բայց արդ աղաչեմ գթեզ, երջանիկ մշակդ աստուծոյ, զի
հրամայեսցես միւսմ ի պաշտօնէիցդ քոց՝ մեզ գրով առաքել
գրուցատրութիւն ձերում ճանապարհորդութեան...» (41. ԶԳ,
ԵՂ 17) : Այստեղ «մշակ աստուծոյ» բառերը գործածվում են իբրև
հոմանիշ «ծառայ աստուծոյ» տերմինի, servus dei, раб божий —
տարակ աստուծոյ իմաստով, վոր այնքան գործածական է մինչև
մեր որերը կրոնա-կղերական տերմինաբանության մեջ իբրև
տիտղոս հոգևոր անձերի :

Վերջապես «մշակ» բառի յեզգարանական վերլուծումն ել
մեզ բերում է նրա «ստրուկ» իմաստավորմանը : «Մշակ» բառն
ազգարանական ծագումն ունի, հանդիսանալով ցեղական անուն,
և բղխում է Մոսոխ, Մոսխ, կամ Մուչի ժողովրդի անունից
(այստեղից էլ Մուչ քաղաքի հնադարյան անունը Տարոնում),
վորն ապրում էր Հին Հայաստանի սահմաններում : Արմենները,
հետզհետե գրավելով Հայաստանը, նվաճում են տեղաբնակ ժո-
ղովուրդների շարքում նաև մոսխերին, վորոնք բոլորը չեղին
կաթողացել ճողոպրել ու գաղթել այժմյան Վրաստանի սահման-
ները : Հաղթական նվաճողները շահագործում են այդ ստորա-
դրված ու ճնշված ցեղը, վորն աշխատեցվում էր յերբեմնի

իրեն պատկանած, իսկ այժմ նվաճողների սեփականութիւնը դարձած հողերի վրա, անշուշտ, ստրկական աշխատանքի վիճակում: Այստեղից էլ Մոսոր-Մուսկ-Մուշկ ցեղային անունը լեզվաբանական հնչյունափոխութեամբ դառնում է «մշակ», նշանակելով ընդհանրապես ստորադաս աշխատող, ստրկացրած հայտակ, վոր այնուհետև ստանում է հասարակ անվան իմաստ (AAIO, էջ 436): Հիրավի, մինչև վերջին ժամանակներն, ինչպես վկայում են ազգագրական տվյալները, հայ գյուղական կենցաղում, մանավանդ արևմտահայերի մեջ, մշակ էլին կոչվում այն սևագործ բանվորները, վորոնք յերկարատև վարձվում էին թե՛ տնային և թե՛ դաշտային ու այլ գյուղատնտեսական աշխատանքների համար:

4. ՃՈՐՏԱԿԱՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ. — Հին Հայաստանի արտադրութեան տիրապետող ճյուղերն էին յերկրագործութեանն ու տնտեսապահութեանը, վորոնք բացարձակապես բնատնտեսութեան էին հանդիսանում: Ահա այդ ասպարեզումն էր շահագործվում գլխավորապես ստրուկների աշխատանքը: Սակայն միանգամայն տարբեր էր ստրկական աշխատանքի կիրառումը տոհմային հասարակութեան ու Փեոզալական հասարակութեան մեջ: Նախաֆեոզալական հասարակութեան մեջ ստրուկը գուրկ էր արտադրութեան միջոցներից, ինքն էլ իր անձով դառնում էր յուրատնտեսակ արտադրական միջոց, «կենդանի» գործիք, վոր ստրկատերը — լինէր նա առանձին շահապետական դերդաստանը կամ գյուղական համայնքը — անխտիր կիրառում էր սեփական տնտեսութեան բոլոր ճյուղերում, մանավանդ գյուղատնտեսութեան բնազավառում, յերբ տոհմի քայքայումով գեոհս հողային հարստութեաններն այնքան մեծ չափերով չէին կենտրոնացվել առանձին անհատների սեփականատիրութեան ներքո: Այստեղ ստրուկն անմիջորեն շահագործվում էր ստրկատիրոջ բովանդակ տնտեսութեան մեջ:

Այլ բան էր Փեոզալ հասարակութեան մեջ, ուր արտադրական պայմանները վորոշ չափով փոխում էին ստրուկների շահագործման նախկին յեղանակը: Փեոզալական հողատիրութեան հիմնական հատկանիշն այն է, վոր այստեղ խոշոր հողատիրութեանը զուգակցվում էր մանր տնտեսութեան հետ: Փեոզալ

կալվածատերը, կենտրոնացրած ունենալով իր ձեռքին լայնուպիտու հողային տերիտորիա, անկարող էր այդ ահագին տարածութեան վրա այն ժամանակվա արտադրողական ուժերի զարգացման պայմաններում սեփական խոշոր տնտեսութեան վարել: Ուստի, ավելի շահավետ էր դառնում Փեոզալ-կալվածատիրոջ համար վո՛չ թե շահագործել ստրկական աշխատանքն իր սեփական գյուղատնտեսութեան մեջ իբրև արտադրական միջոց, այլ ընդհակառակը, գործադրելով նույն արտատնտեսական ճնշումը — դարձնել ստրուկին անմիջական արտադրող և ոգտրվել նրա արտադրած արդյունքներից:

Այդ նպատակով ստրուկներին հատկացվում էին հողաբաժիններ մշակույթի համար, վորտեղ նրանք քնակութեան էին հաստատում իբրև մանր յերկրագործներ և հիմնում սեփական տնտեսութեան: Թեև այս դեպքում ստրուկը ձեռք էր բերում վորոշ ինքնուրույնութեան և նյութական ավելի տանելի վիճակ, համեմատած այն դրութեան հետ, յերբ նա անմիջորեն շահագործվում էր տիրոջ կողմից նրա տնտեսութեան մեջ իբրև արտադրական գործիք, բայց և այնպես նա անձնապես չէր ազատվում իր ստրկական սոցիալական դրութեանից: Նա շարունակում էր կախումն ունենայ իր տիրոջից՝ ամբողջով յինելով տիրոջ սեփականութեան համարվող հողին ու կալված յինելով անձնական պարտավորութեաններով դեպի տերը, այն է՝ կոտով ու բահրայով, Փեոզալական շահագործման այդ կաշկանդիչ շղթաներով: Այդ «վերաբնակ ստրուկները», վորոնցից հետագայում գոյացան ճորտ գյուղացիները և միաձուլվեցին ճորտացած, նախկին սղատ գյուղացիութեան մասսայի հետ, միջնադարյան Յեվրոպայի Փեոզալիզմում կոչվում էին servi casati. այսինքն «խրճիթավոր ստրուկներ», սեփական խրճիթ (casa) ունեցող ստրուկներ: Servi casati-ներին հանձնված հողերը կոչվում էին ստրկական — mansi servites, իսկ իրենք servi casati-ները համարվում էին յուրահատուկ անշարժ գույք, անխղելի պատկանելիք հողի. նրանց կարելի է յեր վաճառել միմիայն իրենց հողի հետ միասին, վորին նրանք ամբողջով էին:

Այսպիսով ստրուկների դասակարգը հետզհետև կերպարա-

նախորդում — դառնում էր ժառանգական ճորտ, դյուզադինների դասակարգ:

Ահա այդպիսի հոմանիշ դժեր ենք նշմարում Հայաստանի սարկուսթյան ինստիտուտում: Թեև հայ մատենագրության մեջ առայժմ չենք գտնում հիմնավոր տվյալներ այդ մասին, սակայն յենթադրում ենք, վոր Հայաստանի Ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում սարուկներն աշխատեցվում էին ազարակներում, վորոնք, մեր կարծիքով, հանդիսանում էին կալվածատեր ֆեոդալների սեփական, նրանց ձևաբով անմիջորին տարվող տնտեսություններ: Ուրեմն այս դեպքում, հակառակ պրոֆ. Հ. Մանանդյանի տեսակետի¹⁶³, կարծում ենք, վոր Հին Հայաստանի ֆեոդալական պայմաններում գոյություն է ունեցել վորոշ չափով նաև *Gutsherrschaft*-ի սխեմեր, յերբ ֆեոդալը վարում էր իր սեփական մեծ տնտեսությունը: Այդ սխեմեր տակավին գոյություն է ունեցել Հայաստանի խաղաղական շրջանում: Այդ տնտեսությունների բազաներն էին ազարակներն ու դատասկերտները:

Ազարակ բառը հին սուսերական ծագում ունի, վորից գոյացել են նաև հին հունական *agros* և լատինական *ager* բառը, վոր նշանակում է դաշտ, արտ, ընդհանրապես գյուղատնտեսական մշակման հող: Պետք է յենթադրել, վոր ազարակները դաշտերում գտնվող խոշոր կալվածատիրական տնտեսություններ էին, վորոնք տարվում էին կալվածատեր ֆեոդալի անմիջական տնորինության ներքո, հետևապես կարող էին շահագործվել միմիայն սարուկների աշխատանքով: Այդ յենթադրությունը հիմնավորում ենք նրանով, վոր հին հայ մատենագիրները միշտ տարբերում են իրարից գյուղ և ազարակ տերմինները և միաժամանակ այդ յերկուսն էլ գործածում են իրար քով: Սակայն մենք գիտենք, վոր գյուղերի արտադրությունը գուտ ճորտական, շինականային էր: Թեև գյուղերը պատկանում էին ֆեոդալներին և ճորտական արտադրությունը ֆեոդալների շահագործման յեղանակի մեջ էր մտնում, բայց գյուղացիական տնտեսությունը բնավ չէր յենթարկվում ֆեոդալի անմիջական տնորինությանը. դա սուկ նրա սննտային ազդյուն էր, վոր արտահանում էր գլխավորապես բաճրայով և կոտային ծառա-

յություններով: Գյուղի ու ազարակի այդ տարբերության մեջ էլ պետք է վորոնել արտադրողների ֆեոդալական շահագործման յերկու տարբեր ձևերը: Յեթե գյուղի շահագործողները շինականներ կամ ճորտեր էին, ապա ազարակի շահագործողները կարող էին լինել միայն սարուկներ, վորոնք գտնվում էին տիրոջ անմիջական տնորինության ու շահագործման տակ, վորպեսզի հնարավոր լիներ վարելու ազարակային, այսինքն կալվածատեր ֆեոդալի սեփական տնտեսությունը:

Առաջ բերենք մի քանի որինակներ գյուղի և ազարակի մասին:

Փալատոս Բուզանդացին պատմում է, թե ինչպես Ոհան յեպիսկոպոսը, Փառեն կաթողիկոսի վորդին, «խաղակասակ» էր անում և իր միմոսություններով զվարճացնում հայ թագավորներին, վորպեսզի նրանցից կալվածներ ընծա ստանա. «Իսկ թագաւորքն զմուրհակս զիզաց կամ զազարակաց գրեայ և կնքեալ զնէին ի վերայ ողինն Յոհաննուս փոխանակ ընդ մեզաց իւրեանց. և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր գեղս եւ ազարակս և գանձս» (ՓԲ, VI, 41. Ժ, էջ 277—278):

«Որոց իր քրոջ վորդիներ վարդան, Հմայակ ու Համազասպ Մամիկոնյանին՝ ետ եւ կնքեաց սուրբ այրն Աստուծոյ Մահակ (կոթողիկոս) դատացուածս զեօղից իւրոց և ազարակաց եւ որ ինչ մի անգամ էր իւր՝ ետ նոցա ի ժառանգութիւն և գաւակի նոցա մինչև ցյաւիտեան» (ՂՓ, I, 41. ԺԲ, էջ 76):

«Եւ գլխաւոր նախարարք մեր յապահովացեալք և հանդուցեալք ի հինից սպաստակաց՝ շինէին եկեղեցիս վեմարդ Հասաահեղոյս ձուլեալ կրով՝ ի մեհաստանս եւ յաւանս և յազարակս»... (ՅԴ, էջ 199):

Ուշագրավ է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի յերկրորդ մասի Ա. գլխում հիշատակված կանոնը, վոր նա հորինել է հին հայ մատենագրական նյութերի հիման վրա (Մսփսես Խորենացու Պատմություն, II, 44. Բ. էջ 110) և վորի մեջ նա ասում է. «Եւ զեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան ընտելաց ազարակի» (ՄԳ, էջ 318): Այստեղ ակնբախ տարբերվում է գյուղը, վորի բնակիչներն, տնտարակույս, շինականներ էին, ազարակից, վորի բնակիչներն, ինչպես տեսնում ենք, իրենց սո-

ցիւրական դրությամբ ավելի ստոր են յեղել, քան զյուզի բնակիչները՝ շինականները, իսկ այդպիսիները կարող էյին լինել ստրուկները:

Նախարարական շրջանում, ինչպես կարելի յե կուահել հայ մատենագիրների ավանդած սուղ տեղեկություններից, ստրուկներին բնակեցնում էյին նաև դաստակերտներում: Բնորոշ է, վոր հայ մատենագիրներն այստեղ էլ հաճախ նշանակում են դաստակերտները զյուզի հետ միասին, ինչպես անում են աղարակի նկատմամբ: «Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր, վառելովք ի նոյն հին զարմից թաղաւորացն՝ որ ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակըս ժառանգութեան ի հարանց ստացեալ զնիւս և դաստակերտըս» (ՄԾ, II, զԷ. է, էջ 104—105): Բայց թե ի՞նչ տարբերություն կար ազարակի ու դաստակերտի միջև, հայ մատենագիրները չեն բացատրում: Պետք է յենթադրել, վոր նրանք յերկուսն էլ նոյն նշանակութիւնն ունեյին ըստ էյության, թերևս այն դանադանությամբ միայն, վոր դաստակերտն ավելի մեծ երյուր տարածությամբ ու տնտեսության ծափարով, վորտեղ շատ անպամ բնակութիւնն ուներ կալվածատեր իշխանը, նման գուցե սուսական կալվածատիրական усадьба-յին կամ գերմանական Frohnhof-ին, իսկ «ազարակն» իբրև տերմին ավելի հին ծագում ունի և իր էյությամբ սահմանափակ տնտեսութիւնն եր ներկայացնում, թերևս նման արդի «Ֆերմա»-ին:

Դաստակերտ բառի ծագումը հալ յեղվադիտության մեջ ընդունված է բացատրել հին պարսկական dasta—ձեռք և կերտ—չինել, կատուցել բառերի բարդումով: Հետեւապես դաստակերտ նշանակում է այն վայրը, վոր շինված է կալվածատեր Ֆեոդալի ձեռքով և ուրեմն վաղեմի հինավուրց զյուզը չէ: Հայ հին մատենագրության մեջ շատ հաճախ դաստակերտ բառի փոխարեն նոյն ստուգումով գործածվում է ձեռակերտ տերմինը: Սակայն մեղ ավելի ճիշտ է թվում վերջերս հայագետ Յ. կարստի աված վերլուծումը, վորի համաձայն դաստակերտի առաջին վանկը գոյացել է վոչ թե dasta—ձեռք, այլ հայ-իրանական dašt — դաշտ բառից¹⁶⁴: Ուրեմն «դաստակերտը» (դաշտակերտ) նոյն իմաստափոխումն է պարունակում, ինչ վոր «ազարակ» հա-

յերեն տերմինը, վորի առաջին մասը, արմատը՝ «ազար»—նույնանիշ է հունարեն agros ու լատիներեն ager—դաշտ բառին:

Դաստակերտներն իրենց էյությամբ զյուզավաններ էյին, վորոնք, կատուցված լինելով զյուզերին կից, գտնվում էյին Ֆեոդալ կալվածատիրոջ անմիջական տնտրիտության, անձնակառն սեփականության ներքո, իբրև իշխանական մեծ տնտեսութիւններ: Դաստակերտների զյուզավան լինելու մասին վկայում են Չենոբ Գյակի խոսքերը. «Երկոտասան դաստակերտս ետ նմա...» և այնուհետև մի փոքր ստորև, հաջորդ պարբերության մեջ այդ դաստակերտները նա անվանում է «աւան», «գիւղաւան», «աւանագեղք»: «Եւ ընդարձակեալ ունէին սոքա իւրեանց իաշանց արօտականս զգաւանն Հաշտենից: Արդ այս աւանագեղք, ի ընէտուեալ էին կոոցն ի ծառայութիւն, զոր և իշխանք դարձեալ հաստատեցին ի ոէր եկեղեցւոյն յամս երեսուն և յերկու թուով» (ՉԳ, էջ 37):

Այս ցիտատից կարելի յե կուահել, վոր հիշյալ դաստակերտներն անանապահական տնտեսութիւններ էյին, վորոնք պատկանում էյին հեթանոսական տաճարներին և շահագործվում էյին հողեր Ֆեոդալների անմիջական տնտրիտությամբ, ինչպես այդ պետք է հետեցնել «ընդարձակեալ ունէին» և «ի ծառայութիւն» խոսքերից: Այդ շահագործումը, վոր տվյալ դեպքում բրնորոշվում է իբրև ծառայութիւն, կարող եր լինել միայն ստրուկների աշխատանքը, վորով իսկայսն հնարավորութիւնն եր ստեղծվում ընդարձակելու տաճարական տնտեսութիւնը: Այստեղ խոսքը չի կարող վերաբերվել շինականներին, վորոնք, ունենալով զյուզացիական տնտեսութիւն, կարող էյին «ընդարձակել» միայն իրենց տնտեսութիւնը, բայց վոչ ոտարինը, և վորոնց Ֆեոդալական շահագործումը Չենոբ Գյակը պետք է վորակեր հին հայ մատենագրության մեջ սովորաբար հիշատակվող «ի հարկի ծառայութիւն» բառերով, ուր «հարկը» շինականների նկատմամբ հասկացվում է Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պայմաններում վորպես Ֆեոդալին վճարվող ունետա:

Վոր իբրք դաստակերտները բնակեցվում էյին ստրուկներով՝ այդ բացահայտ է Մովսես Խորենացու խոսքերից, թե ինչպես Մմբատ Ապարապետը Յերվազից գերի վերցրած 500 ծառանե-

րին, վոր նա նվեր ստացավ Արտաշես թագավորից, «տարեալ բնակեցուցանէ 'ի թիկանց Մասեաց, 'ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (ՄԹ, II, 41. ԽԸ, ԵՂ 172):

Բնորոշ է Արշակավան քաղաքի հիմնարկումը, վոր Արշակ Բ. կառուցել էր սկզբում իբրև դաստակերտ, հետևապես իր անձիջական տնորինությունների շրջանները զտնվող կայսրական բնակատեղ. «Ձայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ի հովիտն անուանեալ ի Կոյ գաւառի»... Ապա այլ գաստակերտը, բնակչությունը բազմացումով դառնում է ափան, իսկ այնուհետև քաղաք. «Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ, բազմացաւ և երից զհովիտն առեւնայն...» (ՓԲ, IV, 41. ԺԲ, ԵՂ 109, 110):

Դաստակերտների անձիջական կախումը Փետղալ կայսրապետի քաղաքից և սրա անձնական տնորինման ու իրավունքի տարածումը դաստակերտի վրա՝ բացահայտ են Աղվանից վաչաղան արքայի կանոնների ԺԺ հոդվածից. «ազատ արանց՝ որչափ իւրեանց դաստակերտք են, զերեց առանց եպիսկոպոսի մի՛ իշխեսցին հանել, և մի՛ եպիսկոպոսն իշխեսցի հանել առանց նոցա և առնել...»¹⁶⁵:

Կալվածատեր իշխանները կարող էին դաստակերտը վաճառել կամ նվիրաբերել, բայց այս դեպքում վաճառվում և նվիրաբերվում էին նաև այդ տնտեսությանն ամրացած իսկական արտադրողներն, այն է՝ ստրուկները: Այլ առթիվ հիշատակենք, բայց Չենոբ Դլակի վերևում բերված վկայությունների մասին, նաև մի յերկու այլ որինակներ:

«Ձգաստակերտն և զսպասաւորսն քրմօքն հանդերձ և նոցին դետնովքն և զսահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան» (Ազ., 41. ԾԸ, 781, ԵՂ 397): Ներկա դեպքում «զսպասաւորսն» հասկանալու յե դաստակերտի ծառաներ, վորոնք, վոչ այլ ինչ էին, յեթե վոչ ստրուկներ, բայց վոչ շինականներ, մանավանդ վոր նույն պարբերության մեջ այնուհետև ասվում է, թե նվիրաբերվել են «ի ծառայութիւն սպասաւորութեան». մինչդեռ շինականներն իրենց հողերով հանդերձ վոչ թե «սպասավորներ» էին, այլ հարկատուներ՝

ոննոս (թե՛ աշխատապարտ և թե՛ արդյունավճար) հանուցանողներ:

«Մե զգեօղն (Քորդան) ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եղեղեցւոյն նուիրելին» (Ազ., 41. ԾԹ, 784 ԵՂ 398):

«Յայնմ ժամու և ազգային նոցա կամար մկրտի իւրայովքն հանդերձ՝ ի ձեռն մեծին Գրիգորի, արքայի ընդունելով ի ջրոյն, տայ նմա ժառանգութիւն քե՛ծ դաստակերտն Արտաշեսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ» (ՄԹ, 41. Դ, ԵՂ 242):

Վերոհիշյալ վերջին խոսքերի հիման վրա հաջմանական ենք դատում, վոր դաստակերտը սկզբներում, յերբ նա սոսկ կալվածական տնտեսություն էր, հատուկ անուն չէր կրում: Հետագայում, յերբ վայրը բնակչության ստվարացումով ու սահմանների ծավալումով ստանում է այլ տնտեսական նշանակություն և կորցնում իր նախկին բնույթը, նա դառնում է ափան, ամբողջ կամ քաղաք և ընդմին յուրացնում է հատուկ անուն, ինչպես արևմտի Դրասխանակերտը, Արշակավանը և այլպես. մի ամբողջ շարք դաստակերտներ, վորոնք հիշատակվում են հայ պատմագրության մեջ:

Վերևում բերված ցիտատներից ակներև է, վոր դաստակերտները հանդիսանում էին Փետղալ իշխանների անձնական կալվածներ և նրանց «ծառայութեան» ներքո գտնվող տնտեսություններ, ուստի և ստրուկներին, գլխավորապես գերիններին և սուպառաներին, առաջին հերթին բնակեցնում էին իրենց պատկանող դաստակերտներում: Այդ են վկայում հետևյալ փաստերը:

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայան Երուսաղայ, զոր դերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն» (ՄԹ, II, 41. ԽԹ, ԵՂ 172):

«Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աժդահակայ եւ զբաղումս ի սերմանէ Աժդահակայ աղջկունս՝ հանդերձ պատանեօք եւ այլ բազում դերեօք, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարևելեայ ուսոց մեծի լերին՝ մինչև ի սահմանս Գողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիդայ, Դաժդոյք եւ որ այլք առ եղբրք դետոյն դաստակերտք» (ՄԹ, I, 41. I, ԵՂ 84—85):

Մակայն հայ մատենագրական տվյալներից յերևում է, վոր Թագավորներն, ինչպես Տիգրան Մեծը կամ Վաղարշակը (ՄԽ, II գլ. Ը, էջ 105) և նախորարները դերիներին վորոշ դեպքերում քնակեցնում էյին նաև գյուղերում ու շենքերում: Հին Հայաստանի գյուղերն ու շենքերն այն վայրերն էյին, ուր նստած էյին սկզբում, տոհմային հասարակութան շրջանում, ազատ համայնիկները, իսկ այնուհետև, Ֆեոդալական շրջանում, ճորտացած գյուղական համյանքները, շինական դասակարգը: Հետևապես Ֆեոդալ իշխանները, բնակեցնելով այդտեղ գերիներին ու ամրացնելով հողին իբրև ճորտացած ստրուկներ, շէյին նայում նրանց իբրև իրենցից անմիջորեն կախված ստրուկների վրա, քանի վոր վերջինները շէյին դառնում «արտադրական գործիք», շէյին աշխատում անմիջորեն կալվածատիրոջ պատկանող անտեսություններում, այլ աշխատում էյին իրենց անձնական տնտեսության մեջ: Այս դեպքում պետք է յենթադրել, վոր այդ ճորտ ստրուկներն, ունենալով արտադրության սեփական վորոշ միջոցներ, ժամանակի ընթացքում միաձուլվում էյին համագյուղացի ճորտերի հետ և դառնում շինականներ, իսպառ դուրս գալով ստրկական վիճակից:

Թև ինչպես եր արտահայտվում ճորտացած ստրուկների, Հին Հայաստանի այդ servi casati-ների, կախումն իրենց Ֆեոդալ տերերից կամ ինչ հարաբերություններով էյին նրանք կապված իրենց շահագործող կալվածատերերի հետ, հայ մատենագրական աղբյուրները մեզ տեղեկություններ չեն տալիս: Մակայն ուշադրության առնելով արտադրության Ֆեոդալական յեղանակի ունիվերսալ բնույթը ստրուկների և ճորտերի վերաբերմամբ դրեթե բոլոր յերկրներում, դժվար չէ կուհել, վոր այդ ճորտացած ստրուկները, գոնև սկզբնական շրջանում, յենթակա էյին բացառապես կոռային կարգի շահագործմանը: Համենայն դեպս նրանք միանգամայն տարբերվում էյին իրենց տնտեսական ու սոցիալական դրությամբ շինականներից, յենթակա լինելով, չնորհիվ իրենց անազատ վիճակի ու անձնական անմիջական կախմանը տիրոջից, ավելի դաժան աշխատանքի և ավելի անզուսպ շահագործման:

Ըստ յերևութին, ճորտացած ստրուկները շարունակում էյին գոյություն ունենալ նաև միջնադարյան Հայաստանում, մասնավորապես Կիլիկյան Թագավորության մեջ, ուր ստրուկյան ինստիտուտը, նայած մեզ հասած պատմական տվյալներին, դարձացած եր բավականին մեծ չափերով: Այդ բացահայտ է Սմբատ Գունդատարլի (Սպարապետի) Դատաստանագրքից, ուր նա ստրուկների (ծառաների) և ճորտերի հետ միասին հիշատակում է նաև այսպես կոչված պարիկուսներ⁶⁶: Այս տերմինը Կիլիկյան Հայ Դատաստանագրքի մեջ մտել է Բյուզանդական իրավունքից, վորտեղ այդ տերմինը հորջորջվում է παροικος: Վերոհիշյալ հոդվածից պետք է այն հետևությունն անել, վոր պարիկուսը վո՛չ ստրուկ է իր իսկական առումով և վո՛չ շինական, այլ իր սոցիալական նշանակությամբ բռնում է այդ յերկուսի միջին տեղը:

Պրոֆ. Յ. Կարստը Սմբատի Դատաստանագրքի վերահիշյալ ուսումնասիրության մեջ, նմանապես հին հայ իրավունքի պատմության նվիրած իր մի այլ աշխատության մեջ⁶⁷ պարիկուսներին համարում է հողին ամրացված ստրուկներ— Grundsklaven: Հետևապես նրանք վորոշ չափով հոմանիշ են մեր ակնարկած ճորտացած ստրուկներին:

ճորտացած ստրուկների յերբմնի գոյությամբ պետք է բացատրել, վոր շատ հաճախ մեր միջնադարյան մատենագրության մեջ ստրուկ և՛ ճորտ բառերը խառնում են, նույնանիշ իմաստ առլով այդ յերկու տերմիններին: Նույնիսկ XVIII և XIX դարի սկզբի արխիվային վավերագրերում, ինչպես և Թբիլիսիի ու Յերևանի նախկին նահանգների հայ հոգևոր կոնսիստորիաների գործերում, շատ անգամ ստրուկ բառը գործածվում է նորտի իմաստով, յերբ խոսվում է վանքապատկան ու յեկեղեցական կալվածքներում նստած ճորտերի մասին: Այս հանդամանքը վկայում է, թե ինչպես յերկար ու ձիգ դարեր անցնելուց հետո, յերբ այլևս վերացվել եր ստրուկյունը, այնուամենայնիվ «ճորտ» տերմինն իմաստավորվում եր «ստրուկ» սոցիալական առումով, վոր հնավանդ մի մնացուկ է այն ստրուկների իրական դրությունից, վորոնք ճորտացած էյին:

5. ՏՆՍՅԻՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ.—ՅԵՔԷ Ֆեոդալական կալվածքներում ու հողերում գյուղատնտեսութան մեջ շահագործվում էր սարք-կահան աշխատանքը, սպա ևս առավել ոգտագործվում էյին ստրուկները կալվածատեր ֆեոդալի տնային տնտեսութան մեջ. գրանք տնային ստրուկներ էյին: Հին Հունաստանում այդ տեսակ ստրուկները կոչվում էյին οἰκίται կամ οἰκίτες, Հին Հոմոմում Iamachus, իսկ միջնադարյան ֆեոդալական Յեվրոպայում՝ servi manentes: Այս ստրուկները կազմում էյին առանձին մի կատեգորիա, իհարկե հողագործի, բայց անձնապես կախված ֆեոդալից, վորի տանը նրանք աշխատում էյին, կատարելով այն ամենը, ինչ վոր առնչություն ուներ տնային տնտեսութան հետ: Կային զանազան տեսակ սպասավորներ, նաժիչտներ, դասակներ, անհետավորներ, կարողներ (դերձակներ), մանածագործներ, ջուլակներ, կառապաններ, պարտիզպաններ, տավարածներ, վերսկացուներ, գործակատարներ և այլն և այլն: Բազմակողմանի տնային տնտեսութան կարիքները, կենցաղային բոլոր սպասողական պահանջները բավարարվում էյին տիրող բնատնտեսութան պայմաններում տնային ինքնամփոփ տնտեսության արտադրանքներով, վորոնք ստեղծվում էյին տնային ստրուկների աշխատանքի շահագործմամբ: Այս կարգի ստրուկների մեջ շահագործվում էյին թե՛ այր-մարդիկ և թե՛ ափելի մեծ չափերով՝ կանայք, վորոնք, բացի այդ, պետք է բավարարեյին նաև ֆեոդալների սեռական պահանջները, հանդես գալով հարձերի դերում:

Ահա այս տնային ստրուկներն էյին, վոր հայ ֆեոդալական տնտեսության մեջ իրենց իսկական իմաստով կոչվում էյին «ծառա» և «աղախին»:

Առաջ բերնք հայ մատենադրությունից մի քանի որինակներ, վորոնք վկայում են տնային ստրուկյան մասին:

Աբրահամ Խոստովանողի «Վկայք արևելից» պատմության մեջ նկարագրվում է, թե ինչպես մոզպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա Յեզանդուխտին, կարգադրում է՝ «Զի գերանելին Եզանդուխտ տարեալ անցուցանիցեն աս դրաք ապարանից իւրոց և ցուցեն նմա զամենայն արարս նորա և զբարձրութիւն ծառայից նորա և զաղախնաց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով

զբարձրութիւն ստացուածոց նորա, հապանեցի լինել նմա կնութեան»¹⁶⁸:

Ապուստոլի վորդի Հովսեփը «բնակիչս աշխարհին [Հայոց] վարեաց ի գերութիւն, վաճառակուռ արնել ի կողմանս Ասորոց և յամենայն սահմանս տէրութեանն տաճկաց. և զկէս գերոյն ընդ իւրեանց ունելով ի քաղաքն, լինել իւրեանց ջրկիրս և փայտակոտորս» (ԹՒԱ, զլ. 2, էջ 199—200):

«ԵՔԷ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այրն հանցէ զնա վասն ամուլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ՛ աղախին, թէ՛ անասուն, թէ՛ հանդերձ, թէ՛ արծաթ, անուլ իշխան է և վնայ» (Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն. ԿՀ, էջ 64):

«Քահանայք մի՛ արբեցողք և մի՛ հանգանակողք և մի՛ արծաթագին աղախնայս ստանալ և կամ ի կապենաց պոռնկաց ՚ի տունս տանել զգարչելիսն, զոր ոչ հրամային օրէնք» (Կանոնք Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշաղճոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի. ԿՀ, հոդ. 1Բ, էջ 115):

«Իսկ պայլն Մամիկոնեան զՎարդ ո՛չ միայն լու անձամբ, այլև ծառայիւք, դրամբ և կազմածով, յամուր տեղեաց շահաստանին ի բարձրարեւձ պարսպացն և յասպարափակ բաղմութենէ պահապանացն, ընկալեալ իբրև պարծուի ի թևս իւր և ընդ բազում անցուցեալ օթևանս՝ ամեալ հասուցանէր խաղաղութեամբ ի յերկիրս Հայոց» (ՂՓ, III, զլ. 2Բ, էջ 289):

Տնային ստրուկյան զարգացումը նկատվում է պիտավորապես Արևելքում՝ Փոքր ու Առաջավոր Ասիայում, վորտեղ ցուրահասուկ սոցիալ-տնտեսական պայմաններում նա շատ անգամ համարվում էր տիրոջ բնտանիքի հավատարիմ մարդ, բնտանիքի անդամին հափասար անձ և կամ հնարավորություն էր ստանում իր սեփական բնտանիքն ունենալու¹⁶⁹:

Բացի այդ՝ տնային ստրուկների վիճակը, մյուս կատեգորիայի ստրուկների համամեծությամբ, ափելի տանելի չէր ու ափելի մեղմ: Այդ հասկանալի չէ. տնային ստրուկյունն իր զարգացմամբ իսկապես շարունակությունն է նահապետական ստրուկյան, վոր սկսել էր գոյանալ տոհմային հասարակության մեջ և սպա տոհմի քայքայումով նոր սոցիալ-տնտեսական

պայմաններում շահագործման համապատասխան ձևեր եր ստացել: Այդպես եր նաև Ֆեոդալական հասարակութան մեջ, վորտեղ տոհմային հասարակարգի տրադիցիաների վերապրուկներով կայուն եր մնում տնային ստրկութունն ստրուկների այլ կատեգորիաներին աւրնթեր:

6. **ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐ**. — Ինչպես հայտնի յե, հասարակութան Ֆեոդալականացումով՝ կրոնական հաստատութիւններն ել համապատասխան բնույթ ստացան: Առաջացավ կրոնականութիւնը իշխանութիւնն իր առանձին ապարատով, իր հիերարխիայով, իր հողային ենյութական այլ հարստութիւններով, վորոնք միանգամայն համապատասխանում եյին արտադրական նոր ձևերին, դասակարգային տիրող հարաբերութիւններին: Տակաւին Հայաստանի հեթանոսութիւն շրջանում յեկեղեցին ու նրա սպասավորութիւնը ներկայացնում են Ֆեոդալկալվածատիրական կազմ, վոր հետագայում քրիստոնեւթյան մուտքով՝ դարձավ հեթանոսական մեհյաններին ու քրմական դասին հաջորդող քրիստոնեւական վանքերի ու յեկեղեցիների և քրիստոնեւա հոգևոր դասի ժառանգութիւն:

Լինելով իր սոցիալական էյությամբ Ֆեոդալական և իր տնտեսական կառուցմամբ կալվածատիրական, թե՛ հեթանոսական և թե՛ նրա ժառանգ քրիստոնեւական կրոնավորութիւնն իրենց նյութական գոյութիւնը խարսխում եյին արտադրութիւն Ֆեոդալական յեղանակի վրա: Այստեղ ել մնում եր ստրկութիւնը, վորը, յեթե աշխարհիկ Ֆեոդալական դասակարգը պահանում եր միայն արտատնտեսական ճնշումով, ապա հոգևոր Ֆեոդալական դասակարգի մեջ վավերացվում եր նաև կրոնաստիճանական գաղափարախոսութիւնը ու սրբապործվում յեկեղեցու «որհնութիւնը»: Գոյութիւն ունեյին հատուկ տաճարական ստրուկներ՝ *εργοδούλοι*, վորոնք շահագործվում եյին հոգևոր դասի ձեռքում կենտրոնացած լայնածավալ կալվածքներում ու տաճարական տնտեսութիւններում թե՛ իբրև ճորտացած ստրուկներ և թե՛ իբրև տնային ստրուկներ:

Հույն պատմագիր Ստրաբոնի ասելով՝ հայերը նվիրաբերում եյին Անահիտ դիցուհուն այր ու կին գերիներ, վորպիսի ստրուկների թիվն անագին չափերի յեր հասնում¹⁶⁰: Ազաթանգեղոսը,

պատմելով Անահիտ մեհյանի կործանումը Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով, ավելացնում ե՝ «և զղաստակերտոսն և գոպասարոսն քրմօք հանդերձ և նոցին գետնօքն և սահմանօքն ի ծառայութիւնն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասավորութեան» (զլ. ձԸ, Էջ 781):

Տրդատ Թագավորը պատերազմում ձեռք բերած ավարից, սրա թվում նաև գերիներից, մասն եր հանում և նվիրում տաճարներին. «նաև հինգերորդ ևս հանչր յտնեայն մեծամեծ տարացն անելոց, և մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհչր» (Այ. Էջ 24):

Քրիստոնեւթյան շրջանումն ել շարունակվում եր ստրուկների նվիրաբերումը յեկեղեցիներին: Ներսես Կամսարականը, պատերազմից սվար վեցնելով գերիներ, «եկեալ ի Վաղարշապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զվեշտասաներորդ մասն գերւոյն»¹⁷⁰:

Բնորոշ և, վոր մինչև վերջին ժամանակ հայ ժողովրդական հալածալիքներում պահանջել եր սվորութիւնն՝ ուխտ անելու, իրեն նվիրելով այս կամ այն սրբին. այդպիսիները կոչվում են «սրբի դուլ», այսինքն սրբի ստրուկ, ծառա: Տաճարական ստրուկների վերաբերմամբ հիշողութիւններ են պահանջել հայ ժողովրդական ավանդութիւնների մեջ, վորտեղ պատմվում և տաճարներին սպասարկող «կաղ դեերի» մասին Մուշի ս. Կարապետ վանքում, Վասպուրականի Հոգվոց վանքում և այլն, վորոնք կառուցված են նախկին հեթանոսական տաճարների ավերակների վրա:

«Անձևացայց գավառի Հոգվոց վանքում գտնվում և Կուղբաթ անունով մի դև. Գրիգոր Լուսավորչին այստեղ դեերին հալածելիս՝ զիջավ սրա խնդրին ու չհալածեց սրան այն պայմանով, վոր շարունակ ծառայեր այս վանքին ու սրա թանիրների մոխիրը տաներ աներ Տիգրիս դեար: Նույնիսկ Տիգրիսի որիինցունց են տալիս մի տեղ, վորտեղից այս դևը վանքի մոխիրները հանում, լցնում և գետը: Վանքի տնտեսուհին ամեն օր մի գունդ խմոր և շաղախում և դնում թոնրի ականի մեջ, վորպես կուղբաթի բաժին»¹⁷¹: Նույնանման ավանդութիւն պատմվում և ժողովրդի մեջ ս. Կարապետ վանքի մասին, վորն առաջ և բերել Գ. Սրվանձառյանն իր «Գրոց—բրոց» յերկասիրութիւն մեջ:

Դատաստանագիրքը: Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանագրքում չափազանց նվազ է նկատվում Մովսիսական որենքների ազդեցությունը: Ընդհակառակը, ստրուկոթյան վերաբերյալ որենքները զլխավորապես տողորված են հունա-հռոմեական (բյուզանդական) և մասամբ տեղական Փետղայական իրավունքի սկզբունքներով: Ուստի Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանագրքի հոդվածները, վորոնք վերաբերում են ստրուկներին, կրում են ավելի խիստ ու դաժան բնույթ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի համեմատությամբ. այս մի ահնբախ հանգամանք է, վորից պետք է կռահել, վոր Կիլիկիայում ստրուկությունը կայուն մի ինստիտուտ եր տակավին և ստրուկների վիճակը համեմատաբար ավելի ծանր ու չարքաշ եր:

Արգ, տեսնենք, թե վերոհիշյալ աղբյուրներն ի՞նչպես են ներկայացնում ստրուկների սոցիալ-իրավական դրությունը Հայաստանում:

9. ՏԻՐՈՋ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԲԸ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԻ ՎՐԱ.— Հին հայոց իրավունքի բոլոր սահմանումները տողորված են մի հանուր իմաստով, վոր ստրուկն ազատ մարդ չե. նա սահմանապես պատկանում է վո՛չ թե իրեն, այլ տիրոջը. նա իրավանց անձն չէ, այլ սոսկ իրավանց առարկա: Հայ մատենագրական աղբյուրներում ստրուկներն, այսինքն ծառաներն ու աղախինները, օովորաբար հիշատակվում են սեփականության նյութեզեն իրերի հետ միասին: Աբրահամ Խոստովանողի՝ «Վկայք Աբևեից»-ի մեջ սովորական գույքի հետ, վորն այնտեղ արտահայտված է «արար» բառով, թվում է նաև «գրագմութիւն ծառայից նորա [մոզպետի] և զաղախնաց». իսկ մի փոքր հետո այդ բոլորն, այսինքն «արարը», ծառաների ու աղախինների բայժութունը համարում է ստացվածք, սեփականություն. «զի տեսնենելով զգրագմութիւն ստացուածոց նորա» (եջ 337): Կանոնագրքի ու Դատաստանագրքի հոդվածներում կանանց ոժիտի մասին հիշատակելիս՝ սովորաբար անասունների ու անշունչ առարկաների հետ միասին, իբրև սեփականության իր, թվում են նաև «աղախիններին»:

Մեր հին մատենագրության մեջ ստրուկը՝ ծառան միշտ հակադրվում է տիրոջը: Որինակ՝ Յեզիչեն ասում է. «Յչ երևէր

այնուհետև ասուել զտէր քան զծառայ» (III, եջ 115), կամ ինչպես շեշտված է Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագրքում. «Զի ծառայն և տէր չեն հաւասար յանձն իշխանութեան» (հոդ. ԻԳ, եջ 14): Եթե Հին Հայաստանում տիրապետող դասակարգը՝ ազատանին արհամարհանքով եր վերաբերվում դեպի շինականները, ինչպես այդ ակնբրև է Յեզիչենի վկայությունից՝ «Զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր և տգիտազոյն ևս էր ի վրոց մխիթարութենէ» (գլ. Բ, եջ 171), ապա ևս առափել արհամարհանք եր տածվելու դեպի ստրուկները՝ ծառաներն ու աղախինները: Չար չեր կանոնադրում Աշտիշատի յեկեղեցական Ժողովը (365 թ.), վոր «ծառայից պատուիէր կալ բարգաբն հնայանդութեան իրեանց տէրանց» (կանոն 2.):

Տիրոջ սեփականություն իրավունքը տարածվում էր նաև ստրկի բնասիրի անդամների՝ կնոջ ու զավակների վրա: Այդ մասին վկայում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը. «Եթէ պատահի քրիստոնէի զեւել ծառայ քրիստոնէայ բաւ օրինացն վեց ամ ծառայիլ և ելանել յթոթներորդ ամին. եղիցի մեզ-յորժամ բաւ գնոյ իւր ծառայեսցէ՝ ելցէ ազատս: Եթէ ինքը միայն մտեալ իցէ միայն ելցէ, և եթէ կնաւ հանդերձ մտեալ իցէ, ելցէ և կինն ընդ նմա: Ազա թէ տէր իւր տացէ նմա կին և ծնանիցի նմա որդիս և դստերս, կիցն և որդիքն տեսան ևորս եղիցն, և նա միայն ելցէ. փրկանօք ելցեն և նորա» (ՄԳ, II, հոդ. Ի, եջ 335):

Ստրուկը, զուրկ լինելով անձնական իրավունքից, չեր կարող վորևէ հասարակական պաշտոն վարել կամ կոչումն ստանալ, վոր վերապահված եր միայն ազատ դասակարգին: Այդ բացահայտ է նրանից, վոր ստրկին արգելված եր, համաձայն կանոնական իրավունքի, հոգևոր կոչումն ընդունելը: Այս որենքը մտել է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի (II, հոդ. ԺԵ) և Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանագրքի մեջ (հոդ. ԺԸ, ԶԺԵ), վորոնք թույլատրում են ստրկին հոգևոր կոչումն ընդունել միայն այն դեպքում, յերբ նրանք իրենց տիրոջ համաձայնությամբ նախապես լիակատար ազատություն են ստանում: Նմանապես ստրկատերն իրավունք չունեք ստրկին իրեն ժառանգ դարձնել (ՄԳ, հոդ. ԺԸ: ԱՀԳ, հոդ. ԶԺԷ):

Այդ նույն հիմունքներով ստրուկն իրավունք չունի հանդես գալ զատական առյանում խոսերու և կամ իր տիրոջ փոխարեն իրեն անձնափոխանորդ ներկայանալու: Այդ արդելքը բացահայտ է Ասորա-Հոմեյական Գառաատանագրքից. «Եթէ ոք հրամայէ իւրում յատենի փոխան իւր խօսել և ասնել իրաւունս ինչ, չունի հրաման ծառայս օրինացս խօսել վասն նորս, զի ծառայի և տէրն չեն հաւասար յանձնիչխանութեան» (ԱՀԳ, հոդ. ԻԳ, էջ 14):

Տիրոջ սեփականութեան իրավունքն իր սարկի վրա վրջ մի բանով չէր տարբերվում այն իրավունքից, վոր ունէր տերն իրեն պատկանյալ անասունների ու այլ անշարժ առարկաների վերաբերմամբ: Այդ սեփականատիրական իրավունքը արտահայտվում էր նրանով, վոր տերը կարող էր իր ստրուկներին, մյուս սեփական իրերի հետ համահավասար, նվիրաբերել մի ուրիշին կամ փաճառքի ու զնման առարկա դարձնել:

Տերերը կարող էյին իրենց ստրուկներին նվիրաբերել՝ զանազան անձերի ու կրօնական հաստատութիւններին: Մովսէս Խորենացին պատմում է, թէ ինչպէս Գեղամ Նահապետն ընծայում է ստրուկներ և իր ստացվածքի մեծ մասն իր վորդի Սիսակին. «Մմա զմեծ մասն ընչից խրոց տուեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս» (ՄԽ, I, գլ. ԺԲ, էջ 44), կամ ինչպէս Արտաշէս թագաւորը նվիրում է Ամրատ Սպարապետին Յերվալից դերված ստրուկներին. «Եւ ապա աւար առեալ զզանձան Երուզազայ, և ծառայս անձինս հինգարեւր... բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարզէ Ամրատայ զծառայան Երուզազայ» (ՄԽ, II, գլ. ԽԸ, էջ 171): Ըստ նույն Մովսէս Խորենացու Պատմութեան՝ Բըշտունյաց Նահապետ Պակարսը խոստանում է Բարգաւորանին ընծայել ստրուկներ. «խոստանայ հինգ հարիւր կին զեղեցիկ և հազար քանքար սկևոյ՝ զի օգնեսցէ նոցա» (ՄԽ, II, գլ. ԺԹ, էջ 127): Ազաթանկեղոսը պատմելով Անահատի մեհյանի կործանումը, ավելացնում է. «Եւ զդաստակերտան և զսպասաւորան քրձօքն հանդերձ և նոցին զեանովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցոյ սպասաւորութեան» (Ազ., գլ. ԸԸ, 781, էջ 397):

Ավելի ցայտուն որինակ է ներկայացնում Անանիոս Երևակա-

ցու վկայութիւնը «Յաղագս հարցման և լուծման» մեջ, ուր նա խոսում է ներսէ համասարականի կողմից արված նվիրաբերութեան մասին. «Ներսէ համասարական օրդի Արշարի, անուանակից և նախնի այժմ ներսէն, ի յայթիկ պատերազմս բահոյլը. ճոցն ասնու դերի նաստիկ յոյժ և հասեալ ի գունն արբունի ընծայեցուցանէ թագաւորին պարսից զհասանալ զերուցն: Եւ թուեալ զհասարակն՝ և ընծայէ օրդոյ արբայի զ. 5. յոթերորդ] մասն: Եւ հրատարեալ ի նոցանէ, զասնայ յաշխարհն իւր: Եւ եկեալ ի տուն զարիկախի՝ յոյժ մեծարի ի նմանէ ոչ օրդոյս զնախարար, այլ զօրդոյս զմի ոք ի թաղաւորաց: Եւ սա տայ նմա զ. ր. յոթերորդ] մասն զերուցն: Եւ եկեալ սա սպայանալ տն, զոր խորաւաճանանն կոչեն, և առաւել ևս ի նմանէ մեծարեալ՝ տայ նմա զ. Ժ. յասանրչորսերորդ] մասն զերուցն: Եւ ևս յասաջ եկալ՝ հասանէ յաշխարհ իւր՝ և ընդ սասաջ լինի նմա եղբայր իւր կրտսեր Հրահատ և տայ նմա զ. Ժ. յասանրեքերորդ] մասն զերուցն: Եւ ևս յասաջ եկեալ՝ ընդ սասաջ լինին նմա ազատքն հայոց և տայ նոցա զինն մասն զերուցն: Եւ եկեալի վաղարշապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զ. Ժ. յասանրեքերորդ] մասն զերուցն: Եւ եկեալ Մահակ սասաջ եղբայր իւր՝ տայ նմա զ. ի. յասանրորդ] մասն զերուցն» (ԱՇ, հարց. ԻԱ, էջ 25—26):

Ստրուկների նվիրաբերումը թագաւորին ակրոյ սոյսրոյթ էր, վոր Մխիթար Գոշի Գառաատանագրքի մեջ նշվում է իրեն պարտադիր կանոն: Այդ սրենքի համաձայն՝ պատերազմում ձեռք բերված գերիների մեկ տասերորդը պետք է հատկացվի թագաւորին, յեթէ վերջինս անձամբ չի մասնակցել պատերազմին (ՄԳ, II, հոդ. Ա. էջ 312): Ստրուկների նվիրաբերման մասին հիշատակում է նաև Ասորա-Հոմեյական Գառաատանագրքը, վորտեղ այդ նվերի դործուցութիւնը պահանջվում է վավերացնել զբաւոր ձեռով. «Թէ ոք տայ մարդու գետից կամ սասացում ի պատիւ նորին կամ տուն կամ ծառայ, և տայ նմա թուղթ հաստատութեան, իշխանութիւն ունի այնուհետեւ տիրել նմին, սրով պատուեցաւ ստանայ, և սեփականեալ վայելէ...» (ԱՀԳ, հոդ. ԺԲ, էջ 45):

Մտրուկներ նվիրաբերելու շարքին և դասակարգելու նաև այն սովորույթը, վոր ամուսնու ատենը կնոջ բերած ոճիտի մեջ պանտղան իրերի ու անասունների հետ մտնում էլին նաև ստրուկներ, վորոնք կազմում էլին կնոջ սեփականությունը. «Եթէ կին ոք արար և ամուլ պատահեաց, և այրն հանցէ զնա վասն ամուլթեան, սբ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն, թէ՛ աղախին, թէ՛ անասուն, թէ՛ հանդերձ, թէ՛ արծաթ, ամուլ իշխան է և գնալ» (ԿԷ, Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն, հոդ. Ե, էջ 64):

Նույն պարտքան հիշատակվում է նաև Ասորա-Հոմեյական Դատաստանադրում. «Թէ ամուսնացր կին և բերի գինի իւր պընուղ, ծառայս, ոչխար, երամակս, լուծս կանց և այլ զինչ և իցէ տարս և ստացուածո...» (հոդ. ԶԱ, էջ 34):

Վերջապես իրեն սեփականատիրական առարկա, ստրուկը ժառանգարար կարող էր անցնել մեռածի ժառանգներին, յեթե, իհարկե, ստրկատերը կապիով ազատութիւն չի շնորհել ստրուկներին: Այլ իմաստը կարելի չի հետևցնել Ասորա-Հոմեյական Դատաստանադրի ԺԶ հոդվածից. «Եթէ սբ ամուսն կտակ, եթէ, ստող և եթէ հիւանդ, և կամի ազատել զժառայս իւր, թէ մի է թէ երկուս, կարող է ազատել և թէ Գ. են, զերկուսն, պարտի արտել և ի հնկէն ցտան՝ զկէսն պարտի թողուլ և ի տասէն ցերեսունն՝ զմին յերիցն թողուլ և յերեսունէն ցհարիւրն զմին ի չորից կարող է թողուլ: Ապա թէ աւելի ազատ է, քան զոր հրամայէ նոմոսս, աւելի մնայ ժառանգաւորացն: Իսկ եթէ ոք ամուսն կտակ և զրէ ազատ զամենայն ծառայս իւր, մնան ամեներեսն ծառայ ժառանգացն» (ԱԷԳ, էջ 12):

Ինչպես ամեն մի իւր, այնպես էլ ստրուկը գտնում էր անվտանգ առարկա: Ստրուկը ներկայացնում էր փոխանակական արժեք այն ժամանակվա առևտրական հարաբերություններում: Թեքուս այդ հանդամանքը խթան էր հունդիսանում բազմաթիվ և անդադար պատերազմների ու հարձակումների, վարոնք հարուստ ավարատուների աղբյուրներ էլին այն ժամանակվա ստրկական շուկաներին գերիներ մատակարարելու համար: Հին դարերում Բաբելոնը, Փյունիկիան, Հունաստանը, Փոքր Ասիայի Միջերկրական յեզրամասի հունական գաղութները, Հոմեր, Ալեքսանդրիան, իսկ միջին դարերում՝ Բաղդադը, Բյուզանդիոնը, Վե-

նետիլը. Ջենովան այնպիսի հսկայական միջազգային շուկաներ էլին, վոր ընդունակ էլին կլանելու անտաճման քանակով կենդանի ապրանք, վոր հարածուն այիջներով հեղեղվում էր Ասիայի ու Յեզրոպայի բոլոր ծայրերից: Այդ ստրկական շուկաները անհրաժեշտ էլին աշխատավոր ձեռքեր գնելու համար, քանի վոր այդ դարերում արտադրության մեջ շահագործվում էր տակավին ստրկական աշխատանքը:

Հայաստանում էլ ստրուկներն առևտրի առարկա էլին. նրանք գնվում էլին իրեն աշխատող ձեռքեր կամ վաճառվում էլին իրենց տերերի կողմից ուրիշներին և կամ վերջապես դառնում էլին արտածման շահավետ ապրանք դեպի ոտարերկրյա շուկաները: Ստրուկը փոխանակական արժեք լինելու գաղափարն արտացոլել է նաև հայ ժողովրդական փիլասոսոփայության՝ «Ասանա Ծոների» մեջ, վորտեղ գերին ներկայացվում է արժեքավոր ապրանքի նշանակությամբ. «Գերին գին եղնի, տիրուն կհասնի»:

Բազմաթիվ պատմական վկայություններից այստեղ հիշատակենք մի քանի կարևորագույն որինակներ: Հին Հայաստանում գնված ստրկուհիները կոչվում էլին «արծաթագին աղախին», ինչպես այդ ակներև է ներսես կաթողիկոսի ու ներշապուհ Մամիկոնեյից յեպիսկոպոսի սահմանած կանոններից՝ «Քահանայք մի՛ արբեցող և մի՛ արծաթագին աղախնայս ստանալ...» (ԿԷ, հոդ. ԼԲ, էջ 115), նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանադրից և այլ կանոններից:

Միջին դարերի վերաբերմամբ ունենք Մխիթար Գոշի Դատաստանադրի վկայությունը, վորի մեջ մի քանի հոդվածներում նշված է. «Եթէ պատահի քրիստոնէի գնել ծառայ քրիստոնեայ» (II, Ի, էջ 335), կամ «Եթէ գնիցէ ոք ծառայ այլազգի և կամ աղախին» (II, հոդ. ԻԲ, էջ 337): Ավելի բնորոշ է այն փաստը, վոր ցույց է տալիս, թե վորչափ վարդացած էր ստրկավաճառությունը Կիլիկիայում, վորտեղ հայ թագավորները հատուկ զաշնադիր էլին կնքում Ջենովայի վաճառականների հետ ստրուկների վաճառքի մասին: Հիշենք այդ տեսակ զաշնադրերից մեկը, վորը կնքվել է 1288 թ. դեկտեմբերի 23-ին, և վորով հայոց թագավոր Լևոն III-ը, ի միջի այլոց, ստրկավաճառություն

մենաշնորհ և տալիս Ձեռնագիրներին. «Եւ ի ծառայքն, որ կու
զնեն ու ի յերկրէն հանեն, նայ իրաւունք կուտան, նայ շտան ի-
րաւունք. ապա թէ քրիստոնէյ ծառայք զնեն, նայ երդումն,
որ տաճկի չըծախեն ու ոչ հայնց մարդոյ, որ կամենայն տաճկի
ծախել» (I. Karst-Sempad'scher Kodex, B. II): Այսպես եր սրինա-
կանացնել հիշյալ դաշնագիրը ստրուկների տարածման վաճառքը:
Ստրկատիրոջ սեփականութեան իրավունքը նմանապես յերե-
վում է այն դեպքում, յերբ ստրուկը նրանից փախչում է: Ինչ-
պես բացահայտ է դանազան ժողովուրդների մեջ տիրող ստրկա-
կան իրավունքից, փախստական ստրուկը պետք է անպայման
վերադարձվի իր տիրոջն ըստ պատկանելիւթյան: Այդ սկզբունքով
են տողորված Ատրա-Հոռմէյական Գաւառայան Գաւառայանապարհի համապա-
տասխան որենքները, վորոնցից ի՞նչ հոգվածն այնքան հետո յե
զնում, վոր խտապույն պատժով պատասխանատու յե դարձնում
նույնիսկ այն անձին, վորը թաղցնում է իր մտտ ապաստանած
փախստական ստրկին. «Եթէ այդ սք ընդունի առ ինքն զփախու-
ցեալ ծառայ և զիտէր, որ ծառայ էր, հրամայէ օրէնքս, զի սր
ընդունեացն, սրպէս ծառայ քարչեսցին տեսրք ծառային տն-
միկ ի դատաստան» (ԱԶԴ, հոդ. ԻԴ, էջ 14):

Սակայն Մխիթար Գոչի Գաւառայանապարհի մեջ միանգամայն
հակառակ սկզբունք ենք նկատում. «Մ'ի մատենացես զծառայ
տեսան իւրում, որ յաւելուցու ի քեզ ի տեսունէ իւրմէ. ընդ քեզ
բնակիցէ և ընդ քեզ զետեղեսցի յամենայն տեղում ուր և հաճոյ
իցէ նմա, և մի' նեղիցէք զնա: Ոչ միայն զայլապղեաց ասէ, այլ
և զերբայեցուց' որ թէ յանդգնեալ ոչ կամի յեօթն ամին թողուլ
զնա, և յողագս այնր փախիցէ, զոր ասէ' ընդ քեզ բնակեսցէ,
և թէ այլուր հաճոյ իցէ' անդ, և թէ այլ ապր ինչ, հաշտեցու-
ցանել և ոչ վայրապար տալ ի ձեռս: Չայս և մեզ պահել իրաւա-
ցի գաւառաստան է» (ՄԳ, II, հոդ. ՀԷ, էջ 391): Բայց սոյդ հա-
կասութեանը վերաբերում է միայն առանձնահատուկ մասնակի
յերևույթին: Բանը նրանումն է, վոր Մխիթար Գոչը վերահիշյալ
որենքն ամբողջովին յուրացրել է Մովսիսական իրավունքից, վո-
րի համաձայն ստրուկը 7 տարի աշխատելուց հետո անպայման
ազատագրվում է: Հիրավի, ինչպես տեսնում ենք վերևում բեր-
ված որենքից, իսսքը վերաբերում է այն ստրկին, վորը 7 տա-

րուց հետո իր տիրոջ կողմից, չարամխտ բռնադատութեամբ, չե-
ստանում որինական ազատութեանը և ստիպված է լինում փախ-
չել և, ստրատանելով վորեւէ մեկի մտտ, ձեռք բերել որենքով
սահմանված ազատութեանը: Հետեապես հիշյալ որենքը չէր
տարածվում այնպիսի փախստական ստրուկների վրա, վորոնք
դեռ չէին կարող սփռվել ազատութեան որենքով, այսինքն դեռ
չէին յրացրել իրենց յսխամյա ստրկական ծառայութեանը:

Վոր իրոք փախստական ստրուկը պետք է վերադարձվեր իր
տիրոջը, այդ կուսում ենք Մարտ Գունդատարի Գաւառայանա-
պարհի ճժժ հոգվածից, վորի վերջում ասված է. «Եւ թէ ծառայ
ի տաճկաց փախչի' նա մի' մասներ զինք. քանց հանպոյ և կէլ-
ցոյ, որ ազատի ծառայութենէն»: Այստեղ, ինչպես նկատում ենք,
փախստական ստրուկը չվերադարձնելու հանգամանքը կապված է
այն պարագայի հետ, յեթէ ստրուկը փախչում է մահմեդական
տիրոջից. հետեապես յեթէ ստրուկը փախել է քրիստոնէյա, այ-
սինքն հայ տիրոջից, Կիլիկիայի հայ որենքը վոչինչ չի ասում
այդպիսի ստրուկի պաշտպանութեան մասին: Ուստի յեզրակաց-
նելու յենք, վոր հայից վախած ստրուկը վերադարձվելու յեր
տիրոջը: Այս մեր յենթադրութեանն ավելի ամուր հիմք է ստա-
նում նույն Գաւառայանապարհի մի այլ որենքի իմաստից, վորը
վերաբերում է փախստական «պարիկոսին», վորին պետք է ճոր-
տացած ստրուկ համարել: Ըստ այդ որենքի՝ փախստական
պարիկոսը պետք է վերադարձվի իր անմիջական տիրոջը. «Կու
հրամայէ արչնքս՝ որ թէ պատիկոս փախչի չիր պարունէն՝ նա
քանի այն պատիկոսն ապրի, նա կարէ տանիլ զինք պարունն. ա-
պա թէ մեռնի ի դուրս՝ նա գորդիքն չկարէ ի կահրա տանիլ,
քանի թէ իր կամօք երթայ» (ՄԳ, հոդ. ՃԻԳ):

Վոր իրոք Հին Հայաստանում, հենց Արշակունյաց հարստու-
թեան շրջանում, փախստական ստրուկները չէին կարող ազատ-
վել կամ մնալ ապաստանողի մոտ, այլ վերադարձվելու էին
իրենց իսկական տերերին, այդ բացահայտ է Արշակունյաց քաղա-
քի պատմութեանից: Դեպի Արշակունյաց էին փախչում, ի միջի
այլոց, նաև ստրուկներն ու ճորտերը: Մովսես Խորենացու Գաւ-
առութեանից տեսնում ենք, վոր հայ նախարարները այդ դեպքից
զայրացած հարձակում են գործում Արշակունյանի վրա. «Եւ հա-

քին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց 'ի տղայոց ստեղծացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցատրաց» (ՄՊ., III, ԻԵ, Էջ 289: ՓԲ, IV, ԺԲ, Էջ 110, ԺԳ, Էջ 115):

10. ՍՏՐԿԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ. — Չնայած վոր ստրուկները ստրկատիրոջ սեփականությունն էին համարվում և ամբողջովին յենթակա էին նրա իրավունքներին, այնուամենայնիվ որևէքը նրանց վերապահել եր, թեև սահմանափակ, բայց և այնպես վորոչ իրավունքներ:

Առաջին հարցը, վոր ծագում է, այդ այն է, թե արդյոք ստրուկներն ունեյին՞ն վորևէ գույքային սեփականության իրավունք: Դժբախտաբար մեր մատենագրական աղբյուրները, նմանապես հայ կանոնական իրավունքն և Մխիթար Գոշի ու Սմբատ Գունդատուրի Դատաստանագրքերն այդ մասին վորոչ բան չեն ասում: Սակայն ճորտացած ստրուկների, այն է՝ *Servi casati* (խրճիկավոր ստրուկների) ինստիտուտը, կարող եր գոյություն ունենալ միայն այն դեպքում, յեթև ստրուկը ոժտված եր, վորոչ չափի սեփականության իրավունքով: Ուստի պետք է կռահել, վոր այդ կատեգորիայի ստրուկները, բնակություն հաստատելով կալվածատիրոջ կողմից հատկացված հողաբաժիններում, ունեյին իրենց սեփական խրճիթը, թևերև և ամենաանհրաժեշտ գյուղատնտեսական արտադրական միջոցները՝ գործիքներ, գուցե և անասուններ: Համենայն դեպս, կարելի չե յենթադրել, վոր ըստ սովորութեական իրավունքի, ստրուկները Հին Հայաստանում փարող էյին անհատորեն, իհարկե, իրենց տիրոջ թույլտվությամբ կամ համաձայնությամբ, ձեռք բերել անձնական սեփականության համար անհրաժեշտ իրեր, ինչպես այդ գոյություն ուներ հին հռոմեյական ստրկատիրական պայմաններում *peculium* — կոչված գույքային սեփականությամբ: Այդպիսի յենթադրության հիմք է տալիս Հայաստանում մի ժամանակ կիրառվող Ատրա-Հռոմեյական Դատաստանագիրքը. «Եթէ ծառայ ոք ինչս կամի զնել, տեսուն իւրոյ հրամանաւ իշխան է անելք»: (ԻԷ, Էջ 15): Ավելի ցայտուն յերեման է գալիս ստրկի գույքային իրավունքը նույն դատաստանագրքի ԺԸ հոդվածում. «Յորժամ ոք գժտայ իւր ազատէ, պարտ է գստացուածս և զինչս

իւր ազատել ընդ նմին ի նոյն պիքն, զի թէ ոչ զբէ յանուանէ դատացուածս իւր, զոր ազատեաց, յորժամ վախճանի տէր ծառային, անունն զամենայն ինչս ազատ ծառային՝ ժարանդիչք ազատողին» (ԱՀԴ, Էջ 13):

Վերջին հոդվածի իրավարանական իմաստն իր նմանությամբ հիշեցնում է միջնադարյան յեվրոպական Փետողիղգմում գոյություն ունեցող *manus mortua*, *main morte* «մեռյալ ձեռք» որևէքը:

Թեև Հին Հայաստանի ստրուկների պաշտպանության մասին իրենց տերերի խոշտանգումներից՝ վոչինչ չեն ավանդում մատենագրական ավայելները, բայց միջին դարերում այդ պաշտպանությունն արդեն որինականացված ենք տեսնում հայ գստաստանագրքերում: Այստեղ որևէքն իր պաշտպանության տակ և ստնում ստրուկներին յերկու դեպքում, յերբ ստրկատերը խեղում եր ստրկի վորևէ անդամը կամ յերբ նրան մահ եր պատճառում:

Եթե ստրուկը մեռնում է տիրոջ հարվածներից, վերջինս պարտավոր է, թե՛ ըստ Մխիթար Գոշի (II, հոդ. ԴԷ) և թե՛ ըստ Սմբատի Դատաստանագրքի (հոդ. ՃԺԵ)՝ հատուցանել ստրկան զինք: Իսկ յեթև ստրկի մահը տեղի չե ունենում հարվածներից մի քանի որ անց, այն ժամանակ ստրկատերն ազատվում է «սոյան զինք» վճարելուց, յենթարկվելով միայն յեկեկեցական ապաշխարանքի:

Ինչ վերաբերում է ստրկին պատճառած խեղումներին, հայ Դատաստանագրքերը տիրոջ պատասխանատվության հարցում խտրություն են գնում, նայած, թե ստրուկը քրիստոնյա չե, թե «այլազգի»: Մարմնական խեղումների դեպքում քրիստոնյա ստրուկն ազատություն և ստանում, իսկ այլազգին կարող է ազատվել, յեթև վճարի իր անձի զինք: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում սոյդ հարցն այսպես է վորոչվում. «Իսկ եթէ ոք հարցէ զակն ծառայի իւրոյ կամ զակն աղախնոյ իւրոյ և կուրացուացէ, արձակեցէ զնոսա ազատս փոխանակ ական նոցա: Եւթ եթէ դատամն իւրոյ և կամ դատամն աղախնոյ իւրոյ թափեցէ, արձակեցէ զնոսա ազատս փոխանակ ատաման նոցա... Իսկ եթէ այլազգեաց իցէ ծառայն և աղախինն, վաճառեցէ որքան արժան է՝ պակաս և կամ ընդ կէս զնոյ, ըստ որում ի զէպ իցէ դա-

ատատանի իրաւամբք, սակայն իշխան լիցի թէ ե' ոչ կամի' վա-
ճասի» (II հոդ. I, էջ 343): Գրեթէ նույն իմաստն է պարու-
նակում նաև Սմբատ Գունդստարլի Դատաստանադիրքը (Հոդ.
ձժԷ):

Հայ որենքը ստրուկներին վերապահում էր պատվելու իրա-
վունք: Թեև Տին Հայ մատենագրական ազդուներն այդ մասին
վաշինչ չեն տվանդում, սակայն միջնադարյան Հայ գատատա-
նադրքերը հիմք են տալիս կասկելու, վոր նախարարական շքա-
նումն էլ գոյություն է ունեցել ստրուկների ազատագրման իրա-
վունքը, մանավանդ, յեթև նկատի առնենք, վոր Հարեվան յեր-
կրներում, ինչպես որինակ, Բյուզանդիոնում, այդ առթիվ կի-
րարկվում էլին հատուկ որենքներ:

Միևթար Գոշի Դատաստանադիրքը, հետևելով Մովսիսական
որենքներին, ստրուկները ճանաչում է վոչ իբրև մշտնջենա-
կան գրություն: Վեց լրիվ տարիներից հետո յոթերորդ տարում
յուրաքանչյուր ստրուկ ստանում է ազատվելու իրավունք և
կարող է հետանալ տիրոջից. յեթև ամուսնացած է, կինն էլ նրա
հետ է ազատվում (ՄԳ, II, հոդ. Ի): Բացի ազատության այդ
որինական ժամկետից՝ Դատաստանադիրքը սահմանում է, վոր
ստրուկը ամեն ժամանակ կարող է ազատվել, «յորժամ ըստ
զնոյ իւր ծառայեսցէ» կամ յեթև նրան հետ են զնում ծնողները.
«Ապա թէ կանխաւ հայր իւր փրկել զնա կարիցէ, փրկիցէ» (ՄԳ,
II, հոդ. ԻԱ): Վերջապէս այսպիսի ստրուկը կարող է ազատվել
քրիստոնէսության ընդունելու դեպքում, փրկանք վճարելով.
«Եթէ զնիցէ ոք ծառայ այլազգի և կամ աղախին, եթէ յանձն
առնուն մկրտիլ՝ ընդ փրկանօք լիցին-զնոյ չափ ծառայեսալք՝ ա-
զատք լիցին...» (ՄԳ, II, հոդ. ԻԲ, էջ 337):

Ստրուկներն իրավունք ունեցին վերջնականորեն ազատվել,
յերբ հոգեվոր կոչում էլին ընդունում. սակայն այս դեպքում
անհրաժեշտ է ստրկատիրոջ վաղորդք համաձայնությունը.
«Զճատայս ի ժողանդութիւն անել ատանց կամաց տէրանցն ոչ
հրամայեմք ի տրամութիւն ստացողացն, քանզի տանց կործա-
նումն այս գործէ: Ապա թէ երբէք արժանի երևեսցի ծառայն առ
ի ձեռնադրութիւն աստիճանի... և թողացուցեն տեսք իւր և
ազատեսցին և ի տանն ի բաց առաքեսցեն, եղիցին» (ՄԳ, II, հոդ.

ԺԷ): Ի յրումն այդ ամենի, ստրկատիրոջ բնության հետևան-
քով խեղանդամ դարձած ստրուկը, ինչպես վերն արդեն նշել
ենք, նույնպես յենթակա յե ազատման: (ՄԳ, II, հոդ. I):

Գրեթէ նույն, թեև մի փոքր ավելի խիստ բնութի, սկզբ-
բունքներով են տողորված Սմբատ Գունդստարլի Դատաստ-
նադրքի հոգվածները ստրուկների ազատման մասին (հոդ. ԺԵ,
ձժԶ):

11. ՍՏՐԿՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ. — Հայաստանում, ինչ-
պես և բոլոր այն յերկրներում, ուր գոյություն ուներ ստրկու-
թյունը, ստրուկների ձեռք բերման ազդուրը միևնույնն էր:

Պատերազմը պատմականորեն ամենակարգավան և ապա հա-
րատելի ազդուրն է հանդիսացել՝ գերեվարության միջոցով ըստ-
բուկներ ձեռք բերելու համար, վորը բոլոր ժողովուրդների և
բոլոր ժամանակների նկատմամբ ունիվերսալ բնույթ էր ստացել:
Թերևս, պատերազմներ էլին ձեռնարկվում շատ անգամ հենց
ազգային ավարտության ու գերեվարության նպատակներով:
Այստեղ յերկար կանդ չենք ասնում պատերազմական յեղանակով
ստրուկներ ձեռք բերելու հարցի վրա, քանի վոր այդ մասին
առիթուր ունեցանք նախորդ էջերում խոսելու: Միայն ընդզենք,
վոր ստրուկներ ձեռք բերելու այս յեղանակն այնքան ընական
ու անհրաժեշտ է համարվել, վոր սրինականացվել է իրավաբա-
նական նորմերով, ինչպես սրինակ՝ Միևթար Գոշի ու Սմբատ
Գունդստարլի Դատաստանադրքերում: Միևթար Գոշի Դատաս-
տանադրքի համաձայն՝ գերվածները թալանած ու հափշտակված
ավարի հետ միասին բաժանվում էլին զորապետների միջև
նախաորես հանելով $\frac{1}{10}$ -ը թաղավորի սպանն, և $\frac{1}{30}$ հոգաւա
յեկեղեցու, իսկ յեթև պատերազմին անձնապէս մասնակցել է
թաղավորը, այն ժամանակ թաղավորին հասնում է $\frac{1}{2}$ -ը, յե-
կեղեցուն՝ $\frac{1}{10}$ -ը և $\frac{1}{3}$ -ն էլ՝ յորքին (ՄԳ, II, հոդ. Ա, էջ 312):

Պատերազմի սրինակով իշխաններն ու Ֆեոդալները բունի
միջոցների էլին զիմամ իրենց կամ հարեվան յերկրում ազատ
ժարդկանց ստրկացնելու համար: Թերևս հենց այդ նպատակով Ֆեո-
դալները շատ անգամ իրար յերկրների վրա հարձակվելով՝ առ-
պատակ էլին անում: Այդ յերկվույթի արտացոլել է Ասորա-
Հումեյսական Դատաստանադրքում. «Որք զնան և գերեն անա-

սունս և մարդիկ առանց արքունի հրամանաց, ի նոցանէ ձգեն յարքունի յօտար աշխարհ...» (ԱՀԴ, հոդ. ՃԻԱ, էջ 47):

Հայաստանի նախարարները սովորութիւն են ունեցել, ինչպէս ակներեւ է «Դունա ժողովոյն կանոնք»-ից, բռնի միջոցներով ստրկացնել ազատ մարդկանց. «Յորժամ ազատք զիւրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն՝ յոլովք չարակնութեան առնեն, զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արքանել»¹⁷³:

Ստրկից ծնվածը համարվում էր ժառանգաբար ստրուկ: Այդ սկզբունքն որինականացվել էր Մխիթար Գոչի ու Մմբատ Գունգատարի Դատաստանագրքերում: Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքում այդ որենքն այսպես է ձեւակերպված. «Ապա թէ տէր տացէ նմա կին եւ ծնանիցի նմա որդիս եւ դստերս, կինն և որդիքն տեսնոն նորա եղիցին եւ նա միայն էլցէ. փրկանօք ելցեն և նորա» (ՄԳ, II, հոդ. Ի): Նույն իմաստն է պարունակում նաև Մմբատ Գունգատարի Դատաստանագրքի ՃԺԵ հոդվածը: Նույնն ենք գտնում Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագրքերում. «Եթէ ծառայ ազատի եւ մնայ ընդ իշխանութեամբ տեսնոն իւրոյ անձնիշխան, եւ առնու կին յաղախնեաց տեսնոն զկնի ազատութեանն, եւ ծնանին ի նմանէ որդիս, ոչ ժառանգին զնա որդիք աղախնոյն, այլ ժառանգ լիցի նմա, որ ազատեցն զնա» (ԱՀԴ, հոդ. ԼԵ, էջ 17): Նմանապես կարող էին ստրկացվել ընկեցիկ ու վորբ յերեխաները. «Եթէ առնու ոք տղայ որբ, արու կամ էդ, որ ոչ գիտէ զծնողսն, կամ լինի ի շուքնէ, դրս ձգեն ի դրունս՝ յեկեղեցւոյ եւ յայ տեղին եւ սնուցանէ զնա կաթով, հարցանէ զօրէնս, թէ յորժամ աճէ, զի՞նչ է համարեալ, ծառայ, թէ ազատ: Հրամայէ նոմոսս, թէ որպէս կամ է սնուցողին՝ եղիցի, թէ մեռանի եւ թող զնա ծառայութեան անուամբ, ծառայ կոչի, և թէ ազատ՝ որպէս զորդի ազատի սնոյց, ազատութեան որդի է» (ԱՀԴ, հոդ. ՃԼ, էջ 49):

Ամեն մի ազատված ստրուկ կարող էր հրաժարվել որենքով իրեն վերապահված ազատութիւնից: Այս դեպքում արդեն նրա ստրկութիւնը դառնում էր մշտնջենական. «Ապա թէ պատասխանի տուեալ ասիցէ ծառայս՝ սիրեցի զտէր իմ եւ զկին իմ եւ զորդիս իմ եւ ոչ զնացէ յազատութիւն, տարցի զնա տէր իւր իւր

կեղեցի Աստուծոյ և քահանայիւք և հաւատարիմ վկայիւք եւ զրով առցէ զնա ծառայ յաւիտեան» (ՄԳ, հոդ. Ի): Նույնն է ասված Մմբատ Գունգատարի Դատաստանագրքում (հոդ. ՃԺԵ) և Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագրքում (հոդ. ԼԵ, ԼԳ):

Մի քանի դեպքերում ստրկացումը կիրառվում էր նաև իբրև պատժական միջոց վորոչ հանցազործութիւնների նկատմամբ: Այդ պատժին սովորաբար յենթակա էյին վճիթե ազատները, այլ միայն շինական դասին պատկանողները: Այս տեսակ ստրկութեան հետ կապված էյին ամենածանր ու վտանգավոր աշխատանքները: Հայ մատենագրական աղբյուրները հաղորդում են այդ տեսակ ստրկութեան մասին միայն կանանց վերաբերմամբ, վորոնք իբրև ստրուկներ աշխատեցվում էյին ուրկանոցներում կամ գողենոցներում:

«Յայտ եղեւ եթէ զառաջին կինն նա ետ թողուլ, կալցեն զկինն եւ յուրկանոց տարի մի աղասցէ գողեացն, եթէ ազատ է, յուրկանոց չերթայ ձ [100] գրամ տացէ ի դողխն» (ԿՀ, հոդ. Դ, էջ 64):

«Ապա եթէ մինչդեռ ՚ի դատին եւ ՚ի տուգանսն իցեն, եւ ամ մի ի վերայ չիցէ անցեալ, եւ ոք ՚ի կանանց յանդգնեսցի եւ առն կին լինիցի, կոչցեն զկինն եւ յուրկանոց տացեն. քանզի յայտ եղեւ, եթէ հանելոյ կնօջն նա եղեւ պատճառ, եւ տարի մի աղասցէ գողեացն եւ յաղախնութեան կացցէ» (Անդ, հոդ. Ե, էջ 65):

Թեև մատենագրական աղբյուրները չեն հաղորդում տվյալներ այդ մարդկանց մասին, վորոնք պատժական կարգով ստրկացվում էյին, բայց պետք է յենթադրել, վոր տղամարդիկ ել վորոչ հանցանքների դեպքում պետք է յենթարկվէյին ստրկութեան, ինչպէս այդ սովորական էր հին Հունաստանում, Հռոմում և այլ ստրկատիրական յերկրներում, ուր այդ տեսակ ստրուկներն աշխատեցվում էյին գլխավորապես հանքահորերում և նավերի վրա իբրև թիավարներ, այսինքն ամենադժան ու վտանգավոր աշխատանքներում: Բայց և այնպէս Մովսէս Կաղանկատվացու մոտ գտնում ենք հետաքրքիր տեղեկութիւն, թէ ինչպէս Աղվանից Վաչագան թագավորը քրիստոնէութեան դեմ ըմբոստացողներին

«պատժէր՝ զոմանս խեղդելով, զոմանս շօթակս առնելով և զոմանս 'ի ստրկութիւն արկանելով»¹⁷⁴ :

Մենք արդեն առիթ ունեցանք՝ վերը նշելու, վոր ստրուկները տուր և առի առարկա յեն լինում : Ուր դերեվարություն կար, այնտեղ ել նրա հետևանքն եր լինում գերեվաճառությունը : Իսկ գերեվաճառությունն էլ իր հերթին դառնում եր ստրուկներ մատակարարելու միջոց : Ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել արդեն միանգամ նախորդ գլխում առաջ բերված որինակները : Սակայն ստրուկ եյին դարձվում վո՛չ միայն ռազմագերիները, վաճառքի հանելով, այլ և ազատ մարդիկ, վորոնք անկարող եյին լինում իրենց պարտքերը հատուցանելու :

Ներսես կաթողիկոսի և Ներչապուհ Մամիկոնեյից յեպիսկոպոսի կանոններում գրված է. «Նդին ոմանք եւ զվաչյս դահեկանաց իւրեանց, կէսք վաճառեցին ընկերաց իւրեանց որպէս ծառայս» (ԿՀ, հոդ. Գ, էջ 108) :

Նմանապես Հովհան Մանդակունու «Վասն փոխոց եւ վաչխից» ճառի մեջ գտնում ենք՝ հետևյալ բնորոշ խոսքերը. «Ի ժամ փոխոցն տալոյ զուարթերես կեղծաւորի եւ յորժամ ժամադրութիւն վաչխիցն հասանիցէ, տեսանելով զչքաւորութիւն և զտարակուսութիւն պարտպանին, ո՛չ ողորմի եւ ո՛չ երգմանն հաւատայ մաղթողին, ո՛չ խոնարհի յաղաչանս վարանեցելոյն, այլ դժոխեալ անխոնարհելի եւ անհաշտ, եւ իր ծառայ փոխառուն համարի փոխառուն»¹⁷⁵ :

Այդ սովորությունն արձագանք է գտել նաև հայ միջնադարյան որենսգրքերում : Մխիթար Գոչի Դատաստանադրքի համաձայն՝ յեթե մարդասպանն անկարող լինի ըստ դատավճռի հատուցանել արյան գինը, «սպար թէ աղքատ իցէ, վաճառեցի իւրովքն յազգատոհմ եւ հատուցէ» (ՄԳ., II, հոդ. Ա, էջ 311) : Նմանապես աղքատության և այլ նյութական կարիքներէ, թերեմա պարտքերը վճարելու անկարողության հետևանքով, ծնողները ստիպված են լինում վաճառել իրենց դավակներին՝ «յաղախնութեան» և «ծառայութեան» : Մխիթար Գոչը փորձում է իր Դատաստանադրքի մեջ սահմանափակել այդորինակ վաճառքի սովորությունը. «Իսկ եթէ պատահի ումեք վաճառել գղուստր իւր

ըստ որում և իցէ պատճառի առնն հաւատացելոյ, մի՛ իբրև գաղախին վճռաւ վաճառիցէ. զի թէ ոչ իցէ յաչս տեսոն իւրոյ հաճոյ որում հաստատեցան, փրկեցէ զնա հայր իւր : Բայց յազգատար չէ իշխան վաճառել տէր իւր...» (ՄԳ., II, հոդ. ԻԱ., էջ 336) :

Նույնն ենք տեսնում Սմբատ Գունդատարչի Դատաստանադրքում, ուր գրված է. «Նթէ ոք զիւր զուստրն վասն աղքատութեան ծախէ քրիստոնէի մի, նա կարէ գէղ ծառայ մի այլ ուննալ զինք, բայց չկարէ յանաւրէնք ծախել. եւ յորժամ կարենան ծնաւդքն կամ ազգքն վճարել զպարտքն՝ նա աղատէ» (Karst, հոդ. ձԺԶ) :

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Ֆ. Ենգելս—Անտի-Ղյուրինգ. հայ. թարգմ. 1932 թ., էջ 31.
- 2 Կարլ Մարքս — Քաղաքատնտեսության քննադատության շուրջը, 1932 թ., էջ 62—63.
- 3 Անդ' էջ 27.
- 4 A. Brosset—Notice sur la Code Géorgien, manuscrit de la Bibl. Royale, „Nouveau Journal Asiatique“, I, III, 1829, Paris.
A. Brosset—Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St.-Petersbourg, 1851.
- 5 Biener—Vorläufige Nachricht über einige noch jetzt geltende georgische und armenische Rechtssammlungen, „Krit. Zeitschrift für Rechtskunde und Gesetzgebung des Auslandes“. Bd. II, 1830.
- 6 Aug. Haxthausen—Transkaukasien, I—II Bände, Leipzig, 1856.
II հատորին կցված է առանձին հավելված՝ „Zur Jurisprudenz in Transkaukasien“.
- 7 Տպագրված է „Wiener Zeitung“—ի հավելված „Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst“, 1857. № № 28, 33, 37, 39. Թարգմանված է հայերեն՝ «Ուսումնասիրութիւնք Լեհահայոց Դատաստանագրոյն», Վիեննա, 1890.
- 8 Տպագրված է՝ „Sitzungsberichte d. Kais. Akademie d. Wissenschaften. Philolog.-historische Klasse, 40. Wien, 1862.
- 9 Լատիներեն բնագիրը. „Statuta iuris Armenici per Sigismundum primum Regem Poloniae pietissimum approbate et confirmata iussuque ac mandato eiusdem Regiae Majestatis ex lingua illorum nativa et latinum sermone translata et hic fideliter ex exemplari descripta“.
- 10 Վ. Բաստամբան—Միլիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց. հառաջաբանութուն հեղինակի, էջ 27—37. Վաղարշապատ, 1880.
- 11 Das mosaische Receptionsrecht im armenischen Recht. 1906, Wien.
- 12 Beiträge zur mosaischen Reception im armenischen Recht. 1906, Wien.
- 13 Լեո—Պոջայական կապիտալ. Յերևան, 1934 թ., էջ 140—141.
- 14 «Մուրճ» ամսագիր, Քիֆլիս, 1905 թ., № 10.
- 15 Ֆ. Ենգելս—Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը. 1932 թ., Յերևան, էջ 112—113.
- 16 Անդ' էջ 192—193.
- 17 Տոհմային հասարակության հարաբերությունների պատկերն ու բա-

ցատրութիւնը ցայառն կերպով տալիս է Տ. Ենգելսն իր «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը» կլասիկ աշխատութեան եջերում, մասնավորապես կանգ առնելով իրոկեզնեբի տոմի վրա. տես III գլուխ, էջ 97—115 և այլն:

18 Անդ՝ էջ 191—192:

19 В. Сергеевич—Лекции и исследования по древней истории русского права, 1894, էջ 14:

20 Первый черновик письма К. Маркса к В. Засулич. Архив, т. I, стр. 27:

К. Маркс и Ф. Энгельс.—Сочинения, т. XXI, стр. 500. К. Маркс—Капитал, т. I, стр. 270—271, 1930 г.

21 Հ. Գ. Ջարբեհանյան—Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897 թ., էջ 183:

22 «Գիտացե՛ղ, զի անդ սովորութիւնն զայնոսիկ յառաջ տանի, այլ ըստ քրոջ դատաստանի զայդոսիկ հաստատուն կարծեմ» (ՄԳ, II, գլ. Ա., էջ 302). «Զի ամենայն գիրք (Հին և Նոր Կտակարան) զի՛նչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իւրապէս և օրէնք հոգեւոր և մարմնաւոր դատաստանի» (Նախադրութիւն, գլ. Ժ., էջ 66):

23 «Զայս ըստ սովորութեան ասացաք» (ՄԳ, II, հոգ. Ա., էջ 313):

24 Մ. Արեղյան—Հայ միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերութիւնները նրանց մեջ: «Նյութեր հին Հայաստանի պատմութեան», Յերևան, 1935:

25 В. Сергеевич—Лекции и исследования по древней истории русского права, СПб. 1894, стр. 14:

26 Արեւ Մխիթարյան—Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցոյ հանգերձ կանոնադրութեամբ. Վաղարշապատ, 1874 թ.:

27 Ներսէս Շնորհալի—Թուղթ ընդհանրական, Վենետիկ, 1833 թ., էջ 253:

28 Նախանիկիական կանոնները, վորոնք յեկեղեցական մատենադրութեան մեջ հայտնի յեն և մուծվել են հայ կանոնադրքի մեջ, հետեյալներն են

1. Վարդապետութիւն առաքելոց.
2. Առաքելական կանոնք Կղեմայ.
3. Առաքելական կանոնք հարանցն հետեղաց և առաքելոց:

29 Յերեք տիեզերական ժողովների կանոններն են.

1. I Նիկիայի ժողովի—325 թ.
2. II Կոստանդնուպոլիսի ժողովի—381 թ.
3. III Եփեսոսի ժողովի—431 թ.:

30 Արտաքին տեղական ժողովների կանոններն են.

1. Անկյուրիայի ժողովի—314 թ.
2. Կեսարիայի » —314 թ.
3. Նեոկեսարիայի » —315 թ.
4. Գանգրայի » —340 թ. (350 թ.)
5. Անտիոքի » —341 թ.

6. Լաոզիկայի ժողովի—IV դարի 2-րդ կեսը.

7. Սարգիկիայի » —343 թ.

31 Աղգային կանոնները հետեյալներն են.

Ա) Առանձին հոգեւոր անձերի կողմից հորինված կամ նրանց վերադրված—1) Կանոնք Ս. Թադէոսի—1 դար. 2) Փիլիպոս առաքելոյն կանոններ (1 դար). 3) Կանոնք Գրիգորի Լուսաւորչի (302—325 թ.թ.). 4) Ներսիսի հայոց Հայրապետի (353—363 թ.թ.). 5) Սահակայ Մեծի (387—439 թ.թ.). 6) Ներսիսի կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնելից եպիսկոպոսի (548—557 թ.թ.). 7) Հովհաննու Մանգակունւոյ (478—490 թ.թ.). 8) Ներսիսի Շնորհալոյ (1166—1173 թ.թ.):

Բ) Յեկեղեցական ժողովներ—1) Շահապիվանի—443 թ., 2) Դվինի—554 թ., 3) Կարինի (Թեոդոսիոպոլի)—629 թ., 4) Դվինի—648 թ., 5) Կարինի—685 թ., 6) Դվինի (Կաթողիկոս Հովհան Ոճնեցի)—719 թ., 7) Պարտավի—768 թ.:

Գ) Բացի վերոհիշյալներից՝ մեզ հասել են Աշտիշատի (354 թ.), Մանազկերտի (726 թ.), Սիսի (1243 թ.) և Զազավանի (1270 թ.) յեկեղեցական ժողովների կանոնական վորոշումները, վորոնք, սակայն, Կանոնադրքի վոչ մի որինակի մեջ չեն մուծված:

32 Das mosaische Receptionsrecht im armenischen Recht. „Sitzungsberichte der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. „Philosoph.-historische Klasse, B. CLIV, III, Semitica, II. H. 1906.

33 Beiträge zur mosaischen Reception im armenischen Recht. Ibid. B. CLIII, III, Semitica, I. H. 1906, Wien.

34 Հ. Գ. Ջարբեհանյան—Թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 755:

35 K. Bruns und E. Sachau—Syrisch-römisches Rechtsbuch, էջ 163:

36 I. Karst—Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts. „Zeitschr. f. vergleichende Rechtswissenschaft“, B. XIX, 1906, Stuttgart, էջ 328:

37 Հ. Գ. Ջարբեհանյան—Թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 755:

38 K. Gütt erböck—Römisch-Armenien und die römischen Sätapien in 4 bis 6. Jahrh., Berlin, 1906, էջ 25:

39 Հրատարակված է «Բանասեր» ամսագրում. Փարիզ, 1907 թ., էջ 14—18:

40 Հայերեն բնագիրը հրատարակված է «Բանասեր» ամսագրում. Փարիզ, 1902 թ., էջ 321—328:

41 Grundriss der Geschichte d. armenischen Rechts. Ibid, էջ 341:

42 Հ. Գ. Ջարբեհանյան—Թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 754—755:

43 Կ. Կոստանյան—Դավիթ Ալավկա վորդի. «Աղգազրական Հանգէս», հատ. XIV, Թիֆլիս, էջ 106:

44 Անդ, հատ. XV, էջ 64—66:

45 Հ. Գ. Ջարբեհանյան—Թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 755:

46 Судебная книга Мхитара Гоша и Книга канонов. „Известия

Кавказск. Историко-Археологич. Института*, т. III, стр. 65—70, Тбилиси, 1925 г.

47 Հետաքրքրական է, վոր «Անսիրգը Անտիրոյայ» Ֆրանկ բնագիրը մեզ չի հասել և միայն պահպանված հայերեն ձեռագրի հիման վրա, վոր հրատարակվել է հայերեն ու թարգմանվել Ֆրանսերեն (Վենետիկի Միխիթարյանների ձեռքով), յեզրուպական պատմագրութունը հնարավորութուն է ստացել վերականգնելու այդ ֆեոդալական որենագիրը:

48 «Հույս», ամսագիր Արմաշի վանքի. Զմյուռնիա, 1870 թ., № 52:

49 М. Эмин—История Моисея Хоренского. Դ. Ալիշան—Այրարատ, էջ 430—431. Н. Адонц—Армения в эпоху Юстиниана, стр. 248—272. Г. Халатянц—Армянские аршакиды, стр. 294.

50 Սոփերը հայկականը, Զ գիրք, էջ 32. նաև Н. Адонц—Ibid.

51 М. Ростовцев—Апаранская надпись царя Тиридата. Анийск-серия, № 6, СПб, 1911.

52 Lehmann-Haupt—Armenien einst und jetzt, В. II, էջ 410—429.

53 М. Ростовцев—О римских гарнизонах в Армении. „Известия Археологическ. Комисии“, вып. 33.

54 ա. Կ. Կոստանեան—Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:

54 բ. Նորագույն պատմագրական տվյալներով պետք է ապացուցված համարել, վոր Մովսես Պորենացու նկարագրած Վաղարշակ հայոց թագավորն իսկապես Տրդատ I-ն է Մովսես Պորենացին, հետևելով ժողովրդական ավանդութուններին, Հայաստանի Արշակունի դինաստիայի հիմնադիր համարում է Վաղարշակին, վոր իրականում յեղել է Տրդատ I-ի ավագ յեղբայրն ու Պարթևների թագավոր:

55 С. I. I, 29, 5—Imp. Iustinianus A. Zetae viro illustri magistro militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes.

56 Շահապիվանը գտնվում էր Բագրևանդ գավառում, այժմյան Բայազետի (Թյուրքիա) շրջակայքում:

57 Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի՝ Պատմութիւն հայոց. ՍԲՊ. 1887 թ., գլ. VI, VIII:

58 Յակուբի. «Հանդես ամսորյա», 1906 թ., էջ 359, 361, Բալաձուրի, Իրն-ալ-Ֆակիրի և այլն:—Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, перев. Н. А. Караулова. „Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа“, т. XXXI, էջ 15—17:

59 «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1912 թ., № 12, էջ 1122:

60 Ստեփանոսի Տարնեցույ Առողկան՝ Պատմութիւն տիեզերական. II, էջ 108:

61 և 62 Այստեղ է նկատի յեն առնված Մովսես Պորենացու Պատմության մեջ հիշատակվող որենքները, վորոնք վերագրվում են Վաղարշակ թագավորին, որինակ՝ II, գլ. գլ. 8 և 56, III, գլ. 77:

63 К. Маркс и Ф. Энгельс—Сочинения, т. IX, стр. 348.

64 Վարդանայ՝ Պատմութիւն հայոց. Վենետիկ, 1862 թ., էջ 103:

65 Անդ:

66 Մաղաքիա Աբեղայ՝ Պատմութիւն ազգին նետողաց. Մոսկվա, 1870 թ. էջ 32—33:

67 ԿԳ, էջ 146, 208, 217, 229—230: ՍՕ., էջ 299: Մաղաքիա Աբեղայ—Պատմութիւն ազգին նետողաց, էջ 22—23:

68 Դուհայ IV ժողովի, 648 թ., հողվածներ Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, էջ 126—128, ՀԿ:

69 К. Маркс—Капитал, т. III, ч. 2, стр. 270, 1930 г.

70 Plut. Luc. 21.

71 К. Маркс—Капитал, т. III, ч. 3, стр. 570.

72 ՓԲ. դպր. III, գլ. ԺԱ, էջ 28, գլ. Ի, էջ 51, 54. դպր. IV, գլ. ԻԴ, էջ 147, գլ. ՄԱ, էջ 166, 170, 171 և այլն:

73 ՍՕ, էջ 37, 40, 50, 193, 300, 319 և այլն:

74 Բ. Պալաթյանց—Արարական գրողները հայերի մասին, «Հանդես ամսորյա», 1904 թ., էջ 179:

75 Փարսնգիան գտնվում էր Հայաստանում՝ ձորոխ գետի վերին հոսանքում և Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ հայկական Սպերն եր կամ դասական Միսպիրիս (ԱԱՅ), էջ 25):

76 Arthur Christensen—L'empire des Sassanides, p. 58.

77 Դ. Ալիշան—Այրարատ. Վենետիկ, էջ 121:

78 А. Мюллер—История ислама, т. I, стр. 302—303.

79 М. Ростовцев—Апаранская греческая надпись царя Тиридата. Анийская серия, № 6, 1911, С. Петербург.

80 Fr. Turnebize—Histoire politique et religieuse de L'Armenie. Paris, 1900.

81 I. Laurent—L'Armenie entre Buzance et l'Islam, Paris, 1919.

82 Հ. Մանանդյան—Տեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 325:

83 ՎՏ—76, 77, 79, 85, 97, 104, 111, 112, 124, 147, 162 և այլն:

84 Н. Я. Марр—Ани, էջ 12, նաև ՎՏ, էջ 134 և այլն:

85 Դ. Ալիշան—Շիրակ, էջ 119. նաև ՎՏ, էջ 171:

86 Հ. Մանանդյան—Տեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 104—117:

87 Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. հրատարակ. Ս. Եմինի, Մոսկվա, գլ. ԻԶ, էջ 66—67:

88 И. Вебер—История хозяйства, пер. с немецк. под редакцией Гревса. 1924, էջ 50:

89 Ф. Энгельс—Анти-Дюринг, стр. 129, изд. 1934 г.

90 Ф. Энгельс—Анти-Дюринг, 1934 г., էջ 128:

91 Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов—Вишапы. Труды ГАИМК, т. I, Ленинград, 1931.

92 ՍՕ, էջ 253—255, 262—263. ՎՏ, էջ 28, 39, 46:

93 ՍՕ, էջ 176, 178, 179, 182, 204, 217, 218, 229, 232, 253—255, 262—263, 270, 295, 325, 328, 357, 366 և այլն:

94 ՎՏ, էջ 37, 43, 47, 50, 51, 74 (1231 թ. 6 և 1231 թ. 5), 242 (№ 149 արձ.), 141, 146, 156, 157, 158:

95 ՎՏ, էջ 20 (2 արձանագրութուններ), 40 (1200 թ. 2):

96 Մխիթար Գոշի հրատարակված Դատաստանագրքի ժ հոդվածում խա-
կապեա գրված է «այլ գեաք յորոց հոսին սահմանաց ոչ է, բայց առ որ հո-
սանեն»: Դատաստանագրքի հրատարակիչ Վանան Վ. Բատստմյանն այդ պար-
բերութիւնը վերաբերյալ ժԲ ժաննութիւն մեջ (եջ 327) առաջ է բերում մե-
այլ վարիանս, վոր վերցրել է Նջմիածնի № № 488 և 749 ձեռագրերից և վորն
ել գերազանցում ենք ներկա տեսութիւն համար, ընդունելով այն ավելի ճիշտ-
ու հարազատ, մանավանդ վոր Սմբատ Գունդատարի Դատաստանագրքը, կազմ-
ված լինելով Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքից, յուրացրել է հենց այդ վեր-
նակի իմաստը միանգամայն հակասում է № № 488 և 749 ձեռագրերին և ամե-
նայն հավանականութեամբ հետնադույն ժամանակի դիտարկույալ փոփոխու-
թյունն է, կամ թե արտագրող զրիչները անզգիտակ աղավաղումն:

97 И. Зелинский—Материалы по иссл. экономическ. положен-
ия гос. крестьян Закавказья, т. IV, ч. I, с. 1, с. 245:

98 С. Егиазаров—Сельская община, с. 245—246:

99 Ф. Энгельс—Происхождение семьи, собственности и госу-
дарства, 1932, с. 174:

100 К. Маркс и Ф. Энгельс—Немецкая идеология, 1955, с. 157:

101 Ազ, գլ. ձԻԶ, էջ 440. ՓԲ, III, գլ. Թ, էջ 21, IV, գլ. Ծ, էջ 163. V, գլ. ԺԶ, էջ 216:

102 Marquart—Eranschahr, 172.

103 И. Джавахов—Государственный строй древней Грузии и
древней Армении, СПб, 1905 г., с. 110.

104 «Բազումը են յայս երկից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ
բան դին և գահու և աւուրբը» (ՂՓ, գլ. ԻԶ, էջ 40):

105 Ն. Մանանդյան—Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 42:

106 Revue des études armeniennes, II, fasc. 1, p. 1—3.

107 «Записки Восточного отделения Русского Археологического
общества», 1891 г., т. V, стр. 286—289; 1899 г., т. XI, стр. 165—174.

108 H. Hübschmann—Armenica, „Zeitschr. der Morgenländi-
schen Gesellschaft“, 1892, p. 324 ff.

109 Պեհլ. azat, պարսկ. azad, azat-an, հոգն. թիվ azat բառի, անցյալ
գերբայ â-zan, â-zâ բառից, վոր նշանակում է ծնել (ԱԿՅ, 444):

110 A. Christensen—L'empire des Sassanides, p. 44.

111 «Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայնն հայոց մի 'ի ժա-
ռայից նորա մեծ իշխանն Աղծնեաց, որ անուանեալ կոչէր քոչելին, որ էր մի
'ի չորից դասերէց բարձրէց տաճարին արքունի» (ՓԲ, III, գլ. Թ, էջ 21):

112 «Զպատու մարզպանութեան գահակալութեան հովատացեալ ըստ
կարգի բարձարել ձևութեան թագաւորացն հայոց» (ԹԱ):

113 Ն. սպարապետին Մանուէլի նոյնպէս ետ աանել զթագաւորական
պատմութեանն, սամայր մի և զգլխոյ պատիւ զարգմանակ ոսկի արծաթ»
(ՓԲ, V, գլ. ԼԸ, էջ 252):

115 Անդ, վերոհիշյալները, նաև Ղ. Ալիշան—Այրարատ, էջ 424—425.
Յո վ հաննէս Շահ խաթունեան—Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի
և հինգ զաւառաց Արարատայ. 1842 թ., Վաղարշապատ, II հատ., էջ 59:

116 Ն. Ադոնցի բաղականին հաջող համեմատական յեզրակացութեան
համաձայն՝ հին Հայաստանի «գործ», «գործակալ» և «գործակալութիւն» տեր-
մինները համապատասխանում են արևմտյան միջնադարյան ֆեոդալիզմի office
և officier-ին (ԱԿՅ, էջ 467):

117 Հայագետները մեծամասնութիւնն aspet բառին տալիս է այն սո-
վորական նշանակութիւնը, վոր ընդունված է մեր գրական լեզվում, այն է՝
ազնվական տոնի ձիավոր, հոմանիշ յեվրոպական միջնադարյան ֆեոդալա-
կանութեան chevalier կամ Ritter: Հայագետ Հյուբշմանի բացատրութեամբ հայ-
կական aspet-ը ծագում է իրանական asapati բառից, վոր նշանակում է ձի-
ատեր (Armenische Grammatik, 109):

118 Hazara-pati=հազարի պետ, հոմանիշ հունական χιλιάρχος-ին կամ հին
ռուսական тысяцкий-ին, վոր սկզբներում դիմադրական տերմին է յեղել, իբ-
րև 1000 զինվորների զխապետ, հրամանատար, սակայն այդ տերմինը հայկա-
կան կենցաղում փոխադրվել է քաղաքացիական ծառայութեան բնագավառը:

119 ՓԲ, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117. V, գլ. Գ, էջ 195. III, գլ. ԺԸ, էջ 46—47.
Ազ, գլ. ձԺԲ, էջ 414:

120 Նաև ՓԲ, IV, գլ. Գ, էջ 72. V, գլ. Գ, էջ 196. ՄՆ, III, գլ. ԺԵ, էջ
271, 272.

121 Agathangelus, v. Paul de Lagarde, c. 135, p. 68.

122 A. Christensen,—L'empire des Sassanides, p. 44.

123 Ըստ Յ. Կարստի՝ հատ. I, հոդ. 70, էջ 104—105. ըստ Ա. Ղլաճյանի՝
հրատ. հոդ. ՆԴ, էջ 47:

124 Ի ն ճ ի ճ յան—Հնախոսութիւնն Հայաստանի, հրատ. II, էջ 132—
133, 160—162: Н. Адонц—Армения в эпоху Юстиниана, էջ 463, 476—479:
Ն. Մանանդյան—Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 95—105:

125 H. Hübschmann—Armenische Grammatik, 215.

126 Cod. TH. XII, B, 6. Caddanae satrapae Sophanenaе.

127 Secundum consuetudinem moris antiqui omnes satrapae pro devo-
tione, quae Romano debetur imperio, coronam ex propriis facultatibus faciant.

128 ԹԱ, էջ 221, 222, 387, 426, 448 և այլն:

129 Կատապետներին նշանակութիւնը տակալին պարզաբանված
չէ: Ղևոնդ Ալիշանն այդ մասին գրում է հետևյալը. «Կատապետն կամ
kaθ' άπαν ըստ ոմանց ի լատին բառէ capitaneus եղեալ, նշանակէ զխաւոր
կամ զորավար, այլ հուանորէն 'ի յունականէն, ընդհանրական կամ ամենա-
պետ նշանակելով և լաւ էս ըստ հայուս համակար, որպէս կոչէին պաշ-
տօնեայք ոմանք Սասանեանց 'ի Հայս, իսկ կատապետն անուանէին տեղակալը,
մարզպանը կայսերաց 'ի հեռաւոր նահանգս կամ 'ի գաղթականս (Ալիշան—
Շիրակ, էջ 97, ժաննութիւնն): Տես նաև С. Егиазаров—Исследования
по истории армянского права, էջ 23:

Այլ բացատրութիւնն և տալիս կատարական տեքստինն բյուզանդական պրոֆ. Բենեշեւիչը. «պետք է տարբերել մի կողմից՝ ó καταπάνω (κατέπανος, καταπάνος) kat'epanow-ից, բյուզանդական աղմինիստարացիայի բարձրագույն պաշտոնյաներից մեկը վարողը ևամար, իսկ մյուս կողմից՝ դա զուտ իրանական բառ է, վոր յերևում է կենդանի հայ լեզվում կատարական ձևով խաղողի այգու կառավարչի հատուկ նշանակութամբ (H. Hübschmann—Armenische Grammatik, I, 355, 177), պարսկ. kadebân (katerpan), վոր պետք է նշանակեր տան, գյուղի (մշակված վայրի) կառավարիչը: — В. Бенешевич—Три анийские надписи. Анийская серия, VII, 1921, стр. 3—4, примечание.

- 130 В. Бенешевич—Три анийские надписи, Ibid.
- 131 Ղ. Ալիշան—Շիրակ, էջ 43, 49.
- 132 С. Егиазаров, проф.—Исследования по истории армянского права, стр. 26.
- 133 Խաղրակյանք կամ Պոռոյանք. էջ 15, 22;
- 134 Ղ. Ալիշան—Այրարատ, էջ 263.
- 135 Ղ. Ալիշան—Շիրակ, էջ 113.
- 136 Ղ. Ալիշան—Շիրակ, էջ 43. МА, էջ 41.
- 137 К. Маркс—Капитал, т. III, ч. 2, стр. 570.
- 138 К. Маркс—Ibid, стр. 569.
- 139 К. Маркс—Ibid, стр. 572.
- 140 Ibid, 572—573.
- 141 H. Hübschmann—Armenische Grammatik, 233.
- 142ա Ն. Մանանդյան—Փետրալիզմը հին Հայաստանում. էջ 149:
- 142բ Н. Марр—Батум, Ардаган, Карс, стр. 31—33.
- 143 «Եւ զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի Մանահիր իշխանը) յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զուսմիկ շինականս» (ՄԾ, III, գլ. Է, էջ 200):
«Ապա առուել ժողովեցան... նախարարք մեծամեծք, աւագք... բայց ի զօրավարացն, այլ և ի շինականաց անգամ ուսմիկ մարդկանն» (ՓԲ, III, գլ. ԻԱ, էջ 54):
- 144 «Մաստիլով և հաւանեցուցանելով զմեծամեծս նախարարսն և զամենայն բազմութիւնն ուսմիկին» (ՄԾ, II, գլ. ՂԲ, էջ 248):
«Եւ առեալ ընդ իւր զնախարարսն և զազատս և զայլ ուսմեանայն ուսմիկին» (ՂՓ, III, գլ. ՀԱ, էջ 282):
«Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ Բքաղաքին էին, զբոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ուսմիկաց» (ՂՓ, III, գլ. ՂԲ, էջ 394):
- 145 H. Hübschmann—Armenische Grammatik, 213.
- 146 H. Hübschmann—Die altarmenischen Ortsnamen, 282.
- 147 «Հիջնախիլ արարեալ զգեղեցկայարմար աւանս շինից, գիւղից և ազարակաց» (ՄՕ, գլ. ԺԱ, էջ 41):
- 148 ՅԴ, էջ 139, 140, 259, 326.
- 149 Ակազեմիկոս Ն. Մառը շինական տեքստինը բացատրում է ազգաբա-

- կան ծաղումով. В бассейне Куры при грузинах-иверах народ шинов был классом и земледельцев и воинов. При грузинах-картвелах в том же бассейне, как при найко-найях в бассейне Аракса и Вана, те же шины или шинаны как составляли класс лишь земледельцев, в Армении местами сохранившийся, а в Картвельской Грузии поголовно обращенный в высшее сословие. Слово „строить“ в природной для этого народа—сословия форме, перевалившее и за Кавказский хребет, у древних армян и у древних грузин звучал шэин (шеун) и шэн (шен), у позднейших армян и позднейших грузин шин (шип), (Marр, Н.—Батум, Ардаган, Карс, стр. 33).
- 150 М. Ростовцев—Апаранская греческая надпись царя Тиридата. Анийская серия, № 6, стр. 30—31, С.—Петербург.
  - 151 ՎՏ. էջ 53—1221 թվ., էջ 65—1222 թ., էջ 68—1224 թ., էջ 140—1300 թ., էջ 144—1214 թ., էջ 248—№ 150, էջ 249—№ 152, էջ 85—1243 թ., էջ 87—1244 թ. և այլն:
  - 152ա «Զեքուչեք» ժողովրդական բառ է և նշանակում է՝ խլիւ, կորգել Ինչը. կեղեքել, հարստահարել:
  - 152բ Dagbaschian—Gründung des Bagratidenreiches, Berlin, 1893, էջ 54:
  - 153 Չորրորդ Հայք երկոյնում պատմական Հայաստանի այն մասը, վոր տարածվում էր Վանի լճից դեպի արեւմուտք և համապատասխանում էր հին հայկական Մոփաց աշխարհին:
  - 154 Մի շարք բանասերներ մինչև վերջին ժամանակները սխալ էին մեկնաբանում «փախչողը ի ժառանգութենէ» արտահայտութիւնը, հասկանալով «ժառանգութիւն» բառը «հողեր կոչում»: Այդ տեսակ իմաստն ինքնին զուրկ է տրամաբանութիւնից, քանի վոր հողեր կոչումը, լինելով արտոնյալ և սոցիալ-իրավական տեսակետից տիրապետող սզատ դասակարգին վերապահված դրութիւն, հիմք չէր տալիս փախուստի: Մինչդեռ մեր մատենագրութեան ու իրավաբանական աղբյուրներում «ժառանգութիւն» նշանակում է հողային ժառանգական սեփականատիրութիւն և նույնանիշ է «հայրենիք» տեքստինին. Մովսես Խորենացու «Վոյրի» մեջ հիշատակված այդ խոսքերի ճիշտ մեկնաբանութիւնն առաջին անգամ տվել է բանասեր Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան), Թարգմանելով «ժառանգութիւն»-ը «հող» բառով, ուստի և փախուստականները լինելու էին շինականներ: Նույնպիսի ճիշտ տեսակետի վրայ կանգնած պրոֆ. Ն. Մանանդյանը (Փետրալիզմը հին Հայաստանում, էջ 168—169):
  - 155 Ленин—Лекции о государстве. Сочинения, т. XXIV, стр. 366.
  - 156 Կ. Մարքս—Կապիտալ, հատ. I, էջ 324—325:
  - 157 Третий черновик письма К. Маркса к В. Засулич. Архив, т. I, էջ 278, 285:
  - 158 E. d. Meyer—Geschichte des Altertums. B. II, s. 437.
  - 159 Յե. Լալայան—Դամբանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում. Յերևան, 1931 թ., էջ 70—94:
  - 160 Lehmann-Haupt—Armenien einst und jetzt. II, B. 2. H.

161 О. Крюгер—Рабские восстания II и I в. в. до н. э. „Сборник к 50-летию со дня смерти К. Маркса“. 1934 г., стр. 391—392.

162 Հ. Մանանդյան—Տեոզալիգմը Հին Հայաստանում, էջ 157—158.

163 Անդ, էջ 177—178.

164 Joseph Karst—Geschichte d. armenischen Philologie nach historischer Beleuchtung. 1930, էջ 55 և 56, ծանոթութուն

165 «Կանոնք ս. ժողովոց և հարց եկեղեցւոյ», պրակ Ա., խմբ. Արիստակես արքեպ. Դավթյան. Թիֆլիս, 1904 թ., էջ 110.

166 Joseph Karst—Sempad'scher Kodex aus d. 13. Jahrhundert. հոդվ. ՃԺԸ, էջ 248.

167 Joseph Karst—Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts, „Zeitschrift f. vergleichende Rechtswissenschaft“, B. XX, Heft, 1907, էջ 57.

168ա «Աբրահամու Սոստովանողի վկայք արեւելից. թարգմանութիւնը յասորականէն»: էջմիածին, 1921 թ.

168բ Вебер—Аграрная история Древнего Мира; пер. с немецкого, էջ 22.

169 Strabo, գիրք XII, գլ. 3.

170 Անանիա Շիրակացի—Յաղագս հարցման և լուծման.—ԻԱ հարցումն:

171 «Ազգազրական հանդես», հատ. XXV, էջ 204.

172 Անդ, հատ. XV, էջ 27.

173 Հրատ. Մխիթար վարդապետի՝ հոդ. Կ., Վաղարշապատ, 1905 թ., էջ 19—21.

174 Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ՝ Գատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս, 1912 թ., գլ. ԺԷ, էջ 60.

175 Յովհաննու Մանդակունւոյ հոդք, էջ 65—66.

I. Ա Ղ Բ Ց Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

1. Ազաթանգիդայ՝ Գատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1914. «Ղուկասյան Մատենադարան»:
2. Անանիայի վարդապետի Շիրակացւոյ՝ Յաղագս հարցման և լուծման. հրատ. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի. Վաղարշապատ, 1896 թ., «Աբարատ» № № 2 և 4:
3. Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերացւոյ՝ Գատմութիւն. Թիֆլիս, 1912 թ.:
4. Եղիշէի՝ Գատմութիւն Վարդանանց. Թիֆլիս, 1913 թ.:
5. Չենոբ Դլակ՝ Գատմութիւն Տարօնոյ. Վենետիկ, 1899 թ.:
6. Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ՝ Գատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917 թ.:
7. Կանոնգիրք հայոց. հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1913 թ.:
8. Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ՝ Գատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1909 թ.:
9. Ղազարայ Փարպեցւոյ՝ Գատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1917 թ.:
10. Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի՝ Գատմութիւն հայոց. Ս. Պետերբուրգ, 1887 թ.:
11. Մխիթարայ Գօշի՝ Դատաստանագիրք հայոց. հրատ. Վահան Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880 թ.:
12. Մովսէսի Սորենացւոյ՝ Գատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1913 թ.:
13. Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ՝ Գատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Թիֆլիս, 1912 թ.:
14. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ՝ Գատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1912 թ.:
15. Մաղաբիս արեղայ՝ Գատմութիւն ազգին նետողաց. Ս. Պետերբուրգ, 1870 թ.:
16. Մատթէոս Ուռնայեցի՝ Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1898 թ.:
17. Սմբատ իշխանի (Գունդատաբլի)՝ Դատաստանագիրք. հրատ. Ա. Ղլտճյան, Վաղարշապատ, 1918 թ.:
18. Սերէոսի եպիսկոպոսի՝ Գատմութիւն ի Հերակլն. Թիֆլիս, 1913 թ.:
19. Վարդանայ՝ Գատմութիւն հայոց. Վենետիկ, 1863 թ.:
20. Վիմական Տարեգիր. Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց. Վազմ. Կ. Կոստանյանց. Ս. Պետերբուրգ, 1913 թ.:
21. Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց՝ Գատմութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս, 1910 թ.:
22. Փաւստոսի Բուզանդացւոյ՝ Գատմութիւն հայոց. Վենետիկ, 1880 թ.:
23. Ասորա—Հռոմեյական Դատաստանագիրք. հրատ. Ա. Ղլտճյան. Վաղարշապատ, 1908 թ.:

24. Баладзори—Книга завоеваний стран, пер. П. Жузе. Баку, 1927 г.
25. Византийские историки, пер. Спир. Дестуниса, С. Петербург, 1860 г.
26. Н. А. Караулов—Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. „Сборн. материалов для описания местностей и племен Кавказа“, т. т. XXIX, XXXI, XXXII, Тифлис.
27. В. Латышев—Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, ч. I. С. Петербург, 1890 г.
28. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI. Изд. А. С. Френкеля, под редакцией Д. Бакрадзе. Тифлис, 1887 г.
29. Якубий—История. Пер. П. К. Жузе, Баку, 1927 г.
30. Tabari—Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, übers. von Th. Noeldeke, Leyden, 1879.

II. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՀԱՅ ԻՐԱՎՈՒՆԷ

1. Ալիշան Ղեռնգ—Մարշալ Վանքին զատաստանազիրքը (Մխիթար Գոշի Դատաստանազիրի մասին), «Բաղամվիպ» ամսագիր, Վենետիկ, 1848 թիվ, էջ 40—44:
2. Նույնի—Յաղագս իսկազիր և նախազաղափար օրինակի զրոցն Մխիթարայ Գոշի անդ, էջ 117—122:
3. Նույնի—Ձեռագիր Մխիթարայ Գոշի. Անդ, էջ 154—155:
4. Նույնի—Անսիդը Անտիոքայ, Վենետիկ, 1876 թ.:
5. «Անսիդը Անտիոքայ», նորագյուտ որհնսզրքի մասին հառաջարան և ցանկ. «Հույս» հանդես, Արմաշ, 1870 թ., էջ 226—233:
6. Աղաբեկյան Մ.—Հայ կանոնազիրքը—«Մի Ավարայրի» Կ. Գոլիս, 1867 թ., էջ 126—136, 153—167, 193—206, 249—265, Ֆացել և անավարտ:
7. Աղանյան Գ.—Հայաստանյայց յեկեղեցու կանոնազիրքը. «Հուսմա», Քիֆլիս, 1897 թ., գրք Ա., էջ 282—291:
8. Ալիյան Ն. Ն.—Ակնարկ մը հայ իրավանց պատմութեան վրա և Յ. Կարսի նոր յերկասիրութիւնները. «Հանդես Ամսորյա», Վիեննա, 1907 թ., էջ 339. 1908 թ., էջ 37, 215:
9. Բահաբրյան Ս.—Հողային ու անձնական իրավունքը հին Հայաստանում. Քիֆլիս, 1894 թ.:
10. Բասմաջյան Կ.—Հայկական հին իրավունքը ի սկզբանէ մինչև մեր օրերը. «Բանասեր», Փարիզ, 1901 թ., № № 2, 3 և 4. (Թարգմ. հեղինակի ֆրանսերեն նույնանուն աշխատութիւններից. անս ոտար զրահանութիւն № 43):
11. Բաստամյան Վ.—Ամուսնութիւնն ըստ հայոց յեկեղեցական իրավաբանութեան. «Փորձ» ամսագիր, Քիֆլիս, 1880 թ. № 6—7, էջ 148—107, № 8—9, էջ 51—90, № 10, էջ 84—73, № 11—12, էջ 137—164. 1881 թ. № 4, էջ 51—78, № 8—9, էջ 19—45:

12. Նույնի—Մխիթար Գոշի Դատաստանազիրքը.—Հառաջարանութիւն հրատարակողի. Վաղարշապատ, 1880 թ., էջ 1—180:
13. Պալեմբերյան Գ.—Ուսումնասիրութիւնը լեհական զատաստանազրոյն, Վիեննա, 1890 թ., Թարգմանութիւն—1) Գիշոֆ—Լեհական հին իրավունքը, 2) Պոլեր—Իրավունք հայոց:
14. Դավթյան Արիստակես յեպիսկ.—Կանոնը ու ժողովոց և հարց եկեղեցւոյ. Քիֆլիս, 1904 թ.:
15. Կանայան Ս.—Մերձամուսնութիւնն ու քաղաքականութիւնը քրիստոնյա Հայաստանում. «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1917 թ., № 8:
16. Կոստանյան Կ.—Գոռլոյ և սուլայր. «Ազգագրական հանդես», Քիֆլիս, հատ. XIII:
17. Նույնի—Դավթ Ալավկա վորդի. «Ազգագրական հանդես», Քիֆլիս, հատ. XIV և XV:
18. Լեռ.—Անցյալի հարցերից. «Մուրճ», Քիֆլիս, 1905 թ., № 10 (հորտութեան մասին):
19. Ղլաճյան Ա.—Հայոց հին իրավունքը. Ընտանեկան իրավունքը Ալեքսանդրոպոլ, 1913 թ.:
20. Նույնի—Մահմանը և կանոնը կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն ներսէսի հայոց Հայրապետի. «Հանդես ամսորյա», Վիեննա, 1908 թ., էջ 133, 161, 227:
21. Նույնի—Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և քաղաքացիական պսակ. Ալեքսանդրոպոլ, 1904 թ.:
22. Նույնի—Հայ յեկեղեցական ժողովները. «Մուրճ» ամսագիր:
23. Հայոց յեկեղեցական իրավունքը. Շուշի, 1903 թ.:
24. Մխիթար Գոշ և իր Դատաստանազիրքը. «Իրավունք» ամսագիր. Կ. Գոլիս, 1819 թ., № № 1, 2 և 3:
25. Սամահելյան Խ.—Մխիթար Գոշի Դատաստանազիրքը և հին հայոց քաղաքացիական իրավունքը. Վիեննա, 1911 թ.:
26. Նույնի—Արյան վրեժ ու փրկանք, «Ազգագրական հանդես», Քիֆլիս, հատ. X:
27. Նույնի—Առեանգամար ու գնամար ամուսնութիւն, Անդ, հատ. XII:
28. Նույնի—Հայ ընտանեկան պաշտամունքը, Անդ, հատ. XII, XIII և XIV:
29. Նույնի—Հայ ժառանգական իրավունքը. Անդ, հատ. XV և XVI:
30. Նույնի—Սիմբոլը հայ սովորութիւններում. Անդ, հատ. XXII և XXIII:
31. Նույնի—Հայ նահապետական գերդաստանը. «Արարատ», Վաղարշապատ, 1908 թ., էջ 172—182, 263—275, 396—407:
32. Հայ իրավունքի պատմութեան ներածութիւն. պրակ Ա. Յերեան 1921 թ.:
33. Կանոնազիրքը և մեր կանոնական իրավունքը. «Արարատ», 1902 թ., փետրվար, № 2, էջ 120—130:
34. Շահազիզ Յե.—Նոր Նախիջևանցոց կայսերաշնորհ հրովարտակը և նոցա Դատաստանազիրքը. «Հուսմա», Քիֆլիս, 1903 թ., գրք Ա., էջ 148—171:
35. «Բանի մը ձեռագրաց վրա տեղեկութիւն». Ն. Լամբրոնացու Թարգմ.

հունական որհնադրերի մասին. «Հայաստան» րաթերթ, Կ. Պոլիս, 1847 թ. № 63.

36. Ձագավանից ժողովը. Վաղարշապատ, 1913 թ., «Շողակաթ» ժողովածու:

37. Abrahamian, A.—Die Grundlagen des armenischen Kirchenrechts. Zürich, 1917.

38. Алексеев, М.—Армянский судебник. 1870 г.

39. Арцруни, С.—Семейственное право по Мхитару Гошу. «Юридическое обозрение». Тифлис, 1885 г., стр. 225—227, 255—260, 1884 г., № 172.

40. Assise d'Antioche, reproduites en français et publiées par la Société Méchithariste de Saint-Lazare. Venise, 1876, հանդերձ հայկական բնագրով՝ «Անտիզե Անտիոքայ»:

41. Aptowitz, V.—Beiträge zur mosaïschen Reception im armenischen Recht. 1906, Wien, «Sitzungsberichte d. Kais. Akademie d. Wissenschaften in Wien», Semitica, H. 1. Bd. CLIII.

42. Basmadjian, K.—Le droit arménien depuis l'origine jusqu'à nos jours (Mémoire présenté au Congrès international d'Histoire comparée. Paris, 1900). Թարգմանված ու հրատարակված է հեղինակի կողմից. տես հայ գրական ցանկը, № 10.

43. Bischoff, F.—Das alte Recht der Armenier in Polen. 1857, Wien, հայերեն թարգմ. Գ. Գալեմբերյանի:

44. Bischoff, F.—Das alte Recht der Armenier in Lemberg, 1862, Wien.

45. Bischoff, F.—Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. Wien, 1865, «Archiv f. Kunde Österreich. Geschichtsquellen», 32.

46. Biener.—Vorläufige Nachricht über einige noch jetzt geltende georgische u. armenische Rechtssammlungen. «Kritische Zeitschr. für Rechtskunde und Gesetzgebung des Auslandes», Bd. II, 1830.

47. Brosset, A.—Notice sur le Code géorgien, manuscrit de la Bibliothèque Royale. «Nouv. Journal Asiatique», 1829, III, p. 177—201.

48. Brosset, A.—Détails sur le droit public arménien, extraits du Code géorgien du roi Wakhtang et traduit du géorgien, Ibid. IX, 1832.

49. Brosset, A.—Rapport sur un manuscrit arménien Mekhitar Goch. «Bull. de l'Académie des Sciences de St.-Petersburg. Hist.-phil. t. VI, col. 380—382.

50. Brosset, A.—Mélanges asiatiques, t. I. 1848—1852.

51. Brosset, A.—Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. St.-Petersbourg, 1851.

52. Bruns und Sachau.—Syrisch-römisches Rechtsbuch. Leipzig, 1890.

53. Dareste, R.—Etudes d'histoire du droit, 1887.

54. Дарест, Р.—Исследования по истории права. С.-Петербург, 1894. աստական թարգմ. վերահիշյալ ֆրանսիականից:

55. Dulaurrier, S.—Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie, au temps des Croisades. Paris, 1862.

56. Егизаров, С.—Исследования по истории армянского права, публичного и частного. Вып. I, Киев, 1919.

57. Haxthausen, A.—Transkaukasien. I—II. Leipzig, 1856. «Zur Jurisprudenz in Transkaukasien, II, s. 193—300.

58. Hübschmann, H.—Über die persische Verwandtenheirat. «Zeitschr. der Deutschen morgenländ. Gesellschaft». Berlin, 1889, s. 308—312.

59. Hube, R.—Zur Beleuchtung der Schicksale des sogenannten syrisch-römischen Rechtsbuches. 1882.

60. Karst, I.—Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts. Strassburg, 1906.

61. Karst, I.—Sempad'scher Kodex aus dem 13. Jahrhundert, B. I—II Strassburg, 1905.

62. Ковалевский, М.—Закон и обычай на Кавказе. Москва, 1890. т. I, стр. 159—183.

63. Kohler, I.—Das Recht der Armenier. Stuttgart, 1887. հայերեն թարգմ. Գ. Գալեմբերյանի:

64. Kohler, I.—Altsyrisches und armenisches Recht. 1906, Berlin-Stuttgart, «Zeitschr. f. vergleichende Rechtswissenschaft». H. 1, s. 103, ff.

65. Kohler, I.—Armenisches Recht, աստանդին VIII դուրսի «Allgemeine Rechtsgeschichte» աշխատության մեջ. Leipzig u. Berlin, 1914.

66. Langlois, V.—Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sur les rois de la dynastie Roupénienne d'après les documents orientaux et occidentaux conservées dans le dépôts d'archive de l'Europe. St.-Petersbourg, 1860. «Mémoires de l'Académie des sciences de St.-Petersbourg», VII, 3, f. III, № 3.

67. Longlois, V.—Le Trésor de Chartes d'Arménie ou Cartoulaire de la Chancellerie Royale de Roupéniens. 1863. Venise.

68. Megavorian, A.—Etude ethnographique et juridique sur la famille et la marriage arméniens précédé d'un aperçu historique. Lausanne, 1894.

69. Меликсет-Бекон, Л.—Об источниках древне-армянского права. Тифлис, 1917—1925. «Изв. Кавказск. историко-археологическ. Института», т. II, стр. 143—163.

70. Müller, D.—Das mosaïsche Receptionsrecht im armenischen Recht. 1906, Wien. «Sitzungsberichte d. Kais. Akademie d. Wissenschaften in Wien.», B. CLIV, Semitica, H. II.

71. Petermann, H.—Ueber die armenische Uebersetzung der Gesetze

Constantin's. „Monatsberichte d. Kais. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin“, 1867, s. 409—424.

72. Самуэлян, Х.—Очерки по обычному семейному праву армян. „Кавказский Вестник“, Тифлис, 1901 г., № № 1, 2 и 3.

73. Тер-Юаннисян, Я.—Армянский Судебник Мхитара Гоша. „Юридическое обозрение“, Тифлис.

74. Древне-армянская книга канонов. Петербург, 1910, изд. Академии Наук.

75. Судебная книга Мхитара Гоша и Книга канонов. 1925, Тифлис.

„Изв. Кавказск. Историко-Археологическ. Института“, т. III, стр. 61—72.

76. Фасс, Я.—Влияние Византии на армянское право. Харьков, 1927. „Східній Світ“, № 1.

77. Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus, ed. A. Mai, T. X, p. 269—316. Ecclesiae Armenicae canones selecti, Romae, 1838.

78. Соколяский, Вл.—Греко-римское право в Уложении грузинского царя Вахтанга VI. „Журнал Министерства народного просвещения“, С.-Петербург.

79. Зелинский, И.—Народно-юридические обычаи закавказских армян. Тифлис.

Վ. ԱՐԿԵՂՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արեղյան Մ.—Հայոց միջնադարյան առակներն և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ. «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության», Յերևան, 1935 թ., էջ 5—53, հրատ. ՀԽՍՀ Կուլտուրայի Գաղտնիքային Ինստիտուտի:

2. Ալթունյան Գ.—Մոնղոլական արշավանքները. Վաղարշապատ, 1913 թ.:

3. Ալիշան Ղևոնդ.—Այրարատ, Վենետիկ, 1890 թ.:

4. » » —Շիրակ, Վենետիկ, 1881 թ.:

5. » » —Սիսական, Վենետիկ, 1893 թ.:

6. » » —Սիսուան, Վենետիկ, 1895 թ.:

7. Ատրպետ.—Հայ թագավորների դրամները. «Ազգագրական հանդես», Քիֆլիս, դրք XII, էջ 197—231, XIII, էջ 27—67:

8. Բամամալյան Կ.—Հայ նախարարությունները բևեռաձև արձանագրությանց մեջ. «Բանասեր», Փարիզ, 1902 թ., № 7—9:

9. Գաբազանյան Ա. Մ.—Քննական պատմություն հայոց մասն. I—IV Քիֆլիս, 1895 թ.:

10. Գելցեր Հ.—Համառոտություն բյուզանդական կայսրների պատմության. Թարգմ. դերմաներենից, Վաղարշապատ, 1901 թ.:

11. Ինճիճյան Հ. Ղ.—Հնախօսութիւն Հայաստանեայց աշխարհի. Վենետիկ, 1835 թ.:

12. Նուլյի.—Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Վենետիկ, 1828 թ.:

13. Ջարբեհանյան.—Հայկական հին դպրության պատմություն. Վենետիկ, 1807 թ.:

14. Ջարբեհանյան.—Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց. Վենետիկ, 1889 թ.:

15. Հալալյան Ե.—Դամբարանները պեղումները Հայաստանում. Յերևան, 1931 թ.:

16. Լեոն—Հայոց պատմություն, հատ. Ա. Քիֆլիս, 1917 թ.:

17. Նուլյի.—Պոլսական կապիտալ. Յերևան, 1934 թ.:

18. Մանանդյան Հ.—Տեղափոխված հին Հայաստանում. Յերևան, 1934 թ.:

19. Նուլյի.—Նյութեր հին Հայաստանի անտիկական կյանքի մասին. «Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի», Յերևան, № 2, 1927 թ., № 8, 1928 թ.:

20. Նուլյի.—Հայաստանի արքունի հարկերը մարդկանության շրջանում. Յերևան, 1926 թ., «Տեղեկագիր Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի», № 1:

21. Նուլյի.—Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարդկանության շրջանում. Յերևան, 1925 թ., «Տեղեկագիր Գիտական համալսարանի», № 1:

22. Նուլյի.—Հայաստանի պատմությունը Քուրբ-Քաթարական արշավանքների շրջանում. Յերևան, 1928 թ.:

23. Մուսայելյան Հ.—Անդրկովկասի հողային պայմանները. Վաղարշապատ, 1910 թ.:

24. Շահնազարյան Ա.—Չաբարյան (Յերկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դեպի Ջորաբես և նախորդները. Վաղարշապատ, 1913 թ., «Շողակաթ» ժողովածու:

25. Խալաթյան Բ.—Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին. Վենետիկ, 1919 թ.:

26. Հույն պատմիչների տեղեկությունները հին Հայաստանի գոգեհանքերի և նրանց տեղի մասին. Յերևան, 1925 թ., «Տեղեկ. Գիտական համալսարանի», № 1, էջ 47—69:

27. Խաղրակյանը կամ Գոռյանը հայոց պատմության մեջ. մասն. I, Վաղարշապատ, 1928 թ.:

28. Ջավախաշվիլի Ի.—Նյութեր Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար. Թարգմ. վրացերենից, Յերևան, 1937 թ.:

29. Տաշյան.—Արշակունի դրամները. Վենետիկ, 1919 թ.:

30. Ուրմանյան Մաղաբիա.—Ազգապատմում. հայ ուղղափառ յեկեղեցիո անցքերը սկզբին մինչև մեր ժրերը, հարակից ազգային պարագաներով պատմված. Կ. Պոլիս, 1912—1913 թ.:

31. Бартольд, В.—Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче. С. Петербург, 1911 г. „Анийская сермя“, № 5.

32. Бенешевич, В.—Три анийские надписи XI века из эпохи византийского владычества. Петроград, 1921 г., „Анийская сермя“, № 7.

33. Герцберг, Ф.—История Византии, пер. с нем., Москва. 1897 г.

34. Грен, А.—Династия Багратидов в Армении. С. Петербург, 1893 г., „Журнал Министерства нар. просвещ.“. Ноябрь, стр. 97.

35. Джавахов, И.—Государственный строй древней Грузии и древней Армении. С. Петербург, 1905 г.
36. Дройзен—История эллинизма, I—III т. т., пер. с немецкого.
37. Егиазаров, С.—Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община. Казань, 1889 г.
38. Егиазаров, С.—Тоже, часть II, Городские цехи. Казань, 1891 г.
39. Зелинский, И.—Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян в Закавказье, т. IV, ч. I.
40. Крюгер, О.—Эллинизм. Ленинград, 1934 г. „Проблемы истории докапиталист. обществ“, № 11—12, стр. 181—201.
41. Крюгер, О.—Рабские восстания II и I в. в. до нашей эры. „Сборник к 50-летию со дня смерти К. Маркса“.
42. Кареев, Н.—Монархии древнего Востока. С. Петербург, 1913 г.
43. Левченко, М.—К истории аграрных отношений в Византии, VI—VII в. в. Ленинград, 1935 г. „Пробл. истории докапиталист. обществ“. № 1—2, стр. 75—109.
44. Манандян, Я.—О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1930 г.
45. Манандян, Я.—Заметки о феоде и феодальной войске Парфян и Аршакидской Армении. Тифлис, 1932 г.
46. Маркс, К. и Энгельс, Ф.—Немецкая идеология, 1935 г.
47. Маркс, К.—Капитал т. т. I—III, 1935 г.
48. Марр, Н.—Ани, книжная история города и раскопки на месте городища. Ленинград, 1934 г.
49. Марр, Н.—Этимология двух терминов армянского феодального строя „сериш“ и нахарар=нахарар=пахатаг. С. Петербург, 1899 г. „Записки Восточн. Отд. АН“, т. XI, стр. 165—174.
50. Марр, Н.—Этимология армянского „сериш“. С. Петербург, 1891 г. „ЗВО“ т. V, стр. 286—289.
51. Марр, Н.—Сборник притч Вардана, т. т. I и II. С. Петербург, 1899 г.
52. Марр, Н. и Я. Смирнов—Вишапы. Труды ГАИМК, I, Ленинград, 1931 г.
53. Мещанинов, И.—Халдоведение. Баку, 1927 г.
54. Мещанинов, И.—Циклопические сооружения Закавказья. Ленинград, 1932 г.
55. Мюллер, А.—История Ислама, пер. с нем., т. I—IV. С. Петербург, 1895—1896 г. г.
56. Потомство Тарсамча Орбеляна и Мина Хатуны, С. Петербург, 1913 г., „Христианский Восток“.
57. Орбели, И.—Надписи Мармашена, Петроград, 1914 г.
58. Ростовцев, М.—Апаранская греческая надпись царя Тиридата. С. Петербург, 1911 г. „Анийская серия“, № 6.

59. Ростовцев, М.—О римских гарнизонах в Армении. С. Петербург. „Изв. Имп. Археологическ. Комиссии“, вып. 33.
60. Стенли-лен-Пуль—Мусульманские династии, пер. с англ. проф. Бартольда. С. Петербург.
61. Халатянц, Г.—Очерк истории Армении. Москва, 1910 г.
62. Энгельс, Ф.—Происхождение семьи, частной собственности и государства. 1932 г.
63. Энгельс, Ф.—Анти-Дюринг, пер. с нем., 1934 г.
64. Akulian, A.—Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz in 11. Jahrhundert. Grüningen, 1912.
65. Asturian—Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 Jahr, v. Chr. bis 428 n. Chr. Zürich.
66. Chazarian, M.—Armenien unter der arabischen Herrschaft. Marburg, 1903.
67. Christensen, A.—L'empire des Sassanides, le peuple, l'état et le cour. Kobenhaven, 1907.
68. Dagbaschian, H.—Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni. Berlin, 1893.
69. Gütterbok, K.—Römisch Armenien und die römischen Satrapien in 4. bis 6. Jahrhundert. Berlin, 1900.
70. Gütterbock, K.—Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Iustiniens. Berlin, 1906.
71. Hübschmann, H.—Die altarmenischen Ortsnamen. Strassburg, 1904.
72. Hübschmann, H.—Armenische Grammatik. Leipzig, 1895.
73. Karst Joseph—Geschichte der armenischen Philologie nach historischer Beleuchtung, 1930.
74. Kremer, A.—Kulturgeschichte der Orients unter den Chalifen. B. I u. II, Wien, 1875.
75. Langlois—Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Paris, 1867.
76. Laurent, I.—L'Arménie entre Byzance et l'Islam. Paris, 1919.
77. Lehmann-Haupt—Armenien einst und jetzt, B. I u. II. Berlin 1910—1931.
78. Marquart, I.—Die Geneologie der Bagratiden. „Caucasica“, F. 6. 2. Teil. Leipzig, 1930.
79. Marquart, I.—Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
80. Marquart, I.—Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen. Wien, 1930.
81. Marquart, I.—Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin, 1919.

82. Die soziale Gliederung des armenischen Volkes im Mittelalter, Leipzig, 1927.

83. Saint-Martin, M.—Histoire des Arsacides de Perse. Paris, 1840.

84. Stein Ernst—Studien zur Geschichte des Byzantinischen Reiches. Stuttgart, 1919.

85. Spiegel, Fr.—Eranische Altertumskunde, B. I—III.

86. Sachau, Ed.—Syrische Rechtsbücher. Berlin, 1907.

87. Topdscchian, H.—Politische und Kirchengeschichte Armeniens, „Mitt. d. Seminars f. orientalische Sprachen“. Berlin, 1905. Jahrg. 8, s. 98—215.

88. Topdscchian, H.—Die inneren Zustände Armeniens unter Aschot I. Berlin, 1904.

89. Topdscchian, H.—Armenien vor und während der Araberzeit, „Zeitschr. f. armen. Philologie“, B. II, 1904, s. 50—71.

90. Tournebize, Fr.—Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1900.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Աբասյաններ 140

Աբգառեան 234

Աբեղյաններ 182

Աբրահամ Խոստովանող 289, 290, 302, 308

Ագաթանգեղոս 96, 123, 209, 218, 255, 258, 304, 310

Ագանց Ն. 172, 173, 186, 192, 217, 225, 253

Ագաս (գետ) 199

Աթաբեկ Իվանե 178, 244

Աժդանակ 299

Ալեքսանդրիա 312

Алексеев 14

Ալիշան Ղ. 15

Ալիսալան 143

Անձառ Եմիր 234

Աղբերիս 177

Աղիովիս 166

Աղձնիք 208, 209

Աղվանք 86, 191, 264, 289, 321

Ամատունի 166

Ամմիան 98

Այրաբատյան յերկիր 164, 224

Անարզիս 251

Անանիա 304, 305, 310

Անանիա Շիրակացի 96, 306, 310

Անաստասիոս (կայսր) 225

Անգեղ 224

Անգեղ առն 63, 115, 224

Անդրեղովկա 7, 141, 206

Առն 15

Անի 14, 130, 131, 133, 134, 140,

142—145, 149, 153, 224, 238, 239,

241, 244, 247, 266

Անկյուրիա 50

Անձավ (գյուղ) 258

Անձիա 115

Անձեացի 166

Անուշ 299

Անսիքք 282

Անտիոք 91, 92, 282

Աշոտ (Սյունիքի իշխան) 174

Աշոտ (Իշխան) 235

Աշոտ Ա. 231

Աշոտ Արծրունի 238

Աշոտ Բագրատունի 202, 231, 232, 247

Աշոտ Մասեկ 130, 132, 196

Աշոտ Յերկաթ 231

Աշոտ Շահնշահ 232

Աշոտ (Վասպուրականի իշխան) 173

Աշտիշատ 38, 45, 47, 51, 309

Ապահունիք 234

Ապարան 99

Ապղղարիկ 235, 236

Ապուսեթ 303

Ապտովիցեր Վ. 11, 57, 60

Առաջավոր Ատիա 54, 57, 61, 62, 76, 90, 91, 110, 133, 162, 197, 249, 274, 303

Աբեղյանի 166

Առեսա 169, 288,

Ատիա 161, 162, 313

Ատիացուց (կողմ) 163

Ատրեեսան 197, 209, 276, 288, 289, 290

Ատովածաղուս 55

Ասորական 154
 Ավագ 242
 Ավասրիա 9
 Ատափհոս 35
 Աբարիա 57
 Աբազաժ 198
 Աբարատյան դաշտ 198, 199
 Աբաբս 198, 199
 Աբխասական Լաստիփերացի 266
 Աբխասոնիկոս 278
 Աբժն 127, 131, 165
 Աբժրուհի 111, 128, 131—134, 140, 163, 170, 177, 187, 216, 217, 230, 231
 Աբժրուհի Ս. 15
 Աբճեշ 132
 Աբմեն 200
 Armenia 13
 Աբշակ II 41, 105, 115, 158, 168, 183, 193, 194, 196, 213, 219, 268, 287, 289, 298
 Աբշակ III 169
 Աբշակազան 268, 269, 298, 299, 315
 Աբշակ-Նեբրսիյան 97
 Աբշակունի (Աբշակունիներ, Աբշակունիք) 41, 44, 47, 63, 99, 103—110, 112, 115, 120, 121, 124, 132, 134, 135, 139, 161—173, 179—181, 186, 187, 193, 195, 196, 198, 209, 214, 217, 221—224, 226, 229, 232, 237, 264, 277, 279, 280, 288, 315
 Աբշակի 166, 311
 Աբշարունիք 130, 166, 168
 Աբուսուսան 209
 Աբուսահբու 224
 Աբուտալա 199
 Աբուտալա (Թազափոր) 41, 160, 166, 169, 196, 229, 278, 298, 299, 306, 310
 Աբուտալայան (հարսուլթյուն) 102
 Աբուտալայաններ 160
 Աբուտալազ 166
 Աբուտալաթյուն 75

Արեւելազաշտ 271
 Արեւելյան Հռոմեական կայսրություն 66
 Արեւելյան Ասիա 140
 Արեւելյան (Պարսկական) Հայաստան 65, 66, 109, 138
 Արեւելք 158, 161, 164, 185, 186, 193, 197, 205, 231, 274—276, 279—281, 303
 Արեւմտյան Հայաստան 34, 65, 110
 Արեւմտյան Հռոմեական կայսրություն 66
 Արեւմտյան Յեզրոպա 33, 59, 90, 91, 94, 151, 172, 180, 243, 274, 286, 288
 Արեւմուտք 281
 Արեւմտյան (Թազափորություն, Իշխանություն) 102, 159, 252, 277
 Արեւմտյաններ 127, 160
 Բաբելաստան 288
 Բաբելոն 31, 57, 59, 276, 312
 Բազարան 298, 299
 Բազնայր 247
 Բազրատունի Գաղիկ Բ. 90
 Բազրատունի Հովհաննես — Սմբատ 172
 Բազրատունի (Բազրատունիներ, Բազրատունիք) 12, 20, 61, 67, 70, 72, 73, 78, 90, 96, 125, 128—134, 136, 137—140, 144, 150, 152, 163, 172, 177, 187, 196, 201, 211, 215, 216, 226, 229—238, 240, 243, 258, 269, 272, 281
 Բազրատունյաց Հայաստան 90, 137, 226, 270
 Բաշահովիտ 63
 Բաշաձուրի 98, 170
 Բաշկաններ 134
 Բախուր 167
 Բախաթրյան Ս. 26, 21
 Բաղաց աշխարհ 115, 178, 202, 213
 Բաղազ 312

Բաղիշ 132
 Բաշապարան 180
 Բառաձյան Կ. 13
 Բաստամյան Վահան 9, 17, 18, 89
 Բարդափրան 310
 Բարձր Հայք 63, 115
 Բարսեղ 52
 Բարսեղ Կեսարացի 51, 52
 Բեհլերի 127, 132
 Բզնունիներ 170
 Բզնունյաց ծով 288
 Բիթլիս 132
 Բիններ 7
 Բիշոֆ Ֆերդինանդ 8, 9, 10, 88
 Բյուզանդական Հայաստան 65, 67, 109, 115, 116, 118—120, 169, 192, 226, 239
 Բյուզանդիա 67, 68, 70, 91, 92, 105, 106, 109—111, 115—119, 125, 129, 131, 132, 137, 141, 150, 160, 163, 168, 169, 184, 230, 236—239, 243, 280
 Բյուզանդիոն 16, 41, 42, 44, 63, 64, 66—68, 70, 115, 118, 129, 133, 134, 137, 140, 141, 225, 236—238, 280, 312, 318
 Բուզակ 177
 Բրոսսե Ա. 7, 12, 13
 Բրունո Մայսներ 58
 Բրունս 9, 59, 60, 62
 Գաբրիլյաններ 182
 Գաղիկ II 150
 Գաղիկ Բազրատունի 172, 173, 202, 232, 244
 Գաղան 225
 Գաղափոս 239
 Գաթրճյան 43
 Գալիցիա 89
 Գաղա 247
 Գանձակ 74, 75, 76
 Գանձաուր 163
 Գայատու լիճ 198

Գառնի 199
 Գարագաշյան Ա. Մ. 22, 290
 Գեղամ նահապետ 310
 Գեղամա լեռներ 198, 258
 Գեղարբունիք 178
 Գեոր... 232
 Գեորգ (վարդապետ) 260
 Գեորգի (Թազափոր) 241
 Գեորգի Լաշա 143
 Գնդեվազ 202
 Գնթունի 99, 180, 181, 182
 Գնունի 182, 217
 Գողթան 299
 Գորթի 31
 Գուգարք 209
 Գուշար 165
 Գուրգեն (Իշխան) 232, 235
 Գրեգոր (Իշխան Սաշենի) 242
 Գրեգոր (Լուսավորիչ) 40, 46, 51, 52, 104, 122, 167, 291, 299, 305
 Գրեգոր (կաթողիկոս) 61, 78, 91
 Գրեգոր Մագիստրոս 173, 238, 244, 271
 Գրեգորիս 214
 Գրեգորիս (կաթողիկոս) 49
 Դաժգույնք 299
 Դալ 286
 Դանիել 228
 Դավիթ (Տեղ) 255, 260
 Դավիթ Այվկա Վորդի 21, 74, 75, 153
 Դատարեն 167
 Դարանազիք 244
 Դարեստ 13
 Դարեստ E. 13
 Դարյունիք (Դարոնիք) 224
 Դենշապուր 289
 Դեպի 166
 Դիմաքսյան 211
 Դիոնիսիոս Տեղ Մարտի 266, 269
 Դյուլորի Ե. 13
 Դոնիշյանյաններ 142

Դոփյանք 144
 Դվին 45, 119, 122, 125, 127, 131, 142, 199, 256—259
 Դրասխանակերտ 166
 Դրուսապ 166, 198
 Ծիլիկում 194
 Եմին Մ. 15
 Եյուբյաններ 142
 Ենգելս Տ. 5, 6, 28, 30, 33, 197, 261, 274, 280
 Եջմիածին 88, 89, 95
 Զախար 9, 59, 60
 Zachariae 12
 Закавказье 15
 Զաքարե 79, 143, 144, 177, 194, 240, 241, 244, 246
 Զաքարիա 244
 Զաքարիա Պահլավունի 242
 Զաքարյան Հայաստան 242, 243
 Զաքարյան (տիրապետութուն) 242
 Զաքարյան տուն 240
 Զաքարյաններ 79, 82, 143—146, 151, 153, 154, 177, 241, 242, 244, 245
 Զենոբ Չլակ 291, 297, 298
 Զենոն 116
 Թամարա 143, 241
 Թրիլիսի 17, 97, 145, 241, 301
 Թեոդոս 60, 61
 Թովմա Արծրունի 96, 162, 232, 236, 237, 254, 255
 Թորդան 299
 Թուրքեստան 181
 Թոփրակ-կալե 278
 Ժակ Մորզան 58
 Իլլուս 116
 Ինճիկյան 22
 Իսափրյան 68, 69
 Իսափրյան Լեօն 69

Իսափրյան Կոստանդին 69
 Իվան 244
 Իվանն 79, 143, 144, 177, 194, 240, 241, 242, 244, 246
 Իվանն (Շահնշահ Զաքարյի զորդին) 178
 Լաբուրնա (Ղերուբնա) Յեդեսայի 36
 Leist B. W. 12
 Լանգլուս Վ. 13
 Լանկթամուր 149
 Լեհաստան 9, 88, 154
 Լեմբերգ 8, 9, 10, 88, 89
 Լենին 24, 272, 273
 Լեո 21
 Լեոնտիոս 116
 Լեօն (Իսափրյան թագավոր) 60, 68, 69, 71
 Լիկուրզոս 31
 Լինգենթալ Զ. 60
 Lingenthal 12
 Լիպարիտ 178
 Լիպարիտ Որբեյան 194
 Լոնդոն՝ 9, 62
 Լորան 186
 Լուլուս 71
 Սաղբակյանք 144
 Սաչնն 144, 242, 244
 Սլաթ 127, 142
 Սուրով (հայ թագավոր) 166, 167, 169, 193
 Սուրով Կոսակ 199
 Սուրով Նուշիրվան 119
 Սուրով Շուս 194
 Սուրով Սասանյան 224
 Սորեն (յերեց) 289, 290
 Սորիսուունի 218
 Սոստանանեցիք (զյուղ) 202
 Սուանդզե 247
 Սրբասենյան 212

Մարա (վանք) 239
 Մարաբար 143
 Մոր 165
 Մովք 269
 Մոփք 115, 209, 225
 Կազմոս 285
 Կամար (Իշխան) 166, 299
 Կամարական 130, 166, 168
 Կայեն (ամբոց) 178, 242
 Կայենի Մահկանաբերդ 241
 Կավաղ 194, 224, 225
 Կատրամիդե 247
 Կարաշայ 143
 Կարա-Կորում 147
 Կարին 127, 142, 145
 Կարս 131, 140, 142
 Kapc 15
 Կարսոս Յոզեֆ 11—13, 57, 60, 61, 70, 95, 138, 296, 301
 Կեչուտիս (վանք) 243
 Կեչուտեցիք 202
 Կեչուր 143
 Կիրիլիա 13, 71—73, 76, 78, 81, 88, 90—92, 94, 95, 134, 149, 150, 151, 180, 243, 281, 301, 308, 313, 315
 Կիրակոս Գանձակեցի 74, 76, 147
 Կղեսուր 165
 Կոզ 298
 Կոզը 165, 171, 172
 Կոնլեր Յ. 9, 10, 13, 57, 60, 89
 Կոստանդ (կայսր) 69, 71
 Կոստանդիանոս 60
 Կոստանդին 68, 71, 194
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Գոլիս) 92, 119, 141
 Կոստանյան Կ. 21, 75
 Կովալիսկի Մ. 13, 14
 Կովղոս 224
 Կովկաս 90
 Կովսական 255
 Կոսայք 178
 Կորդլաց Զոն Իշխան 208

Կորյուն 43
 Կուրբաթ 305
 Հաբիր 170
 Հաղկերտ (Թագավոր) 110, 223, 229, 289
 Հաթական յերկրներ 275
 Հայեպ 95
 Հայեցիք 202
 Հակոբ (յեպիսկոպոս) 202
 Հաղբաոս 260, 261
 Համնուբարի 3, 10, 31, 58, 59, 276
 Համազասպ 260
 Համազասպ Մամիկոնյան 295
 Համազասպ (սպարապետ) 169
 Հայաստան 5, 12, 14, 16, 17, 20, 21, 26, 33—35, 37, 38, 40—45, 47—50, 52, 54, 55, 57—76, 78, 81, 82, 85, 87, 88, 96—99, 101—104, 106—111, 113, 115—121, 123, 126—144, 146—154, 157—164, 166—168, 170—173, 175—179, 181, 183—187, 190—195, 197, 198, 202, 207, 209, 214, 216, 219, 222,—224, 228—230, 233—241, 243, 246—249, 251, 252, 257, 266, 267, 270, 273, 274, 276—281, 283, 286, 287, 289, 291, 294, 301, 304, 307, 308, 313, 316, 319, 320
 Հայկ (նահապետ) 283, 285, 296
 Հայր Մարդպետ 228
 Հայք 194
 Հանձիրթք 63
 Հաշտյանք 63, 115, 166, 196, 297
 Հասան (Ջալալ Դովլա) 163
 Հասան (Իշխան Բաղաց) 213
 Հասան (Իշխան) 260
 Հավուցթառոց (վանք) 173
 Հաքստահուղեն Ն. 7, 10.
 Հեթում 92
 Հերակլ 171
 Հերոդոտ 98, 252
 Հին Արևելք 289

Հին հասկարան 55
 Հին Հայաստան 155, 250, 253, 273,
 282, 284, 285, 286, 292, 294, 297,
 300, 306, 307, 309, 313, 315—317
 Հին Հունաստան 273, 285, 302, 321
 Հինհեյնթ կամ Մծրին 142
 Հմայակ (Մամիկոնյան) 295
 Հյուբրդան Հ. 220, 253, 254
 Հյուսիսային Հայաստան 149
 Հնարակերտ 165
 Հնդկաստան 197, 198
 Հոգվոց (վանք) 305
 Հոռոմու (վանք) 172, 244, 246
 Հովհան Իմաստասեր 43
 Հովհան Մանգակունի 51, 322
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի 96,
 255, 269, 270
 Հովսեփ (գորգի Ապուսեթի) 303
 Հուբե 14
 Հուգո Վինկլեր 58
 Հունաստան 31, 277, 288, 312
 Հուստինիանոս 14, 34, 35, 64—69,
 116, 118, 239
 Հուս 31, 184, 220, 273, 277—279,
 286, 288, 302, 312, 321
 Հրահառ (Կամարական) 311
 Հրահառ (Սյունյաց իշխան) 255
 Հրեյաստան 56, 59

 Զազավան 51
 Զազեձոր 202
 Զինարած 203
 Զյունականներ 182
 Զոր 165
 Զորագետ 140

 Զազար Փարպեցի 96, 111, 164, 210,
 223, 289, 290, 291
 Զամազանց 260
 Զափան 140
 Զեփոնց 266
 Զգրը-Աույան 143
 Զահյան Արսեն 19, 53, 54, 95

Զրիմ 89, 154

 Ճար 145

 Մազիսարոս Արոն 239
 Մազիսարոս Բազրատ 239
 Մազիսարոս Յոհան Մանասերիս
 239
 Մազազ 260
 Մանսեղ 57, 81, 126
 Մանսեղ-իբն Մերվան-իբն Հակամի
 170
 Մաղաբիա Աբեղա 147
 Մամիկոնեյից յեպիսկոպոս 122
 Մամիկոնյան (Մամիկոնյաններ) 111,
 112, 118, 128, 129, 130, 140, 187,
 194, 216, 233, 266
 Մամիկոնյան Վարդ 303
 Մանազակերտ 127, 132, 142
 Մանահիրհ Ռշտունի 208
 Մանանդյան Հ. 172, 173, 186, 190,
 192, 210, 225, 253, 289, 290, 294
 Մանավազյան (նախարարական
 տոհմ) 167
 Մանվել (բյուզանդական կայսր) 49
 Մաշտոց 122
 Մառ Ն. 198, 212, 253
 Մասիս 298, 299
 Մասքութք 209
 Մարդաստան 217
 Մարդպետ 217
 Մարդպետական (տոհմ) 217
 Մարիամ 260
 Մարմաշեն 238
 Մարքս Կ. 5, 6, 24, 23, 143, 144,
 161, 182, 197, 249—251, 274, 275,
 280
 Մելիք-Շահ 142
 Մելիքսեթրեկ Լ. 16
 Մեծ Մոփք 63
 Մեծ Հայաստան 115
 Մեծ Հայք 62—64, 66, 71—73, 78,
 79, 88, 90, 93—95, 125, 149—151,

180, 191, 237, 238
 Մենբու 211
 Մեղավորյան Հ. 13
 Մեղզին 142
 Մերվան-իբն Մամսեղի 170
 Միթանի Թագավորութուն 275
 Միհրատ Գոնտացի 279
 Միջագետք 57, 126, 137, 197
 Միջերկրական ծով 141, 150
 Միջերկրածովյան աշխարհ 274
 Միջին Ասիա 141, 147
 Միջին Հայաստան 149
 Միտասյու 16, 60
 Mittels, L. 12
 Միքայել (բյուզանդական կայսր)
 236
 Միթթար Գուշ 3, 7, 9—11, 15—18,
 21, 36, 38, 40, 55—59, 61, 62, 72,
 73, 75, 76—82, 84—90, 93—95,
 138, 139, 153, 154, 171, 178, 179,
 184, 189, 195, 204, 205, 243, 245,
 248, 250, 258, 259, 264, 265, 269,
 282, 295, 307—309, 311, 313, 314,
 316—320, 322
 Мхитар Говш 15, 16
 Միթթարյաններ 95
 Մծրին 196
 Մյուլլեր Դավիդ 11, 57, 60, 283
 Մոզես (մարզաբե) 55, 57, 80—83
 Մոզես Խորենացի 20, 35, 38, 40,
 41, 43, 47, 96, 103, 104, 165, 166,
 180—182, 193, 195, 198, 199, 216,
 239, 264, 266, 268, 269, 278, 283,
 284, 285, 295, 297, 306, 310, 315
 Մոզես Կաղանկատացի 96, 190,
 200, 257, 321
 Մուշ 291, 305
 Մուշեղ Մամիկոնյան 166, 228
 Մուշկան Նյուսալավուրտ 287

 Յակուբի 98
 Յեգիպոս 197, 288
 Յեգիպոս Գառլանդյան 160

Յեղանդուխտ 302
 Յեղնիկ Կորդացի 96, 183
 Յեղր (կաթողիկոս) 171
 Յեղիազարյան Ս. 14, 15, 242
 Յեղիշե 96, 111, 113, 114, 195, 220,
 221, 267, 287, 289, 290, 308, 309
 Յեմեն 141
 Յեռինե 69
 Յեվրոպա 87, 163, 220, 243, 286,
 293, 302, 313
 Յերախնով 166
 Յերեվան 20, 301
 «Յերուանդայ քաղաք» 166
 Յերուսաղեմ 57, 91
 Յերվազ 297, 299, 306, 310
 Յերվանդ (Թագավոր) 199
 Յերվանդաշատ 199
 Յեփրատ 197, 198
 Յուստին 279

 Նաբիս 278
 Նախիջևան 127, 131, 173
 Նեղոս 197
 Ներշապուհ Մամիկոնեյից յեպիսկոպոս
 190, 200, 303, 313, 322
 Ներսես Կամարական 305, 306, 311
 Ներսես (կաթողիկոս) 38, 46, 122,
 123, 165, 190, 200, 287, 303, 313,
 322
 Ներսես Մեծ 51
 Ներսես Լամբրոնացի 58, 61, 62, 77
 —73, 78, 91, 92
 Ներքին Հայաստան 115
 Նիգ 99, 180, 181
 Նոբ Շիրական 209
 Նորաշեն 71
 Նորաշինիկ 255
 Նոր-Նախիջևան 14, 154
 Նորվանք 177
 Նորեցիք 202
 Նվարակ 113

 Շահապիվան 45—47, 51, 122, 190,

200, 219, 262, 265, 303, 312
 Շահ-Արմեններ 142
 Շահնշահ 244
 Շահնշահ Աթարակ 247
 Շահնշահ Ավագ 246
 Շահնշահ Ջաջարիա 145, 178
 Շապուհ (Մասանյան) 169, 200
 Շապուհ Բազրատունի 231
 Շարա 165
 Շարաշան 165
 Շափուլ 290
 Շեղդատյաններ 142
 Շիրակ 14, 15, 21, 130, 140, 166, 168
 Շնհերացիք 202
 Շողուազ 260
 Շուշի 18

Ոհան Իմաստասեր Ոճնեցի 48, 49, 50
 Ոհան յեպիսկոպոս 295
 Ողական 224
 Ոմար 175
 Որբելյան 144, 194
 Որդունի 167
 Որթոկյաններ 142
 Որմանյան 44
 Ումեկ 145
 Ուռնայր (արքա) 289

Ջարմազան 146, 242
 Ջինաստան 141, 197
 Ջինգիդ-խան 146
 Ջորջորդ Հայք 266
 Ջուա (գյուղ) 260
 Ջունակ 287
 Պանլավունի 140, 235, 244, 272
 Պազիստին 57, 59, 91
 Պծպ 41, 105, 166, 168, 289
 Պարթևներ 160, 162
 Պարսկական Հայաստան 67, 109, 110, 113, 115, 118—120, 169, 192, 193, 226
 Պարսկական Մասանյաններ 67

Պարսկաստան 42, 44, 63, 66, 67, 105, 106, 109, 110, 116, 118, 163, 168, 169, 178, 197, 198, 222, 236, 237, 267, 280
 Պարտավ 51, 264
 Պետերման 61
 Պերոզ 110, 257
 Պլինիոս 98
 Պլուտարքոս 98, 160, 279
 Պոնտոս 116
 Պոռոյաններ 144, 153
 Պրակեցիք 203
 Պրոկոպիոս 98, 119, 171, 225, 280

Ջալալ 260
 Ջալալ Դավլա Հասան 163
 Ջանջանակ 166
 Ջավախով Ի. 210
 Ջավախք 165
 Ջենոզա 282
 Ջուրջյանց Մահեան 178
 Ջրաբաշի 166

Ռշտունի 140, 170, 216
 Ռոստովցեյ Մ. 180, 181
 Ռուբեն (իշխան) 90, 150
 Ռուբինյանք 13, 88, 90
 Ռուչաստան 12, 89

Սալղուներ 142
 Սահակ (ասպետ) 169
 Սահակ (կաթողիկոս) 97, 122, 214, 295
 Սահակ (Կամսարական) 311
 Սահակ Պարթև 51
 Սահակ (Սյունի) 195.
 Սաղմոսավանք 244
 Սաղմոն 213
 Սամուելյան Խաչիկ 16, 21
 Սանահին 261
 Սանասար 165
 Սասանյան 41, 109, 111, 112, 120, 126, 163, 169, 171, 193, 219, 222,

224, 229, 234—236, 257, 280
 Սասանյան Հազիբրտ 110, 224
 Սասանյան Հայաստան 135, 236
 Սասանյան Պարսկաստան 41, 42, 66, 113, 115, 159, 160, 212, 239
 Սասանյան Վուստ 214
 Սասանյաններ 109, 110, 112, 113, 119, 127, 129, 160, 170, 184, 214, 216, 223
 Սասուն 140, 313
 Սարգիս (Բազրատունի) 144
 Սարգիս (Դուկ) 238
 Սարգիս (կաթողիկոս) 202
 Սարգիսիկա 50
 Սերաստիա 142
 Սեբեոս 171, 194, 211
 Սեղա 247
 Սելեկյան 159
 Սելեկյաններ 127, 160
 Սեվան 198, 278
 Սիզիգմունդ Ա. 8, 88
 Սիմ 165
 Սիո 51
 Սիսական դավաճ 201
 Սիրիա 56, 91, 95, 137
 Սիրիայի Հակոբ Յեղեռացի 35
 Սիկունի 167
 Սմբատ I 234, 270
 Սմբատ (Սիսական իշխան) 173
 Սմբատ Բազրատունի 173, 174, 191, 211, 231, 232, 235, 236
 Սմբատ Գունդուսարյ 11, 37, 38, 90—95, 180, 195, 205, 220, 243, 269, 282, 301, 307—309, 315—321, 323
 Սմբատ Սպարապետ 297, 299, 306, 310
 Սմիրնով Յա. Ի. 258
 Սյունի 111, 128, 129, 131, 132, 140, 177, 187, 195, 205, 230—231
 Սյունիք 127, 174, 177, 191, 215, 231, 234, 239, 255, 260, 270—272
 Սյունյաց (Թաղավորություն) 132, 144, 163, 194, 202, 213, 260, 271

Սյունյաց Սմբատ 234
 Սուրն 31
 Սողոմոն 270
 Սուգա 58
 Սուրբ Կարապետ (զանք) 305
 Սպանդուկներ 182
 Սպարաո 288
 Ստեփաննոս 260
 Ստեփանոս (Բ.) Աղվանից կաթողիկոս 76, 79
 Ստեփանոս Որբելյան 36, 96, 174, 187, 188, 190, 200, 201, 202, 205, 213, 214, 254, 255, 269, 271
 Ստեփանոս Սյունի 195
 Ստրաբոն 98, 304
 Սրվանձտյան Գ. 305

Վախթանգ VI (Վրաց Թագավոր) 7, 8, 10, 12, 14, 89
 Վախթանգ (հայ իշխան) 163
 Վակոչ (գյուղ) 260
 Վահան Մամիկոնյան 112, 114
 Վահանանք 112
 Վահրամ (իշխանաց իշխան) 247
 Վահրամ Աթարակ 244
 Վահրամ Պահլավունի 238, 241
 Վահրամազեկ 260
 Վաղարշ 113
 Վաղարշակ (Տրդատ I) 31, 38, 103, 104, 165, 181, 264, 300
 Վաղարշապատ 99, 305, 311
 Վաղինակ (բղեղ) 209
 Վաղինակ Սյունի 167, 195
 Վալոյց Ջոր 178, 202
 Վան 132, 170
 Վանեվան 231
 Վաչագան (Աղվանից արքա) 51, 190, 264, 298, 321
 Վաչե (Թագավոր) 257
 Վաչե (Մամիկոնյան) 166, 194
 Վաչե (Վաչուռյան իշխան) 244, 246
 Վաչուռյանք 144, 244
 Վասակ 260

Վասակ Պաղրակյան 244
 Վասակ (Սյունի) 174, 195, 202, 222,
 223, 263, 287
 Վասպուրական 132, 170, 173, 198,
 217, 238, 305
 Վարդան Այգեկցի 40
 Վարդան Մամիկոնյան 112, 114, 122,
 194, 208, 210, 223, 295
 Վարդանանք 47, 112, 267
 Վարազդատ 194
 Վարազաիրոց Բագրատունի 194
 Վարաժնունի 182
 Վարարակ 202, 205
 Վերեր Մ. 197
 Վելիդե II (Խալիֆ) 266
 Վենետիկ 95, 282, 312
 Վեննա 88, 95
 Վոսկիդ 299
 Վռամ 97
 Վրամշապուհ 169
 Վրաստան 8, 79, 89, 143, 146, 149,
 209, 234, 240, 241, 291
 Տարարի 98
 Տաթև 174, 201, 202, 205, 213, 245
 Տաթև (վանք) 255, 271
 Տախտուս 98
 Տամալեք 271
 Տամբաս 299
 Տաշյան 43
 Տավրոս 165
 Տասին 166
 Տարոն 196, 224, 291
 Տարսայիճ 194, 239, 145
 Տարսոն 71
 Տեկոր 247

Տեր-Նովիաննիսյան Ն. 15
 Տիգրան Հոնենց 145
 Տիգրան Մեծ 160, 300
 Տիգրանակերտ 99
 Տիգրիս 197, 305
 Տիրան 166, 198, 228
 Տիրոց Գնթունի 258
 Տուսիս 266, 269
 Տուրնեբրիս 186
 Տրդատ (Մեծ կամ III) 34, 40, 41,
 46, 99, 102, 104, 123, 124, 163,
 166, 167, 214, 232, 239, 258, 305
 Տրդատ (Թազավոր) 180
 Տրդատիոս 263
 Փանեն (կաթողիկոս) 295
 Փավստոս Բուզանդացի 36, 40, 45,
 79, 96, 162, 165, 170, 183, 198,
 209, 213, 216—219, 250, 254, 268,
 287—289, 295
 Փարիզ 7
 Փոքր Ասիա 60, 62, 90, 108, 110,
 134, 141, 150, 274, 278, 279, 303
 Փոքր Մոփե 63
 Փոքր Հայք 63, 150, 237
 Քաղկեդոն 44
 Քուրդ (Իշխան) 241
 Քսենոֆոն 98, 251, 252, 263, 264,
 278
 Քրիստոս 55
 Չասս Յա. 16
 Չիլիպպե 202
 Չրանսիա 12, 274

РЕЗЮМЕ

I. Первые сведения об армянском праве появились в западно-европейской научной литературе в 1829 г., когда член б. Российской Академии наук А. Броссе опубликовал в Париже выдержки из грузинского сборника законов царя Вахтанга, где отдельной главой были включены и законы армянские. Равным образом такие же выдержки приводит из грузинского и армянского прав в описании своего путешествия известный германский исследователь Кавказа барон Н. Гакстгаузен. Впоследствии оказалось, что указанные армянские законы являются грузинским переводом армянского „Судебника“ Мхитара Гоша (XII в.).

Армянское право становится предметом серьезного изучения лишь с 50-ых годов прошлого столетия, когда австрийский проф. Ф. Бишоф обнаружил в Лембергском (Львовском) муниципальном архиве разные акты гражданского оборота местной армянской общины, а также армянский судебник на польском и латинском языках, санкционированный для этой общины польским королем Сигизмундом в 1519 году. Этот судебник также оказался переводом „Судебника“ Мхитара Гоша, с некоторыми изменениями местного характера.

После этих публикаций армянское право вызвало большой интерес как среди европейских ориенталистов, так и среди специалистов сравнительного правоведения. Появились исследования Бинера, Ф. Бишофа, И. Колера, Дареста, Д. Мюллера, В. Аптовицера, И. Карста и др. В русской литературе следует упомянуть работы Алексея, проф. С. Егназарова, проф. М. Ковалевского. В армянской литературе первым исследователем армянского права был ученый монах В. Бастамян, который в 1880 г.

издал „Судебник“ Мхитара Гоша, приложив к нему в виде вступления краткий очерк истории армянского права. В. Бастамяну принадлежат также некоторые исследования по армянскому праву, как, например, о брачном праве.

II. Источниками действовавшего армянского права являются:

1. *Обычное право.* В Армении не существовало государственных законодательных органов. Единственным законодателем считался царь, который при необходимости обнародовывал *ad hoc* указы и законы; эти законы не дошли до нас, и мы имеем о них лишь скудные исторические сведения. Вся государственная, общественная и частная жизнь в юридическом отношении регулировалась нормами обычного права, которое доминировало во всей истории Армении до самого последнего времени.

2. *Канонические постановления.* После падения царской династии Аршакидов и раздела Армении между Византией и Сасанидской Персией (V в.) духовенство во главе с католикосом представляло собой крепкую иерократическую организацию, феодальную по своему характеру, которая прибрала к своим рукам государственную и общественную жизнь, присвоив также судебные и законодательные функции. Начиная с V в., публикуются канонические постановления армянских церковных соборов, где нередко участвовали также владетельные князья-нахарары и отдельные духовные лица, возглавлявшие армянскую церковь. В VII в. эти канонические постановления католикосом Иоанном—Философом Одзнийским были кодифицированы в армянское *Corpus juris canonici*. Указанный канонический кодекс, который с дальнейшими дополнениями действует в армянской церкви и по сие время, интересен тем, что в канонических нормах нашли место также уголовное право (преимущественно карательная система) и гражданское право, а именно, семейное (брачное и имущественное права супругов), родительское и наследственное права.

3. *Моисеево право.* Вместе с принятием христианства армянская церковь рецепировала нормы Моисеева права, вначале непосредственно из Пятикнижья Библии, впоследствии же, в юридическом обиходе появились сирийские и греческие сборники Моисеевых законов, переведенные на армянский язык.

4. *Сиро-ромейский судебник.* Названный судебник, по мнению немецких ученых Брунса и Захау, был составлен в V в. в Сирии, на основе римского права, хотя другие юристы-историки оспаривают это мнение, пытаясь доказать, что этот судебник носит исключительно семитосирийский характер. Время появления и перевода этого судебного кодекса в Армению пока нельзя точно установить. Судя по некоторым признакам (переводный язык, исторические условия), можно предположить, что Сиро-ромейский судебник был частным путем рецепирован в эпоху Багратидской Армении.

5. *Римское право.* В 536 г. император Юстиниан в Византийской части Армении, присоединенной к империи после падения Аршакидской династии, ввел римское право, согласно XXI новеллы: „De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur“. Однако „Corpus juris civilis“ не нашло себе почвы в Византийской Армении, где народно-юридическому быту и социально-экономическим отношениям было совершенно чуждо римское право с его сложной юридической конструкцией.

Римское право проложило себе дорогу в Армении не только в ее западной, но и в восточной, Сасанидской, части лишь впоследствии, когда оно в эпоху Исаврийских императоров оформилось в византийское право, в право Эклоги. Частную рецепцию этого права в Армении следует приурочить к эпохе Багратидов, когда с восстановлением Армянского государства развились торговые сношения с соседними странами, в первую очередь с Византией, и когда пали существовавшие до того заградительные запреты между границами Армении и Византии.

Византийское право (Эклога, Прохирон и др.) частично было рецепировано также в Киликийском армянском царстве (1080—1365 г.г.).

6. „Судебник“ Мхитара Гоша. „Судебник“ этот, составленный ученым монахом Мхитаром Гошем (1184 г.), является первым опытом кодификации действовавших в Армении законов и состоит из 268 статей, распределенных между тремя отделами: а) вступительная часть (11 статей), где указываются источники „Судебника“, трактуется правовоззрение кодификатора и, наконец, приводятся юридические нормы по судоустройству и судопроизводству; в) церковные каноны (124 ст.)—выборка из армянской Канонической книги; с) светские законы (133 ст.)—здесь сгруппированы нормы государственного, уголовного и гражданского прав.

В „Судебнике“ ярко отразилась идеология армянского феодального общества. Хотя при появлении кодекса Мхитара Гоша не существовало Армянского государства, тем не менее он имел большое распространение. Он являлся действовавшим сводом законов в сохранившихся кое-где отдельных феодальных княжествах Армении, которая находилась под игом тюрко-монгольских завоевателей. Им пользовались также армянские эмигрантские общины в Крымском ханстве, в Польше, Нахичеване-на-Дону и др.

7. „Судебник“ Смбата Коннетабля. Составлен он в 1265 г. князем Смбатом—братом киликийского армянского царя Гетума, являвшимся вместе с тем главнокомандующим войсками Киликийского армянского царства. „Судебник“ этот является частичной переработкой „Судебника“ Мхитара Гоша и приспособлен к местным государственным и социально-экономическим условиям.

Вышеперечисленные юридические своды являются не только источниками действовавшего в Армении права, но и источниками истории армянского права. К этим источникам истории права относятся также:

1. *Древняя и средневековая армянская историческая литература.* Хотя армянские историки не дают прямых сведений о юридических институтах и правовых отношениях в Армении, тем не менее в их трудах приводятся исторические данные, характеризующие социально-экономические условия феодального общества и структурные черты политического строя. Следовательно, эти данные косвенно освещают правовые явления древней Армении.

2. *Лapidарные надписи.* Чрезвычайно ценный и обильный материал представляют армянские надписи на камнях, датируемые с начала VII в. В этих надписях зафиксированы интересные акты о покупке, продаже и дарении земель, о водовладении, налогах, крепостных крестьянах и пр.

III. Армения представляла собой феодальное государство, в социально-политической структуре которого заметны характерные ирано-парфянские черты.

В многовековой истории армянского народа, полной политических превратностей, когда Армения то жила государственной самостоятельностью, то подпадала под власть иноземных завоевателей, действовавшее феодально-нахарарское право, под влиянием политических условий и в зависимости от экономики, изменяло свои внешние формы, но в сущности оно продолжало оставаться правовой надстройкой общества, где длительно господствовал феодальный способ производства. В этом отношении армянский феодализм носил застойный характер, имея непрерывную историю с самого основания государственности (II в. до н. э.) вплоть до XV столетия, когда Армения в государственном отношении окончательно сошла со сцены и была территориально расчленена между Персией и Османской Турцией. Армянскому феодализму наследовал мусульманский феодализм.

IV. Армянское феодальное право, в отличие от европейского средне-векового феодализма, характеризуется своеобразными чертами, аналогичными с феодальным пра-

вом восточных государств. Эти характерные черты проявляются, главным образом, в области земельного права, ренты-налога, водовладения, сельской общины и рабовладения.

V. Вся земля считалась государственной собственностью. Верховным носителем этого права являлся царь, наделенный деспотической и неограниченной властью. Поэтому он назывался „природным господином страны“ — *բնիկ տիր յերկրի*. Политическая суверенная власть царя над вассалами-феодалами сливалась с его суверенной земельной властью. Это верховное право земельной собственности находилось в перманентной борьбе с центробежными тенденциями отдельных нахараров-феодалов, которые всякий раз, используя неблагоприятно сложившиеся для царя внешне-политические условия, стремились нарушить этот основной юридический принцип. Тем не менее, как это явствует из армянских исторических источников, правовоззрение о верховной земельной собственности, пока существовала государственность, оставалось по существу незыблемым.

VI. Армянские феодалы-нахарары пользовались не правом собственности, а лишь правом владения землей.

Земельные владения нахараров были трех категорий: а) *Најгеник* — наследственное землевладение отдельных нахарарских родов; эта категория земель аналогична феоду, а также древне-русской вотчине; в) *Рагеваканк* — аналогичное *beneficium*-у — земли, даруемые царем феодалам в пожизненное владение; эти бенефициальные земли, по особому приказу царя, могли быть впоследствии предоставлены в наследственное владение; следовательно, эти земли переходили в разряд *Најгеник*, т. е. феодалов; с) *Ганзагинк* или *хакагинк* — купленные, благоприобретенные земли; они считались личной собственностью феодалов. В этой форме землевладения мы усматриваем некоторое сходство со средневековым европейским *allod*-ом, с той лишь разницей, что аллодиальное право в Западной Европе действовало в начальном этапе развития феодального общества,

а впоследствии, когда феодализм окончательно оформился и феодальное государство усилилось, оно, как несоответствующее установившимся феодально-вассальным отношениям, изжило себя. В Армении же аллодиальное право, наоборот, развилось в конце, когда, с одной стороны, падение армянской государственности и господство иноземных завоевателей (сасанидов, арабов, тюрко-монголов) и, с другой стороны, проникновение с арабским владычеством торгово-ростовщического капитала привели к тому, что указанная форма землепользования — земли *ганзагинк* — становится обычным явлением и эти земли по существу находятся вне пределов феодальных отношений.

VII. Водное право, как известно, имевшее огромное жизненное значение в народном хозяйстве Востока, в Армении также играло важную роль. Земля и вода в правовоззрениях армянского народа считались неразрывными понятиями. По основным своим признакам водное право уподоблялось земельному праву, и потому вода так же признавалась государственной собственностью.

VIII. Вассальные отношения между царем-сувереном и подвластными нахарарами, естественно, исходили из верховного земельного права. Поэтому, вассальная зависимость здесь основывалась не на личной службе, как это считают некоторые исследователи, а исключительно на земельных отношениях, именно — на *dominium directum* суверена и *dominium utile* феодалов. Нахарарское право владения землей обязывало вассалов служить государству в лице его государя, а именно, выставлять войсковые контингенты под своей личной командой, нести, сообразно своему социальному рангу, дворцовую службу или выполнять различные государственно-административные функции. Некоторые исторические, хотя и скудные, сведения дают нам основание предполагать, вопреки мнениям других исследователей, что нахарары, в качестве феодальных вассалов, были обязаны также выплачивать государству, в лице царя, определенную подать.

IX. Армянская феодальная система держалась на строго-иерархическом строе. Иерархическая лестница спускалась от царя по следующим ступеням: 1) бдешки — пограничные князья, защищавшие пределы государства от внешних опасностей; 2) старшие нахарары, непосредственно зависевшие от суверена-царя, одновременно являвшиеся сениорами для низших рангов; 3) младшие нахарары — феодалы-князья низших рангов; 4) азаты — мелкопоместные дворяне, своего рода *ordo equester*, из которых комплектовалась конница, ядро армянского войска.

X. В армянском феодальном обществе действительным производителем материальных ценностей и вместе с тем основной эксплуатируемой массой являлся класс зависимых и крепостных крестьян, именуемых в исторической литературе *šinakan*-ами.

Формой эксплуатации является рента-налог, в ее трех основных видах: отработочная, продуктовая и денежная ренты. Отработочная и продуктовая ренты доминировали вплоть до VIII в. Хотя, согласно некоторым историческим данным, денежные налоги существовали также при ахеменидском и сасанидском владычествах; однако этот вид ренты (денежной) является доминирующей формой эксплуатации при арабском владычестве (со 2-й половиной VII в.), когда была установлена денежная налоговая система и в Армению проник торгово-ростовщический капитал. В дальнейшем ходе истории при денежной ренте все же одновременно продолжали действовать отработочная и продуктовая ренты, в виде барщины и оброка.

Размеры налоговых повинностей *šinakan*ов нам точно неизвестны, они варьировались в зависимости от политических условий. При сасанидах и особенно при арабах взыскивались поземельный налог и подушная подать, которые, повидимому, продолжали существовать и в дальнейшей истории.

Имеются более или менее точные сведения о размере налогов в средних веках: некоторые данные об этом

упоминаются в „Судебнике“ Мхитара Гоша. „С пашен брали пятую часть... покупные пашни, сады и цветники из'яты из пятины, равным образом мельницы, дома и лавки. Лица, занимающиеся ремеслами и торговлей, платили налог; подушный налог не взимается с христиан, а лишь с иноверцев, покоренных силой оружия. Поливные пашни подлежат пятине, а неполивные — десятине“. Далее указывается размер барщины — отработать один день в неделю у князя-землеладельца, а также размер налога на домашний скот и пр. В анийских лапидарных надписях также упоминается о подобных налогах.

XI. Наряду с крепостными крестьянами-шинаканами к эксплуатируемому классу принадлежали также рабы. Наличие в феодальной Армении рабовладельческого института является пережитком того исторического момента, когда рабовладение не доросло и не вылилось еще в определенную общественно-экономическую формацию. Оно продолжало, в примитивной форме своего застывшего развития, занимать в экономике феодального общества известное место как полезный придаток к основной эксплуатируемой массе *šinakan*ов.

На основании древних армянских источников относительно Аршакидского армянского царства можно заключить, что в Армении имелись 4 категории рабов: 1) царские или государственные рабы; 2) домашние рабы, составлявшие наиболее распространенный элемент; 3) храмовые рабы; 4) рабы, наделенные земельными участками и некоторым хозяйственным инвентарем (рабы этой категории имеют некоторое сходство с *servi casati* средневекового европейского феодализма). Если рабы в древнем периоде армянской истории имели экономическое значение в смысле эксплуатации их труда, то в средних веках они уже потеряли это значение и служили преимущественно объектом экспортной торговли, что свидетельствует о постепенном отмирании института рабовладения.

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Վերին, քի ներքին	Տ ա զ ա ծ ե	Պետք ե լինի
			VII	VIII
188	4	Վերին		
189	2	>	771 և 859—885 թ. թ.	747—749 և 781 թ. թ.
144	2	>	Իշխանությանը:	Իշխանությանը:
189	7	Ներքին	և	և
106	14	Վերին	անվան	անվանի
183	7	>	Հաստի	Հաստի
187	10	>	ժամանակից սկսած	բայցայժմ չբանալ
193	3—4	>	նրա հորը՝	Թագավոր
212	11	>	sepun	sepun
212	14	>	դե ¹⁷⁰ :	դե ¹⁰⁷ :
217	13	Ներքին	Մարզպետական	Մարզպետական
241	10	Վերին	արար — բյուրջական	պարսկական
244	15	>	«Պարսնայ պարսն»	«Պարսնայ պարսն»
284	7	>	առգինի	առգինի
285	10	>	οίκοψενής	οίκοψενής
286	9	>	хлон և раба	хлон և раба
214	6	>	առարածան	առարածան

Հին հայ իրավունքի պատմության.

Գատ. խմբագիր՝ Ս. Բ ու լ զ ու լ յ ա ն
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ ա ն ու լ յ ա ն
Մրբագրիչ՝ Հ. Մ ա յ ի լ յ ա ն
Պոստընի սրբագրիչ՝ Ռ. Տ ո ն յ ա ն

Հանձնված է արտադրության 26 մայիսի 1939 թ.,
աւարագրված է սպագրության 4 փերվարի 1940 թ.,
Գլավիթի լիագոր է-1080, հրատ. № 36, պատկեր
№ 416, սիրած 6000, սպագրական 24 մամուլ, 1 մա-
մուլում 36,480 սպագրական ճիւղ: 1-323 էջեր օտ-
վել յեվ սպագրվել են «Խորհրդային Հայաստան»-ի
սպարանում, 1-XII յեվ 325-363 էջերը Արժանի-
սպարանում: Պատկանները պատասխան են Արժ-
անի-ի սպարանում, իսկ կազմարարական մյուս
աշխատանքները կատարվել են «Խ. Հ.»-ի սպարանում:

Գիճը՝ 12 ուրիլ, կազմը՝ 2 ուրիլ:

«Խորհրդային Հայաստան»-ի հրատարակչուք. սպարան